

ВЕРШНИ
СВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 26

БЕНІТО ПЕРЕС ГАЛЬДОС

ДОНЬЯ ПЕРФЕКТА

САРАГОСА

РОМАНИ

Переклада з іспанської
Женев'єва Конєва

Київ

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1978

BENITO PÉREZ GALDÓS
DOÑA PERFECTA
ZARAGOZA

Передмова Лариси Мавської

В произведениях, которые вошли в эту книгу, выдающийся испанский писатель Бенито Перес Гальдос (1843—1920) изобличает невежество, предрассудки, низменные инстинкты, которые бытуют в феодально-католической Испании конца XIX ст. («Донья Перфекта»); воспеваает мужество испанских патриотов, защищающих родной город в неравной борьбе с наполеоновской армией («Сарагоса»).

БЕНІТО ПЕРЕС ГАЛЬДОС І ЙОГО СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНІ РОМАНИ

«З'явився Гальдос, і дійсність вперше почала існувати для іспанців... Одну за одною давав Гальдос нам свої книги, по вінця сповнені життя...— Так писав у 1912 році іспанський критик Асорін про Беніто Переса Гальдоса, оцінюючи значення його творчості для себе і своїх ровесників.— ...нове покоління письменників вважає, що зобов'язане Гальдосові найглибшим і найінтимнішим у собі: воно народилось і виросло в інтелектуальній атмосфері, створеній цим романістом...»

Група молодих літераторів, відома пізніше під назвою «покоління 98 року», що на зламі сторіч вступила в літературно-громадське життя країни, підкреслила свою наступність реалістичній традиції вітчизняної культури. Тій традиції, що до неї належали сповнена бунтівного духу художня публіцистика 1830-х років Маріано Хосе де Ларри і творчість «геніального портретиста суспільства» — Гальдоса. Саме ця ідейна солідарність, яка виявилась у ставленні до прогресивних надбань минулого й сучасного, а також у різкому неприйнятті сучасного суспільства, екерувала напочатку спільні дії талановитої творчої молоді — її ядра: Унамуно, Піо Барохи, Хосе Мартінеса Руїса (Асоріна),— яка у 1901 році організувала перше національне вшанування Ларри і політичну маніфестацію під час прем'єри Гальдосової драми «Електра», вітаючи її антиклерикальну спрямованість. В пролозі до першого номера журналу «Електра», заснованого молодими літераторами і названого на честь цієї драми, Гальдос, наголошуючи на своєму творчому кредо, назвав себе — напівжартома, напівсерйозно — «учнем реальної дійсності».

Відображенню цієї реальної дійсності в своїх творах письменник присвятив п'ятдесят років плідної подвижницької праці. Народові своєму він залишив багатий спадок: сімдесят сім романів і повістей, понад два десятки драм і комедій, численні публіцистичні і літературно-критичні статті.

Беніто Перес Гальдос народився 10 травня 1843 року в містечку Лас Пальмас (Канарські острови) і був десятою дитиною в родині військового, учасника антинаполеонівської війни за незалежність. Роки дитинства й ранньої юності Беніто минали на лоні чарівного куточка Іспанії; перші учнівські проби пера, перше кохання. Та на заваді йому постали релігійні й соціальні забобони деспотичної матері. Ця драма, зрештою, і визначила дальші дороги Беніто, який на ту пору саме закінчив навчання в одному з приватних коледжів. Мати обрала для нього кар'єру адвоката

(об'єкт честолюбних поривань «середнього класу»), і дев'ятнадцятирічного юнака було послано далеко від рідних місць, в столичний університет, де він мав присвятити себе вивченню права.

В Іспанії вже три десятиріччя точилася громадянська війна між прибічниками правлячої королеви Ізабелли II і претендентом на престол доном Карлосом, навколо якого гуртувалися найфанатичніші сили католицької і феодалної реакції (карлісти). Одночасно розгортався і революційний рух. Під тиском народних повстань уряд то йшов на поступки, то знову відмовлявся від ліберальних реформ.

Іспанія, хоч і з запізненням, ставала на шлях капіталістичного розвитку. Мадрид, суміш нового й старого, швидко урбанізувався. Туди, приваблені віянням часу — жаждою швидкого збагачення, політичної кар'єри, особистого успіху, слави, — стікалися представники всіх прошарків суспільства з усіх куточків країни. Столиця поділялася на дві частини: північну, де мешкали респектабельні власники сюртуків і циліндрів, і південну — жваву, гомінку, народну, — де оселився Беніто. Для юного провінціала це був багатий світ для спостережень.

Вір політичного життя захопив Мадрид. Всі політичні події і культурні новини негайно ставали предметом дискусій в кав'ярнях і просто на вулицях. Унамуно влучно назвав іспанські кав'ярні тих часів «справжнім народним університетом Іспанії». Центр інтелектуального життя Мадрида — Атеней. Тут збираються посперечатись, обмінятись поглядами літератори, артисти, художники, представники різних професій, студентство. Звідси розповсюджується ліберальна філософська течія, що прийшла з Німеччини і, зазнавши деяких змін, прийнялася на іспанському ґрунті — краутизм. Основні її положення — критика католицької нетерпимості, пропаганда чисто світського виховання, звільненого від впливу церкви, — внесли справжній розкол в іспанське суспільство. Картину цієї доби правдиво змалює Гальдос у своїх романах. А поки що він — юний студент, якого зовсім не захоплює адвокатська кар'єра, з головою поринає в життя Мадрида. Більше ніж зали судових засідань, його ваблять вулиці, де вирує народне море, де можна схопити на льоту соковиту, сповнену динаміки й експресії фразу. Прагнучи пізнати мадрідське життя зсередини, він не тільки читає в бібліотеці Атеней сайнети (театральні мініатюри з народного життя) Рамона де ла Круса, драматурга кінця XVIII століття, побутово-описові нариси Меносеро Романоса, а й ходить разом із збирачем квартирної плати, спускаючись на самісіньке соціальне дно Мадрида.

Саме в ці роки спостережень і пошуків, в атмосфері гострої соціальної боротьби складається світогляд майбутнього художника.

Він бере участь у студентських антиурядових виступах, активно займається журналістською роботою, друкуючи в прогресивній газеті «Ла насьон» статті — критичні хроніки політичного і культурного життя Мадрида, — зародки майбутніх романів, плоди його «вуличних університетів», де, як любив казати молодий журналіст, він «спостерігав історію Іспанії». Поряд із злободенними антиклерикальними статтями, театральними оглядами, рецензіями на сторінках цієї ж газети з'являється в його перекладі роман Діккенса «Нотатки Піквікського клубу». Кілька п'єс у віршах і прозі свідчать про пошуки власних доріг в літературі. «Дихаючи насиченою революційною атмосферою тих буремних часів, — напише Гальдос про свої юнацькі дерзання в «Спогадах», — я мріяв про те, що мої драматургічні спроби здійснять таку ж глибоку революцію в літературній сфері».

Однак художню революцію Гальдосові випало здійснити в іншому жанрі. Десять років журналістської роботи — важлива життєва і літературна школа — були підготовкою до цього.

У 1868 році він написав свій перший історичний твір «Золотий фонтан», який побачив світ у 1870 році. З цією датою пов'язують народження нового реалістичного роману в Іспанії.

Молодий письменник, який з самого початку виступив за літературу життєвої правди, ставив перед собою дві мети: по-перше, підкреслити очевидну паралель між подіями сьогоденного дня і трагічними уроками минулого (в романі зображено іспанську революцію 1820—1823 рр.), а по-друге — протиставити свій історико-реалістичний твір, ідейно націлений у сучасність, тим епігонсько-романтичним підробкам, що своїми ангелоподібними модисточками й «благородними» злочинцями загрожували справжньому мистецтву. «Золотий фонтан» і «Сміливець» (1872) — перші зразки Гальдосового реалістичного мистецтва. Воно виявилось насамперед в історичній правді зображуваних подій, а також у відтворенні людей з народу та їхньої мови.

В найближчі роки Гальдос залишається вірним своїй тезі дослідження сучасного через минуле. Але він уже захопився новими ідеями. Він мріє про «європеїзовану», осучаснену Іспанію. Досягнути цього, на його думку, не можна, не відродивши національної єдності іспанців. Приклад такої єдності, її могутню силу він бачить в історичному подвигу народу, який, згуртувавшись, героїчно захистив свою вітчизну в роки наполеонівської експансії.

На противагу офіційній історіографії, він бажає переосмислити національне минуле з демократичних позицій, показати його не як «перелік королівських одружень і політичних альянсів», а як життя і рух народу, що є вирішальною духовною силою суспільства.

Гальдос переконаний, що, коли історію переоплавити в художню

форму, сповнивши її не абстрактного, а живого, людяного змісту, у ній відкриється «безперечно більше патріотизму, ніж в голому історичному факті».

Так народжується ідея «Національних епізодів» — епопеї народного життя, політичної і суспільної панорами Іспанії XIX сторіччя. Роботу над історичними романами Гальдос розглядає як свій внесок у сучасну йому боротьбу за демократичну Іспанію.

Сорок шість творів цього великого історичного циклу розпадаються на п'ять серій, написаних Гальдосом в різні періоди його життя. Кожна серія — це нова й нова сторінка іспанського революційного минулого, де людські долі, кинуті в круговерть історії, тісно переплітаються з національно-визвольними і класовими битвами епохи.

Деякі батальні сцени першої, найяскравішої серії, яка живописує народний героїзм під час війни за незалежність, ніби зійшли з полотен Франсіско Гойї — цього «рідного Гальдосового діда», як назвав його іспанський письменник і критик Хосе Бергамін.

Своєю епікою, пластичною графікою «Епізоди» привернули увагу відомі тогочасних художників, братів Меліда, й перші дві серії, що друкувалися спочатку в газетах, вийшли пізніше, у 1881—1885 рр., окремими ілюстрованими виданнями. В них так природно поєдналися два мистецтва — слова і пензля, — що книги ці стали визначною подією культурного життя країни.

Перша серія «Епізодів», так само як інші (крім останньої, невакінченої), складається з десяти романів. Це гігантський театр воєнних дій, змальований у формі автобіографічної розповіді Габрієля Араселі. «Сарагоса» — один з характерних епізодів усієї серії, натхненно, «одним духом» написаної між лютим 1873-го і березнем 1875 року. Перш ніж узятися до роботи, Гальдос ретельно вивчав історичні документи, об'їздив мало не всю Іспанію, розшукував живих свідків і учасників тих подій.

Історичне полотно «Сарагоса» ґрунтується на тритомній «Історії двох облог Сарагоси, що їх вели війська Наполеона в 1808 і 1809 роках», написаній сумлінним хроністом Агустіном Алькайде Іб'єкою.

Опір жителів міста був справді народним подвигом. Тому й стилістика твору — це своєрідний сплав реалістичної розповіді й героїчного епосу. Щодня, поки тривала облога, звичайні люди, ніби герої епічних поем, вершили легендарні подвиги. Проте Гальдосові герої — живі люди і тому їхні втрати й страждання, кров і сльози — то реальні лиха усякої війни. Часом страхіття воєнних буднів досягають неймовірних, гіперболічних обрисів — і тоді раптом вдало знайдена реалістична деталь повертає їм життєву правдивість, надає нового виміру. Згадаймо хоча б маленького невтішного сироту, що, як символ людського горя, неприкаяно бро-

дять по спустошених, захаращених трупами вулицях героїчного міста.

Контрастними світлотінями виступають в романі добро і зло — колективний патріотизм і зрада лихваря Кандіоли (єдиного негативного персонажа). Фабула твору навмисне нескладна, а портрети героїв мало індивідуалізовані, накидані широкими мазками. Це — «типи людей з народу», з різних його прошарків: дон Хосе де Монторія, дядько Гарсес, Мануела Санчо і сам оповідач, Габріель Араселі. Всі вони складають образ колективного героя — згуртованого спільною боротьбою іспанського народу. В «Сарагосі», так само як в інших романах серії, епос і реальність, героїчне й буденне не протиставляються, а взаємно доповнюються, органічно поєднуються.

Гальдос — він сам це підкреслював — задумав і створив свої історичні романи, бо відчув, як його сучасність перегукується з минулим.

Найчастіше народ звертається до своєї класики в період найтяжчих випробувань. Подібно до того, як в роки фашистської окупації громадянська лірика В. Гюго сприймалася політично гостро й живила національну гордість французів, так само «Національні епізоди» Гальдоса надихали бійців республіканської армії в Іспанії. Тому, коли франкісти прийшли до влади, твори Гальдоса, який «заплямував» себе симпатіями республіканців, були заборонені.

Своїм демократизмом і народністю національна героїка «Епізодів» актуальна і для сьогоденної Іспанії.

У другій серії свого історичного циклу письменник повертається до теми розбратаної громадянської війною Іспанії. Нещодавно згуртований перед небезпекою чужоземного поневолення іспанський народ поділений тепер на ворогуючі табори. Тема «двох Іспаній» набирає тут символічного звучання, коли головні герої, два антиподи — Сальвадор і Душитель (прізвисько) — дізнаються, що вони — сини одного батька. Цю тему, але на сучасному життєвому матеріалі, продовжить Гальдос у своїх соціально-тенденційних романах, які він написав, тимчасово відклавши роботу над другою серією «Епізодів».

У цей період Гальдосову увагу привертають найзлободенніші проблеми сучасності. Письменник прагне взяти участь в загальнонаціональній полеміці, викликаній політичними подіями, що розгорнулися в країні з калейдоскопічною швидкістю. Республіканський рух зазнав поразки. В 1875 році контрреволюція повернула на престол Бурбонів в особі Альфонса XII, сина Ізабелли II, Почався режим реставрації. В країні ще тривала Друга карлістська війна (1872—1876): прибічники дона Карлоса, за якими стояла абсолютистсько-клерикальна реакція, навіть компроміс, досягнутий

між правлячими колами Іспанії й буржуазною верхівкою, вважали поступкою «силам хаосу». В цій атмосфері загострюються суперечності між консерваторами-традиціоналістами і вже згаданими ліберальними реформаторами-краузістами.

Полеміка розпалилася навколо статті конституції 1869 року, тієї, що вперше в іспанській історії проголосила свободу вибору релігії (скромне завоювання революції). Доти відправа будь-яких культів, крім католицького, каралася законом. Важко було відступитися від принципів, що їх віками охороняла іспанська інквізиція. Реакціонери домагалися скасування цього пункту в новій конституції, повернення католицизму статусу єдиної національної релігії, обов'язкового збереження її в навчальних програмах. У відповідь краузісти заснували в 1876 році Інститут вільної освіти, перший в Іспанії чисто світський учбовий заклад (проіснував до громадянської війни 1936—1939 рр.).

В ідейній та естетичній боротьбі, що точилася в Іспанії 1870-х років, на перший план і далі висувається конфлікт між буржуазним прогресом і католицьким обскурантизмом. Цей конфлікт порізному, часом з діаметрально протилежних позицій, висвітлювали в своїх творах Гальдос і його сучасники: Аларкон, Переда, Валера.

Проблему релігійної нетерпимості в різних її ракурсах розглядає Гальдос у своїх романах — «Донья Перфекта» (1876), «Глорія» (1877) і «Сім'я Леона Роча» (1878). В кожному випадку — це засудження релігійного фанатизму, який не тільки руйнує людське щастя — кохання, родинні почуття («Глорія», «Сім'я Леона Роча»), а й стоїть на заваді суспільного прогресу.

Гнітюча картина феодальної відсталості, з якої не в силі вирватися країна і, зокрема, невеликі провінційні містечка, що над їхнім життям зловісно тяжіє союз касікізму з клерикалізмом, постає з сторінок «Донї Перфекти».

У містечко з вигаданою назвою Орбахоса приїздить молодий інженер Пепе Рей, людина науки й передових поглядів. Пепе Рей і феодальна Орбахоса — це уособлення двох антагоністичних світів, а тому, хоча Пепе приїжджає з цілком мирними намірами (одружитися з Росаріо, дочкою його тітки Перфекти), війна неминуха. І, як завжди у Гальдоса, інтимна драма героїв відбувається на тлі загальної історичної драми. Історія Пепе Рея — це лише один з трагічних епізодів тієї внутрішньої війни, що точиться в Іспанії. Його війна проти донї Перфекти, володарки Орбахоси, і її оточення — це лише окрема битва на тлі загальної громадянської війни. І часто в цій битві, як свідчать політичні події в країні, перемагає реакція. Тому трагічна загибель молодого ліберала законна. Символічно, що він гине від руки Кабальюко, карлістського заколотника і нащадка заколотників. Змова навколо Пепе

Рей і розправа над ним нагадують розправу середньовічних мракобісів над «еретиком».

У романі «Донья Перфекта», як це характерно для «тенденційного» твору, де свідомо висувається й акцентується якась суспільна проблема, «світло» й «морок» — чітко розмежовані. Персонажі уособлюють сили, що борються на політичній арені. Пепе Рей — це молода, прогресивна Іспанія, її вороги — поміщиця Перфекта, сповідник Іносенсіо, місцевий касік Кабальюко. Та соціальна наповненість образів-символів надає твору життєвої конкретності. Втіленням феодално-клерикальної Іспанії, її форпостом постає образ містечка «часничників» з його похмуро-середньовічним пейзажем. Клан реакції згуртований, сильний, тоді як Пепе Рей не підготований до боротьби з ним, нерішучий.

В типах володарів Орбахоси Гальдос публіцистично гостро відтворив традиціоналістську Іспанію, яку він так ненавидів. Середньовічні мракобіси, що постають на сторінках «Доньї Перфекти», нагадують привиди, потворні маски, що ніби зійшли з «Капрічос» Гойї. Вік їхній ще не минув, вони ще живі в Гальдосовій Іспанії і здатні завдавати смертельних ударів. Тому й гине Пепе Рей з його утопічною просвітницькою мрією змінити суспільство за допомогою науки й технічного прогресу. Це донкіхотська позиція реформаторів-краузістів, яких Унамуно назвав «мандрівними рицарями».

В художній системі роману значну роль відіграє мова персонажів і авторська іронія. Мовна характеристика будується на контрасті слова й дії, поглиблюючи характеристику моральну, психологічну, і навіть «підказує» деякі штрихи портрета. Так, наприклад, автор «забуває» описати зовнішність доньї Перфекти, він робить це десь в середині роману, коли в уяві читача вже окреслився образ жовчної фанатички, що приховує свою жорстокість і хитрість під маскою святобливої смиренності.

Лицемірний світ Орбахоси саркастично відтінено смисловими іменами: Перфекта — бездоганна, Іносенсіо — невинний і т. д. Іронічний підтекст криється і в назві міста та його околиць. Наприклад, Орбахоса (від лат. *urbs augusta*) — «священне місто») може також походити від іспанського слова «аґо» — часник.

Образ доньї Перфекти і всього «міста часничників» — велике досягнення Гальдоса-реаліста. І хоча його художня майстерність ще далека від довершеності кращих творів наступного циклу — «Сучасних романів», — серед численних персонажів, створених письменником, мабуть, жоден не вражає тією зловісною монументальністю, що зробила образ доньї Перфекти «символом цілої епохи в суспільній свідомості Іспанії» (З. Плавскін). Реалістичний пейзаж Гальдосового роману — це зародок того пейзажу, що пізніше з'явиться у творах письменників-реалістів «покоління 98 року».

Лиховісний образ володінь доньї Перфекти надихнув одного з кращих пейзажистів, історика мистецтва Ауреліано Беруете. Гальдос був у захваті від інтуїції художника, який тонко вловив ідеологічний підтекст пейзажу в його творі, майстерно передав зовнішній вигляд і внутрішню суть «часникової метрополії», «батьківщини тафетанів і кабальюко».

З «Видом на Орбахосу» (так називається картина Беруете) в іспанському живописі відкривається справжня «іконографія» провінційних пейзажів, які тепер нагадують однодумцям Гальдоса характерні риси «священного міста», bastiону затятих реакціонерів, що загрожують майбутньому Іспанії.

Реалістичні твори Гальдоса внесли свіжий струмінь реалізму в сучасний їм національний живопис.

Варто згадати також другий роман з Гальдосового антиклерикального «тріо» — «Глорія», що так само, як попередній, викликав найгостріші дискусії в напруженій атмосфері того часу. В цьому творі на прикладі сімейної трагедії, що до неї призводить конфлікт ворожих вірувань — наслідок релігійного сектантства, — Гальдос засуджує фанатизм в двох його різновидах: католицькому та іудейському. Обидва однаково сприяють трагічній розв'язці історії двох закоханих.

Невід'ємною рисою Гальдоса-романіста з часу перших «Національних епізодів» стало особливе вміння надавати історичної наповненості сюжетній лінії твору: внутрішня драма його героїв завжди нерозривна з подіями суспільного життя — минулого чи сучасного. Тому кожний Гальдосів твір сприймається як своєрідний «національний епізод».

Цикл соціально-тенденційних романів Гальдоса офіційна критика зустріла вороже. Письменника звинуватили в аморалізмі і підриві суспільних підвалин. Клерикали внесли ці твори у список літератури, «забороненої для читання всім католикам».

Завершуючи у 1879 році відкладену другу серію «Національних епізодів», Гальдос в епілозі зазначав, що тепер він присвятить свою роботу створенню «сучасних типів».

На той час, коли Гальдос задумав соціальну панораму «Сучасних романів», яким віддав понад тридцять років творчих зусиль (1881—1915), він був уже відомим в Іспанії письменником. В цей період він вивчає творчість європейських реалістів. Гальдос добре знав твори Бальзака, Дікенса, Тургенєва, якого називав своїм «великим учителем». Особливий вплив на нього мали Е. Золя і Л. Толстой.

«Сучасні романи» критика вважає синтезом і кульмінацією в творчості Гальдоса. В цей період розвивається і збагачується його реалістичний метод.

Дослідники творчості Гальдоса часто порівнюють «Сучасні романи» з «Людською комедією» Вальзака. Подібно до творів французького реаліста, новий Гальдосів цикл повинен був дати «анатомічний розтин» сучасного письменникові суспільства, показати життя й духовний світ усіх його прошарків з усіма їхніми проблемами: соціальними, релігійними, моральними, — стати «інтимним дзеркалом іспанського життя XIX сторіччя», як назвав Гальдосові твори один з його сучасників.

Основною темою в «Сучасних романах» стає антибуржуазна тема. Саме вона і привернула Гальдосову увагу до натуралістичного роману Золя. В естетиці натуралістичної школи Гальдоса насамперед привабила ідея соціальної детермінованості персонажа, ролі середовища в його формуванні.

Згідно з поетикою натуралізму, письменник міг обирати для роману будь-який життєвий матеріал, що в свою чергу вело до розкряпачення мови, скutoї умовностями, надавало права вживати лексику і зображувати ситуації, що їх літературні консерватори-традиціоналісти вважали «непристойними». Знайомство з романом Золя дало Гальдосові, за його власними словами, «новознайдене відчуття реальної дійсності».

Вплив ідей Л. Толстого, його художнього методу позначився на Гальдосових творах 1890-х років. Глибокий психологізм стає художнім надбанням «Сучасних романів» цього періоду.

Так Гальдосів реалізм, розвиваючись, використовуючи досвід сучасних йому естетичних тенденцій світової літератури, поглиблюється, набирає нових форм і об'ємів, піднімається на новий рівень.

У роки роботи над «Сучасними романами» Гальдос одночасно завершує історичну панораму «Національних епізодів»; він створює ще три серії, закінчивши 70-ми роками, історичним періодом, свідком якого був сам. Так органічно злилися дві його епопеї — історична й сучасна, де кожний твір — це закономірний, нерозривно пов'язаний з іншими «епізод» з національного буття.

Гальдос ніколи не припиняє пошуків нових форм, намагається наблизитися до тих, кому він адресує свої твори. Згадаймо його юнацькі мрії про театр. Письменник-романіст розумів: найкращий спосіб привернути увагу сучасників до будь-якої проблеми, збудити дискусію — це перенести свої ідеї на сцену. Так він і робить. Цікаво, що з двадцяти двох його п'єс шість — це сценічні версії його романів, зокрема й «Донї Перфекти» (1915), що має незмінну популярність. Найбільший Гальдосів успіх на сцені пов'язаний з його антиклерикальною (знову ж таки!) драмою «Електра» (1901). Їй гаряче аплодували в Іспанії, Латинській Америці, Франції, В Мадриді й Парижі вона йшла одночасно в кількох театрах.

І всюди — особливо в Іспанії — прем'єра виливалася в політичні маніфестації. В Мадриді після вистави на вулицях спалахували сутички між «прогальдосівцями» і «антигальдосівцями». В дні вистав духовенство організувало пишні релігійні процесії, щоб одібрати у «Електри» глядачів, в провінціях клерикали намагалися вірвати спектаклі, підбурюючи місцеві власті відмовляти мандрівним артистам у гостинності.

Культурно-політичний ефект «Електри» можна порівняти хіба що з тим, який мала в епоху романтизму постановка «Ернані» Гюго на французькій сцені. Гальдос сам не чекав такого резонансу свого твору. На сцені він зазнавав і поразок.

Письменник розглядав католицьке сектантство з його фанатизмом як один з найреакційніших проявів іспанського абсолютизму і повставав проти нього в своїх творах, завдаючи ударів по реакції і відчуваючи її удари на собі. В 1889 році Гальдос, широко відомий в Іспанії романіст, зазнав поразки на перших виборах до Академії: консерватори демонстративно віддали свої голоси нікому не відомому Коммелерану, єдиним «здобутком» якого було упорядкування латинського словника. Однак на других виборах, що відбулися за кілька місяців, Гальдоса було прийнято до Академії, але письменник відмовлявся зайняти своє місце на протязі восьми років. Коли постало питання про присудження Гальдосові Нобелівської премії — у 1912 році, — Академія знову відхилила його кандидатуру. Підтримку письменникові висловила прогресивна громадськість, кампанія за присудження йому премії тривала до 1917 року, але безуспішно.

1 січня 1920 року Гальдос помер. Офіційна критика робила все, щоб ім'я його було забуте. Демократизм Гальдосового мистецтва драгував консерваторів. Його твори називали «вульгарними», «позбавленими благородства», писали, що його романи «тхнуть гороховою юшкою». Дехто, як Орландо і Педраха, вважав, що Гальдос, «разом з Бальзаком і Золя, зникне, не залишивши після себе й сліду»...

Друге життя Беніто Переса Гальдоса починається на барикадах республіканської Іспанії. Своєю глибокою вірою в невичерпну енергію народу, в його потенціальні можливості письменник повернувся до себе увагу демократичної культури.

Саме народність як головну рису його творчості було підкреслено в Латинській Америці на літературному симпозіумі 1943 року, присвяченому 100-річчю від дня народження Гальдоса — основоположника іспанського реалістичного роману минулого століття.

Гальдос писав для народу, про народ і з великою вірою в нього. Тому його твори живуть і сьогодні.

ЛАРИСА МАЄВСЬКА

ДОНЬЯ ПЕРФЕКТА

Розділ І

ВІЛЬЯОРRENDA...¹ П'ЯТЬ ХВИЛИН!..

Коли вантажно-пасажи́рський поїзд № 65, що йшов з центру країни в напрямку до узбережжя (зайве називати, якою саме дорогою), зупинився на маленькій станції між 171-м і 172-м кілометрами, майже всі пасажири другого й третього класу спали або позіхали у вагонах, бо перед світанком холод проймав до кісток, і ніхто не мав бажання прогулятися по незатишному перону. Єдиний на весь поїзд пасажир першого класу квапливо скочив з приступки і, прямуючи до залізничників, запитав, чи це, бува, не Вільяорренда. (Цю назву, як і багато інших, що надалі траплятимуться, придумано автором).

— Ми у Вільяорренді,— сказав провідник. Його голос змішався з кудкудаканням курей, яких саме вантажили до багажного вагона.— Я забув вас попередити, сеньйоре Рею. Здається, на вас уже чекають з кіньми.

— Але ж який тут чортів холод!— здригнувся прибулий, кутаючись у плащ.— Чи є на цьому полустанку якась місдинка, де можна було б відпочити та набратися сил, перш ніж вирушити в подорож цією льодовою країною?

Та провідник уже біг кудись у своїх цагальних справах, не дослухавши незнайомця. Прибулий побачив іншого залізничника; той наближався, тримаючи в правій руці ліхтар, який похитувався в такт його ході, кидаючи в темряву геометрично правильні хвилі світла. Світло малювало на пероні зигзаги, наче то лилася вода з поливальниці.

— Чи є якийсь заїзд, чи хоча б кімната відпочинку на станції Вільяорренда?— звернувся подорожній до чоловіка з ліхтарем.

— Тут нема нічого,— сухо відповів той і побіг до вантажників, вивергаючи на них таку зливу лютих прокльонів, лайок, погроз і заклять, що навіть кури, налякані його нечуваною грубістю, обурено закудкудакали в своїх кошиках.

— Чим швидше я звідси виберусь, тим краще,— пробурмотів собі під ніс кабальєро.— Провідник сказав, ніби тут є коні для мене.

¹ Вільяорренда — місто, що нагонить жах (исп.).

Тільки-но він про це подумав, як відчув, що чиясь шаноблива і несміла рука м'яко смикає його за плащ. Він обернувся і побачив якийсь темний сувій бурої тканини, з верхньої складки якого виглядало смагляве й хитре обличчя кастильського селянина. Його незграбна постать нагадувала суху тополю серед зеленої порослі: з-під широких крис потертого оксамитового капелюха гостро поблискували очі; міцна, як криця, засмагла рука стискувала зелену лозину, а на великих ногах при кожному русі побрязкували залізні шпори.

— Ви сеньйор Хосе Рей?— запитав він, торкнувшись рукою капелюха.

— Так, а ви, мабуть, слуга доньї Перфекти? ¹ — зрадив кабальєро.— Приїхали на цей полустанок, щоб зустріти мене і одвезти до Орбахоси?

— Саме так. Накажете рушати?.. Коник мчить, як вітер. Мені здається, сеньйоре Хосе, що ви добрий вершник. Адже правда, у кого це в крові...

— Де туг вихід?— нетерпляче перебив його кабальєро.— Ходімо, ходімо звідси, сеньйоре... Як вас звати?

— Моє ім'я Педро Лукас,— відповів чоловік, загорнутий в буру тканину, знову торкаючись крис капелюха,— але всі звуть мене дядьком Лікурго. Де ваш багаж?

— Он там, під годинником. Три місця. Дві валізи і один ящик з книжками для сеньйора дона Кастано. Візьміть квитанцію.

Через хвилину сеньйор і його зброносець, покинувши барак, що звався станцією, вже були на дорозі, яка губилась серед голих горбів, де ледь бовваніли вбогі хатки Вільяорренти. Троє коней мусили тягти все: і людей, і вантаж. Непоганого коника дістав кабальєро. Дядько Лікурго вмовився на спині поважної шкапи, грохи пошарпаної, але ще міцної, а на мула, гарячого і прудкого, навантажили речі. Його вів за вуздечку якийсь парубок.

Перш ніж караван рушив у дорогу, від'їхав поїзд, пливучи по колії так обачно і повільно, як це роблять лише вантажно-пасажирські поїзди. Танув удалині перестук коліс, відлунюючи глухим підземним гулом. Увійшовши до тунелю на 172-му кілометрі, паровоз випустив пару, і пронизливе виття розітнуло повітря. Тунель, видихаючи зі своєї чорної пащі білу пару, гудів і гуркотів, як велика

¹ Перфекта — бездоганна, досконала (исп.).

труба: почувши цей могутній клич, прокидалися села, містечка, міста і провінції. Ось проспівав півень, а там другий. Світало.

Розділ II

ПОДОРОЖ ДО СЕРЦЯ ІСПАНІ

Залишилися позаду вбогі хижі Вільюрренди. Кабальєро, молодий і гарний, заговорив:

— Скажіть мені, сеньйоре Солон...

— Лікурго, до ваших послуг.

— Саме так, сеньйоре Лікурго. Пригадую, що у вас ніби ім'я якогось стародавнього мудреця-законодавця. Пробачте мені. Так скажіть, як там поживає моя тітка?

— Така ж гарна, — відповів селянин, подавши свого коня трохи вперед. — Здається, роки летять повз донью Перфекту. Недарма кажуть, що хорошій людині бог дарує довге життя. Хай вона живе тисячу років, ангел божий. Коли б ті благословення, якими її осипають на землі, стали перами, то сеньйорі не потрібні були б крила, щоб вознестись на небо.

— А моя двоюрідна сестра, сеньйорита Росаріо?

— Хай буде щасливий той, хто на неї схожий! Що я можу сказати про донью Росаріо? Вона ж бо викапана матір. Ви повезете звідси скарб, сеньйоре Хосе; люди кажуть, що ви приїхали одружитися з нею, чи не так? Та й дівчині нема чого журитися. Ви одне одного варті.

— Ну, а сеньйор Кастано?

— Як завжди, занурений в свої книги. У нього бібліотека більша, ніж собор. А ще він копається в землі, відшукує каміння з чудернацькими закарлючками — кажуть, їх маври писали.

— Чи скоро ми будемо в Орбахосі?

— Дасть бог, о дев'ятій. Ну й зрадів ж сеньйора, як побачить свого небожа... А сеньйорита Росаріо вчора прибрала для вас кімнату... Ні мати, ні дочка вас ніколи не бачили; та вони місця собі не знаходять: усе думають, який же там отой сеньйор Хосе. Але прийшов час переходити від слів до діла. Сестра побачить брата — щастю й радості не буде меж. Збудуться всі бажання, примножиться сім'я.

— Але ж тітка й сестра мене ще не знають, — посміхнувся кабальєро, — хіба можна щось загадувати.

— Правда ваша, — згодився селянин. — Своє думає буланій, та інше той, хто його сідлає. Але обличчя не обманює... Який скарб дістанеться вам! А який хлопець — їй!

Кабальєро не розчув останніх слів дядька Лікурго; їхав замислений, неуважний. Біля повороту селянин, звертаючи з дороги, сказав:

— Тепер нам треба пробиратись цією стежкою. Місток поламаний, а вбхід річку можна перейти лише біля узгір'я Лілей.

— Узгір'я Лілей! — повторив кабальєро, виходячи із задуми. — Ці непривабні місця просто рясніють поетичними назвами! Відтоді як я приїхав сюди, мене весь час вражає гірка іронія тих назв. Безплідна, спустошена місцевість з її сумним і похмурим пейзажем зветься Приємною долиною. Кілька жалюгідних халуп, розкиданих по пустельній долині, які всім виглядом своїм кричать про злидні, мають нахабство називати себе Багатим селом; а ось кам'янистий, курний яр, де навіть будяки не знаходять собі вологи, називається долиною Квітів. Оце перед нами і є узгір'я Лілей? Але де ж ті лілеї, господи? Я бачу лише каміння і збляклу траву. Назвали б його узгір'ям Розпачу, і це була б свята правда. За винятком Вільяорренди, яка, здається, заслужила свою назву, все тут — глум, красиві слова і жалюгідна, неприваблива дійсність. Тільки сліпі можуть бути щасливі в цій країні, вона для слуху — рай, а для очей — пекло.

Сеньйор Лікурго чи не зрозумів слів кабальєро Рея, чи не надав їм ваги. Коли перебродили річку, яка стрімко, нетерпляче несла свої буйні, каламутні води, наче тікала від власних берегів, селянин, вказуючи рукою на землі ліворуч — на величезний голий простір, — сказав:

— Ото Топольки Бустаманте.

— Мої землі! — радісно скрикнув кабальєро, вп'явшись очима в сумне поле, якого торкнулись перші вранішні промені. — Я вперше бачу землю, яку успадкував від матері. Бідолашна так вихваляла ці місця, розповідала стільки див, що в дитинстві я був переконаний, ніби тут живуть як у бога за пазухою. Плоди, квіти, крупна і дрібна дичина, гори, озера, річки, поетичні струмочки, пасовиська на схилах — все було в Топольках Бустаманте, в цій благословенній землі, найкращій і найпрекраснішій з усіх земель... Чорт забирай! Люди цього краю живуть самою уявою. Якби мене завезли сюди малим, коли я ще жив думками моєї доброї матері і поділяв її захват, можливо,

і мені здалися б чарівними ці голі горби, ці рівнини, закурені або вкриті калюжами, ці прадавні селянські халуши й пересохлі криниці, в яких води вистачає тільки на те, щоб окропити півдюжини качанів капусти,— вся ця сонна, жалюгідна пустка, що простяглась перед очима.

— Це найкраща земля в краю,— промовив сеньйор Лікурго,— а для гороху особливо.

— Хвала й слава, бо відтоді, як я успадкував їх, вони не дали мені й гроша, ці чудові землі.

Мудрий спартанський законодавець почухав за вухом і зітхнув.

— Але мені сказали,— провадив далі кабальєро,— що дехто з сусідів заліз своїм плугом в мої просторі угіддя й потроху прибирає їх до рук. Люди не знають тут ні віх, ні меж, ні справжньої власності, сеньйоре Лікурго.

Селянин хитро помовчав, наче глибоко над чимось мєтикував, а тоді мовив:

— Дядько Пасоларго,— ми зємо його філософом через те, що він завжди собі на умі,— запустив плуга в Топольки, вище каплички, і мало-помалу відхопив собі шість фанегад¹.

— Незрівнянна філософія!— розсміявся кабальєро.— Заприсягаюся, що він не єдиний такий... філософ.

— Правильно кажуть: не дурний крук, щоб впустив з рук; було б що дзьобати, а голуби завжди знайдуться... Проте ви, сеньйоре дон Хосе, мусили б знати — від хазайського ока і корова гладшає, а якщо ви вже приїхали, то спробуйте повернути свою власність назад.

— Мабуть, це не так легко, сеньйоре Лікурго,— відповів кабальєро, коли вони ступили на стежку, обабіч якої шуміла гарна пшениця; стигла й густа, вона радувала око.— Це поле, здається, краще оброблене. Бачу, що не все в Топольках сумне й злиденне.

Селянин зробив смиренне-обличчя, вдавши, нібито йому зовсім байдуже до тих полів, які хвалив його супутник, і промовив скромненько:

— Сеньйоре, це моє поле.

— Пробачте,— жваво відгукнувся кабальєро,— я мало не привласнив вашу пшеницю. Очевидно, філософія тут заразлива.

Тим часом вони спустились в улоговину, в якій ледве дзюркотів майже висохлий струмок, а звідти ступили на

¹ Фанегада — земельна міра, в Кастилії дорівнює 64,5 га.

поле, геть усяпане камінням, без найменших ознак рослинності.

— Жахлива земля,— зауважив кабальєро, обертаючись до свого провідника й супутника, який трохи відстав.— Мабуть, важко вам щось добути з неї, це ж тільки бруд та пісок.

Лікурго солодко протяг:

— Це... ваша земля, сеньйоре.

— Бачу, тут усе, що погане,— мов,— щиро розсміявся кабальєро.

Отак, розмовляючи, вони знову виїхали на шлях. Уже денне світло весело пролилося крізь усі небесні вікна та щілини й залило сліпучим сяйвом поля. Безмежне, безхмарне небо, здавалося, росло і віддалялось від землі, щоб краще бачити її зі своєї висоти й втішатись нею. Гола земля без жодного деревця, місцями кольору соломи чи глини, вся в жовтих, чорних, бурих і ледь зеленуватих трикутниках та квадратах нагадувала собою плащ голодранця, розстелений на сонечку. На тому злиденному плащі християнство та іслам вели колись епічні битви. Так, поля вкриті славою, але ті давні бої залишили на них страшні сліди.

— Здається мені, що сонечко сьогодні припече, сеньйоре Лікурго,— сказав кабальєро, розстібаючи плащ.— Яка сумна дорога! Ніде ні деревця. Тут усе навпаки. Справжнє тобі знущання. Чому, питається, коли тут нема ні маленьких, ні великих тополь, ця місцина мусить зватися Топольками?

Дядько Лікурго нічого не відповів, він увесь раптом напружився, прислухаючись до чогось. Потім занепокоєно притримав свою шкапу і уважно оглянув далекі горби та дорогу.

— Що сталося?— запитав кабальєро, теж зупиняючись.

— У вас є зброя, доне Хосе?

— Револьвер... Ага! Розумію! Розбійники?

— Можливо...— сторожко промовив Лікурго.— Мені почулося, ніби стріляли.

— Побачимо... вперед!— наказав кабальєро, прищпорюючи коня.— Не такий страшний чорт, як його малюють.

— Спокійно, сеньйоре Хосе!— скрикнув селянин, стримуючи його.— Ці люди страшніші за самого сатану. Днями вбили двох кабальєро, які поспішали на поїзд... Подали від гріха. Доки я живий, мене не побачать ні Гаспарон

Силач, ні Пепіто Іскорка, ні Тістечко, ні Вішатель Тещ. Звернемо на стежку.

— Вперед, сеньйоре Лікурго.

— Назад, сеньйоре Хосе,— заперечив селянин занепокоєно.— Ви не знаєте, з ким маєте справу. Це вони минулого місяця викрали з церкви Санта-Кармен чашу, корону святої діви та свічники; це вони два роки тому пограбували поїзд, що йшов на Мадрид.

Слухаючи про недавні сумні події, Дон Хосе відчув, що запал його згасає.

— Чи бачите ви он там, вдалині, високого, крутого горба? Саме там, в печерах, що називаються Притулок кабальєро, ховаються ті розбійники.

— Притулок кабальєро?!

— Так, сеньйоре. Вони спускаються на шлях і, як тільки жандарми загавляться, грабують усе, що потрапить їм на око. Чи бачите ви там, за поворотом, хреста? Його поставили на пам'ять про вбитого під час виборів алькальда Вільяорренди.

— Так, бачу.

— Там є стара хата, де вони ховаються й підстерігають мандрівних торговців. Це місце зветься Чарівний куточок.

— Чарівний куточок?!

— Якби всі, кого тут забито і пограбовано, воскресли, з них би склалося ціле військо.

Не встигли вони домовитися, як зовсім поруч пролунали постріли; мужні серця наших подорожніх здригнулися. Але хлопець, підскачівши від радості, попросив у дядька Лікурго дозволити йому подивитися на бойовисько зблизька.

Бачачи рішучість хлопця, дон Хосе стрепенувся: його обпик сором за свою легкодухість, вірніше, за якесь відчуття шанобливого страху перед розбійниками, і він гукнув, пришпорюючи коня:

— То їдьмо всі туди! Може, вдасться допомогти нещасним, що вскочили у халепу, і розправитися з тими «кабальєро».

Лікурго намагався переконати дон Хосе в необачності такого рішення, в марності його благородного пориву, бо пограбованих все одно вже пограбовано, а може, й вбито, і вони вже не потребують нічєї допомоги. Та сеньйор не зважав на мудрі застереження, він стояв на своєму; селянин жваво заперечував, коли раптом унизу на дорозі з'явився фургон, а за ним спокійно виступали погоничі.

Поява фургона поклала край суперечкам. Очевидно, не такою вже великою була небезпека, якщо люди йшли так безжурно, весело виспівуючи. Так воно й було. Стріляли, як розповіли погоничі, не розбійники, а жандарми, щоб перешкодити втечі шістьох злодюжок, яких вони вели до сільської в'язниці.

— Ага, все зрозуміло,— мовив Лікурго, вказуючи на легенький димок віддалік, праворуч від дороги.— Там їх і порішили. Тут майже щодня таке трапляється.

Кабальєро не зрозумів.

— Запевняю вас, сеньйоре Хосе,— енергійно додав лакедемонський законодавець,— вони дуже правильно вчинили. Навіщо судити тих шахраїв? Суддя помарудить їх трохи та й випустить. Судовий процес тягнеться років шість, якщо когось і засудять до каторги, то він або втече, або його помилують, і ось він знову в Притулку кабальєро. Ото найкраще — плі! — та й по всьому. Ведуть їх до в'язниці, й десь на відлюдді... «Ага, собако, ти тікати!..» Бах! Бах! Тут тобі й обвинувальний акт готовий, і свідчення, і справа заслухана, і вирок... Все за хвилину. Правду кажуть: хитра лисиця, та ловець хитріший.

— Рушаймо, сеньйоре Лікурго, хутчій, ця дорога тільки тим і цікава, що довга.

Коли вони проїжджали повз Чарівний куточок, недалеко від дороги побачили жандармів, які кілька хвилин тому здійснили гідний подиву вирок, уже відомий читачеві. Хлопець, що вів мула, засмутився, бо йому не дозволили подивитися зблизька на страшну купу ще тремтячих тіл, які виднілися віддалік. Рушили далі. Не проїхали вони і двадцяти кроків, як почули позаду себе кінський тупіт. Вершник наздогнав їх в одну мить. Дон Хосе оглянувся й побачив чоловіка, вірніше, кентавра,— важко було собі уявити більш довершену гармонію між конем і вершником. Це був міцний повнокровний чолов'яга середнього віку з великими палаючими очима, чорними вусами, грубими рисами обличчя; весь його зухвалий вигляд свідчив про круту вдачу й силу. Під ним був добрий широкогрудий кінь, схожий на античних коней Парфенона, але в яскравій мальовничій збруї, згідно з національним звичаєм. На крупі коня була прилаштована товста шкіряна сумка з жирним написом: «Пошта».

— Це ви, сеньйоре Кабальюко, добридень,— привітав Лікурго вершника, коли той наблизився.— Ну, як ми вас перегнали?! Але ви приїдете раніше, якщо захочете.

— Трохи відлочинемо,— відповів сеньйор Кабальюко, пускаючи свого коня поряд з кіньми наших подорожан.— Якщо вже така гарна компанія...

— Цей сеньйор,— посміхнувся Лікурго,— небіж доньї Перфекти.

— Ага! Будьте живі та здорові... мій пане!

Вони привітались, хоча треба зауважити, що Кабальюко говорив люб'язності зверхньо й гордовито, а це свідчило про те, що він добре знає собі ціну або займає досить високе становище в цих місцях. Коли гордий вершник від'їхав і зупинився на хвилину поговорити з жандармами, які вийшли на дорогу, кабальєро запитав свого провідника:

— А це що за птах?

— Хто ж має бути? Кабальюко.

— А хто такий Кабальюко?

— Отакої. Хіба ви нічого про нього не чули?— здивувався селянин з повної необізнаності небожа доньї Перфекти.— То дуже хоробрий чоловік, чудовий вершник і перший знавець коней в наших краях. В Орбахосі ми його дуже любимо, бо він... правду кажучи... для нас як благословення боже... Тут він — грізний касік¹, сам губернатор провінції знімає перед ним шапку.

— Під час виборів?..

— А мадрідська влада звертається до нього не інакше, як «ваша ясновельможність»... Він кидає барру², наче святий Христофор, і володіє будь-якою зброєю не гірше, ніж ми власними пальцями. Коли у нас збирали податки за провіз товарів, він доводив збирачів до божевілля; біля міської брами кожної ночі лунали постріли... Його людям ціни немає, їм сам чорт брат і сват... Кабальюко заступається за бідарів, а якщо якийсь чужинець хоч пальцем торкне орбахосця, то вже матиме справу з ним... До нас майже ніколи не приходять мадрідські солдати. А коли вони були тут, щодня лилася кров: Кабальюко весь час шукав зачіпки, щоб побитися з ким-небудь. Зараз він, здається, зубожів і взявся розвозити пошту, але щось там крутить у муніципалітеті, щоб знову брали податки за провіз товарів та доручили цю справу йому. Не знаю, як це ви не чули про нього в Мадридї, адже він син

¹ К а с і к — тут: місцевий верховода.

² Б а р р а — залізний брусок, який кидають, змагаючись у спритності та силі.

славетного бунтаря Кабальюко, що був сином Кабальюко— діда, який теж брав участь у заколоті, тільки раніше... і зараз, коли точаться розмови про новий заколот, бо все перевернулось догори дном, ми боїмося, щоб наш Кабальюко не перекинувся до заколотників, завершивши таким чином подвиги батька й діда: вони, на славу нам, народилися в нашому місті.

Дон Хосе дуже здивувався, що в цих місцях ще існує щось на зразок мандрівного лицарства, але не встиг більше ні про що розпитати, бо той, про кого йшла мова, саме під'їхав до них і сказав невдоволено:

— Жандарми забили трьох. Я попередив капрала, щоб був обережніший. Завтра ми поговоримо з губернатором провінції, і я...

— Ви їдете до ...?

— Ні, губернатор приїде сюди, сеньйоре Лікурго. І хай вам буде відомо, що до Орбахоси надсилають кілька полків.

— Так,— жваво озвався Хосе Рей, посміхаючись.— Я чув, ніби у Мадріді побоюються, що в цих краях з'являться розбійники... Пильність не завадить.

— У Мадріді верзуть дурниці...— скипів кентавр, вибухаючи такими прокльонами, від яких зайнялося б і каміння.— В Мадріді самі шахраї... Навіщо сюди посилають солдатів? Аби здерти з нас більше податків і набрати побільше рекрутів? До дідька!.. Якщо у нас ще нема заколоту, то давно вже час йому бути. Так ви,— додав він, дивлячись лукаво на кабальєро,— так ви і є небіж доньї Перфекти?

Ущипливий тон і нахабний погляд цього забіяки розсердили дона Хосе.

— Так, сеньйоре. А що вам треба?

— Я друг сеньйори і люблю її, як себе самого,— сказав Кабальюко.— Адже ви їдете до Орбахоси, там побачимось.

Не додавши більше ні слова, він пришпорив коня, рвонув чвалом і зник у хмарі куряви.

Через півгодини шляху (за цей час дон Хосе не виявив особливого бажання до розмови, як зрештою й дядько Лікурго) перед їхніми очима з'явився горб, на схилах якого їжачилось старе, похмуре місто; вирізнялись чорні башти й купи руїн — залишки старого замку. Зубчаті мури вкраплювалися в мішанину потворних бурих халуп, закурених, як і земля. Вбогі хижі тяглися своїми мирша-

вими глиняними фронтонами до тих мурів, немов благали про милосердя, нагадуючи обличчя виснажених, голодних жебраків, що втуплюються в подорожнього, просячи милостиню. Жалюгідна річечка ніби бляшаним паском оперізувала місто, зрошуючи на своєму шляху кілька садків — єдину зелень, що милувала око. Всюди сновигали пішоходи й вершники; людський потік, хоч і не дуже щільний, трохи оживляв це велике місто, архітектура якого свідчила швидше про руїну і смерть, аніж про добробут і життя. Огидні жебраки, що канючили вздовж дороги милостиню, були жалюгідним видовищем. Важко собі уявити істот, котрі б краще пасували до цієї могили, з щілин якої вони виповзали: здавалося, наче місто-гробовище вже зотліло. Коли наші подорожні під'їздили, вдарили дзвони, сповіщаючи, що в цій мумії ще жевріє душа.

Не в халдейській чи коптській, а в іспанській географії позначене місто під назвою «Орбахоса», яке мало 7324 мешканці, муніципалітет, резиденцію єпископа, суд, семінарію, завод племінних коней, середню школу та інші ознаки справжнього міста.

— В соборі дзвонять до великої обідні,— сказав дядько Лікурго.— Ми приїхали раніше, ніж я думав.

— Ваше рідне місто,— зауважив кабальєро, роздивляючись краєвид, що розгорнувся перед очима,— має дуже непривабливий вигляд. Історичне місто Орбахоса, назва якого, без сумніву, походить від *Urbs augusta*¹, схоже на купу гною.

— Бо звідси видно лише околиці,— прикро відказав провідник.— От коли ви ступите на Королівську вулицю й на вулицю Кондестабло, то побачите красиві будівлі, такі, як собор, наприклад.

— Я не хочу говорити погане про Орбахосу, поки не ознайомлюся з нею,— заявив кабальєро.— Та й в словах моїх немає зневаги; вбоге чи прекрасне, злиденне чи величне, це місто завжди буде любе мені, і не тільки тому, що це батьківщина моєї матері, а й тому, що тут живуть люди, яких я хоч і не знаю, але люблю. Так ступимо ж у це «священне» місто.

Вони вже піднялись бруківкою вгору до перших вулиць і рухались уздовж садових огорож.

— Бачите отой будинок в кінці великого саду, ми саме їдемо біля його живоплоту?— запитав дядько Лікурго,

¹ Священне місто (лат.).

вказуючи на величезну потиньковану стіну єдиного будинку, що мав веселий і упорядкований вигляд.

— Так... Це і є будинок моєї тітки?

— Як в око влучили. Тільки ми бачимо його ззаду. Фасадом він виходить на вулицю Кондестабло, там є п'ять залізних балконів, і кожен схожий на замок. Оцей сад за живоплотом теж належить сеньйорі; якщо ви підніметься на стременах, то побачите звідси весь сад.

— Так ми вже вдома, — сказав кабальєро. — А звідси не можна ввійти?

— Тут є хвіртка, та сеньйора наказала її забити.

Кабальєро звівся на стременах, щосили витяг шию і заглянув поверх колючок живоплоту.

— Бачу весь сад, — сказав він. — Там, під деревами, якась жінка, дівчинка... сеньйорита...

— То сеньйорита Росаріо, — пояснив Лікурго і теж звівся на стременах, щоб і собі заглянути.

— Гей! Сеньйорита Росаріо! — гукнув він, виразно розмахуючи рукою. — Ми вже тут... Я привіз вам двоюрідного брата.

— Вона побачила нас, — сказав кабальєро, витягуючи шию з усіх сил. — Якщо не помиляюся, біля неї якась духовна особа... священник.

— То сеньйор сповідник, — жваво відказав селянин.

— Моя сестра побачила нас... покинула священника й метнулася до будинку... Вона гарненька...

— Як сонечко.

— Почервоніла, немов вишня. Вперед, сеньйоре Лікурго.

Розділ III

ПЕПЕ РЕЙ

Перш ніж продовжити нашу оповідь, треба сказати, хто ж такий Пе́пе Рей¹ і які справи привели його до Орбахоси.

Коли бригадир Рей помер у 1841 році, діти його, Хуан і Перфекта, тільки-но поодружувалися: дочка вийшла заміж за найбагатшого землевласника Орбахоси, син одружився з дівчиною з того ж таки роду. Чоловіка Перфекти звали дон Мануель Марія Хосе де Полентінос, а жінку

¹Пе́пе, Пе́піто — зменшувальне від Хосе.

Хуана — Марія Полентінос; хоч і мали вони однакові прізвища, проте не були близькою ріднею, так, десята вода на киселі. Хуан Рей, закінчивши Севільський університет, став відомим юристом і тридцять років адвокатував у Севільї, здобувши собі не лише славу, а й наживши добрі статки. В 1845 році він овдовів і залишився сам з сином. Хлопчик вже тоді був меткий до витівок: цілими днями будував у дворі земляні віадуки та греблі, копав рови й канали, а тоді пускав по них воду. Батько не чіпав його й казав: «Будеш інженером».

Перфекта і Хуан не бачились відтоді, як поодружувались. Перфекта переїхала до Мадрида разом зі своїм багатющим чоловіком, який до того ж мав ще й щедрю руку, щоб розтринькувати гроші. Гра в карти та жінки так полонили серце Мануеля Марії Хосе, що він пустив би за вітром усе своє добро, якби смерть не звела його передчасно в могилу. Під час однієї з нічних оргій раптово обірвалося життя цього провінційного багатія, майно якого жадібно висотували пройдисвіти з королівського двору. Його єдиною спадкоємницею була дівчинка, кількамісячне немовля. Зі смертю чоловіка Перфекта перестала боятися за майбутнє сім'ї, але зав'язалась судово тяганина. Родині Полентіносів загрожувало зубожіння. Маєтки ось-ось мали загарбати лихварі; всюди безлад, борги величезні, в Орбахосі — нікчемні управителі, а в Мадриді — зіпсована репутація.

Перфекта викликала брата. Хуан не забарився прийти на допомогу бідолашній вдовиці, і скоро, завдяки його старанню й кмітливості, головну небезпеку було усунуто. Перш за все він змусив сестру поселитися в Орбахосі, щоб вона управляла там великим маєтком, а сам тим часом відбивав у Мадриді шалений натиск кредиторів. Мало-помалу сім'я Полентіносів звільнилася від численних боргів. Дон Хуан Рей, добра душа, який чудово знався на цих справах, вів бої з суддями, укладав угоди з головними кредиторами, встановлював терміни оплати; внаслідок його вмилої діяльності багатюща родинна спадщина Полентіносів була врятована і могла ще довгі роки надавати слави і блиску цій вельможній сім'ї.

Вдячність Перфекти була така велика, що в листі до брата із Орбахоси (де вона вирішила оселитися, поки не підросте дочка) серед інших висловлювань вдячності були й такі: «Ти для мене більше, ніж брат, а для моєї дочки більше, ніж батько. Чи зможемо ми колись віддячити тобі

за твоє благодіяння? Ой любий брате, коли моє дитя почне щось розуміти й розмовлятиме, я навчу його благословляти твоє ім'я. Моя вдячність — на все життя. Твоя недостойна сестра тільки й чекає нагоди, щоб довести тобі свою палку любов і гідно віддячити за велич твоєї душі й безмежну доброту твого серця».

Коли було написано цього листа, Росаріо сповнилося два роки, а Пепе Рей в одній із шкіл Севільї креслив лінії на папері, намагаючись довести, що «сума внутрішніх кутів многокутника дорівнює двом прямим, помноженим на число сторін многокутника мінус два». Ці нудні загальновідомі істини надзвичайно захоплювали його. Бігли роки. Хлопчик ріс і так само креслив лінії. Нарешті він провів лінію від Таррагони до Монтбланча, і його першою серйозною іграшкою став 120-метровий міст через річку Франколі.

Вже давно донья Перфекта жила в Орбахосі. А брат її не виїздив із Севільї, тому вони не бачилися роками. Листи, які вони пунктуально надсилали одне одному раз в три місяці, зв'язували ці два серця, й ту ніжну любов одне до одного не могли охолодити ні час, ні відстань. У 1870 році, коли дон Хуан Рей, вирішивши, що він уже виконав свій обов'язок перед суспільством, подався на заслужений відпочинок у гарну свою садибу в Пуерто Реаль, Пепе, котрий уже кілька років працював на об'єктах потужних будівельних компаній, здійснив подорож до Німеччини та Англії, щоб поглибити свої знання. Значний капітал його батька (наскільки може бути в Іспанії значним капітал, початок якому покладено чесною працею за адвокатським столом) дозволяв йому інколи звільнитися від тягара матеріальних турбот. Людина високих ідеалів і безмежної любові до науки, Хосе Рей знаходив найвищу насолоду в дослідженні й вивченні чудес, з допомогою яких геній доби сприяє розвитку культури, фізичного добробуту й морального удосконалення людини.

Коли Пепе повернувся зі своєї подорожі, батько захотів поговорити з ним про якийсь дуже важливий проект; Пепе подумав, що мова піде про міст, внутрішню гавань чи принаймні про осушення прибережних боліт, але помилився. Дон Хуан так пояснив йому свою думку:

— Зараз березень, і, як завжди, я отримав листа від Перфекти. Любий сину, прочитай його, і якщо ти згодишся з тим, що пропонує ця свята і справедлива жінка, дорога моя сестра, то даси мені найбільшу втіху, яку я ба-

жав би мати на старості літ. Якщо ж тобі не сподобається цей план, відхили його не вагаючись, хоча б твоя відмова й засмутила мене; нехай в цій справі не буде й тіні примусу з мого боку. Якби той план здійснився лише за наказом упертого батька, це не зробило б честі ні мені, ні тобі. Ти вільний у своєму виборі, і якщо не буде на те твоєї доброї волі або ж виникне хоч найменший сумнів, підказаний серцем чи викликаний якоюсь іншою причиною, то я не хочу, щоб ти силував себе.

Пепе Рей пробіг очима листа, поклав його на стіл і спокійно сказав:

— Моя тітка хоче, щоб я одружився з Росаріо.

— Вона з задоволенням згодилась на мою пропозицію, це відповідь,— промовив батько, дуже зворушений.— Бо то моя ідея... Так, я вже давно плекав її... але не хотів тобі нічого казати, не дізнавшись, якої думки про це сестра. Як бачиш, Перфекта з радістю приймає мій план; вона каже, що теж про це думала, але не насмілювалась написати, бо ти... Бачиш, що вона пише? «...бо ти видатна молода людина, а моя дочка лише проста сільська дівчина, без блискучої освіти й світських манер...» Отак і пише... Бідна сестра! Яка вона добра!.. Я бачу, ти не гніваєшся; бачу, тобі не здається безглуздом мій план, що трохи нагадує дбайливу завбачливість батьків у старі часи, коли одружували дітей, не питаючи на те їхньої згоди; а це найчастіше призводило до нерозважливих передчасних шлюбів. Дай боже, щоб одруження було щасливим, в усякім разі, воно повинно бути таким. Правда, ти ще не знайомий з моєю небогою, проте ми з тобою так багато чули про її цнотливість, розсудливість, скромність і благородну простоту. До всього того вона ще й гарна на вроду. Я гадаю,— додав він урочисто,— що ти мушиш рушати в дорогу й власними ногами торкнутися землі цього глухого єпархіального міста, цього *Urbs augusta*, а там, в присутності моєї сестри та чарівної Росаріо, вирішити, чи судилося їй стати для мене чимось більшим, ніж племінницею.

Пепе знову взяв листа і уважно перечитав. На його обличчі не відбилосся ні радості, ні жалю. Можна було подумати, що він розмірковує над проектом сполучення двох залізничних колій.

— До речі,— провадив далі дон Хуан,— у тій далекій Орбахосі, де, між іншим, у тебе є маєток, який ти можеш відвідати, життя плине в ідилічній злагоді й благодаті. Які там патріархальні звичаї! Скільки благородства в цій

простоті! Який вергіліївський спокій! Якби ти був не математик, а латиніст, то, потрапивши туди, повторив би слова поета: *Ergo tua cura manebunt*¹. Яке чудесне місце, де можна поринути в споглядання власної душі й підготувати себе для звершення добрих справ! Там панує доброта й щирість; там не знають облуди і брехні, як у наших великих містах; там знову народжуються святі поривання, потоплені в суєті сучасного життя; там пробуджується приспана віра й груди стискає якийсь невиразний потяг, щось на зразок дитячого пориву, який в глибині нашої душі кричить: «Хочу жити!»

Через кілька днів після цієї розмови Пепе Рей виїхав із Пуерто Реаль. Не так давно він відмовився від пропозиції уряду дослідити рудний басейн річки Наари в долині Орбахоси, але нові плани, що виникли в зв'язку з відомою нам розмовою, змусили Пепе Рея змінити своє рішення. «Треба скористатися з нагоди. Хто його знає,— подумав він,— скільки часу триватиме це сватання й чи не нажене воно на мене нудьги». Отож Пепе Рей з'їздив до Мадрида й без великих зусиль дістав там дозвіл на дослідження басейну Наари, хоч офіційно й не належав до корпорації гірників; а тоді рушив у дорогу, і після кількох пересадок вантажно-пасажирський поїзд № 65 доставив його, як ми вже бачили, просто в обійми запопадливого дядька Лікурго.

Цей чудовий молодий чоловік мав десь близько тридцяти чотирьох років. Був міцний, атлетичної будови, на диво зграбний і стрункий. Якби він носив військову форму, то мав би такий войовничий вигляд, який тільки можна собі уявити. Біляве волосся та борідка не надавали його обличчю саксонської незворушності. Навпаки, воно було таке жваве, що очі Пепе Рея здавалися чорними, хоча й були світлого кольору. Він був сама довершеність. Якби він перетворився на статую, скульптор неодмінно написав би на п'єдесталі: «Розум і сила».

Та хоч і не було цього напису, розумом і силою променився його лагідний, доброзичливий погляд, розум і сила, як дар божий, владно вабили до нього серця.

Він був не дуже говіркий: лише поверхові знання й нестійкі судження призводять до надмірної балакучості. Глибокі моральні переконання, притаманні цьому незвичайному чоловікові, зробили його небагатослівним в супе-

¹ «Отже, поля zostaną твоїми» (лат.).— Вірш із «Буколід» Вергілія, в яких оспівується сільська природа.

речках на найрізноманітніші теми, які так часто зав'язуються між людьми в наш час; та в світських розмовах він умів бути дотепним і ущипливим, красномовство його спиралося на здоровий глузд, справедливу і обачну оцінку явищ. Він не терпів фальші, містифікацій і тієї химерної гри слів, якою тішаються деякі уми, просякнуті гонгоризмом¹; захищаючи істину, Пепе Рей брав інколи на озброєння глум (правда, не завжди в міру). В очах багатьох з тих, хто шанував Пепе Рея, вважалась мало не вадою його здатність глузувати з цілої низки визнаних та узвичаєних у світському товаристві речей. Слід відмітити, хоч цим ми й зменшуємо його чесноти, що Рею не була притаманна та поблажливість нашої доби, яка ховає за своєрідною плутаниною слів і вчинків усе, що простій людині може здатися не дуже привабливим.

Саме таким, щоб там не плели лихі язики, був чоловік, якого дядько Лікурго привіз до Орбахоси якраз у ту хвилину, коли дзвони собору дзвонили до великої обідні. Після того, як Пепе Рей і дядько Лікурго; зазирнувши поверх живоплоту, помітили дівчину та священника й побачили, як дівчина метнулася до будинку, вони пришпорили коней і виїхали на Королівську вулицю. Цікаві зупинялися подивитися на прибулого — незвичайного гостя, що несподівано вторгнувся до їхнього патріархального міста. Вершники звернули праворуч, у напрямку до собору, велична споруда якого височіла над містом, і поїхали вулицею Кондестабло. Лунко цокали копита по бруку вузької вулиці, полохаючи мешканців, люди перехилилися через вікна і виходили на балкони. З якимсь особливим скрипом відкривалися жалюзі, і з усіх боків визирали обличчя — переважно жіночі. Поки Пепе Рей під'їхав до пишного під'їзду будинку Полентіносів, уже було висловлено багато міркувань про його зовнішність.

Розділ IV ПРИЇЗД ДВОЮРІДНОГО БРАТА

Коли Росаріо раптово покинула священника, він подивився на живопліт і, побачивши голови дядька Лікурго та його супутника, пробурмотів:

¹ Гонгоризм — стиль в іспанській літературі XVII ст., який характеризується химерністю, примхливістю і манірністю; від імені іспанського поета Гонгора-і-Арготе (1561—1627).

— Ого, це чудо вже тут.

Хвилинку він щось обмірковував, підтримуючи рясу схрещеними на животі руками і втупивши очі в землю; золоті окуляри помаленьку сповзли до кінчика носа, волога нижня губа одвисла, чорні з сивиною брови трохи насупилися. Це був святий благочестивий муж років шістдесяти з гаком, мав неабиякі знання, одно слово, бездоганний клерикал. Завжди привітний, люб'язний, чемний, він дуже любив давати поради й напучувати як чоловіків, так і жінок. Довгі роки він викладав латину та риторичку в школі, і ця благородна професія збагатила його розум цитатами із Горація, а також вишуканою образністю висловлювань, чим він тонко й завжди до речі користувався. Більше, мабуть, нема чого додати до характеристики цього чоловіка, хіба тільки те, що, почувши цокіт копит по вулиці Кондестабло, він обсмикнув рясу, поправив капелюха, який не дуже добре сидів на його поважній голові, і, звертаючи до будинку, прошепотів:

— Подивимось, що то за чудо.

Тим часом Пепе зіскочив з коня і прямо на порозі потрапив у ніжні обійми доньї Перфекти. По обличчю у неї рясно котилися сльози. Крізь схлипування проривались слова й вигуки, які щиро свідчили про її любов.

— Пепе... Як ти виріс!.. І вже борода... Здається, ще вчора я тримала тебе на колінах... А ти вже дорослий, зовсім мужчина... Як летять роки! Ісусе! А ось моя донька Росаріо.

Вони саме прийшли до нижньої зали, призначеної для прийому гостей, і донька Перфекта познайомила Пепе з дочкою.

Росаріо була тендітна, ніжна дівчина, схильна до того, що португальці називають *saudades*¹. Її тонке, чисте обличчя відзначалося тією перламутровою м'якістю, якою більшість поетів наділяє своїх героїнь (наче жодна Енрікета чи Юлія не може когось зацікавити без цього сентиментального прикрашання). Росаріо була така скромна й лагідна, що, дивлячись на неї, не можна було помітити відсутності вроди. Однак це не означало, що вона була негарна; але й назвати її красунею в повному розумінні цього слова було б великим перебільшенням. Справжня краса дочки доньї Перфекти була в якійсь перламутрово-алебастровій прозорості, в ніжному світінні обличчя кольо-

¹ Сум, меланхолія (португ.).

ру слонової кістки (хай читач пробачить мені за вживання затертих порівнянь), повторюю, в прозорості, яка дозволяла зазирнути в саму глибину її душі; не в похмуру морську безодню, що проймає жахом, а в спокійну, ясну глибину річки. Та тісні були береги й вузьке річище в тієї річки, щоб вмістити всю повноту душі Росаріо: широкою повинню вихлюпувалася вона через край, загрожувала затопити береги. Коли брат привітався з Росаріо, вона зашарілась і насилу вимовила кілька безладних слів.

— Ти ледве тримаєшся на ногах,— сказала донья Перфекта небожу.— Зараз ми тебе погодуємо.

— З вашого дозволу,— заперечив наш мандрівник,— я спершу обтрушу з себе дорожню куряву.

— І справді. Росаріо, відведи Пепе до його кімнати. Тільки не затримуйся, небоже. Піду загадаю, щоб подавали сніданок.

Росаріо провела брата до гарної кімнати на першому поверсі. Тільки-но Пепе переступив поріг, як відчув у кожній дрібниці помешкання дбайливу й ніжну жіночу руку. Всі речі було розміщено з винятковим смаком, у кімнаті панували чистота й прохолода — так і вабило спочити в цьому чарівному гніздечку. Деякі дрібнички викликали у гостя посмішку.

— Осьде дзвіночок,— Росаріо легенько смикнула за шнурок, китичка якого спадала на бильце ліжка.— Тобі варто лише простягнути руку. Письмовий стіл стоїть так, щоб світло падало зліва... У цю корзинку кидатимеш непотрібні папери... Ти куриш?

— Маю нещастя,— зітхнув Пепе Рей.

— То недокурки можеш кидати сюди,— і Росаріо торкнулася носком черевичка блискучої мідної посудинки, наповненої піском.— Нема нічого гіршого, коли недокурки валяються на підлозі... Тут умивальник... Для одяжі маєш шафу й комод... Думаю, що годинник тут не на місці, треба повісити його біля ліжка... Якщо тобі заважає світло, то смикни за мотузок, штора опуститься... бачиш? Р-раз...

Інженер був у захопленні.

Росаріо відчинила вікно.

— Поглянь,— сказала вона,— вікно виходить в сад. Сюди сонце заглядає ввечері. Тут у нас висить клітка з канарейкою — співає, аж заливається. Якщо тобі заважає, ми знімемо.

Росаріо розчинила вікно навпроти.

— А це вікно,— провадила вона далі,— виходить на

вулицю. Дивися, звідси видно собор, він дуже красивий, і в ньому є багато цінностей. Англіїці приїздять сюди, аби тільки поглянути на нього. Не відчиняй обох вікон сразу, бо буде сильний протяг.

— Люба сестро,— сказав Пепе, відчуваючи, як його душу сповнює невимовна втіха.— Все, що я бачу перед собою, могло бути зроблене лише руками ангела, твоїми руками. Яка гарна кімната! Мені здається, ніби я тут жив усе життя. Вона дихає спокоєм.

Росаріо нічого не відповіла на ці милі слова й вийшла посміхаючись.

— Не затримуйся,— сказала вона вже в дверях,— їдальня теж на цьому поверсі... всередині коридора.

Увійшов дядько Лікурго, вніс речі. Пепе заплатив йому за послуги з незвичайною щедрістю; селянин уклібно подякував: підніс руку до голови, наче знімаючи чи надягаючи капелюх. Потім нерозбірливо пробурмотів, немов людина, яка хоче щось сказати й не наслідкується:

— Коли краще поговорити з сеньйором Хосе про одне... одне дільце?

— Одне дільце? Хоч зараз,— відповів Пепе, відкриваючи валізу.

— Зараз незручно,— заперечив селянин.— Нехай сеньйор Хосе спочиває. Не горить, нам спшити нікуди; як то кажуть, за-цим днем настане другий... Так спочивайте, сеньйоре Хосе... Як схочете прогулятися... коник непоганий... Всього найкращого, сеньйоре Хосе. Бувайте здоровенькі... Ага! Мало не забув,— сказав дядько Лікурго, повертаючись за мить.— Якщо маєте щось до муніципального судді... Я саме йду до нього побалакати про наше дільце...

— Передайте йому моє шанування,— весело відгукнувся Пепе, не знаходячи кращого способу здихатися спартанського законодавця.

— Бувайте з богом, сеньйоре Хосе.

— Прощавайте.

Інженер не встиг ще дістати одежі, як утретє в дверях з'явилися лукаві очиці та хитрюще обличчя дядька Лікурго.

— Даруйте, сеньйоре Хосе,— сказав він і блиснув білосніжними зубами, вдавано посміхаючись.— Але... я хотів сказати, якщо ви забажаєте уладнати це по-доброму, то... Хоча важко радити, бо кожен має свій розум, як то кажуть: сип мій, та розум свій.

— Чоловіче, ви, здається, хотіли вже йти?

— Я кажу це, бо мені набридли суди. Хай їм чорт. З поганої вівці хоч вовни жмут. Так з богом, сеньйоре Хосе. Хай дарує вам Господь довгі роки на радість бідарям...

— Прощавайте, чоловіче, прощавайте.

Пепе замкнув двері на ключ і подумав: «Ну й сутяги ж у цьому місті!»

Розділ V

ЗДАЄТЬСЯ, ВИНИКАЄ НЕЗГОДА

Скоро Пепе з'явився в ідальні.

— Якщо добре поспідаєш, — лагідно звернулася до нього Перфекта, — то не схочеш обідати. Ми тут обідаємо о першій годині. Сільські звичаї тобі будуть не до вподоби.

— Вони чудесні, любя тітонько.

— То чому віддаєш перевагу: добре поспідати зараз чи трохи підживитися, щоб потерпіти до обіду?

— Волю щось перехопити, щоб мати приємність обідати разом з вами; якби навіть у Вільяорренді я й знайшов щось їстівне, навряд чи я став би їсти о цій порі.

— Мені, звичайно, нема потреби казати, щоб з нами ти тримався просто. Можеш тут порядкувати, як у себе вдома.

— Дякую, тітонько.

— Але ж як ти схожий на свого батька! — в захваті вигукнула сеньйора, приглядаючись до небожа, поки той їв. — Мені здається, ніби я бачу свого любого брата Хуана. Він сидів так само, як ти, і їв так само. Ви схожі, як дві краплі води, а особливо — очі.

Пепе захопився немудрим сніданком. Ставлення тітки й сестри, їхні слова та погляди викликали у нього таке довір'я, що він уже відчував себе, як удома.

— Знаєш, що мені сказала сьогодні вранці Росаріо? — запитала донья Перфекта, пильно дивлячись на небожа. — Вона сказала, що ти, як людина, котра зросла серед пишноти й звичаїв двору, людина, вихована на іноземний кшталт, не зможеш звикнути до тієї грубуватої простоти, в якій ми живемо, адже у нас все щиро, без церемоній.

— Дуже помиляєтесь! — відповів Пепе, дивлячись на сестру. — Я більш ніж хто ненавиджу фальш і лицемір'я так званого вищого світу. Повірте, я вже давно мрію, як сказав хтось, злитись з природою, пожити далеко від

суєти, в сільській тиші, на відлюдді. Я прагну спокійного життя, життя без боротьби, без турбот, і не хочу заздрити сам та викликати заздрість інших, як сказав поет. Спочатку навчання, а потім робота не давали мені відпочити, хоча я так потребую відпочинку, і цього прагне моя душа й тіло, але з тієї миті, коли я ступив до вашого дому, люба тітонько, люба сестро, я почував себе оточеним саме тією атмосферою спокою, про яку так мріяв. І тому не треба говорити мені ні про вишукане товариство, ні про вищий світ, — я залюбки промінюю їх на цей куточок.

У той час, коли він так говорив, довга чорна тінь впала на скло дверей, які вели з ідальні до саду. Сонячний промінь, відбившись в скельцях чийось окулярів, ковзнув по кімнаті; скреготнула клямка, двері відчинилися, і сеньйор сповідник статечно ступив у покій. Він зняв капелюха і, схилившись у вітанні, торкнувся його крисами підлоги.

— Сеньйор сповідник із святого собору, — відрекомендувала його донья Перфекта, — особа, яку ми дуже шануємо. Гадаю, ви станете друзями. Сідайте, сеньйоре Іносенсіо.

Пепе потис руку шановному каноніку, і обидва сіли.

— Пепе, якщо ти звик курити після їжі — будь ласка, — зичливо запропонувала донья Перфекта, — і ви, отче, також.

Славний дон Іносенсіо витяг з-під ряси величезного шкіряного кисета з незаперечними знаками дуже довгого вжитку, відкрив його, добув звідти дві довгі цигарки і одну з них запропонував нашому другові. Росаріо витягла з картонової коробки, яку іспанці жартома називають «вагоном», сірника, і скоро інженер та священик уже диміли один одному в обличчя.

— Яке враження, сеньйоре Хосе, справило на вас наше любе місто Орбахоса? — поцікавився священик, прищупивши ліве око, як робив завжди, коли курив.

— Я ще не встиг скласти про нього певної думки, — відповів Пепе. — З тої депшиці, що я бачив, можна вивести, що Орбахосі зовсім не завадили б півдюжини значних капітальних вкладень та кілька розумних голів, які могли б керувати перебудовою цього краю з допомогою кількох тисяч робочих рук. Від в'їзду до міста до дверей цього будинку я зустрів понад сотню жебраків. Більшість з них — здорові й міцні люди. Ціла армія злидарів, вигляд їх гнітить серце.

— Для цього існує благодійність, — заперечив дон Іносенсіо. — А щодо всього іншого Орбахоса аж ніяк не бід-

не місто. Ви, напевне, знаєте, що ми вирощуємо найкращий в усій Іспанії часник. Тут у нас понад двадцять багатих родин.

— Правда, — утрутилася донья Перфекта, — останніми роками була велика скрута через засуху, та комори наші не пусті, й нещодавно ми вивезли на продаж не одну тисячу пучків часнику.

— Відтоді як я живу в Орбахосі, — насупив брови священик, — сюди приїздило безліч людей із столиці: одних цікавила передвиборна боротьба, інші хотіли глянути на свої покинуті землі, ще інші — побачити старожитності собору, та всі вони товкли нам про англійські плуги, про механічні молотарки, про водяні млини, про банки й бог знає ще про які дурниці. Приспів же був один: все тут погано, могло б бути краще. Хай вони забираються геть, під три чорти! Нам тут добре і без столичних сеньйорів, ми зовсім не хочемо чути постійних пересудів про нашу бідність і вихвалянь іноземних чудес. Дурень більше знає про свою хату, аніж розумний про чужу, чи не так, сеньйоре Хосе? Та не подумайте, ніби я хоча б трохи натякаю на вас. Зовсім ні. Цього тільки не вистачало. Я знаю, що перед нами один із найвидатніших молодих людей сучасної Іспанії, один із тих, які здатні перетворити наші неродючі степи в багатючий край... І я не гніваюся, що ви співаєте мені стару пісню про англійські плуги, лісівництво й садівництво... Анітрохи... Таким талановитим людям, як ви, можна пробачити презирство до нашої злиденності. Нічого, друже мій, нічого, сеньйоре Хосе: вам дозволяється все, ви навіть можете сказати нам, що ми кафри.

Ця підкреслено іронічна й досить гостра філіппіка не сподобалась донові Рею, але він утримався від прояву бодай найменшого невдоволення й вів далі бесіду, намагаючись обминати по змозі питання, які могли б зачепити вкрай загострене почуття патріотизму сеньйора каноніка і давали б хоч якийсь привід для суперечок. Коли донья Перфекта заговорила з небожем про рідинні справи, сповідник підвівся і пройшовся по кімнаті.

Кімната була простора й світла, на стінах — старі, місцями збляклі шпалери, та вони ще зберегли свій первісний візерунок завдяки чепурності, яка панувала в кожному закутку оселі. Стінний годинник зі строкатим циферблатом, з футляра якого звисали непорушні на вигляд гирі й рухливий маятник, що невтомно повторював своє

«не так», займав помітне місце серед солідних меблів їдальні. Оздоблення кімнати доповнювала серія французьких гравюр, що відтворювали подвиги завойовника Мексіки, з докладними поясненнями, такими ж неправдоподібними, як і зображення Фердінанда Кортеса та доньї Маріни, витвір якогось художника-невігласа. Між двома зашкеленими дверима, які виходили в сад, стояла латунна споруда. Не варто її описувати — досить сказати тільки, що вона була сідалом для папуги, який, влаштувавшись на ній, озирався навколо з притаманною цим птахам поважністю та цікавістю.

Насмішкуваті, але разом з тим серйозні очі, зелений мундир, червона шапочка, жовті чобітки і, нарешті, хриплі смішні слова, що їх вимовляють ці птахи, — все те надає папугам якогось дивного чи то смішного, чи то поважного вигляду. Вони чимось нагадують дипломатів. Інколи папуги схожі на блазнів і майже завжди — на деяких пихатих суб'єктів, котрі, прагнучи бути дуже поважними, скидаються на карикатуру.

Сповідник приятелював з папугою. Залишивши донью Перфекту й Росарію з гостем, він підійшов до птаха, простягнув йому вказівного пальця й дозволив себе вщипнути, а тоді задоволено промовив:

— Ледащо, хитрун, чому ж ти мовчиш? Чого б ти був вартий, якби не вмів базікати! Базік повен світ, є вони й серед людей, і серед птахів.

Високоповажний пастир власноручно взяв кілька горошин із мисочки, що стояла поруч, і дав їх папузі. Птах почав кликати служницю й вимагати шоколаду; його слова відвернули дам і кабальєро від розмови — мабуть, не дуже важливої.

Розділ VI,

З ЯКОГО ВИДНО, ЩО НЕЗГОДА МОЖЕ ВИНИКНУТИ ТОДІ, КОЛИ П НАЙМЕНШЕ ЧЕКАЄШ

Раптом в їдальні з'явився дівер доньї Перфекти, сеньйор дон Каetano Полентінос. Він широко розкрив обійми, вигукуючи:

— Йди ж до мене, любий мій сеньйоре Хосе!

Вони сердечно обнялися. Дон Каetano і Пепе були знайомі: видатний вчений та бібліофіл не раз їздив до Мадрида, як тільки оголошувались книжкові торги згідно з за-

повітом котрогось із букіністів. Дон Каetano був чоловік середнього віку, високий і худий; напружена наукова робота чи, може, хвороби дуже його виснажили. Мова його була напрочуд чиста, вишукана, що дуже йому пасувало, до людей ставився по-дружньому, ласкаво, інколи навіть надміру. Що ж стосується його знань, то можна було тільки дивуватися з їх глибини. В Мадриді його ім'я завжди згадували з повагою, і якби дон Каetano жив у столиці, його, незважаючи на скромність, обрали б почесним членом усіх існуючих академій. Але він любив спокій і самотність; те місце, яке в душах інших людей займає гонор, у його душі займали бібліоманія й любов до праці на самоті. Віддаючись своєму захопленню, дон Каetano не прагнув якоїсь мети: він любив книги заради книг і працю заради праці.

Його бібліотека в Орбахосі була однією з найбагатших в усій Іспанії. Дон Каetano просиджував у ній днями й ночами; виписував, класифікував, конспектував, робив неоціненні нотатки — одне слово, виконував нечувану, яка нікому й не снилася, роботу, гідну такого великого розуму. Він притримувався патріархальних звичаїв: їв мало, пив ще менше, і єдині розваги, які він собі дозволяв, були трапези в Топольках в особливо урочисті дні, а також щоденні прогулянки в одну місцину, що звалася Мундогранде, де нерідко з двадцятивікового пороху викопували римські медалі, уламки архітравів, давні плити — основи колон чи пам'ятників невідомої архітектури, а то й амфору чи стародавню статуетку, яким не було ціни.

Дон Каetano й донья Перфекта жили в такій злагоді, з якою не могли б зрівнятись навіть мир і гармонія, що панували в раю. Вони ніколи не сварились. Правда, дон Каetano не втручався в домашні справи, а донья не торкалась бібліотеки, хіба що наказувала щосуботи прибирати там. До книжок і паперів дона Каetano, розкладених на столі та по всіх закутках, вона ставилась мало не благоговійно.

Обмінявшись з гостем звичайними в таких випадках питаннями та відповідями, дон Каetano сказав:

— Я вже бачив твою скриню. Дуже шкода, що ти не привіз мені видання 1527 року. Доведеться самому їхати до Мадрида. Ти надовго? Чим довше пробудеш, тим краще, любий Пепе. Який я радий, що ти тут! Удвох ми впорядкуємо частину бібліотеки та складемо каталог авторів Хінети. Не завжди маєш під рукою таку талановиту людину,

як ти... Побачиш мою бібліотеку... Матимеш багату поживу для читання... Все, що тебе цікавить... Побачиш дива, справжні дива, неоціненні скарби, виняткові речі, якими володію я, тільки я... Та зрештою мені здається, що вже час обідати. Чи не так, Хосе? Чи не так, Перфекто? Правда ж, Росаріо? Правда ж, сеньйоре Іносенсіо? Сьогодні ви двічі сповідник: кажу так, бо вам самому доведеться разом з нами каятися в гріху чревоугодництва.

Канонік уклонився і з приємною усмішкою висловив своє схвалення. За столом панували мир і сердечність; страви, як завжди на місцевих обідах, відрізнялися одноманітністю, зате їх було дуже багато. Тут вистачило б їжі для вдвічі більшої кількості людей, аніж зібралось за столом. Говорили про всяку всячину.

— Вам обов'язково, не відкладаючи, треба відвідати наш собор, — сказав канонік. — Таких, як він, є небагато, сеньйоре Хосе!.. Правда, за кордоном ви надивилися стільки чудес, що навряд чи знайдете щось варте уваги в нашій старій церкві... Але ми, бідні репані орбахосці, вважаємо її божественною. Магістр Лопес де Берганса, її настоятель, називав нашу церкву в XVI столітті *pulchra augustana*...¹ Та, звичайно, для людей з такими знаннями, як у вас, наш собор не має ніякої цінності, й будь-який базар, вкритий залізом, вам здасться прекраснішим.

Іронічний тон хитрого каноніка все більше й більше дратував Пепе Рея, проте він намагався стримати гнів, і, приховуючи своє невдоволення, відповідав досить туманно. Донья Перфекта втрутилася в розмову й жваво докинула:

— Гляди, Пепіто, застерігаю тебе, якщо ти погано говори́тимеш про нашу церкву, ми посваримось. Ти багато знаєш, ти видатна людина і про все маєш уявлення, але якщо ти станеш заперечувати, що ця велична споруда є восьмим чудом світу, то тримай краще свою мудрість при собі, а ми, так уже й бути, залишимося дурнями...

— Я далекий від того, щоб вважати цю будівлю негарною, — сказав Пепе. — Навпаки, наскільки я встиг розгледіти її, вона здалась мені велично-прекрасною. Так що, люба тітонько, вам нема чого лякатися, та й не такий я вже знавець...

— Облиште! — замахав рукою канонік, на якийсь час перестаючи жувати. — Не треба прибіднюватися, сеньйоре Хосе, адже нам протуркотіли всі вуха тим, який ви розум-

¹ Найясніша красуня (лат.).

ний, яка гучна у вас слава і яку видатну роль ви відіграєте всюди, тільки-но де-небудь з'явитесь. Не кожен день зустрінеш таку людину. Та якщо я вже так звеличую ваші чесноти...

Він замовк, щоб прожувати страву, і, коли язик його звільнився, повів далі:

— Якщо я так звеличую ваші чесноти, то дозвольте в властивою мені щирістю висловити ще одну думку. Так, сеньйоре Хосе, так, сеньйоре Кастано, так, моя сеньйоро і моя дівчинко: наука в тому вигляді, як її вивчають і пропагують люди нашого часу, — це смерть для почуттів і солодких мрій. Вона збіднює духовне життя, підпорядковує все жорстоким правилам і знищує навіть величну чарівність природи. Наука руйнує прекрасне в мистецтві, так само як і віру в наших душах. Наука стверджує, що все брехня, і хоче увібгати в цифри й лінії не тільки *magna ac tergas*¹, де ми живемо, а й *coelumque profundum*², де знаходиться бог... Піднесені мрії живої душі, її містичний екстаз, ба навіть поетичне натхнення — все брехня. Серце — губка, а мозок — сажалка для черв'яків.

Всі розсміялися, а дон Іносенсіо ковтнув вина.

— Слухайте, сеньйоре Хосе, — додав він, — не будете ж ви заперечувати, що наука в тому вигляді, як її викладають і пропагують сьогодні, веде до перетворення світу й роду людського у величезну машину?

— Це ще як сказати, — зауважив дон Кастано. — Кожна річ має свої «за» і «проти».

— Візьміть іще салату, сеньйоре сповіднику, — запропонувала донья Перфекта. — В ньому багато гірчиці, це ж бо вам смакує.

Пепе Рей не любив заводити пусті суперечки, він не був педантом і не хизувався своїми знаннями, особливо перед жінками та в дружньому товаристві, проте настирне й вороже базікання каноніка вимагало, на його думку, відпору. Тому Пепе вирішив не схвалювати тверджень удливого священика, що, безумовно, потішило б того, а, навпаки, дошкулити йому, висловивши думки, прямо протилежні його поглядам.

«Ти хочеш насміятись з мене, — подумав Пепе. — Що ж, матимеш кілька приємних хвилин».

І додав уголос:

¹ Моря і землі (лат.).

² Високе небо (лат.).

— Свята правда все, про що сеньйор сповідник говорив тут жартома. Та не ми винні, що наука, наче ударами молота, день по дню розбиває таку кількість пустих ідолів — марновірство, софістику, тисячі вигадок минулого, часом гарних, часом смішних, бо всього вистачає в царстві божому. Світ ілюзій, так би мовити, другий світ, з гуркотом валиться. Містицизм в релігії, рутина в науці, манірність у мистецтві зникають, як зникли поганські боги — їх просто вбиває насмішка. Прощайте, безглузді примари, рід людський прокидається, і очі його бачать світло. Пустий сентименталізм, містицизм, гарячкові марення, галюцинації — все це зникає, і той, хто ще вчора був хворий, сьогодні вже здоровий і з невимовною насолодою радіє тому, що може правдиво судити про речі. Фантазія, шалена й божевільна, з господині перетворюється на служницю... Гляньте навколо, сеньйоре сповіднику, і ви побачите, що казку замінила прекрасна дійсність. Небо — не склепіння, зірки — не ліхтарики, Селена-місяць — не пустотлива жіночка, що любить полювати, а похмура каменяка; сонце — не вичепурений візник, який блукає по небу, а вічне полум'я. Рифи — не німфи, а підводне каміння, сирени — тюлені; а що стосується осіб, то Меркурій — це Мансандо¹, Марс — безбородий старий граф Мальтке; Нестор — перший-ліпший сеньйор в пальті, якого звать мосьє Тьєр; Орфей — це Верді, Вулкан — Круп, Аполлон — будь-який поет. Хочете ще? Юпітер (бог, котрого слід було б заслати на каторгу, якби він ще жив) не вергає більше блискавок, вони падають, коли цього заманеться електриці. Нема Парнасу, нема Олімпу, нема Стігійського болота, а Єлісейські Поля є лише в Парижі; Ніхто вже не може спуститись у пекло, хіба що геологія, та й ця мандрівниця завжди, коли повертається, каже, що в центрі землі нема грішників, засуджених на муки. Ніхто не може звестися на небеса, хіба що астрономія, і вона, повертаючись, запевняє, що не бачила тих шести чи семи кругів, про які говорять Данте та середньовічні містики й мрійники. Вона зустрічає на своєму шляху лише небесні світила, лінії, безмежні простори — ото і все. Вже не існує хибних обчислень щодо віку нашого світу, бо палеонтологія та праці з історії первісного суспільства перерахували всі зуби того черепа, на якому ми живемо, і визначили його справжній вік. Вигадка — якої б форми

¹ Відомий мадрідський комерсант того часу.

вона не набирала — поганства чи християнського ідеалізму — вже не існує, уява — це труп, хоч ще й не похований. Всі можливі чудеса я творю в своєму кабінеті, коли мені цього заманеться, з елементом Бунзена, індукторною ниткою та намагніченою голкою. Христос уже не помножує хліба й риб, це робить хіба що промисловість з допомогою форм і машин, або друк, який, наслідуючи природу, створює з одного зразка мільйони примірників. Загалом, любий сеньйоре каноніку, вже видано наказ про скасування всіх нісенітностей, вигадок, ілюзій, пустих марень, сентиментальностей і упереджень, які туманять людський розум. Привітаймо ж себе з цим.

Коли він закінчив говорити, на губах каноніка блукала посмішка, а очі палали незвичним запалом. Дон Кастаноліпив з хліба ромбик і призми, а донья Перфекта зблідла і вп'ялася очима в каноніка. Росарію, вкрай здивована, дивилася на брата. Пепе нахилився до неї й тихенько прошепотів на вухо:

— Не звертай уваги, сестричко. Всі ці дурниці я наговорив, аби тільки подратувати сеньйора каноніка.

Розділ VII НЕЗГОДА РОСТЕ

— Ти думаєш, — зауважила донья Перфекта дещо визивно, — що сеньйор Іносенсіо промовчить і не дасть відсічі на всі твої випадки разом і кожен зокрема?

— О ні! — вигукнув канонік, зводячи брови, — я не буду мірятися своїми слабкими силами з таким мужнім і так добре озброєним вояком. Сеньйор Хосе знає все, тобто має до своїх послуг весь арсенал точних наук. Я впевнений, що його точка зору хибна; проте в мене не вистачить ні таланту, ні слів, щоб спростувати її. Я міг би вдатися до зброї почуття, скористатися з теологічних аргументів, що базуються на одкровенні, на вірі й на слові божім. Та, на жаль, сеньйор Хосе, як видатний вчений, висміює й теологію, й віру, й одкровення, й святих пророків, і євангеліє... Убогий, темний священник, бідолаха, що не знає ні математики, ні німецької філософії, в якій є «я» й «не-я», жалюгідний викладач латини, котрий знає лише божественну науку і дещо з латинських поетів, не може вступати в бій з такими сміливими корифеями.

Пепе Рей щиро розсміявся.

— Я бачу, що сеньйор Іносенсіо серйозно сприйняв всі оті дурниці, що я намовив. Годі, сеньйоре каноніку, забудьмо моє базікання — та й справі кінець. Я цілком певен, що мої справжні переконання ні в чому не розходяться з вашими. Ви — благочестивий і глибоко освічений муж. Це я невіглас. І якщо я й дозволив собі пожартувати, то прошу в усіх пробачення: така вже я людина.

— Дякую, — з відвертим невдоволенням відповів священник. — То ви так вирішили вийти зі становища? І я, і всі ми добре знаємо, що ви захищали власні переконання. Інакше не може й бути. Ви людина епохи. Безперечно, у вас надзвичайний розум, так, так, надзвичайний. Між нами кажучи, хоч я по щирості і вболівав серцем, що ви впали в оману, проте не міг в той же час не захоплюватися вашою вишуканою мовою, вашим, умінням висловлювати свої думки, вашою дивовижною здатністю до міркувань, силою аргументів... Що то за голова, сеньйоро доньє Перфекто, що то за голова у вашого небожа! Коли я був у Мадридї й потрапив до Атенею, признаюся, мене вразили дивовижні здібності, якими бог наділив невірних і протестантів.

— Сеньйоре Іносенсіо, — сказала донья Перфекта, переводячи погляд з небожа на свого друга, — мені здається, що ваша поблажливість до цього молодого чоловіка переходить усякі межі... Не сердься, Пепе, не надавай великої ваги моїм словам, адже я не вчена, не філософ, не теолог; та мені здається, що сеньйор Іносенсіо не змусив тебе замовкнути лише через властиве йому благородство й християнське милосердя, а він міг би це зробити, якби захотів...

— Сеньйоро, заради Христа! — прошепотів священник.

— Завжди він так, — додала сеньйора. — Прикидається невинною комашкою... А знає більше, ніж четверо євангелістів, разом узятих. Ой сеньйоре Іносенсіо¹, як вам личить ваше ім'я! Проте ваша надмірна скромність тут ні до чого. Мій небіж нічого не домагається... Адже він знає лише те, чого його навчили!.. І якщо його ввели в оману, то хіба можна не бажати, щоб ви його просвітили і витягли із пекельної безодні облудних учень?

¹ Іносенсіо — від Іспанського «inocente» — невинний, наївний, простодушний.

— Справді, я тільки того й бажаю, щоб сеньйор сповідник витяг мене...— пробелькотів Пепе, відчуваючи, як мимоволі потрапляє до якогось лабіриту.

— Я всього лише бідний священник, який не знає нічого, крім старовини,— заперечив дон Іносенсіо.— Але визнаю величезні знання сеньйора Хосе в галузі мирських наук, і перед таким блискучим оракулом замовкаю й укліно схиляюсь.

Кажучи так, канонік схрестив руки на грудях і схилив голову. Пепе Рея трохи занепокоїло, що тітка в такий бік обернула веселу, пусту суперечку, в якій він узяв участь лише для того, щоб трохи пожвавити розмову. Пепе змиркував, що в даній ситуації буде найрозумніше припинити цю небезпечну суперечку. З цією метою він звернувся з якимось запитанням до сеньйора Каetano, коли той, прочувшись від заціпеніння, що наїшло на нього за десертом, запропонував співтрапезникам необхідні після їжі зубочистки, ввіткнуті в порцелянового павича з розкритим, наче віяло, хвостом.

— Учора я відкопав руку, яка стискає ручку амфори; на посудині є кілька священних знаків. Я покажу тобі,— сказав дон Каetano, зрадівши можливості поговорити на улюблену тему.

— Сподіваюся, сеньйор Рей є також чудовим експертом і в галузі археології,— зауважив канонік. Він невідступно переслідував свою жертву навіть в її найпотаємнішому сховищі.

— Певна річ,— докинула донья Перфекта,— чого тільки не знає ця тямуща сучасна молодь? Усі науки знає як свої п'ять пальців. Університети й академії всьому навчають їх в одну мить і видають їм свідоцтва мудрості.

— О, це несправедливо! — заперечив канонік, спостерігши прикрий вираз обличчя інженера.

— Тітоцька має рацію,— ствердив Пепе.— Ми вчимося всьому потроху і виходимо зі школи із поверховими знаннями з різних предметів.

— Я сказав,— додав канонік,— що ви, мабуть, великий археолог.

— Нічого не тямлю в цій науці,— заперечив юнак.— Руїни є руїни, мені ніколи не подобалося копатись у поросі.

Обличчя дона Каetano скривила досить виразна гримаса.

— Але це не означає, що я відкидаю археологію,— жваво додав небіж донья Перфекти, з жахом усвідомлюючи, що кожне його слово завдає комусь болю.— Я добре

знаю — з пороку постає історія. Археологія дуже цінна й корисна наука.

— Ви, — зауважив сповідник, колупаючись в зубах, — схильні до полеміки. Мені прийшла в голову блискуча ідея. Сеньйоре Хосе, вам личило б бути адвокатом.

— Я відчуваю відразу до цієї професії, — відповів Пепе Рей. — Я знайомий з шановними адвокатами, серед них мій батько — виняткова людина. І все ж таки його чудовий приклад ніколи в житті не змусив би мене обрати собі професію, яка полягає в тому, щоб з одного й того ж питання виступати і «за», і «проти». Я не знаю більшої помилки, більшої сліпоти, більшого упередження, ніж прагнення деяких родин обов'язково добитися того, щоб краща частина молодого покоління присвятила себе адвокатурі. Перше і найстрашніше лихо Іспанії — це величезна армія молодих адвокатів, яким, щоб прожити, потрібна неймовірна кількість судових процесів. Процеси ростуть пропорційно до попиту. І все-таки багато адвокатів залишається без роботи, а що сеньйор юрисконсульт не може взятися за плуг чи стати за верстат, то звідси й плодиться ота блискуча армія претензійних нероб, які прагнуть до високого становища. Вони сіють смуту в політиці, баламутять громадську думку та викликають революції. Мусять же вони якось існувати. Та найбільшим нещастям було б, якби судових процесів вистачило на всіх.

— Пепе, ради бога, що ти кажеш, — підкреслено суворо мовила донья Перфекта. — Пробачте йому, сеньйоре Іносенсіо... Адже він не знає, що ваш небіж тільки-но закінчив університет — і вже чудовий адвокат.

— Я говорю в загальних рисах, — переконано заперечив Пепе. — Мені, як сину прославленого адвоката, дуже добре відомо, що деякі з них прекрасно володіють своєю благородною професією.

— Що ви... Мій небіж ще зовсім дитина, — сказав канонік з удаваною скромністю. — Я далекий від думки, що він чудо в науці, як сеньйор Рей. Хтозна, може, з часом... Його здібності нікого не захоплюють, не впадають в очі. Звичайно, у Хасінтіто міцні переконання й здорові критерії: все, що він знає, він знає напевне. Йому чужі софізми й гучні слова...

Пепе Рей ще більше занепокоївся. Його засмутила думка, що він, сам того не бажаючи, весь час суперечить друзям тітки, тому вирішив замовкнути, побоюючись, що він і дон Іносенсіо врешті-решт пошпурять у голову один од-

ному тарілками. На щастя, вдарили дзвони собору, закликаючи священників правити службу, і врятували Пепе зі скрутного становища. Благочестивий муж устав і розпрощався з усіма, а з Пепе повівся так лагідно й люб'язно, наче їх єднала вже багато років найщиріша дружба. Канонік запевнив Пепе в своєму бажанні бути йому корисним і обіцяв познайомити зі своїм небожем, який охоче покаже йому містечко. Потім сказав кілька милих слів і виїшов, доброзичливо поплескавши Пепе по плечу. Молодий чоловік зрадів такому прояву миролюбства, але зітхнув з величезним полегшенням, коли священник нарешті пішов.

Розділ VIII ПОВНИМ ХОДОМ

Через кілька хвилин картина змінилась. Дон Кастано, знайшовши відпочинок від високих трудів у солодкому сні, тихо спав у кріслі. Донья Перфекта взялася господарювати. Росаріо, сидючи біля відчиненого вікна, яке виходило в сад, дивилася на брата. Очі її наче промовляли: «Брате, сядь біля мене й скажи все, що маєш мені сказати».

Пепе, хоча й був математиком, зрозумів її.

— Люба сестро, — мовив він. — Ти, мабуть, дуже стомилася сьогодні від наших суперечок! Бог знає, я не хотів похизуватися своїми знаннями; в усьому винен сеньйор канонік... Знаєш, він здається мені дуже дивним, цей священник!..

— Він — чудова людина! — заперечила Росаріо, радіючи з нагоди розповісти братові все, що його цікавить.

— Авжеж, чудова людина. Це зразу видно!

— Коли познайомишся з ним ближче, то побачиш...

— ...що йому ціни нема. Зрештою досить того, що він ваш друг, значить, він і мій друг, — зауважив Пепе. — І часто він до вас заходить?

— Щодня. Він такий добрий і такий лагідний! А як мене любить!

— Коли так, то мені вже починає подобатися цей сеньйор.

— Вечорами він заходить грати в тресільйо¹, — провадила далі дівчина, — бо присмерком у нас збирається товариство: місцевий суддя, прокурор, секретар єпископа, алькальд, збирач податків, небіж дона Іносенсіо...

¹ Тресільйо — гра в карти.

— Ага! Хасінтіто, адвокат.

— Саме він. Лагідний хлопчина, добросердий. Відтоді як він вийшов з університету в своїй докторській шапочці, дядько обожнює його... бо Хасінтіто — доктор двох факультетів і отримав прекрасний атестат... Подумай тільки!.. Так от, відколи він приїхав, дядько дуже часто приводить його сюди. Мама теж дуже любить його... Він стараний і серйозний. Вони з дядьком рано повертаються додому; Хасінтіто ніколи не ходить вечорами до казино, не грає й не розтринькує грошей. Працює в адвокатській конторі дона Лоренсо Руїса, кращого адвоката Орбахоси. Кажуть, що Хасінтіто з часом стане видатним адвокатом.

— Дядько не дуже хвалив його, — сказав Пепе. — Жалкую, що наговорив дурниць про адвокатів... Мої зауваження були не зовсім доречні. Чи не так, любя сестро?

— Облиш. На мій погляд, ти багато в чому маєш рацію.

— Але, якщо відверто, я не був трохи...?

— Ні, ні.

— Ти наче зняла з моєї душі великий тягар! Я й сам не знаю, як устряв у довгу й прикру суперечку з цим шановним священиком. Я справді щиро жалкую.

— Мені здається, — сказала Росаріо, ніжно дивлячись на брата, — ти створений не для нас.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Не знаю, чи зможу добре тобі пояснити, брате. Я хочу сказати, що тобі важко буде звикнути до тих міркувань і поглядів, які мають жителі Орбахоси. Я так гадаю... Але це лише припущення.

— О ні! Я переконаний, що ти помиляєшся.

— Ти з'явився з інших країв, з іншого світу, де люди дуже розумні й освічені; у них витончені манери, дотепні розмови, та й сама зовнішність... Мабуть, я не зможу тобі добре пояснити. Я хочу сказати лише, що ти звик жити серед вишуканого товариства, багато знаєш. А тут нема того, що тобі необхідно: нема вчених, нема видатних людей. Все тут просто, Пепе. Мені здається, що тобі набридне тут, дуже набридне, і ти поїдеш.

І такий глибокий смуток затьмарив завжди невеселе личко Росаріо, що Пепе Рей був глибоко зворушений.

— Ти помиляєшся, любя сестро. Я не привіз з собою тих переконань, про які ти кажеш, і ні характер, ні думки мої не відрізняються від тутешніх. Та припустимо на хвилинку, що відрізняються...

— Припустимо...

— Але навіть і тоді я твердо переконаний, що між тобою і мною, дорога Росаріо, завжди буде злагода. В цьому я не можу помилитися. Серце мені підказує, що я не помиляюся.

Росаріо зашарілася; вона відвела погляд від брата і, всміхнувшись, щоб приховати зніяковіння, мовила:

— Не вигадуй. Але ти маєш рацію, коли хочеш сказати, що мені завжди подобатимуться твої думки.

— Росаріо, — прохопився юнак, — як тільки я тебе побачив, душа моя переповнилася радістю... і каюттям: чому я раніше не приїхав до Орбахоси.

— Ну, вже цьому я не повірю, — вдавано розсміялась дівчина, намагаючись приховати хвилювання. — Так швидко?.. Не знущайся, Пепе... Я ж усього лише сільська дівчина; говорю тільки про звичні речі, не знаю французької мови, не вмію елегантно вдягатися, майже не граю на піаніно, я...

— О Росаріо! — палко вигукнув кабальєро. — Я й раніше гадав, що ти сама довершеність. Тепер же я переконаний в цьому.

Раптом увійшла донья Перфекта, і Росаріо, не знаючи, як відповісти на останні слова брата, й розуміючи, що мусить щось сказати, глянула на матір і промовила:

— Ой, я ж забула нагодувати папугу!

— Не турбуйся. Чому ви сидите тут? Запроси брата до саду.

Сеньйора по-материнському лагідно всміхнулася, показуючи небожу на густі дерева за вікнами.

— Ходімо, — сказав Пепе, встаючи.

Росаріо, як пташка, випущена на волю, пурхнула до скляних дверей.

— Пепе багато знає і мусить розумітися на деревах, — зауважила донья Перфекта. — Він пояснить тобі, як роблять щени. Цікаво почути його думку про ті маленькі груші, що ми збираємося пересадити.

— Ходімо, ходімо, — нетерпляче гукала Росаріо вже із саду.

Донья Перфекта почекала, поки вони підуть, і взялася годувати папугу. Замінюючи йому корм, вона тихо й задумливо примовляла:

— Який байдужий. Навіть не приголубив бідну пташку.

Тоді додала голосно, сподіваючись, що дівер її почує:

— Кастано, чи сподобався тобі небіж?.. Кастано!

Глухе буркотіння свідчило, що антиквар потроху повертається до цього жалюгідного світу.

— Каetano...

— Так...так...— бурмотів сонним голосом учений, — цей юний кабальєро підтримує, мабуть, як і всі, помилкову думку про те, що статуї Мундогранде походять ще від першого фінікійського переселення. Я доведу йому...

— Але ж, Каetano...

— А, це ти, Перфекто... Гм! Ти знову будеш твердити, що я спав?

— Ні, мій любий, хіба я можу таке казати? То якої ти думки про цього хлопця?

Дон Каetano смачно позіхнув, затуливши рота долонею, а тоді завів довгу розмову з Перфектою. Ті, хто розповідав нам цю історію, не визнали за потрібне передати зміст тієї, мабуть, дуже секретної бесіди. Розмова ж, яка точилася в саду між інженером та Росаріо, не варта уваги.

А от події наступного дня були такі важливі, що їх не можна замовчати. Вечоріло. Брат і сестра обійшли вже всі куточки саду. Вони так захопились розмовою, що нічого не чули й не бачили навколо себе.

— Пепе, — казала Росаріо, — всі твої слова — вигадка, стара пісенька, яку так добре вміють складати вчені люди. Ти думаєш, якщо я сільська дівчина, то повірю кожному твоєму слову.

— Коли б ти знала мене так, як, мені здається, знаю тебе я, то зрозуміла б, що я завжди кажу лише те, що відчуваю. Та обличчю дурні виверти й хитрощі закоханих: вони лише спотворюють почуття. Я буду казати тобі тільки правду. Хіба ти сеньйорита, з якою я познайомився на прогулянці чи на вечірці? Ні, ти моя сестра. Навіть більше... Росаріо, давай відразу ж порозуміємося, будьмо відверті. Я приїхав одружитися з тобою.

Росаріо відчула, як спалахнуло її обличчя, а серце ладне вискочити з грудей.

— Так от, любя сестро, — додав юнак, — присягаюся, що якби ти мені не сподобалась, я був би вже далеко звідси. Навіть коли б ввічливість і делікатність змусили мене залишитися, все одно мені нелегко було б приховати розчарування. Такий вже я є.

— Брате, ти ж тільки-но приїхав, — ледве вимовила Росаріо, намагаючись посміхнутися.

— Так, тільки-но приїхав, але вже знаю все, що хотів знати: я кохаю тебе; ти й є та жінка, про яку давно, вдень

і вночі, віщувало мені серце: «Тепліше, ще тепліше, гаряче, ось вона».

При згадці про дитячу гру Росаріо обдарувала Пепе усмішкою, яка давно вже блукала на її вустах. Душа її співала, вщерть сповнена радістю.

— Ти намагався довести мені, що нібито нічого не варта, — вів далі Пепе, — але насправді ти — чудо. Твоя душа має рідкісний дар випромінювати на все, що тебе оточує, божественне сяйво. Як тільки я тебе побачив, як тільки глянув на тебе, то відразу ж оцінив твою благородну душу й чисте серце. Дивлячись на тебе, розумієш, що ти — неземна істота, котра лише з недогляду господа опинилася на землі; ти — ангел, я безтямно кохаю тебе.

Йому аж полегшало, коли він сказав усе. Росаріо була так глибоко схвильована, що не могла втриматися на ногах, і, майже непритомна, впала на одну з камінних плит, які інколи правили за лавки в таких затишних куточках. Пепе схилився до дівчини й побачив, що вона сидить із заплющеними очима, підперши чоло долонею. Трохи згодом дочка доньї Перфекти Полентінос, ніжно дивлячись на брата крізь солодкі сльози, промовила:

— Я кохала тебе ще до того, як побачила.

Пепе простягнув їй руку, вона сперлася на неї і встала; невдовзі їх постаті розтанули серед буйної зелені олеандрової алеї.

Вечоріло. Тихенько прокрадався між деревами присмерк, сідало сонце; ковзнув останній промінь, кинувши на верхів'ття сяючу корону. Галасливе пташине царство зняло вгорі страшенний крик. Годі весело ширяти понад хмарами — настав час вкладатися спати, і пташки сперечалися між собою за кращу гілку для ночівлі. Їхній галас іноді нагадував сварку чи суперечку, іноді веселий перегук чи глузливий сміх. Здавалося, малі пустуни не щебечуть, а страшенно лаються, клюють одне одного й махають крилами так, як ото оратори махають руками, коли хочуть переконати слухачів у своїй брехні. В тому чарівному куточку ясною вечірньою порою бриніли слова кохання. Тонкий слух зміг би вловити такі слова:

— Я любила тебе ще до того, як побачила, і якби ти не приїхав, я б умерла з туги. Мама давала мені читати листи твого батька, і він так хвалив тебе, що я сказала: «Він мусить бути моїм чоловіком». Довго твій батько нічого не говорив про наше одруження, мені це здавалося проявом зневаги. Я не знала, що й думати про таку погорду... Мій

дядько Кастано завжди, згадуючи тебе, казав: «Таких, як він, мало на світі. Щаслива буде та жінка, яка заманить його в свої сіті...» Нарешті твій батько вимовив довгождане слово... Він не міг його не вимовити, кожного дня я чекала цього...

Через мить той же голос додав тривожно:

— Хтось іде за нами.

Виходячи із-за олеандрів, Пеппе побачив дві постаті, які наближалися. Він торкнувся листочків тендітного деревця, що росло поблизу, і голосно сказав:

— Таким молодим деревам не можна робити першу підрізку, доки вони добре не вкоріняться. Щойно посажені дерева не можуть перенести такої операції. Тобі ж добре відомо, що дерево пускає коріння завдяки листочкам: ну, а якщо їх зрізати...

— О, сеньйоре Хосе! — вигукнув священик, підходячи до молодих людей і вклоняючись з доброзичливою посмішкою. — Даєте уроки садівництва? *Inserere nunc Meliboe rugos, pone ordene vites,* — як сказав великий співець села¹. «Щеплюй груші, любий Мелібею, доводь до ладу виноградні лози...» Як ми себе почуваємо, сеньйоре Хосе?

Інженер і канонік потисли один одному руки. Потім канонік обернувся і, вказуючи на хлопця, що йшов слідом за ним, промовив посміхаючись:

— Радий познайомити вас з моїм любим Хасінтіто... Великий пустун і... ледащо, сеньйоре Хосе.

Розділ IX

НЕЗГОДА РОСТЕ Й ЗАГРОЖУЄ ПЕРЕРОСТИ В СВАРКУ

З-поза чорної сутани визирнуло рожеве свіже обличчя. Хасінтіто якимось збентежено привітав молодого чоловіка.

Це був один з тих скороспілих молодиків, яких поблажливий університет передчасно кидає у вир жорстоких боїв, завіривши їх у тому, що вони мужі, бо здобули докторське звання. Хасінтіто мав приємне, повновиде й рум'яне, як у дівчини, обличчя. Він був товстенький і низький, навіть занадто низький на зріст; на підборідді кучерявився тільки м'якенький пушок. Юнакові було трохи більше двадцяти років. З дитинства його виховував дядько, живе втілення доброчесності, завдяки чому, певна річ, тендітний паросток не скривився, коли зростав. Суворі рамки

¹Йдеться про Вергілія.

моралі завжди стримували юнака, і він ніколи не ухилявся від виконання своїх студентських обов'язків. Скінчивши університет (щороку він отримував найвищі оцінки), Хасінтіто почав працювати, і був такий ревний і розсудливий в судових справах, що лаври, які увінчали його голову в університеті, забуяли ще пишніше.

Часом він пустував, як дитя, часом ставав поважний, наче солідна людина. Щиро кажучи, якби Хасінтіто не полюбляв, і навіть дуже, гарненьких дівчаток, то дядько, добра душа, вважав би, що він — сама досконалість. Священик постійно повчав племінника, прагнучи врятувати його від спокуси. Але навіть ця мирська слабкість Хасінтіто не могла охолодити тієї любові, з якою ставився наш добрий канонік до чарівного паростка своєї любові племінниці Марії Ремедіос. Коли йшлося про юного адвоката, він поступався всім. Навіть важливі щоденні обов'язки поважного священика відсувалися на задній план щоразу, коли справа торкалася його скороспілого вихованця. Розпорядок дня, точний і незмінний, мов планетна система, завжди порушувався, як тільки Хасінтіто хворів або збирався в дорогу. Найбільше безглуздя — це заборона католицьким священикам брати дітей! Якщо Тридентський собор і заборонив їм мати дітей, то саме бог, а не диявол, подарував їм племінників, щоб святі отці пізнали солодке почуття батьківства.

Неупереджено досліджуючи душевні якості цього розпещеного юнака, не можна не відзначити і його достоїнств. Взагалі за своїм характером Хасінтіто був схильний до чесності й щиро захоплювався всякими благородними вчинками. Що ж до його розумових здібностей і життєвого досвіду, то він мав усі необхідні дані, щоб з часом стати одним із тих славнозвісних, якими рясніє Іспанія, одним з тих, кого ми так любимо називати «видатним мужем» чи «великим громадським діячем»: поняття, які через занадто частий вжиток втратили своє високе значення. В ніжному віці, коли університетський диплом є ніби сполучною ланкою між дитинством і зрілістю, майже всі юнаки, особливо коли вони улюбленці професорів, надокучають людям своєю ученістю, що підносить їх в очах власних мамусь, але робить посміховиськом серед людей дорослих і серйозних. Хасінтіто мав цю ваду, яку можна було виправдати не стільки юними літами, скільки нерозумним вихваланням його чеснот з боку люблячого дядька; то була добра пожива для хлопчачої пихи.

Тепер вони прогулювалися вчотирьох. Хасінтіто мовчав. Канонік знову заговорив про ругос, які треба щеплювати, і vites, які треба доводити до ладу:

— Я не сумніваюся, що дон Хосе чудовий агроном, — виголосив він.

— Та де там, я зовсім в цьому не тямлю, — заперечив Пепе, з роздратуванням помічаючи оту манію священика приписувати йому широкі знання в усіх науках.

— О так! Великий агроном, — додав сповідник. — Тільки не цитуйте мені новітні трактати з питань агрономії. Для мене вся ця наука, сеньйоре Рею, сконденсована в тому, що я зву «Біблією полів», у «Георгіках» безсмертного латинянина¹. Там усе чудове — від високого вислову: *Nec vero terrae ferre omnes omnia possunt*, тобто не кожна земля може зростити усяку рослину, сеньйоре Хосе, до ґрунтового трактату про бджіл, в якому поет докладно описує цих мудрих комах і визначає ґрунтня словами: *She horridus alter, desidia lactamque trahens inglorius alvum*, — страшна, ледача істота, котра волочить своє потворне й важке черево, сеньйоре Хосе...

— Добре, що ви перекладаєте мені, — сказав Пепе, бо я майже не знаю латини.

— О, сучасна молодь! Навіщо вивчати старовину? — докинув канонік з іронією. — Та й писали латиною такі нікчеми, як Вергілій, Цицерон, Тіт Лівій. Проте я притримуюсь іншого погляду — хай буде свідком мій небіж, якого я навчив цієї величної мови. Той хитрун знає більше за мене. Погано тільки, що, читаючи усяку модну літературу, він забуває латину, і одного чудового дня, сам того не підозрюючи, виявиться невігласом. Бо, сеньйоре Хосе, мій небіж захоплюється новітніми книжками та екстравагантними теоріями. Він тільки й говорить про Фламмаріона та про істот, які начебто живуть на зірках. Уявляю, як ви з ним заприятелюєте, і водою не розіллеш. Хасінтіто, попроси цього кабальєро, щоб він навчив тебе вищої математики і познайомив з німецькою філософією, тоді ти станеш справжнім чоловіком.

Поки добрий священик сміявся над власним дотепом, Хасінтіто, радіючи з того, що розмова торкнулася його улюбленої теми, відразу ж атакував Пепе Рея запитанням:

— А скажіть-но, сеньйоре Хосе, якої ви думки про дарвінізм?

¹ «Георгіка» — поема Вергілія.

Інженер усміхнувся такому недоречному прояву вченості й залюбки дозволив би юнакові тішити свою дитячу нixу; однак розважність втримала його від дружньої бесіди з небожем та дядьком, і він відповів:

— Нічого не можу сказати про вчення Дарвіна, я мало що в цьому тямлю. Робота завадила мені ближче ознайомитися з цією теорією.

— Облиште! — сміючись, мовив канонік. — Все зводиться до того, що ми походимо від мавп... Проте якщо це стосується лише декого з моїх знайомих, то Дарвін, мабуть, має рацію.

— Теорія природного добору, — пишномовно розводився Хасінтіто, — здається, дуже популярна в Німеччині.

— Я переконаний в цьому, — сказав священник. — Німці не повинні сумніватися щодо правдивості цієї теорії, оскільки вона торкається Бісмарка.

Донья Перфекта і сеньйор Каetano вийшли назустріч гостям.

— Який гарний вечір! — мовила сеньйора. — Ну як, небоже, чи не нудно тобі?

— Та що ви, тітонько! — відповів юнак.

— Не заперечуй. Ми саме з Каetano говорили про тебе. Ти нудьгуєш і намагаєшся приховати це. Не кожна сучасна молода людина може так самовіддано, як Хасінтіто, проводити свою молодість у місті, де нема Королівського театру, комедіантів, балерин, філософів, літературних товариств, усяких там газет, конгресів та інших видовищ чи розваг.

— Мені тут добре, — заперечив Пепе. — Всього кілька хвилин тому я казав Росарію, що й ваше місто, й ваш будинок дуже мені подобаються. Я з радістю прожив би тут до самої смерті.

Росарію зашарілаєь, інші промовчали. Потім усі посідали в альтанці. Хасінтіто швиденько вмовився ліворуч від сеньйорити.

— Слухай-но, небоже, я мушу тобі щось сказати, — звернулася до Пепе донья Перфекта з такою ніжністю, що, здавалося, душа її видихає лагідність, як квітка — пахощі. — Тільки не подумай, ніби я дорікаю тобі чи повчаю: ти не дитина й легко мене зрозумієш.

— Лайте мене, люба тітонько, я напевне заслуговую на це, — сказав Пепе. Він уже почав звикати до добросердості батькової сестри.

— Але то лише пересторога. Ці сеньйори мене підтримають.

Росарію підсунулась ближче, щоб краще чути.

— Я хочу попросити тільки,— додала Перфекта,— щоб ти, коли знову відвідаєш наш прекрасний собор, постарався бути зосередженішим.

— Та в чому ж моя провина?

— Я й не дивуюся, що ти не помітив свого прорахунку,— сказала сеньйора з удаваним жалем.— Це природно: ти звик надто невимушено заходити до Атенею, клубів, академій, конгресів і гадаєш, ніби так само можна ввійти до храму, де панує всевишній.

— Пробачте, сеньйоро,— серйозно зауважив Пепе,— але я ввійшов до собору з найвищою смиренністю.

— Я ж не сварю тебе, друже мій, не сварю. Не ображайся на мене, бо я змушена буду замовкнути. Сеньйори, пробачте моєму небожеві. Не дивуйтеся, що він був трохи неуважний і недбалий... Скільки років ти не переступав порога священного храму?

— Сеньйоро, присягаюся вам... Зрештою мої релігійні переконання можуть бути якими завгодно; але я звик поводитися в церкві пристойно.

— Запевняю тебе... тільки не ображайся, бо я не говоритиму далі... запевняю, що багато хто сьогодні вранці звернув увагу на твою поведінку. Це помітили сеньйори Гонсалес, донья Робустіана, Серафінита... Досить сказати, що ти звернув на себе увагу навіть самого єпископа... Його превелебність жалівся мені сьогодні, коли я зустріла його в домі моїх сестер. Каже, не вигнав тебе на вулицю лише тому, що ти мій небіж.

Росарію з тривогою спостерігала за виразом братового обличчя, намагаючись угадати, що він відповість.

— Без сумніву, мене з кимось переплутали.

— Ні... ні... То був ти... Не ображайся, ми серед друзів, серед своїх. То був ти, я сама бачила.

— Ви!

— Звичайно. І не треба заперечувати, адже ж ти почав розглядати живопис, проходячи повз гурт віруючих, які слухали месу? Присягаюся, ти так заважав мені своїм ходінням, що... Та нехай вже, аби ти більше цього не робив. А потім зайшов до вівтаря святого Григорія і, коли поставили на престол дарохранильницю, навіть не обернувся, щоб якимось виявити свій релігійний настрій. Після цього ти перейшов через усю церкву, наблизився до губернаторової

гробниці, поклав руки на вітвар і знову підійшов до гурту віруючих; відволікаючи їхню увагу. Всі дівчата дивилися на тебе, а ти, здавалося, був задоволений, що так невимушено порушуєш молитовний настрій цих зразкових і добрих людей.

— Боже мій! Скільки жахів!..— вигукнув Пепе напівжартома, напівсердито.— Навіть не підозрював, який я негідник.

— Облиць, я добре знаю, що ти чудова людина,— сказала донья Перфекта, дивлячись на серйозне, наче закам'яніле лице священника — воно скидалося на картонну маску.— Проте, дитино, між тим, що думають, і тим, що роблять з такою розв'язністю, є певна різниця; людині розумній і чемній ніколи не слід про це забувати. Я добре знаю, адже твої переконання... не сердься; якщо ти розсердишся, я замовкну... та одне — мати релігійні переконання, а інше — виявляти їх... Я не беруся звинувачувати тебе, хоча ти й не віриш, що бог створив нас за своїм образом і подобою, і вважаєш, ніби ми походимо від мавп; хоча ти й заперечуєш існування душі, стверджуючи, начебто це якесь зілля, на зразок магnezії чи ревеня, які продають в аптеці...

— Сеньйоро, ради бога! — обурився Пепе.— Бачу, в мене дуже погана репутація в Орбахосі.

Всі, як і раніше, мовчали.

— Так я ж сказала, що не засуджую тебе за твої переконання... Крім того, я не маю на це права; а якби і стала сперечатися з тобою, то ти, з твоїм надзвичайним талантом, присоромив би мене тисячу разів... ні, ніколи в житті. Я лише хочу сказати тобі: бідні та жалюгідні жителі Орбахоси — благочестиві й хороші християни, дарма що ніхто з них не знає німецької філософії; тому ти не повинен привселюдно зневажати їхнє вірування.

— Люба тітонько,— почав обережно інженер,— я зовсім не зневажаю чистієї віри і не притримуюся тих переконань, які ви мені приписуєте. Можливо, я поведився у церкві трохи нечемно через свою неухважність. Мої думки й увага зосередились на красотах архітектури, і я просто не помітив... Але це ще не причина, щоб сеньйор єпископ поривався виставити мене на вулицю або щоб ви вважали, ніби я можу порівняти якесь аптечне зілля з властивостями душі. Я сприймаю ваші слова як жарт, лише як жарт.

Пепе Рей, незважаючи на всю свою розсудливість і обережність, не міг приховати хвилювання.

— Бачу, ти розсердився,— сказала донька Перфекта, опускаючи очі й схрестивши руки.— Бог з тобою! Якби я знала, що ти так сприймеш мої слова, я б нічого тобі не говорила. Пепе, прошу, вибач мені.

Коли Пепе почув це і глянув на покірне обличчя своєї побожної тітоньки, йому стало соромно за свої ущипливі слова. Він спробував заспокоїтися. Зі скрутного становища врятував його благочестивий священник. Як завжди, добро-зичливо посміхаючись, він мовив:

— Сеньйоро Перфекто, з людьми мистецтва слід бути терплячим... О! Я знав багатьох з них. Ці сеньйори, коли бачать статую, іржаву зброю, трухляву картину чи стару стіну, забувають про все на світі. Сеньйор Хосе — людина мистецтва, і він відвідав наш собор, як відвідують його англійці, котрі залюбки вивезли б із нього в свої музеї все до останньої плити... Художникові байдуже, що віруючі моляться, що священник підняв дарохранильницю, що настала хвилина найвищого благоговіння і внутрішньої зосередженості... Правда, я не розумію, чого варте мистецтво, відірване від почуттів, які воно виражає... та зрештою зараз стало звичним схилитися перед формою, а не перед ідеєю... Хай боронить мене господь від суперечки на цю тему з сеньйором Хосе, адже знання його дуже великі. Майстерно скориставшись тими витонченими доказами, що ними оперують теперішні люди, він легко може збентежити мій дух, який не визнає нічого, крім віри в бога.

— Мене дратує ваше настирливе бажання вважати мене наймудрішим чоловіком у світі,— знову різко заговорив Пепе.— Вважайте мене дурнем. Краще мати славу невігласа, ніж володіти мудрістю сатани, яку ви мені приписуєте.

Росаріо розсміялася, а Хасінтіто вирішив, що настала слушна мить проявити свою високу ерудицію.

— Пентеїзм, чи панентеїзм, засуджено церквою, так само як вчення Шопенгауєра й нашого сучасника Гартмана.

— Сеньйори,— урочисто заявив канонік,— люди, котрі так ревно служать мистецтву, хоч і приділяють увагу лише формі, але заслуговують найвищої шани. Краще вже бути митцем і насолоджуватись красою, хай навіть це краса оголених німф, аніж бути до всього байдужим і зневіритись у всьому. Дух, що присвятив себе спогляданню краси, не може бути до кінця порочний. *Est Deus in nobis... Deus*¹,

¹ У кожному з нас є бог... бог (лат.).

зрозумійте мене правильно. Тож, сеньйоре Хосе, захоплюйтеся й далі чудесами нашої церкви; зі свого боку я охоче прошу вам неповагу, навіть якщо розійдуся в поглядах з сеньйором прелатом.

— Дякую, сеньйоре Іносенсіо,— сказав Пепе, відчуваючи, що його бентежно охоплює колюче відчуття ворожості до хитрого каноніка й він не має сили стриматися, щоб не дошкулити йому.— Проте ви даремно гадаєте, ніби мою увагу привернули художні красоти, якими, на вашу думку, багатий цей храм. Тих красот я ніде не побачив, за винятком однієї частини будівлі, що відзначалася величною архітектурою, а також трьох гробниць у каплицях, абсиди та ліплення на хорах. Навпаки, я з прикрістю думав про занепад релігійного мистецтва, й мене не так здивувала, як обурила безліч потворних з художнього погляду речей; а їх так багато в соборі.

Присутні заціпеніли.

— Мене аж нудить,— додав Пепе,— від цих лакованих та розмальованих зображень; вони схожі, прости господи, на ляльок, якими граються дівчатка. А їхнє бутафорське вбрання? Я бачив святого Іосифа в такій жахливій мантиї, що про неї краще не згадувати з поваги до святого заступника вашої церкви. На вівтарях повно образів, зроблених без всякого художнього смаку, а безліч корон, гілок, місяців та інших прикрас з металу й позолоченого паперу нагадують крамницю залізних виробів, і це ображає релігійне почуття та пригнічує дух. Душа наша, замість того щоб звестися до релігійного споглядання, обертається до земних речей, а думка про комічність оточення бентежить нас. Великі твори мистецтва, втілюючи ідеї, догми, віру, містичний екстаз в доступну для почуттів форму, виконують дуже благородну місію. Всіляка ж мазанина й витвори зіпсованого смаку, незграбні образи, котрими заповнюють церкви в ім'я побожності, яку хибно розуміють, відіграють свою роль, та роль ця досить сумна: вони сприяють розвитку марновірства, охолоджують захват, змушують віруючого відводити очі від вівтаря, а разом з очима відтвертаються й душі тих, чия віра не досить тверда й глибока.

— Здається, ідеї іконоборців теж дуже поширені в Німеччині,— вставив Хасінтіто.

— Я не належу до іконоборців, хоча вважаю, що краще знищити всякі зображення, ніж бачити оту потворність, про яку я говорив,— провадив далі Пепе.— Дивлячися на

все це, мимоволі спадає на думку, що релігія знову мусить набути величної простоти стародавніх часів. Але ні! Не можна відмовитися від тієї чудодійної допомоги, яку надають людині всі види мистецтва, від поезії й до музики, зміцнюючи наші зв'язки з богом. Хай живе мистецтво, хай квітне найвища пишнота в церковних обрядах! Я прихильник пишноти...

— Художник, справжній художник! — вигукнув священник, похитуючи зі співчуттям головою.— Гарний живопис, довершена скульптура, чудова музика... Аби насолода для почуттів; до душі байдуже, навіть коли її забере диявол.

— До речі, про музику,— вів далі Пепе Рей, не помічаючи, яке тяжке враження справляють його слова на донью Перфекту та її дочку.— Уявіть, що моя душа, коли я заходжу до собору, прагне до релігійного споглядання, і ось у хвилину урочистої молитви під час обідні сеньйор органіст грає уривок із «Травіати».

— Саме в цьому сеньйор Рей має рацію,— авторитетно заявив юний адвокат.— Днями сеньйор органіст грав заздоровну й вальс з цієї опери, а потім рондо з «Герцогині Герольштейнської».

— Але коли я побачив статую святої діви,— невблаганно провадив інженер,— у мене зупинилося серце. Здається, її у вас особливо шанують, судячи з кількості людей, що були навколо неї, й безлічі свічок, які її освітлювали. Святу діву вбрали в оксамитовий балахон, гаптований золотом; він був такого дивовижного крою, що, мабуть, перевершив найекстравагантніші зразки сучасної моди. Обличчя її потонуло в різноманітному гофрованому мереживі, а вінець, заввишки у півварри¹, оповитий золотими променями, нагадував безформний катафалк. З того ж оксамиту, з таким самим мереживом пошиті штанці немовляти Ісуса... Але годі про це, бо, описуючи вбрання богоматері та сина, можу сказати щось недозволене. Додам лише, що я не міг стримати посмішки і, роздивляючись якийсь час статую, повторював: «Мати божя, що з тобою зробили!»

По цих словах Пепе глянув на слухачів і, хоч у вечірньому присмерку він не міг добре розгледіти їхніх облич, йому здалося, що деякі з них мають ознаки болісного зняквітіння.

— Так от, сеньйоре Хосе,— жваво підхопив канонік, сміючись і тріумфуючи.— Статуя, яка, згідно з вашою

¹ В а р р а — міра довжини, дорівнює 83,5 см.

філософією і пантеїзмом, здається вам такою кумедною, — то наша богоматір-заступниця і захисниця Орбахоси. Жителі міста так шанують її, що здатні роздерти на шматки кожного, хто скаже про неї хоч одне погане слово. Хроніки та історія, мій сеньйоре, рясніють чудесами, які вона звершила, та й в наші дні ми постійно переконаємося в її заступництві. Також не завадило б вам знати, що ваша шановна тітка, сеньйора Перфекта, — прислужниця при святій діві-заступниці і що вбрання, яке здалося вам таким кумедним... так... кажу, що вбрання, таке кумедне на ваш нечестивий погляд, зроблене в цьому домі, а панталони немовляти — витвір вправних рук і непорочного благочестя вашої сестри Росаріо, яка слухає нас.

Пе́пе Рей зниковів, а донья Перфекта встала і, не промовивши й слова, пішла до будинку в супроводі сеньйора сповідника. Встали й інші. Збентежений Пе́пе хотів був просити пробачення у сестри за різкі слова, але побачив, що Росаріо плаче. Кинувши на брата погляд, сповнений дружнього, ніжного докору, вона скрикнула:

— Як ти міг!..

Та в цей час пролунав збуджений голос донї Перфекти: «Росаріо, Росаріо!» І дівчина побігла додому.

Розділ X

РОЗЛАД ОЧЕВИДНИЙ

Зніжковілий і розгублений, Пе́пе Рей злився на всіх і на себе, намагаючись зрозуміти причину цієї незгоди, яка виникла між ним і тітчиними друзями всупереч його бажанню. Замислений і сумний, передчуваючи сварку, він сидів якийсь час в альтанці, понуривши голову, схрестивши на грудях руки і насупивши брови.

Враз до нього долинула пісенька з сарсуели¹, яку наспівував хтось крізь зуби веселим голосом. Пе́пе глянув і побачив у протилежному кутку альтанки Хасінтіто.

— Ох, сеньйоре Рею, — раптом промовив юнак, — не можна безкарно ображати релігійні почуття більшості нації... Згадайте, що трапилося в першу французьку революцію...

Движчання цього комара ще більше розлютило Пе́пе. Та він не мав ненависті до молодого доктора; просто Хасін-

¹ Сарсуела — різновид іспанської оперети.

тіто набрид йому, як настирливий комар, і тільки. Рей відчув роздратування, яке завжди викликають у нас настирливі істоти, і, паче відмахуючись від оси, відповів:

— Що спільного між французькою революцією і вбранням діви Марії?

Він устав і рушив до будинку; та не зробив і кількох кроків, як знову почув комарине дзигчання:

— Сеньйоре Хосе, я мушу поговорити з вами про одну справу, дуже цікаву для вас; більше того, вона може завдати вам деяких неприємностей...

— Справу? — перепитав Пепе, зупиняючись. — Що ж це за справа?

— Ви, напевне, здогадуєтесь, — відповів юнак, підходячи до Пепе і всміхаючись так, як усміхаються ділові люди, коли беруться за щось дуже важливе. — Я хочу поговорити з вами про позов...

— Який позов?.. Друже мій, ви, як добрий адвокат, майте судовими процесами і всюди бачите гербовий папір.

— Невже ви нічого не знаєте про позов? — здивовано запитав юнак.

— Про позов!.. Та я й справді ніколи ні з ким не судився.

— Тоді я радий, що попередив вас, щоб ви вжили необхідних заходів... Так, сеньйоре, ви маєте судитися.

— І з ким?

— З дядьком Лікурго та іншими землевласниками, які межують з так званими Топольками.

Пепе Рей здивувався.

— Так, сеньйоре, — додав адвокат. — Сьогодні між мною і сеньйором Лікурго відбулась тривала бесіда. Оскільки я друг цього дому, то раджу вам поквартитись, якщо хочете все владнати.

— А що, власне, я мушу влагоджувати? І що хоче від мене той пройдисвіт?

— Здається, якийсь потічок, — він бере початок у ваних володіннях, — змінив свою течію і заливає тепер черепичний завод дядька Лікурго та млин іншого власника, завдаючи їм великих збитків. Мій клієнт... він просить, щоб я допоміг йому в цій скруті... мій клієнт, кажу, наполягає, щоб ви відновили старе русло і таким чином запобігли новим збиткам, а також відшкодували йому ті збитки, які він зазнав через байдужість вищезгаданого власника.

— І я — той вищезгаданий власник?.. Так знайте ж, моя участь в процесі буде тим першим плодом, який да-

дуть мені славнозвісні Топольки; вони були моїми, а тепер, як я зрозумів, належать усім, бо той самий Лікурго та й інші тутешні селяни, щороку поступово прирізують собі мою землю; доведеться мені добре поклопотатися, щоб відновити межі своїх володінь.

— Це інше питання.

— Ні, не інше. Річ у тім, — сказав інженер, не можучи більше стримати свого обурення, — що я сам порушу судову справу проти цих людей. Вони, без сумніву, хочуть мені допекти й дошкулити, аби тільки я кинув усе та надав їм можливість і надалі володіти награваним. Побачимо, чи є тут адвокати й судді, які насміляться захищати ганебні махінації отих сільських законодавців, котрі живуть судовими процесами і, як хробаки, підточують чужу власність. Кабальєро, я вдячний вам за ваше застереження щодо небезпечних намірів цих невігласів, гірших, ніж злодії. Мушу лише сказати: отой черепичний завод і млин, на які зазіхає Лікурго, належать мені...

— Треба перевірити, чи дійсні ще ваші свідоцтва на власність, можливо, вже минув термін їхньої дії, — сказав Хасінтіо.

— Який там термін!.. Я не дозволю цим негідникам насміхатися з мене. Сподіваюсь, судові органи Орбахоси досить чесні й справедливі...

— О, безперечно! — хвалькувато вигукнув молодий адвокат. — Суддя — чудова людина. Він щовечора буває тут... Дивно, проте, що ви нічого не знаєте про претензії сеньйора Лікурго. Вас ще не запрошували до суду й не пропонували йти на мирову?

— Ні.

— То, мабуть, завтра покличуть... Мені дуже шкода, адже квапливість сеньйора Лікурго позбавила мене задоволення й честі захищати ваші права; та що зробиш... Лікурго так просив допомогти йому. Але я обіцяю вам якнайретельніше ознайомитися з цією справою. Хитромудрі закони землеволодіння — найважче в юриспруденції.

Коли Пепе ввійшов до їдальні, настрої у нього був щонайгірший. Донья Перфекта розмовляла зі священником, а Росаріо сиділа сама, дивлячись на двері. Без сумніву, вона чекала брата.

— Йди-но сюди, бешкетнику, — сказала сеньйора, вимушено посміхаючись, — ти нас образив, великий грішнику; та ми тобі пробачаємо. Я знаю, що ми з дочкою неuki, неспроможні досягти тих вершин знання, які приступні

для тебе; але може статися... можливо, одного чудового дня ти навколішках богатимеш нас навчити тебе закону божого.

Пепе відбувся якоюсь туманною люб'язністю й запевнив, що у всьому розкаюється.

— Щодо мене, — втрутився дон Іносенсіо, надаючи своїм очам приязного й лагідного виразу, — то мушу визнати: можливо, під час отих пустих суперечок я й сказав дурницю, образивши цим сеньйора Хосе. Тоді прошу ласкаво мені пробачити. Ми всі тут друзі!

— Дякую. Не варто уваги...

— Незважаючи ні на що, — додала донья Перфекта, посміхаючись уже щиріше, — мені він так само любий, милий мій небіж, хоч ідеї його безглузді та безбожні... Як ти гадаєш, що я збираюся робити сьогодні ввечері? Хочу вибити з голови дядька Лікурго ті дурниці, з якими він чіпляється до тебе. Я звеліла йому зайти, й він чекає на мене в коридорі. Не хвилюйся, я все владнаю, хоч і знаю, що він має деякі підстави...

— Дякую, любя тітонько, — відповів небіж, сповнений вдячності, яка так легко зроджувалася в його душі.

Пепе Рей кидав погляди на сестру, прагнучи підійти до неї, але хитрі питання каноніка змушували його стояти біля доньї Перфекти. Росаріо сиділа засмучена, з байдужою журливістю слухаючи базікання молодого адвоката. А той, підсівши до неї, довго й нудно щось розповідав, пересипаючи свою балаканину дешевими жартами й заялженими дотепами.

— Найгірше, — сказала донья Перфекта небожеві, помітивши, як він спостерігає за Росаріо та Хасінтіто; вони були досить-таки недоладною парою, — що ти образив бідну Росаріо. Мусиш зробити все можливе, щоб вона не гнівалася. Бідненька така добросерда!..

— Авжеж, — уставив канонік, — вона, безперечно, пробачить своєму братові.

— Мені здається, що Росаріо вже пробачила мені, — заявив Рей.

— Звісно, серце ангела не може довго таїти кривду, — солодко провадив далі дон Іносенсіо. — Я маю певний вплив на дівчину і спробую розвіяти в її благородній душі всяке упередження проти вас. Два моїх слова і...

Пепе Рей, відчуваючи, як його мозок знову оповиває чорна хмара, гордовито відказав:

— Можливо, в цьому нема ніякої потреби.

— Ні, ні, не зараз, — додав священник, — зараз вона захоплена теревами з Хасінтіто... Бісенята! Коли вони заводять розмову, краще їх не чіпати.

Скоро до гурту приєдналися суддя, дружина алькальда й настоятель собору. Вони привіталися з інженером, усім своїм виглядом показуючи, що з нетерпінням і цікавістю чекали знайомства з ним. Суддя належав до тих спритних молодих людей, які щодня народжуються в різних розплідниках для знаменитостей і прагнуть, ледве вилупившись з яйця, посісти найкращі адміністративні та політичні посади. Самовпевнений суддя, здавалося, виявляв незадоволення тим, що відразу ж не був призначений головою верховного суду, тільки-но мова заходила про нього чи його судейську тогу, котру він так рано вдягнув. І отим недосвідченим рукам, отій пустій голові, в якій гуляє вітер, отій смішній самозакоханій людині держава довірила таку делікатну і важку справу — судити людей. Він мав манери справжнього придворного і дуже стежив за власною персоною. Мав погану звичку щохвилини скидати й надягати золоті окуляри, а в розмові постійно висловлював бажання бути переведеним у Мадріс¹, де він міг би зробити міністерству юстиції неоціненні послуги.

Алькальдова дружина, добра душа, мала одну ваду: любила поговорити про свої столичні зв'язки. Вона безупинно розпитувала Пепе Рея про моди, згадуючи при цьому різні майстерні, де під час останньої мандрівки, в роки африканської війни, їй виплили накидку чи пошили спідницю; назвала дюжину імен герцогинь та маркіз, говорячи про них з такою фамільярністю, ніби вони були її шкільними подругами. Зауважила також, що графиня М. (відома завдяки своїм балам) — її подруга і що, коли вона в шістдесятому році заїхала до графині, та запросила її до своєї ложі в Королівському театрі, там вона побачила Мулея-Аббаса в мавританському вбранні у супроводі всього мавританського почту. Алькальдова дружина говорила безгавдно й досить дотепно.

Сеньйор настоятель — людина похилого віку, огрядний і повнокровний, з багровим обличчям, схильний до апоплексії; його так розперло, що, здавалося, він от-от вилізе із власної шкіри. Раніше він був монахом і тому розмовляв лише на релігійні теми. З самого початку він у край зневажливо поставився до Пепе Рея. Молодий чоловік усе

¹ Мадріс — вульгарна вимова слова «Мадрид».

більше переконувався в тому, що не зможе пристосуватися до цього товариства, яке було йому дуже не до вподоби. Пепе мав твердий характер, не вмів хитрувати й лукавити, не хотів ні під кого підстроюватися чи говорити люб'язності, коли був незгодний зі співрозмовником. Тому весь цей нудний вечір він сидів невеселий, терпляче зносячи зливу красномовства алькальдової дружини, яка хоч і не була Фамою¹, але з такою ж вправністю втомлювала людський слух своїм цокотінням, ніби й справді мала сто язиків. Коли ж ця сеньйора на якусь мить замовкала й слухачі переводили подих, Пепе Рей поривався підійти до сестри, але сеньйор сповідник присмоктався до нього, наче слимак до скелі, і, з таємничим виглядом відводячи його вбік, пропонував здійснити прогулянку разом з сеньйором Кастано до Мундогранде чи податися ловити рибу в світлих водах Наари.

Нарешті вечір скінчився, бо все в цьому світі має свій кінець. Сеньйор настоятель пішов, і відразу будинок наче спорожнів, скоро й від алькальдової дружини залишилася сама луна, схожа на гул у вухах після грози, яка тільки-но відшуміла. Ось і суддя звільнив хазяїв від своєї присутності, а тоді й дон Іносенсіо нагадав племінникові, що час збиратися.

— Ходімо, хлопчику, ходімо, вже пізно, — сказав священник усміхаючись. — Ти, мабуть, зовсім замучив бідну Росаріо!.. Правда, дівчинко? Гей, бешкетнику, швидко додому!

— Вже час спати, — сказала донья Перфекта.

— Час братися до роботи, — заперечив юний адвокат.

— Скільки я не кажу йому, що всі справи треба кінчати вдень, — додав дон Іносенсіо, — він не звертає уваги.

— Так у мене ж стільки справ... стільки справ!..

— Ні, скажи краще, що ота бісова робота, за яку ти взявся... Він не любить про це говорити, сеньйоре Хосе, але ви мусите знати: він пише трактат про «Вплив жінки на християнське суспільство» та ще «Погляд на католицький рух в...», не пам'ятаю вже де. Що ти розумієш у «поглядах» чи у «впливах»?.. Ця сучасна молодь нічого не боїться. Ох... що за діти!.. Ну, додому. На добраніч, сеньйоро Перфекто... добраніч, сеньйоре Хосе... Росаріо...

¹ Фама — в давньоримській міфології стоязика оповісниця Юпітера.

— Я почекаю сеньйора Каetano,— сказав Хасінтіто,— хочу взяти у нього Огюста Ніколя.

— Вічно завалений книгами... лишенько моє!.. Інколи ти входиш до будинку, навантажений, як віл. Добре вже, зачекаємо.

— Сеньйор Хасінтіто,— зауважив Пепе Рей,— серйозно ставиться до справи, він старанно готується, щоб його твори стали скарбницею ерудиції.

— Але ж, сеньйоре Іносенсіо, хлопчик може збожеволіти,— втрутилася донья Перфекта.— Ради бога, будьте обережні. Я обмежила б його в читанні.

— Коли ми вже чекаємо,— самовдоволено заявив юний доктор,— то я прихоплю ще й третій том *Consilios*¹. Як ви гадаєте, дядечку?..

— Авжеж, тримай його завжди під рукою. Він тобі дуже згодиться.

На щастя, скоро з'явився дон Каetano (він звичайно бував вечорами в домі дона Лоренса Руїса) й дав їм книжки. Дядько та небіж пішли.

Сумне личко сестри набрало такого виразу, що Рей миттю зрозумів: дівчина гаряче бажає з ним поговорити. Він підійшов до неї, поки донья Перфекта й дон Каetano балакали про домашні справи.

— Ти образив маму,— сказала йому Росаріо.

На її обличчі відбивався жах.

— Правда,— згодився хлопець.— Я образив і твою маму, і тебе...

— Ні, тільки не мене. Я й сама думала, що немовляті Ісусу штанці ні до чого.

— Сподіваюся, ви з мамою пробачите мені. Щойно вона так добре поставилася до мене...

Раптом почувся голос донї Перфекти; він пролунав так різко, що небіж аж здригнувся, немов від сигналу тривоги. Голос владно наказав:

— Росаріо, спати!

Збентежена й засмучена, дівчина обійшла кімнату, наче щось шукала. Проходячи повз брата, стіха промовила:

— Мама гнівається...

— Але...

— Вона гнівається... Стережися.

Росаріо пішла. Вийшла й донья Перфекта, на неї чекав дядько Лікурго. Якийсь час було чути дружню розмову

¹ Акти церковних соборів.

між сеньйорою і селянином. Пепе залишився з доном Кас-тано; той взяв свічку й сказав:

— Добраніч, Пепе. Не думайте, що я йду спати, я йду працювати... Та чого це ви так замислилися? Що з вами? Так, йду працювати. Зараз я роблю виписки для звіту про вельможні родини Орбахоси... Знайшов документи величезної ваги. Все цілком ясно. В усі епохи нашої історії орбахосці відзначалися лицарським благородством, мужністю та розумом. Про це свідчать завоювання Мексики, війни, які вів імператор, боротьба Філіппа з єретиками... Але ви нездужаєте? Що з вами?.. Так от, знамениті теологи, відважні воїни, завойовники, святі єпископи, поети, політики та інші видатні особи розквітли на цій бідній землі, де росте часник... Ні, у всьому християнському світі нема славетнішого міста, ніж наше. Його чесноти й слава заповнюють сторінки нашої історії й навіть проникають за межі країни... О, я знаю, що з вами: вас знемагає сон, на добраніч... Так, за все золото світу я не проміняв би честі бути сином цієї благородної землі.

Ясновельможна — називали її в давнину, найясновельможніша — називаю я її нині, бо зараз, як і колись, тут панує лицарська звитяга, благородство, мужність, великодушність... Ну, добраніч, любий Пепе... але мені все-таки здається, ніби вам якось не по собі. Чи не зашкодила вам вечеря?.. Має рацію Алонсо Гонсалес де Бустаманте в своїй книжці «Приємне читання», коли каже, що для величі й слави цілого королівства досить самих жителів Орбахоси. Чи не так?

— Звичайно, сеньйоре, без усякого сумніву, — відповів Пепе Рей, рвучко прямуючи до своєї кімнати.

Розділ XI РОЗЛАД РОСТЕ

У наступні дні Рей познайомився з різними жителями містечка, відвідав казино й заприятелював з кількома завсідниками, які весь час товклися в залах цього закладу.

Та не тільки тут гайнувала час молодь Орбахоси, як упереджено може дехто подумати. Щодня можна було побачити молодих людей на розі біля собору й на невеликому майдані, який, перехрещуючись, утворювали дві вулиці: Кондестабло і Траперія. Кілька кабальєро, вишукано загорнувшись у плащі, стояли тут, немов на варті, розглядаючи перехожих. У погожу днину ці «світила культури»

ясновельможного міста прямували в своїх незмінних плащиках до так званої алеї Босоногих Монахинь, на якій двома рядами тяглися сухотні в'язи й кілька вицвілих кущів дреку. Тут уся ця блискуча плеяда вистежувала дочок дона Х. чи дона У., котрі також виходили на прогулянку, і день минав непогано. Вечорами казино знову було переповнене, і поки частина великих умів віддавалась азартним іграм, друга — читала газети; інші дискутували на найрізноманітніші теми, такі, як політика, коні, бій биків, або ж обговорювали місцеві плітки. В кінці суперечок всі погоджувалися на тому, що Орбахоса та її жителі вищі за інші країни й народи світу.

Ці видатні мужі являли собою вершки славетного міста; одні — дуже багаті, інші — дуже бідні, але всі позбавлені будь-яких високих поривань. Вони були байдужно-спокійні, як жебрак, котрому нічого не треба, крім кусня черствого хліба, щоб обдурити голод, і сонячного тепла, щоб зігрітися. Та найбільше завсідники казино відзначалися ось чим: вони люто ненавиділи всіх, хто потрапляв до них іззовні. Коли якийсь знатний чужинець з'являвся в царствених залах казино, вони вважали, що він прибув саме для того, щоб піддати сумніву вищість їхнього міста — батьківщини часнику — чи применшити, звісно, із заздрощів, незаперечні чесноти, якими природа наділила їхнє місто.

Коли з'явився Пепе Рей, його зустріли з певною недовірою; а що серед відвідувачів казино було багато дотепників, то не минуло й чверті години, як про нового гостя вже розповідали всілякі небилиці. Коли ж на нескінченні розпитування присутніх він відповів, що прибув до Орбахоси з метою дослідити вугільний басейн Наари і визначити, чи можна прокласти тут дорогу, всі одноставно вирішили: сеньйор Хосе звичайнісінький хвалько й базікає про якісь вугільні поклади й будівництво залізниць, аби піднести себе в очах товариства. Дехто казав:

— Не на тих натрапив. Ці вчені сеньйори вважають, ніби ми телепні й тому нас можна обдурити пустими балачками... Він приїхав сюди, щоб одружитися з дочкою доньї Перфекти, а вугільні басейни вигадав для того, щоб увести нас в оману.

— Сьогодні вранці у Домінгесів мені сказали, — зауважив якийсь зубожілий комерсант, — що в цього сеньйора нема ні гроша. Він приїхав до тітки з надією пожити за її рахунок і розвідати, чи не пощастить упіймати на гачок Росаріо.

— Він, мабуть, зовсім і не інженер, — докинув власник оливкових садів, який заклав свій масток за вдвічі вищу ціну, аніж він коштував насправді. — Зразу видно... Ці голодранці з Мадріда раді-радісінькі одурити бідних провінціалів. Адже вони переконані, що ми ходимо з фіговими листочками, наче якісь дикуни...

— Авжеж, справжній голодранець.

— Учора ввечері він сказав нам напівжартома, напівсерйозно, що ми по-варварськи ледачі.

— І живемо, як бедуїни; мовляв, тільки те й робимо, що гріємось на сонечку.

— Живемо лише уявою.

— Саме так: живемо уявою.

— І що наше місто нічим не відрізняється від марокканських селищ.

— Люди, це ж нечувано. Чи є ще десь вулиця (за винятком Парижа), схожа на нашу Аделантадо? Сім розкішних будинків вишикувалися в один ряд, від дому доньї Перфекти до Ніколасіто Ернандеса... Ці каналії, либонь, гадають, що ми ніколи нічого не бачили й ніколи не бували в Парижі.

— Він ще надзвичайно делікатно зауважив, ніби Орбахоса — місто жебраків, і ми, самі того не відаючи, живемо в страшних злиднях.

— Боже праведний! Якби він це сказав мені, то в казино був би великий скандал, — вигукнув збирач податків. — Хіба йому не відомо, скільки оливкової олії вичавили минулого року в Орбахосі! Хіба не знає цей бовдур, що в урожайні роки Орбахоса постачає хлібом всю Іспанію й навіть Європу? Правда, останніми роками урожай поганенький; та це випадковість. А часник? Чи знає цей сеньйор, що члени журі на Лондонській виставці тільки роти пороззявляли, побачивши часник з Орбахоси?

Кілька днів у казино точилися такі розмови. Проте всі ці плітки, звичайні в маленьких містечках, які саме через те, що вони карлики, вдають із себе велетнів, не завадили Рею знайти щирих друзів у цьому поважному закладі, де, крім лихословів, були й люди зі здоровим глуздом. Однак інженер, собі на лихо (якщо це можна назвати лихом), мав звичку відверто висловлювати свої думки, чим і нажив собі немало ворогів.

Минали дні. Крім цілком природного роздратування, викликаного звичаями єпархіального містечка, були й інші неприємності, які глибоко пригнічували Пепе. Передусім

слід сказати, що на нього, наче рій розлючених бджіл, накинута зграя позивачів. Не лише дядько Лікурго, — багато інших власників суміжних земель просили відшкодувати якісь там збитки й завдані їм втрати, вимагали звіту за землі, котрі належали ще дідові Пепе, позивали з приводу якогось орендного договору, підписаного матір'ю і, мабуть, нею не виконаного; вимагали визнання іпотеки на землі — оті самі Топольки, згідно з досить дивним документом за підписом його дядька. Як огидна черва, навколо Пепе кишили позивачі. Він уже хотів був відмовитися від своїх володінь, та почуття власної гідності не дозволило йому відступити перед крутістю хитрих провінціалів. Крім того, муніципалітет звинуватив Рея в тому, що межі його володінь поширились на землі, які нібито належать муніципалітету, й бідолашний Пепе змушений був на кожному кроці відстоювати свої права. Честь його була уражена, і він мусив або судитися, або вмерти.

Донья Перфекта великодушно обіцяла, що допоможе йому позбутися ганебних інтриг шляхом дружньої угоди; але час ішов, а посередництво благочесної сеньйори не давало ніяких наслідків. Кількість судових процесів збільшувалася, вони розростались із загрозливою швидкістю, як пошесть чуми. Пепе доводилося цілими днями товктися в суді, даючи свідчення й відповідаючи на питання; коли ж він, лютий та змучений, повертався додому, перед ним поставала видовжена, потворна пика писаря, який приносив цілі стоси гербового паперу з безліччю жахливих записів... для того, щоб Рей вивчав справу.

Певна річ, Пепе був не з тих людей, котрі зноситимуть неприємності, коли їх можна уникнути, просто поїхавши звідси. Благородне місто його матері уявлялося йому тепер у вигляді страшної потвори, яка встромила свої хижі пазури в його тіло й висмоктує його кров. Він гадав, що врятуватися від цієї потвори можна було лише втечею, проте любов до Росаріо втримувала його тут, прикувавши ланцюгами до скелі тортур. Та невдовзі він відчув себе зовсім нещасним і таким чужим у цьому похмурому місті судових чвар, зашкарублої відсталості, задрості і лихослів'я, що вирішив негайно поїхати геть, але спершу здійснити задуманий ним план. Якось уранці, скориставшись зручною нагодою, Пепе виклав його доньї Перфекті.

— Любий небоже, — як завжди лагідно відповіла сеньйора, — не поспішай. Спалахуєш, наче вогонь. Викапаний батько. Ну просто не людина, а блискавка... Я вже казала,

що з величезною втіхою назву тебе своїм сином. Навіть якби ти й не відзначався такими блискучими здібностями та розумом (хоча маєш і вади), навіть якби ти не був чудовою людиною, я згодилась би на цей шлюб тільки через те, що його запропонував твій батько, а йому ми з дочкою багато чим зобов'язані. Росаріо не чинитиме мені опору. Так чого ж іще треба? Нічого. Слід лише трохи зачекати. Ніхто не одружується з таким поспіхом, це може викликати пересуди, які заплямують честь моєї коханої доні... Ясно, ти думаєш лише про машини і хочеш, щоб усе йшло повним ходом. Зачекай, хлопче, зачекай... Куди поспішаєш? Твоя відраза до нашої бідної Орбахосі — всього лише примха. Зразу видно: ти не можеш жити без графів, маркізів, ораторів та дипломатів... Одружившись з Росаріо, ти назавжди розлучиш мене з нею! — додала Перфекта, змахуючи сльозу. — Коли вже так, безжальний чоловіче, то будь хоч милосердний, відклади на якийсь час це весілля, котрого ти так жадаєш... Яка нетерплячка! І яка любов! Не думала, що моя дочка, проста селянська дівчина, здатна розпалити таке палке почуття.

Тітчині докази не переконали Пепе Рея. Отож він вирішив чекати, поки стане на те сили. Невдовзі до прикростей, що отруювали йому життя, долучилася ще одна. Вже два тижні перебував він у Орбахосі, і за цей час не отримав від батька жодного листа. Пепе не міг звинуватити орбахоську пошту в недбалості: начальник цього закладу був другом і протеже доньї Перфекти, а вона просила його щодня ретельно переглядати кореспонденцію й слідкувати, щоб листи, адресовані їй небожеві, не губилися. Крім того, донья Перфекта часто відвідувала листоношу, Крістобала Рамоса, на прізвисько Кабальюко (особа вже нам відома), і завжди дорікала йому:

— Оце так пошта!.. Мій небіж уже два тижні живе в Орбахосі, а не отримав ще жодного листа... Куди це годиться? Та й чого слід сподіватися, коли доставку листів доручили такому бовдуру! Ось я скажу губернаторові провінції, хай придивиться гарненько, що за люди працюють у нього в установах.

Кабальюко, знизуючи плечима, байдуже дивився на Рея.

Якось він приніс депешу.

— Слава богу! — сказала донья Перфекта небожеві. — Маєш листа від батька. Радій, хлопче. Доброго ж хвилювання завдав нам мій лінивий братик своїм мовчанням...

Ну, що там? Гадаю, він здоровий? — поцікавилася вона, дивлячись, як Пепе Рей з гарячковим поспіхом розпечатує листа.

Пробігши очима кілька рядків, інженер зблід.

— Господи, Пепе... що з тобою! — злякано скрикнула сеньйора, встаючи. — Твій батько захворів?

— Це лист не від батька, — вкрай розгублено відказав Пепе.

— А від кого ж?

— Це — наказ міністра суспільних робіт про моє усунення від дорученої мені справи...

— Як... не може бути!

— Справжнісінька відставка, складена в мало приемних для мене виразах.

— Ото неподобство! — обурилася сеньйора, оговтавшись від подиву.

— Яка ганьба! — пробурмотів Пепе. — Уперше в житті мене так зневажили.

— Але ж це неприпустимо! Зневажити тебе! Хочеш, я напишу до Мадріда? У мене там добрі зв'язки, я зможу добитися, що керівництво виправить цю грубу помилку й спокутує свою вину перед тобою.

— Дякую, сеньйоро, мені не потрібна протекція, — по-нуро відказав Пепе.

— Та це ж несправедливість, сваволя!.. Дати відставку людині з такими заслугами, як у тебе, видатному вченому!.. Не можу стримати обурення.

— Я неодмінно дізнаюся, — з притиском сказав Пепе, — чиїх це рук діло...

— Мабуть, міністр... та чого ж іще можна чекати від тих мерзенних політиканів?

— Хтось тут вирішив довести мене до відчаю, — схвилювано зауважив Пепе. — І зовсім не міністр; ця та й інші прикrostі — наслідок якогось плану помсти, якогось невідомого розрахунку, якоїсь непримиренної ворожості, і той план, отой розрахунок, ота ворожість, не сумнівайтесь, люба тітонько, кубляться тут, в Орбахосі.

— Ти збожеволів, — заперечила донья Перфекта з деяким співчуттям. — Хіба в тебе є вороги в Орбахосі? Хтось хоче помститися тобі? Та ну, Пепе, ти просто збожеволів. Читання всіх отих книг, які твердять, ніби наші пращури були мавнами чи папугами, затьмарило тобі голову.

Вимовляючи останню фразу, вона лагідно посміхнулася й заговорила тоном дружнього докору:

— Сину мій, ми, жителі Орбахоси, можливо, неотесані, темні селяни, не вміємо себе зграбно тримати, не знаємо правил хорошого тону; але ніхто, чуєш, ніхто не може перевершити нас в порядності й чесності.

— Не думайте,— сказав Рей,— ніби я звинувачую когось із вашого дому. Я лише констатую той факт, що в Орбахосі у мене є непримиренний і жорстокий ворог.

— Хотілося б побачити того мелодраматичного лиходія,— всміхнулася знову сеньйора.— Не станеш же ти звинувачувати Лікурго чи ще когось, хто позивається з тобою; бідолахи вірять, що захищають свої права. І вони, між іншим, у даному разі мають підстави... До того ж дядько Лукас дуже любить тебе. Він сам мені казав. Ти йому відразу сподобався, і бідолашний старий відчув до тебе таку глибоку приязнь...

— Так... глибока приязнь! — пробурмотів Пепе.

— Не будь дурнецьким,— додала сеньйора, поклавши руку йому на плече й заглядаючи в очі.— Твої домисли безглузді, запевняю тебе, твій ворог, якщо він є насправді, знаходиться в Мадриді, в отому кублі хабарництва, заздрощів і суперництва, а не в мирному, спокійному куточку, де панує злагода й добра воля... Безсумнівно, хтось заздрить твоїм успіхам... Май на увазі, Пепе, якщо ти хочеш поїхати до Мадрида, щоб в'яяснити причину кривди і зажадати пояснень у керівництва, то заради нас відкладати поїздку не варто.

Пепе Рей вступив очі в обличчя тітки, наче хотів прозирнути в найпотемніші закутки її душі.

— Ото я й кажу, якщо хочеш їхати, то не відкладай;— на диво спокійно повторила сеньйора; її обличчя мало щирий і природний вираз.

— Ні, сеньйоро, я не думаю їхати.

— Тим краще, я згодна з тобою. Тут буде спокійніше, хоча ти й завдаєш собі мук різними мудруваннями. Бідний Пепе! Лише твій розум, твій незвичайний розум є причиною всіх нещасть. Ми, жителі Орбахоси, жалюгідні селяки, щасливі у своєму блаженному невіданні. Мене засмучує, що тобі тут не до вподоби. Та хіба я винна, що ти нудишся і впадаєш у відчай без усякої на те причини? Хіба я не ставлюся до тебе, як до сина? Хіба я погано прийняла тебе в своєму домі? Адже ти — вся наша надія. Що я ще можу зробити для тебе? Якщо ти й після цього не любиш нас, гордуєш нами, якщо смієшся над нашою по-

божністю, зневажаєш наших друзів, то невже тому, що ми погано ставимося до тебе?

На очі доньї Перфекти навернулися сльози.

— Люба тітонько,— сказав Рей, відчуваючи, як гнів його розтанув,— мабуть, я в чомусь схибив, гостюючи у вас.

— Дурниці... Схибив чи не схибив! У сім'ї всі мусять прощати одне одному.

— Але де ж Росаріо? — запитав Пепе, встаючи.— Невже я й сьогодні її не побачу?

— Йї вже покращало. Та знаєш, вона не захотіла спуститися.

— Тоді я сам піднімуся до неї.

— Не роби цього. Дівчина любить покаверзувати... Сьогодні вона вирішила не виходити зі своєї кімнати й заперлася там.

— Дивно!

— Це мине. Я певна, що мине. Сьогодні ж увечері, я думаю, ми розвіємо її журбу. Зберемо людей, хай розважиться. Чому б тобі не піти до дона Іносенсіо й не запросити його до нас на вечір разом з Хасінтіто?

— З Хасінтіто!

— Так, коли на Росаріо нападає журба, тільки цей хлопчик може її розважити...

— Я піду до неї...

— Ні.

— Бачу, в цьому домі не бракує етикету.

— Ти глузуєш з нас. Роби, як я кажу.

— Але я хочу її бачити.

— Ні. Погано ж ти знаєш дівчинку!

— А я думав, що знаю її добре... Гаразд, залишуся... Але ця самотність жахлива.

— Ось і писар до тебе.

— Тисяча проклять на його голову!

— І, здається, прийшов сеньйор суддя... Чудова людина.

— Нехай повіситься!

— Що ти, справи про власність, особливо коли це твоя власність, завжди захоплюють. Хтось іще прийшов... Здається, агротехнік. Ось тобі й розвага.

— Як у пеклі!

— Ого, коли не помиляюся, саме входять дядько Лікурго й дядько Пасоларго. Можливо, вони хочуть уладнати з тобою якусь справу.

— Краще втоплюся.

— Який ти бездушний! А вони ж так тебе люблять!.. О, вже всі тут, навіть альгвасил. Мабуть, прийшов викликати тебе до суду.

— Він хоче мене розіп'ясти.

Названі особи ввійшли до залу.

— Прощавай, Пепе, бажаю тобі розважитися, — сказала донья Перфекта.

— Земле, прийми мене! — у відчаї вигукнув Рей.

— Сеньйоре Хосе...

— Мій любий сеньйоре Хосе...

— Душе моя, сеньйоре Хосе...

— Мій вельмишановний друже, сеньйоре Хосе...

Зачувши цю солодку, облесливу мову, Пепе лише глибоко зітхнув і віддав себе на поталу катам, які розмахували страшними аркушами гербового паперу; а їхня жертва, звівши очі до неба, подумки волила:

— Отче мій, чом ти мене покинув?

Розділ XII ТУТ БУЛА ТРОЯ

Любов, дружба, здорова моральна атмосфера, доброзичливість, вільний обмін думками і враженнями — ось чого найбільше потребував Пепе Рей. Та він був цього позбавлений. Росли й ширшали тіні, огортаючи його душу чорним мороком; у стосунках з людьми він став похмурим і дратівливим. Наступного дня після подій, описаних у попередньому розділі, Пепе особливо страждав: не міг знести занадто довгого й таємничого ув'язнення сестри, яке пояснювалось, очевидно, спочатку легкою недугою, а потім капризом чи якоюсь незрозумілою нервозністю.

Поведінка сестри дивувала Рея; вона різко суперечила тому уявленню, що склалося у нього про Росаріо. Він не бачив дівчину вже чотири дні, і, звісно, в цьому була не його вина. Становище ставало незрозумілим і смішним. Необхідно було діяти рішучіше.

— Сьогодні я теж не побачуся з сестрою? — дразливо запитав Пепе тітку після обіду.

— Так. Один бог знає, як я шкодую!.. Довго я її вмовляла. Ввечері побачимо...

Підозра, що Росаріо не з власної волі згодилася на це незрозуміле ув'язнення, що його палко кохана сестра є передусім беззахисною жертвою, примушувала Пепе стри-

муватися й чекати. Якби не було цієї підозри, він коїхав би звідси того ж таки дня. Пепе не мав сумніву: Росаріо любить його, але думав, що її ув'язнили, щоб розлучити їх. Він вважав справою честі дізнатися, чия зла воля тут діє, і протистояти їй, доки вистачить на те людських сил.

— Сподіваюся, що Росаріо не довго каверзуватиме,— сказав Пепе, приховуючи свої справжні почуття.

Того ж дня він отримав листа від батька. Батько нарікав на відсутність листів із Орбахоси. Це ще більше вразило і занепокоїло інженера. Походивши на самоті по саду, він вийшов на вулицю й попрямував до казино. Шугнув туди, як людина, що з розпуки кидається в море.

У головних залах кілька чоловіків розмовляли й сперечалися. В одному гурті докладно обговорювали складні проблеми, пов'язані з боєм биків, у іншому сперечалися, яка порода віслюків, з тих, що розводять у Вільяорренді та Орбахосі, краща. Наслухавшись цих базікань, Пепе рушив до читальні, де знехотя перегорнув кілька журналів; переходячи із залу до залу, він, сам не знаючи як, зупинився біля грального столу і близько двох годин пробув у пазурах страшного жовтого диявола, чії очі палають золотим вогнем, збурюють і заворожують. Але навіть азарт гри не розвіяв у його душі мороку, і та ж нудьга, яка раніше штовхнула Рея до зеленого столу, невдовзі змусила його піти геть. Тікаючи від гамору, він опинився в бальному залі. На щастя, тут не було нікого. Пепе сів і почав бай- дуже дивитися у вікно.

Чорний обідраний мур похмурого собору кидав тінь на вузеньку вулицю, яка мала більше закутків і поворотів, аніж будинків. Довкола панувала мертва тиша: не чути було ні відлуння кроків, ні голосу, ні сміху. Раптом звідкілясь долинули дивні звуки: спершу — жіноче перешіптування, потім — шелест розсунутих завіс, якісь слова і, зрештою, тихий спів та гавкіт кімнатної собачки. Усі ці ознаки життя здавалися такими незвичними на тій вулиці, що Пепе Рей прислухався. Звуки линули з величезного балкона під жалюзі, якраз навпроти того вікна, де він сидів. Пепе саме спостерігав за балконом, коли раптом з'явився один з відвідувачів казино й весело загорлав:

— Ох, сеньйоре Пепе, ото хитрун! Ви забралися сюди, щоб залицятися до дівчат?

Слова ці належали донові Хуану Тафетану, надзвичайно люб'язному чоловікові, одному з тих небагатьох відвідувачів казино, хто висловлював Рею свою дружню

прихильність і щире захоплення. Рум'яне личко, величезні фарбовані чорні вуса, жваві очиці, низенький зріст і старанно зачесане волосся, яке приховувало лисину, робили донна Хуана Тафетана зовсім не схожим на Антіноя; проте це був милий і дотепний чоловік; він мав щасливий дар дуже смішно розповідати різні історії. Дон Хуан багато сміявся, й при цьому обличчя його, від чола до бороди, вкривалося кумедними зморшкками. Незважаючи на свою дотепність і на той успіх, який мали його витончені жарти, він ніколи не був лихий на язик. Всі його дуже любили, й Пеппе Рей провів з ним немало приємних хвилин. Бідний Тафетан, у минулому службовець цивільного управління в головному місті провінції, скромно жив тепер на свою платню, яку отримував в управлінні добродійних товариств, та зрідка поповнював свої прибутки грою на кларнеті в процесіях, на церковних святах і в театрі, коли яка-небудь трупа зневірених комедіантів з'являлася в Орбахосі з підступним наміром дати кілька вистав.

Але найбільше полюбляв дон Хуан Тафетан гарненьких дівчаток. За тих часів, коли він ще не ховав лисини під шістьма напomadженими волосками, не фарбував вусів і був струнким юнаком, якого ще не зігнув тягар років, Тафетан мав славу завзятого донжуана. Можна було вмерти зо сміху, коли він розповідав про свої перемоги: є різні донжуани, але він був найоригінальніший.

— До яких дівчат? Я не бачу тут ніяких дівчат, — здивувався Пеппе Рей.

— Не вдавайте з себе відлюдника.

Одне жалюзі трохи піднялося, майнуло молоде, чарівне, сяюче личко й миттю зникло, як вогник, загашений вітром.

— О, тепер бачу.

— То ви їх не знаєте?

— Присягаюся, що ні.

— Тоді ви багато втратили... Це сестри Троя. Три чарівні створіння, доньки полковника штабу фортеці; він загинув на вулицях Мадрида в п'ятдесят четвертому році.

Жалюзі знову піднялося, тепер з'явилося два личка.

— Вони кепкують з нас, — сказав Тафетан, подаючи дівчатам дружні знаки.

— А ви з ними знайомі?

— Аякже, звичайно, знайомий! Бідненькі живуть у таких злиднях, що важко собі навіть уявити. Після смерті донна Франсіско Троя для них було зібрано гроші; та цього вистачило ненадовго.

— Бідолашні дівчата! Напевне, вони не стали взірцем цноти...

— Чому ж?.. Особисто я не вірю тому, що патякають про них у містечку.

Жалюзі піднялися знову, і мальовничий гуртик із трьох дівчат з'явився у вікні.

— Добридень, дівчатка,— гукнув їм дон Хуан Тафетан.— Кабальєрò каже, що краса не повинна ховатися, відкрийте зовсім жалюзі.

Та жалюзі опустилося, і дружний дзвінкий сміх наповнив похмуру вулицю незвичною радістю. Наче зграйка пташок пролетіла.

— Хочете, заїдемо до них? — несподівано запропонував Тафетан.

Очі його блищали, лукава усмішка блукала на рожевих губах.

— А які вони?

— Та годі вам, сеньйоре Рею... Бідолашні дівчата досить чесні. Ха! Вони харчуються самим повітрям, як хамелеони. А хіба той, хто не їсть, може грішити? Вони, кажу вам, досить порядні. А якщо й согрішать, то покутують свій гріх тривалим постом.

— Ну, тоді ходімо.

За хвилину дон Хуан Тафетан і Пепе Рей вже входили до кімнати. Убозтво, яке сестри Троя марно намагалися приховати, справило на молодого інженера гнітюче враження. Дівчата були дуже гарні на вроду, а надто дві молодші: смагляві, бліді, з чорними очима, тоненькі й тендітні. Якби їх добре вбрати, то вони були б схожі на дочок якоїсь герцогині, що мріють про принців. Прихід гостей дуже збентежив сестер; та скорò їхня безтурботність та життєрадісність взяли гору. Дівчата жили в злигоднях, немов пташки в клітці, але й за ґратами співали так само, як в лісових хащах. Цілі дні вони сиділи за шиттям, і вже це свідчило про їхню порядність; проте в Орбахосі люди їхнього кола з ними не спілкувалися. Дівчата були вигнанками, відділеними невидимою межею від товариства, а це, здавалося б, свідчило про якусь пляму на їхній репутації. Та, правду кажучи, сестри Троя зажили собі поганої слави головним чином своїми витівками, дотепністю й безтурботністю. Вони розсилали анонімні листи поважним персонам; давали прізвиська всім жителям Орбахоси, від єпископа до послідушого гульвіси; шпурляли камінцями в перехожих або, заховавшись за жалюзі, лякали їх,

а потім сміялися з їхнього переляку та збентеження; через квартирки та шпарки у верхній частині будинку вони підглядали за життям сусідів; ночами співали на балконі, а під час карнавалу вдягали маскарадні костюми й пробиралися до будинків найповажніших громадян; викидали й інші коники, як полюбляють це робити дівчата в маленьких містах. Так чи інакше, чарівний троянський тріумфірат носив на собі тавро, яке поставили підозрілі сусіди; його не можна було змити й після смерті.

— Це ви той кабальєро, що, кажуть, приїхав до нас шукати золоті родовища? — запитала одна з сестер.

— І зруйнувати собор, щоб з уламків спорудити взуттєву фабрику? — докинула друга.

— І знищити в Орбахосі посіви часнику, щоб посадити бавовник і корицю!

Почувши це, Пепе не міг стриматися від сміху.

— Він приїхав сюди лише для того, щоб зібрати колекцію гарненьких дівчат і відвезти їх до Мадрида, — сказав Тафетан.

— О! Я охоче поїхала б! — вигукнула одна з сестер.

— Усіх трьох, усіх трьох заберу, — запевнив Пепе. — Та в'ясуємо одну річ: чому ви сміялися з мене, коли я сидів біля вікна в казино?

Після його слів пролунав новий вибух сміху.

— Мої сестри дурнецькі, — мовила старша.

— Ми вирішили, що ви варті чогось кращого, ніж дочка доньї Перфекти.

— А Пепіта сказала, що ви даремно марнуєте час, бо Росаріо любить лише церковних осіб.

— І зовсім ні, я цього не говорила. Це ти сказала, що кабальєро — безбожник і лютеранин, що він входить до собору з цигаркою в зубах і не скидав капелюха.

— Але ж так воно і є, — заявила молодша сестра, — вчора мені сказала про це сеньйора Зітханнjacko.

— А хто ж то за така Зітханнjacko, що розповідає про мене всілякі дурниці?

— Зітханнjacko це... Зітханнjacko.

— Дівчатка мої, — солодко промовив Тафетан. — Сюди йде продавець апельсинів. Покличте його, я хочу пригостити вас апельсинами.

Одна з сестер покликкала продавця. Розмова, яку завели дівчата, прикро вразила Пепе, і від його піднесеного настрою, викликаного їхньою невимушеністю й жартами, не залишилося й сліду. Проте він не міг стримати сміху, коли

дон Хуан Тафетан узяв гітару і з юнацьким запалом та майстерністю став перебирати струни.

— Я чув, що ви гарно співаєте, — люб'язно зауважив Рей.

— Хай дон Хуан Тафетан заспіває.

— Я не співаю.

— І я теж, — сказала молодша сестра, передаючи інженерові шкурки від щойно обчищеного апельсина.

— Маріє Хуано, не кидай шитва, — сказала старша сестра, — бо вже пізно, а до вечора треба закінчити цю сутану.

— Сьогодні не працюють. До біса голки! — вигукнув Тафетан і затаг пісню.

— Люди вже зупиняються на вулиці, — сповістила середульша сестра, визираючи на балкон. — Дон Хуан Тафетан здійняв такий лемент, що чути аж на майдані... Хуано! Хуано!

— Що?

— Зітханнечко йде.

Найменша вибігла на балкон.

— Кинь в неї апельсиноюю шкуркою.

Пепе Рей теж вийшов на балкон. Вулицею простувала якась сеньйора, і Пепе побачив, як молодша сестра з надзвичайною спритністю влучила їй шкуркою просто в маківку. Потім, швидко спустивши жалюзі, дівчата відскочили від вікна, щосили стримуючи сміх.

— Сьогодні не працюватимемо! — крикнула одна з сестер і ногою перекинула корзинку з шитвом.

— Це все одно що сказати: «Завтра не їстимемо», — додала старша, збираючи швацьке начиння.

Пепе Рей мимоволі засунув руку до кишені. Він з радістю дав би їм гроші. Боляче було дивитися на отих нещасних сиріт, засуджених світом за легковажність. Якщо гріх сестер Троя полягав у тому, що вони, намагаючися забути про свою самотність, злидні та безпорадність, жбурляли в перехожих апельсиновими шкурками, то їх цілком можна було б простити. Можливо, суворі звичайні містечка, в якому вони жили, й охороняли їх від розпусти. Проте сестрам бракувало стриманості й обачливості, звичайних і найбільш видимих ознак цнотливості, а це наводило на думку, що вони викидали за вікно не лише шкурки. Пепе Рей глибоко співчував їм. Він ще раз глянув на їхні злиденні сукні, тисячу разів перешиті й залагані, на діряві черевички... і знову рука його потяглася до кишені.

«Можливо, розпуста й справді панує тут, — думав він. — Та дівочі личка, опорядження кімнат — все вказує на те, що перед нами жалюгідні рештки порядної родини. Якби ці бідні дівчата були такими поганими, як про них кажуть, вони б не жили в страшних злиднях і не працювали б. Адже в Орбахосі є багаті чоловіки!»

Сестри одна за одною підходили до Пепе. Вони бігали від балкона до нього, від нього до балкона, підтримуючи жартівливу, вільну і, правду кажучи, досить наївну та легковажну розмову.

— Сеньйоре Хосе, ваша донья Перфекта просто чудова!

Вона єдина в Орбахосі не має прізвиська і єдина, про кого не говорять нічого поганого.

— Всі її шанують.

— Всі її обожнюють.

Пепе теж почав розхвалювати свою тітку; але йому страшенно кортіло добути з кишені гроші й сказати: «Маріє Хуано, ось вам на черевички. Пепіто, а вам на сукню. Флорентіно, візьміть гроші на їжу...» Він уже ладен був так зробити, але сестри якраз вибігли на балкон поглянути, хто там іде. Тим часом дон Хуан Тафетан підійшов до нього й стиха промовив:

— Гарненькі, правда?.. Бідолашні створіння! Аж не віриться, що вони такі веселі, хоча... можу заприсягтися, вони сьогодні ще нічого не їли.

— Доне Хуане, доне Хуане, — гукнула Пепіта. — Онде ваш приятель Ніколасіто Ернайдес Великодня Свічка і, як завжди, в трикутному капелюсі. Бубонить собі під ніс молитви, мабуть, за упокій душі тих, кого відправив на той світ своїм лихварством.

— А от ви не назвете його в вічі Великодньою Свічкою?

— Подивимося!

— Хуано, спусти жалюзі. Хай він пройде, а коли заверне за ріг, я крикну: «Свічка, Великодня Свічка!»

Дон Хуан Тафетан вибіг на балкон.

— Йдіть-но сюди, доне Хосе, ви мусите глянути на цього типа.

Пепе Рей, скориставшись тим, що дівчата й дон Хуан веселилися на балконі, дражнячи Ніколасіто Ернандеса й доводячи його до нестями, обережно підкрався до одного з швацьких столиків, які стояли в кімнаті, й поклав у шухляду пів-унції — все, що залишилось у нього після гри в казино.

Тоді вибіг на балкон, якраз у ту хвилину, коли дві молодші сестри, заходячись сміхом, кричали: «Великодня Свічка, Великодня Свічка!»

Розділ XIII

CASUS BELLI¹

Після цієї витівки дівчата завели з кабальєро довгу розмову про жителів міста й про події останніх днів. Інженер, боячись, щоб учинений ним злочин не розкрився в його присутності, зібрався було йти, чим дуже засмутив сестер Троя. Одна з них вийшла з кімнати і, прибігши назад, сказала:

— Зітханьячко вже за роботою, розвішує білизну.

— Доне Хосе, ви ж хотіли її побачити,— докинула друга.

— Сеньйора дуже гарна. Вона й зараз носить мадрідські зачіски. Ходімо.

Сестри провели гостей через їдальню, якою майже ніколи не користувалися, й вийшли на плескатий дах — терасу, завалену горщиками з-під квітів, всяким старим мотлохом та поламаними меблями. Звідси було видно дворик сусіднього будинку з галереєю, повитою плющем, та з гарними квітами в горщиках; квіти дбайливо доглянуті. Усе свідчило про те, що там живуть люди скромні, чепурні й хазяйновиті.

Наблизившись до самого краю даху, сестри Троя уважно оглянули сусідній будинок. Вони заборонили молодим людям розмовляти, а самі відійшли в той куток тераси, де їх не можна було побачити з вулиці й звідки важко було що-небудь розгледіти.

— Щойно вона вийшла з комори з каструлею гороху,— сказала Марія Хуана, витягуючи ший, щоб краще бачити.

— Трах! — скрикнула Пепіта, шпурляючи камінець.

Чути було, як камінець дзенькнув об скло галереї, і тієї ж миті повітря розітнув гнівний голос:

— Знову нам розбили скло оті...

Сестри й обидва кабальєро задихалися від сміху, сховавшись за рогом тераси.

— Сеньйора Зітханьячко дуже розгнівалася,— сказав Рей.— Чого ви її так зве?

¹ Причина для оголошення війни (лат.).

— Бо вона за кожним словом зітхає, і хоч у неї все є, вічно жаліється.

Кілька хвилин у сусідньому будинку було тихо. Пепіта Троя обережно визирнула.

— Знову йде,— тихенько прошепотіла вона, на мигах показуючи нам, щоб мовчали.— Маріє, дай-но мені камінець. Дивися... Трах, і влучила!

— Ні, мимо. Впав на землю.

— Ану ж бо... Може, я... Почекаймо, поки вона знову вийде з комори.

— Вже виходить. Увага, Флорентіно.

— Раз, два, три!.. Бац!..

Унизу хтось скрикнув від болю, і почувися прокльони та чоловічий голос. Пепе Рей добре розчув слова:

— Чортяки! Здається, оті... розбили мені голову. Хасінто! Хасінто! Ну й прокляте сусідство!..

— Ісусе, діво Маріє і святий Іосифе, що я наробила! — розгублено скрикнула Флорентіна.— Влучила сеньйорові Іносенсіо просто в голову.

— Сповідникові?

— Так!

— Він живе в цьому будинку?

— А де ж іще?

— Значить, ця сеньйора, що зітхає...

— Його племінниця, економка чи бозна-хто. Ми дражнимо її, бо вона справжня язва, але над сеньйором сповідником ми ніколи не сміємося.

Поки вони квапливо перемовлялися, Пепе Рей побачив, як навпроти тераси, зовсім близько від нього, в будинку, котрий щойно було бомбардовано, розчинилося навстіж вікно і з'явилося сяюче знайоме обличчя; побачивши його, Пепе здригнувся, зблід і страшенно зніяковів. Це був Хасінтіто, який, перервавши свої важливі заняття, висунувся з вікна кімнати з пером за вухом. Його обличчя було чисте, свіже й рожеве, як вранішня зоря.

— Добридень, сеньйоре Хосе,— весело промовив він.

А внизу горлали:

— Хасінто, Хасінто!

— Та йду вже. Я тут привітвся з одним чоловіком...

— Тікаймо, тікаймо звідси! — злякано вигукнула Флорентіна.— Бо сеньйор сповідник заїде до кімнати Номінатівуса й відлучить нас від церкви.

— Авжеж, ходімо і замкнемо двері їдальні.

Вони поквапливо вибігли з тераси.

— Ви мусили б передбачити, що Хасінто помітить нас із свого храму науки,— сказав Тафетан.

— Дон Номінатівус — наш приятель,— заперечила одна з сестер.— З вікна свого храму науки він говорить нам різні люб'язності та посилає повітряні поцілунки.

— Хасінто? — здивувався інженер.— Але що за чортівське прізвисько ви йому придумали?

— Дон Номінатівус...

Дівчата засміялися.

— Ми прозвали його так за велику вченість.

— І зовсім ні, це ім'я ми дали йому ще з дитинства, коли він був хлопчиськом... Ми виходили гратися на терасу і завжди чули, як він уголос вчить уроки.

— Атож, кожний день він гугнявив.

— Не гугнявив, а відмінював. Ось так: «Номінатівус, генітивус, датівус, акузатівус».

— Мабуть, і в мене є прізвисько? — спитав Пепе Рей.

— Нехай вам скаже його Марія Хуана,— відповіла Флорентіна, ховаючись за сестрину спину.

— Чому я?.. Скажи ти, Пепіто.

— Ви ще не маєте прізвиська, доне Хосе.

— Але матиму. Обіцяю зайти дізнатися, пройти хрещення,— промовив Пепе, збираючись іти.

— Ви вже йдете?

— Авжеж. Ви й так згаяли багато часу. Беріться краще до роботи. Жбурляти каміння в сусідів та перехожих — зовсім не личить таким чудовим і гарним дівчатам... Ну, будьте здорові...

І, не звертаючи уваги на умовляння та люб'язні слова, Пепе вибіг з будинку, залишивши там дону Хуана Тафетана.

Сцена, що розігралася на його очах — глум над священиком і раптова поява Хасінтіто,— дуже схвилювала бідного інженера, посилила в його душі побоювання й погані передчуття. Пепе щиро шкодував, що зайшов до сестер Троя, й вирішив прогулятися містом, щоб розвіяти свою нудьгу.

Він побував на базарі, на вулиці Траперія, де знаходилися найбільші міські крамниці, і побачив різноманітні вироби й товари величної Орбахоси. Та нудьга знемагала його. Пепе подався на бульвар Босоногих Монахинь. Але там блукало лише кілька безпритульних собак. Колкий вітер пронизував аж до кісток, і кабальєро та їхні дами вважали за краще сидіти вдома.

Пепе побував і в аптеці, де збиралися всілякі «прихильники прогресу»; вони без кінця обговорювали одну і ту ж тему. Пепе зовсім засумував. Нарешті він опинився біля собору. Звуки органа й гарний хоровий спів привернули його увагу. Пепе ввійшов до собору й, згадавши тітчині докори, став навколішки перед головним вівтарем; потім пройшов у бічний вівтар і вже збирався рушати далі, як раптом до нього підійшов церковний служка й зухвало, не добираючи слів, заявив:

— Його преосвященство наказали, щоб ви забиралися звідси геть.

Кров ударила інженерові в голову, і він мовчки вийшов. Отак, гнаний звідусіль то переважаючими силами ворога, то власною гризотою, Пепе змушений був повернутися додому; де на нього чекали: по-перше, дядько Лікурго з новим позовом, по-друге, сеньйор Кастаню, який хотів прочитати йому ще один розділ свого дослідження про знатні родини Орбахоси, по-третє, Кабальюко, що мав до нього якусь тасмничу справу, і, по-четверте, донья Перфекта з привітною посмішкою, причина якої стане відома з наступного розділу.

Розділ XIV НЕЗГОДА РОСТЕ ДАЛІ

Побачити Росаріо не вдалося й цього вечора. Пепе Рей замкнувся в своїй кімнаті, щоб написати кілька листів, але настирлива думка не давала йому спокою.

— Сьогодні ввечері чи завтра вранці,— повторював він,— так чи інакше все вирішиться.

Коли Пепе покликали вечеряти, донья Перфекта, яка чекала на нього в їдальні, відразу ж сказала:

— Любий Пепе, не журися; я заспокою сеньйора Іносенсіо... Мені вже все відомо. Щойно приходила Марія Ремедіос і все розповіла.

Обличчя сеньйори випромінювало таке задоволення, яке ото буває у художника, котрий пишається своїм твором.

— Про що?

— Але я прощаю тобі, Пепе. Ти, певне, вихилив кілька чарок у казино. Чи не так? В усьому винна погана компанія. Дон Хуан Тафетан, сестри Троя!.. Жахливо, неймовірно. Ти подумав про свою поведінку?

— Так, сеньйоро, подумав,— відповів Пепе, вирішивши не суперечити тітці.

— Я поки що не писатиму твоєму батькові про твої вистівки.

— Та ні ж бо, пишіть, коли вважаєте за потрібне.

— Але ж ти, напевно, заперечуватимеш, звинуватив мене в брехні.

— Ні в якому разі.

— Отже, ти визнаєш, що був у цих...

— Визнаю.

— І дав їм пів-унції, Марія Ремедіос розповіла мені, що сьогодні ввечері Флорентіна заходила до магазину естремадурця розмінити пів-унції. Вони не могли заробити стільки грошей своїм шиттям. Ти був у них сьогодні, отже...

— Отже, я дав їм ці гроші. Щира правда.

— Так ти не заперечуєш?

— І не думаю! Мені здається, що своїми грошима я можу розпоряджатися як завгодно.

— Але ти, звичайно, будеш твердити, що не кидав каміння в сеньйора сповідника.

— Я не кидаюсь камінням.

— Тобто це вони в твоїй присутності...

— То інша річ.

— І дражнили бідну Марію Ремедіос.

— Так, дражнили.

— І чим ти можеш виправдати свою поведінку? Пепе... Заради бога. Ти мовчиш, не каєшся, не протестуєш, не...

— Ні, сеньйоро, аніскільки.

— І навіть переді мною не хочеш вибачитися.

— Але ж я ні в чому перед вами не завинив...

— Ну, коли так, тобі лишається тільки... взяти палицю і вдарити мене.

— Я не люблю битися.

— Яка неповага! Яка... Ти вечерятимеш?

— Так.

За чверть години ніхто не промовив і слова. Дон Кастано, донья Перфекта й Пепе Рей мовчки йшли, коли до ідальні ввійшов дон Іносенсіо.

— Як мені прикро, любий сеньйоре Хосе, як прикро!.. Повірте мені, я справді був прикро вражений,— сказав він, потискуючи інженерові руку і з жалем дивлячись на нього.

Від зніяковіння Пепе не знав, що й відповісти.

— Я маю на увазі сьогоднішню подію.

— Ага! Он воно що.

— Адже то вас вигнали із священних стін кафедральної церкви.

— Сеньйорові єпископу,— зауважив Пепе;— варто було б добре подумати, перш ніж виганяти християнина з церкви.

— Цілком правильно. Але хтось переконав його преосвященство в тому, що ви маєте дуже погані звички; хтось сказав йому, ніби ви скрізь хизуетесь своєю безбожністю, глумитесь над церквою та її служителями й навіть збираєтесь зруйнувати собор, щоб спорудити з його священних каменів велику дігтярню. Я намагався довести єпископові, що це не так... але його преосвященство трохи впертий.

— Дякую за вашу доброту.

— Адже у сеньйора сповідника нема особливих підстав так співчутливо до тебе ставитися. Його мало не вбили сьогодні,— сказала донья Перфекта.

— Ну, що ви!..— розсміявся сповідник.— Ви вже знаєте про ту дитячу витівку?.. Не інакше як Марія Ремедіос прибігала з новоною. А я ж заборонив, рішуче заборонив їй. Чи варто про це говорити, правда ж, сеньйоре Рею?

— Якщо ви так вважаєте...

— На мою думку, все це — дитячі забавки... Проте, що б там не говорили проповідники усіляких нових порядків, молодь зараз розбещена й схильна до розпусти. Сеньйор Хосе — дуже обдарована людина, але ж він не може бути досконалістю... Хіба слід дивуватися, що гарненькі дівчата звабили його; виманили гроші й зробили співучасником своїх безсоромних і злочинних глумлень над сусідами? Любий друже, я анітрохи не гніваюся на вас, хоча сьогодні став сумною жертвою ваших розваг,— вів далі дон Іносенсіо, торкаючись рукою забитого місця.— Я більше не згадуватиму про цей випадок. Дуже шкодую, що Марія Ремедіос розповіла про все... Вона ж така балакуча!.. Присягаюся, що вона вже роздзвонила й про пів-унції, й про вашу біганину з дівчатами по терасі, й про пустощі з ними, й про те, як танцював дон Хуан Тафетан!.. Авжеж... Про такі речі говорити не варто.

Пепе Рей не знав, що його більше драгувало: суворість тітки чи лицемірна поблажливість священника.

— Чому ж?— втрутилася сеньйора.— Він, здається, зовсім не соромиться своєї поведінки. Хай знають усі. Лише моїй коханій доні я нічого не скажу, бо при її нервовому розладі спалахи гніву дуже небезпечні.

— Ну, все це не так страшно, сеньйоро,— сказав священник.— На мою думку, краще про це забути. А якщо так вирішив сам потерпілий, то інші мусять лише погодитися. Правду кажучи, удар був таки добрий, сеньйоре Хосе. Я навіть подумав, що мені пробили череп і з нього витікає мозок...

— Щиро шкодую!...— пробелькотів Пепе Рей.— Мені дуже прикро, хоч я і не брав участі...

— Ваш візит до сестер Троя приверне увагу всього міста,— сказав священник.— Це вам не Мадрид, не кубло розпусти і скандалів...

— Там ти можеш вчашати у найогидніші місця і ніхто про це не дізнається.

— У нас же всі дуже обачні,— провадив далі дон Іносенсіо.— Ми спостерігаємо за всім, що роблять сусіди, і, дякуючи такій системі спостереження, доброчесність нашого міста перебуває на високому рівні... Повірте, друже мій, повірте, я не хочу вас образити, але ви перший кабальєро вашого кола, так, так... перший сеньйор... хто серед білого дня Трояє *qui primus ab oris*¹.

І він засміявся, поплескавши інженера по спині на знак прихильності та співчуття.

— Як мені приємно,— сказав Пепе, стримуючи обурення й намагаючись якнайслухніше відповісти на слова співбесідників, повні прихованої іронії,— як мені приємно бачити таке благородство й терпимість саме тоді, коли своєю злочинною поведінкою я заслужив...

— Та що ти! Хіба можна до людини, в жилах якої тече наша кров і яка носить наше ім'я, ставитись як до чужої? — сказала донья Перфекта.— Ти мій небіж, син найкращої і найсвятішої людини на світі, мого любого брата Хуана, і цього досить. Учора до нас заходив секретар сеньйора єпископа й повідомив, що його преосвященство дуже незадоволений твоїм перебуванням у моєму домі.

— Навіть так?— пробурмотів сповідник.

— Саме так, але я відповіла йому, що шаную й люблю сеньйора єпископа, однак мій небіж — то мій небіж, і я не можу вигнати його з дому.

— Ось ще одна особливість цього краю,— сказав Пепе Рей, збліднувши від гніву.— Видно, тутешній єпископ вважає за потрібне втручатися у чужі справи.

— Він святий і дуже любить мене. Йому здається... йому здається, що ти можеш заразити нас своїм безбожжям,

¹ Перший, хто від берегів Трої (лат.).— Вергілій, «Енеїда».

легковажністю, своїми дивними поглядами... Я не раз казала йому, що, по суті, ти чудова людина.

— Великому таланту завжди в чомусь прощають,— вставив дон Іносенсіо.

— А сьогодні вранці, коли я заскочила до Сірухеда — ой! — ти навіть не можеш собі уявити, що мені довелося вислухати... Ніби ти приїхав сюди зруйнувати собор, ніби англійські протестанти уповноважили тебе проповідувати єресь в Іспанії, ніби ти ночами граєш у казино й виходиш звідти п'яний... «Але сеньйори,— сказала я їм,— невже ви хочете, щоб я відправила свого небожа до готелю? Що ж стосується пиятики, то ви не маєте рації». А щодо гри, то я до сьогодні не чула, щоб ти грав.

Пеpe Рей був у такому стані, коли в душі навіть найрозсудливішої людини прокидається сліпий гнів і її опановує непереборне бажання бити, лаятися, проламувати черепи і трощити кістки: Але донья Перфекта була жінка й до того ж його рідна тітка, а дон Іносенсіо — старий і священник. Крім того, християнину й вихованій людині не до лиця вдаватися до насильства. Залишалося тільки висловити своє обурення, спробувавши зробити це якомога ввічливіше і зберігаючи зовнішній спокій. Однак, на думку Пеpe, то був крайній захід. Він вирішив скористатися ним лише тоді, коли покидатиме цей орбахоський дім. Тому, стримавши лють, він чекав.

На кінець вечері прийшов Хасінто.

— Добрий вечір, сеньйоре Хосе... — сказав він, потискаючи кабальєро руку. — Сьогодні ви з своїми приятельками не дали мені працювати. Я не міг написати й рядочка. А роботи в мене було чимало!..

— О, як я вам співчуваю, Хасінто! Хоча мені казали, що й ви інколи полюбляєте розважитися й пожартувати з ними.

— Я! — скрикнув юнак, почервонівши, як помідор. — Та хіба ви не знаєте, що Тафетанові не можна вірити... Скажіть-но, сеньйоре Рею, ви й справді покидаєте нас?

— А що, до вас дійшли чутки?

— Так, я чув про це в казино і в дона Лоренсо Руїса.

Якийсь час Рей вглядався в свіже личко дона Номінатівуса. Потім промовив:

— Ні, це не правда. Тітонька дуже задоволена мною, її не цікавлять оті наклепи, які зводять на мене орбахосці... і вона не вижене мене з дому, хоча б на цьому наполягав сам сеньйор єпископ.

— Вигнати тебе... ніколи! Що скаже твій батько!..

— І все-таки, люба тітонько, незважаючи на вашу доброту та на дружнє співчуття сеньйора каноніка, я, можливо, зважуся поїхати!..

— Поїхати?

— Ви хочете поїхати!

Очі доньї Перфекти радісно заблищали. Навіть канонік, хоч і дуже майстерно вмів прикидатися, не міг приховати своєї радості.

— Так, і, напевне, сьогодні ж уночі.

— Ну, для чого ж такий поспіх!.. Почекай хоча б до ранку... Ану... Хуане, нехай скажуть дядькові Лікурго, щоб запряг коня... Може, візьмеш з собою що-небудь попоїсти... Ніколасо!.. Візьми в буфеті шматок телятини... Лібрадо, одяг сеньйора...

— Ні, просто важко повірити такому раптовому рішенню,— озвався дон Кастано, вважаючи своїм обов'язком узяти якусь участь у розмові.

— Але ви повернетесь... Чи не так?— поцікавився канонік.

— О котрій годині проходить ранковий поїзд?— запитала донья Перфекта. Очі її палали гарячковим нетерпінням.

— Ні, я поїду сьогодні ж уночі.

— Але ж, Пепе, ніч темна.

В душі доньї Перфекти, в душі сповідника і в юній душі Хасінтіто небесною музикою звучали слова: «Сьогодні ж уночі».

— Гадаю, любий Пепе, ти повернешся... Я написала сьогодні твоєму батькові, твоєму чудовому батькові...— сказала донья Перфекта, всім виглядом своїм показуючи, що ось-ось розплачеться.

— Я потурбую тебе деякими дорученнями,— заявив учений.

— Добра нагода попросити вас придбати мені твори абата Гома, яких мені бракує,— додав юний адвокат.

— Ну, Пепе, ти мастак на витівки!— прошепотіла сеньйора, посміхаючись і не зводячи очей з дверей їдальні.— Але ж я зовсім забула сказати, що на тебе чекає Кабальюко: він хоче поговорити з тобою.

Розділ XV

НЕЗГОДА ПЕРЕРОСТАЄ У СПРАВЖНЮ ВІЙНУ

Всі озирнулися на двері, де височіла велична постать кентавра; поважний, з насупленими бровами, чудовий у своїй дикій красі, він трохи зніяковів, чорно вітаючи присутніх, і аж зі шкіри пнувся, намагаючись вишукано усміхатися, не гупати ногами й спокійно тримати свої могутні руки.

— Заходьте, сеньйоре Рамосе, — запросив його Пепе Рей.

— Ні, ні, — заперечила донья Перфекта. — Все, що він має тобі сказати, то дурниці.

— Нехай говорить.

— Я не можу допустити, щоб у моєму домі вирішувалися такі сміховинні суперечки...

— Що має до мене сеньйор Рамос?

Кабальюко щось пробурмотів.

— Годі, годі... — перепинила його, сміючися, донья Перфекта. — Не турбуй більше мого небожа. Пене, не звертай уваги на цього дурня... Хочете, я розповім вам, чим розгніваний великий Кабальюко?

— Розгніваний? Можу собі уявити, — сказав сповідник і, відкинувшись у кріслі, голосно роземіявся.

— Я хотів сказати сеньйорові Хосе... — гаркнув лютий кентавр.

— Та замовкни, заради бога. Від тебе можна оглухнути.

— Сеньйоре Кабальюко, — зауважив каціонік, — зовсім не дивно, що столична молодь вибиває із сідла мужикуватих вершників нашого дикого краю...

— Одне слово, Пепе, річ у тім, що Кабальюко доводить ся не знаю ким...

Сміх не дав донї Перфекті договорити.

— Невідомо ким, — підхопив дон Іносенсіо, — одній із сестер Троя, Марії Хуані, коли не помиляюся.

— І ревнує! Після свого коня він понад усе на світі любить маленьку Марію Троя.

— Господи помилуй! — вигукнула тітка. — Бідолашний Крістобаль! І ти повірив, що така людина, як мій небіж?! Ану ж бо, що ти хотів сказати? Кажи.

— Ми вже побалакаємо з сеньйором Хосе наодиноці, — гостро відповів місцевий забіяка і мовчки вийшов.

Трохи згодом Пепе Рей покинув їдальню й попрямував

до своєї кімнати. У коридорі він зіткнувся віч-на-віч зі своїм суперником і не міг стримати усмішки, побачивши похмуру пику закоханого.

— На кілька слів,— сказав Кабальюко, зухвало заступаючи інженерові дорогу.— Чи відомо вам, хто я?

При цьому він з такою нахабною безцеремонністю поклав свою важку руку на його плече, що Пепе залишалося тільки з силою скинути її.

— Дивно, чому вам кортить розчавити мене.

Сміливець трохи знітивсь, але відразу ж оговтався і, з викликом дивлячись на Рея, повторив:

— Чи відомо вам, хто я?

— Авжеж, чудово відомо. Ви — тварина.

Рвучко відштовхнувши його, Пепе пройшов до своєї кімнати. Цієї миті всі думки нашого бідолахи зводилися до того, як здійснити такий чіткий і простий план: не гаючи часу, проломити череп Кабальюко; якнайшвидше розпрощатися з тіткою, різко, але чомно висловити їй все, що накіпіло у нього на серці; холодно кивнути канонікові; обійняти сумирного дона Кастано, а наостанок одлупцювати дядька Лікурго й тієї ж ночі виїхати з Орбахоси, струсивши зі своїх ніг порох цього міста.

Проте ніяка гіркота, ніякі образи не могли змусити інженера забути про іншу нещасну істоту, становище якої, на думку Пепе, було ще сумніше й безпросвітніше, ніж його. Слідом за ним до кімнати зайшла покоївка.

— Ти передала мою записку?— запитав він.

— Так, сеньйоре, а вона передала вам оце.

Рей взяв із рук дівчини клапоть газеті, на якому було написано: «Кажуть, ти їдеш. Я помру».

Коли Пепе повернувся до їдальні, дядько Лікурго, вирнувши з дверей, запитав:

— Коли подати коня?

— А ніколи,— жваво відповів Рей.

— Хіба ти не їдеш уночі?— запитала донья Перфекта.— Справді, краще відкласти на ранок.

— Уранці я також не поїду.

— А коли?

— Там побачимо,— холодно відказав Пепе, незворушно дивлячись на тітку.— Поки що я не збираюся їхати.

В його очах світився відвертий виклик. Донья Перфекта почервоніла, потім зблідла. Вона глянула на каноніка, який протирав скельця золотих окулярів, обвела поглядом усіх присутніх, в тому числі і Кабальюко, що вмовився

на кінчику стільця. Так дивиться генерал на віддані йому війська. Потім її погляд зупинився на спокійному й задумливому обличчі Пепа Рея, вмілого стратега, який перейшов у контрастувати тієї миті, коли всі вже святкували його ганебну втечу.

Ах! Кров, руїна й розпач!..

Насувалося велике побоїще.

Розділ XVI

НІЧ

Орбахоса спала. Вуличні ліхтарі, наче втомлені очі, знеможені сном, тьмяно освітлювали вулички й перехрестя. В напівтемряві сновигали закутані в плащі волоцюги, нічна сторожа, гравці. Зрідка хрипкий спів п'яниці чи серенада закоханого порушували спокій міста. Хворобливим стогоном пронісся над сонним містом крик піднилого сторожа: «Слава пречистій Марії».

Спокій панував і в домі доньї Перфекти. Лише в бібліотеці сеньйора Кастано, порушуючи глибоку тишу, точилася тиха розмова між ученим і Пепа Реєм. Дон Кастано зручно вмовився в кріслі за письмовим столом, заваленим стосами паперу з нотатками, витягами й цитатами. Рей не зводив очей з купи паперів, хоча думки його, певне, були десь далеко від усіх цих премудростей.

— Перфекта чудова жінка, — казав дослідник старовини, — але й у неї є свої вади, вона може розгніватися через найменшу дрібницю. Друже мій, в провінційних містечках кожний хибний крок суворо карається. Ну, що особливого в тому, що ти завітав до сестер Троя? На мою думку, дон Іносенсіо, прикриваючись маскою добропорядності, любить сіяти чвари. Яке йому, власне кажучи, до того діло?

— Настав час, коли треба діяти рішуче, сеньйоре Кастано. Я мушу побачитися з Росаріо й поговорити з нею.

— То зустріньтесь.

— Мене до неї не пускають, — вигукнув інженер, гупнувши кулаком по столу. — Росаріо тримають під замком.

— Під замком? — недовіриливо запитав учений. — Правда, останнім часом мені щось не подобається вираз її обличчя, весь її вигляд, а надто — її гарні очі, вони наче залякли. Ходить сумна, майже ні з ким не розмовляє, плаче... Боюся, любий доне Хосе, що у дівчинки починає-

тється страшна хвороба, яка стількох вразила в нашій родині.

— Страшна хвороба! Яка?

— Божевілля... чи, вірніше, нервовий розлад. У нашій родині майже всі стали жертвами цієї хвороби. Тільки мені вдалося уникнути...

— Вам?! Облишмо розмови про нервовий розлад, — нетерпляче сказав Рей, — я хочу бачити Росаріо.

— Цілком природно. Одначе ізоляція, в якій тримає її мати, — це єдиний профілактичний засіб, любий Пепе; і його успішно застосовують у нашій родині. Зважте самі, адже на слабку нервову систему Росаріо ваш голос і ваша присутність, як обранця її серця, може справити найсильніше враження.

— І все-таки мені треба її побачити, — наполягав Пепе.

— Можливо, Перфекта не опиратиметься, — сказав учений, зосереджуючи свою увагу на паперах і нотатках. — Але я не хочу втручатися не в свою справу.

Інженер зрозумів, що нічого не доб'ється від доброго Полентіноса, і встав, наміряючись іти.

— Ви збираєтеся працювати, тож я вам не заважатиму.

— Нічого, я ще маю час. Дивіться, скільки цікавих відомостей мені пощастило сьогодні зібрати. Зверніть увагу... «В 1537 році житель Орбахоси, на ім'я Бартоломе дель Ойо, подався на галерах маркіза де Кастель Родріго до Чівіта Веккія». Або ще: «Того ж року, двадцятого лютого, два брати, Хуан та Родріго Гонсалес де Арко, теж жителі Орбахоси, вийшли на шести кораблях із Маестріке й на широті Кале зустрілися з англійськими та фламандськими кораблями під командуванням Ван Овена...» Що й казати, це був неабиякий подвиг в історії нашого флоту. Крім того, я відкрив, що гвардійський офіцер Матео Діас Коронель, орбахосець, був саме тим, хто в 1709 році написав і опублікував у Валенсії «Віршоване звеличання, жалобну пісню, ліричну оду, докладний опис неймовірних страждань і скорботної слави королеви Ангелів». Я маю рідкісний примірник цього твору, він дорожчий за всі скарби Перу... А ще один орбахосець — автор відомого трактату про долю Хінети, я вам учора його показував. Отже, висновок такий: в іще не звіданих нетрях історії на кожному кроці можна зустріти земляків. Я хочу добути їхні імена із мороку, із забуття, на які їх несправедливо приречено. Любий Пепе, то велика насолода — повернути

своєму рідному краю історичну чи літературну славу! Хіба можна краще скористатись убогими людськими здібностями, дарованими нам небом, спадщиною й тим коротким часом, який у цьому світі відпущено на найдовше життя. Завдяки мені та моїм дослідженням стане очевидним, що Орбахоса — славетна колыска іспанського генія. Та навіщо про це казати? Хіба благородство й лицарський дух теперішнього покоління жителів найяснішого міста не свідчать про його славетне походження? Мало знайдеться міст, де б так пишно розквітли всі чесноти, де б не душили їх бур'яни пороку. У нас панує мир, взаємоповага, християнська смиренність. Милосердя тут таке ж саме, як і в євангельські часи. В Орбахосі не знають задрощів, не знають злочинних пристрастей, і коли вам доведеться почути про злодіїв та вбивць, будьте певні, що вони — або не сини цієї благородної землі, або належать до числа нещасних, які стали жертвою демагогічних п'ятакань. Ви побачите тут національний характер у всій його чистоті: прямий, благородний, непідкупний, цнотливий, простий, патріархальний, гостинний, великодушний... Саме тому я так люблю жити на цьому тихому відлюдді, далеко від лабіринтів великих міст, де, на жаль, панують фальш та розпуста. Саме тому не могли витягти мене звідси мої численні мадрідські друзі; саме тому я волю залишатися тут, у приємному товаристві моїх щирих земляків та серед книжок. Я дихаю на повні груди в цілющій атмосфері чесноті, якої в Іспанії стає все менше й менше і яка існує лише в смиренних християнських містах; вони зберегли її завдяки своїм чеснотам. Повірте мені, любий Пепе, це тихе відлюддя врятувало мене від страшною хвороби, яка вразила нашу родину. Замолоду, так само як мій батько та брати, я, на лихо, був схильний до всіляких маній; та ось я перед вами цілком здоровий, а цю хворобу бачив тільки в інших. Тому мене й турбує моя маленька племінниця.

— Широ радий, що повітря Орбахоси таке цілюще для вас, — сказав Рей, не в змозі стримати веселого настрою, який чомусь охопив його, хоча серце й краяла журба. — Що ж до мене, то це повітря мені зашкодило; здається, досить прожити тут ще кілька днів — і я стану маніяком. На добраніч, бажаю вам добре попрацювати.

— Добраніч.

Пепе Рей подався до своєї кімнати. Вің не хотів ні спати, ні відпочивати, навпаки, сильне збудження спону-

кало його до якоїсь дії. В глибокій задумі ходив він з кутка в куток. Потім розчинив вікно у сад, сперся ліктями на підвіконня і втупився поглядом у безмежний морок ночі. Суцільна темрява. Проте людина, захоплена своїми думками, бачить багато, і перед очима Рея розгорталися строкаті картини його нещастя. У нічному мороці, він не міг розгледіти ні квітів землі, ні небесних квітів — зірок. Однак йому здавалося, що в тій густій птьмі рухалося ціле юрмище дерев: вони то насувалися, то помалу відступали, переплітаючись між собою гілляччям, неначе то були хвилі похмурого примарного моря. Страшні припливи й відпливи, боротьба невидимих стихійних сил збурювали спокій землі і неба. Спостерігаючи в нічному мороці за цим дивним відображенням своєї душі, математик сказав:

— Боротьба буде жорстока. Подивимося, хто переможе.

Нічні комахи нашіптували йому таємничі слова. Недалеко щось скрипнуло, звідкілясь долинули дивні звуки, схожі на цокання язиком, тоді почувся жалібний лепет, зітхання, десь переливчасто задеренчало, як ото дзвіночок на шії корови, що відбилася від череди.

Раптом до Рея донеслося дивне уривчасте «тсс», Такий звук могли видати лише людські губи. Рей відчув, як від отого миттєвого «тсс», що лунало все голосніше й голосніше, його кидає в жар. Він глянув на всі боки, звів очі на верхній поверх будинку: там, в одному з вікон, наче якийсь білий птах махав крилами. В збудженому мозку Пепе Рея промайнуло: фенікс, голуб, біла чапля... однак це була лише біла хустинка.

Інженер вискочив через вікно в сад і, уважно' придивившись, побачив руку й обличчя своєї сестри. Йому вдалося, що вона приклала палець до вуст, застерігаючи його. Та ось мила тінь простягла руку далі й зникла. Пепе Рей швидко повернувся до своєї кімнати й, тихенько прослизнувши до галереї, почав помалу прокрадатися нею. Він чув биття власного серця, неначе сокирою рубали в грудях. На мить зупинився... Зі сходів чітко долинув слабкий звук. Раз, два, три... То цокотіли черевички.

В суцільному мороці Пепе рушив уперед і простяг руки, щоб підтримати того, хто спускався сходами. Душу його оповила паяка і глибока ніжність. Але що таїти — це солодке почуття злилося з іншим, яке раптово пронизало його душу, немов пекельний подих, — з жадобою помсти. Цокіт чувся все ближче й ближче. Пепе Рей

ступив крок уперед, і руки, що обмацували пустоту, зустрілися з його руками. Чотири руки злилися в міцному потиску.

Розділ XVII СВІТЛО В ПІТЬМІ

Галерея була довга й широка. В одному кінці містилися двері інженерової кімнати, посередині двері їдальні; в другому кінці були сходи, а біля них — великі замкнені двері з уступчастим порогом, які вели до домашньої каплиці сім'ї Полентіносів. Інколи в цій каплиці вершився священний обряд меси.

Росарію, підвівши брата до дверей в каплицю, опустила на приступку.

— Тут?.. — прошепотів Пепе Рей.

По руху її правої руки він зрозумів, що Росарію хреститься.

— Люба моя сестричко... Дякую, що дозволила побачитися з тобою! — говорив Рей, гаряче стискаючи її в обіймах.

Холодні пальці дівчини торкнулися його губ — вона просила його мовчати. Він поривчасто поцілував їх.

— Росарію, тобі холодно? Чому ти так тремтиш?

Дівчина цокотіла зубами, все її тіло конвульсивно здригалось. Рей притулився до неї обличчям й відчув, що вона вся палає; він тривожно прошепотів:

— У тебе чоло аж горить. Тебе лихоманить?

— Дуже.

— Ти справді хвора?

— Так...

— І вийшла...

— Щоб побачити тебе.

Пепе, міцно обійнявши дівчину, намагався її зігріти, але вона тремтіла.

— Зачекай, — схопився юнак. — Я збігаю до кімнати, принесу свій дорожній плед.

— Погаси світло, Пепе.

Рей забув погасити світло в своїй кімнаті, й воно пробивалося крізь шпарку в дверях, тьмяно освітлюючи галерею. За мить він повернувся. Глибока темінь поглинула галерею. Тримаючись за стіну, Пепе добрався до сестри й закутав її з голови до ніг.

— Тепер тобі буде добре, дівчинко моя!

— Так, дуже добре!.. Адже я з тобою.

— Зі мною... назавжди! — вигукнув захоплено Пепе.
Дівчина вислизнула з його обіймів і встала.

— Що ти робиш?

Скреготнуло залізо. Росаріо вставила ключ до невидимої шпарини й обережно відчинила двері; на порозі яких вони сиділи. З кімнати, темної, мов домовина, ледь чутно повіяло вологістю, яка буває в закритих приміщеннях, що довго не провітрювалися. Росаріо взяла Пепе за руку й повела за собою. Чувся її тихий голос:

— Заходь.

Вони ступили кілька кроків. Пепе здалося, що то веде його в таємничі Єлісейські Поля ангел ночі. Росаріо йшла навпомацки. І знову пролунав її ніжний голос:

— Сідай.

Вони підійшли до дерев'яної лави й сіли. Пепе Рей знову обняв дівчину. І раптом ударився головою об щось тверде.

— Що це?

— Ноги.

— Росаріо... Я не розумію...

— Це ноги божественного Ісуса; ми сидимо під розп'яттям...

Ці слова, наче холодний спис, ударили в серце Пепе Рея.

— Цілуй їх, — наказала дівчина.

Математик поцілував холодні ноги святої статуї.

— Пепе, — запитала дівчина, палко стискаючи руку брата, — ти віриш у бога?

— Росаріо! Що з тобою? Які пісенітниці у тебе в голові! — збентежено вигукнув він.

— Відповідай.

Пепе Рей відчув на своїх руках вологу.

— Чому ти плачеш? — зовсім розгубився він. — Росаріо, ти вбиваєш мене своїми підозрами. Чи вірю я в бога! І ти маєш сумнів?

— Я — ні, але всі кажуть, ніби ти безбожник.

— Ти низько впала б у моїх очах, ореол чистоти, що тебе оточує, розтанув би, коли б ти повірила такій дурниці.

— Я чула, як тебе називали безбожником, проте не могла дізнатися, правда це чи ні, та вся душа моя повставала проти того наклепу. Ти не можеш бути безбожником. Усім еством своїм я гостро й глибоко відчуваю, що ти такий самий християнин, як і я.

— Як гарно ти сказала! Навіщо ж тоді питати, чи вірю я в бога?

— Хотіла почути це з твоїх уст, аби ще раз переконалися. Давно вже я не чула твого голосу!.. Тож-бо справжня насолода — слухати тебе, після довгого мовчання чути, як ти промовляєш: «Я вірю в бога!»

— Росаріо, адже в бога вірять навіть злочинці. Якщо й існують безбожники, — а я в цьому не сумніваюся, — так це наклепники, інтригани, якими переповнено світ... Але мені нема діла до інтриганів і наклепників; стань вище за них, не дай проникнути в своє серце розладу, що його хоче внести якась ворожа рука, і нашому щастю ніхто не завадить.

— Але що з нами трапилося? Пепе, любий Пепе... Ти віриш у диявола?

Інженер промовчав. У капличці було темно, й Росаріо не могла побачити посмішку, якою брат відповів на її дивне запитання.

— Мабуть, треба в нього вірити, — промовив він на решті.

— Що діється? Мама забороняє мені бачитися з тобою; але крім того, що ти безбожник, не каже про тебе нічого поганого. Вона наказує мені чекати, запевняє, що ти приймеш рішення... поїдеш... повернешся... Скажи прямо: ти поганой думки про мою маму?

— Зовсім ні, — відповів Рей, боячись її образити.

— Ти не віриш, що вона мене дуже любить — любить нас обох, бажає нам лише добра і зрештою дасть згоду на наше одруження?

— Ну, якщо ти так думаєш, я також... Твоя мама обожає нас... Тільки, любя Росаріо, треба визнати, що в цей дім вселився диявол.

— Не жартуй, — лагідно перебила вона. — Адже мама така добра! Ні разу не сказала мені, що ти не гідний бути моїм чоловіком. От тільки безбожність твоя їй не подобається... Кажуть, що я маю схильність до маній і що зараз у мене також манія — палке кохання до тебе. В нашій родині є правило — не ставати на перешкоді нашим маніям, бо тоді вони стають ще тяжчими.

— Але ж біля тебе є хороші лікарі; вони взялися лікувати тебе і зрештою, любя моя дівчинко, вони тебе вилікують.

— Ні, ні, тисячу разів ні! — вигукнула Росаріо, схиливши голову на груди нареченого. — Краще збожеволіти по-

руч з тобою. Через тебе я страждаю, через тебе хвора, білий світ мені не милий через тебе, і я ладна померти... Я вже передчуваю — завтра мені погіршає, значно погіршає... Може, я помру, і нехай, мені байдуже.

— Ти зовсім не хвора,— рішуче заперечив Пепе,— просто дуже перехвилювалася, а це, звичайно, впливає на нерви; причина всіх твоїх терзань — страшне насильство над тобою. Ти навіть не усвідомлюєш цього, бо душа в тебе проста і великодушна. Ти поступаєшся; прощаєш тим, хто тебе мордує; сумуєш і звинувачуєш у всіх своїх нещастях якісь згубні надприродні сили; мовчки страждаєш, підставляючи свою невинну голову під ніж ката; дозволяєш убивати себе; а коли тебе вдаряють ножом, думаєш, що то всього лише трояндова колючка, об яку ти випадково подряпаєшся. Росарію, відкинь такі думки; згадай про справжній стан речей, наше становище вкрай серйозне; шукай причину зла там, де вона є насправді; не лякайся, не дозволяй, щоб тебе кривдили, мордували твою душу й тіло. Тобі бракує мужності, але коли вона з'явиться, родиться завзяття і повернеться здоров'я, бо насправді ти не хвора, люба дівчинко, ти... Хочеш, я скажу, що з тобою? Тебе залякали, замучили. В давнину твоя хвороба називалася навроченням. Росарію, будь мужньою і вір мені! Встань і йди за мною. Більше я нічого тобі не казатиму.

— Ой Пепе!.. Брате мій!.. Здається, твоя правда,— мовила Росарію, заливаючись слізьми.— Твої слова відлунюють у моєму серці, вони, як удари, потрясають мене, і я знову оживаю. Тут, у темряві, ми не можемо бачити одне одного, та якесь чудове сяйво променить від тебе і заливає мою душу. Яка в тобі сила, що так змінює мене? Коли я познайомилася з тобою, то на диво змінилася. Але за час нашої розлуки я знову стала мізерною й полохливою. Без тебе, мій Пепе, я наче й не живу... Зроблю, як ти кажеш: встану й піду за тобою. Підемо разом, куди схочеш. Знаєш? Мені вже добре. Знаєш, у мене вже нема гарячки, я набираюся сили, хочу бігати й кричати; я наче оновлююся, расту, я вже в сто разів вища і в сто разів палкіше кохаю тебе! Твоя правда, Пепе, я не хвора, мене просто залякали, вірніше, зурочили.

— Атож, зурочили.

— Зурочили. Страшні очі дивляться на мене, я тремчу, німію. Боюся, а чого?..— сама не знаю. Ти один маєш наді мною владу і можеш повернути мене до життя. Слухаючи

тебе, я воскресаю. Мені здається, що якби я померла і ти пройшов повз мою могилу, то й з глибини землі я почувла б твої кроки. Ох, якби я могла зараз бачити тебе!.. Але ж ти тут, поруч, і я впевнена, що це саме ти... Стільки часу не бачити тебе!.. Я божеволіла. Кожен день самотності здавався мені вічністю... Мені казали — «завтра», «завтра», весь час «завтра». Ночами я виглядала з вікна і втішалась, коли бачила світло в твоїй кімнаті. Інколи, мов божественне видіння, у вікні з'являлася твоя тінь. Я простягала руки, подумки плакала й кричала, але голосно крикнути не зважувалася. Коли через покоївку я отримала від тебе вісточку, отого листа, де ти писав, що від'їдеш, мені стало так гірко, наче душа моя покинула тіло, наче я помалу згасаю. Я все падала й падала, як підбитий на льоту птах, — він падає і одночасно помирає... Цього вечора, коли я побачила, що ти ще не спиш, мене охопила непереможна жага поговорити з тобою, і я спустилася. Мабуть, усю відвагу, яка тільки була в моїй душі, я вклала в це поривання, і тепер я завжди буду боязкою... Але ти надихатимеш мене, ти даси мені сили, ти допоможеш мені. Чи не так? Пече, любий мій брате, скажи «так»; скажи мені, що я сильна, і я буду сильною; скажи: «Ти не хвора», — і хвороба зникне. Я вже й справді вимужала. Мені так добре, що я навіть сміюся над дурною недугою.

Росарію відчула, як Пече рвучко обняв її. «Ой!» — почувся раптом, але той звук зірвався не з уст Росарію, а з уст Пече: нахилившись, він сильно вдарився головою об ноги Христа, аж іскри з очей посипалися. Зрештою в темряві це не дивно.

Рей був збентежений, і в тасмничій п'ятім, що його оточувала, йому привиділося, нібито не він ударився головою об ногу святої статуї, а сама нога ворухнулася, коротко й красномовно напучуючи його. Напівсерйозно, напівжартома він звів голову й промовив:

— Господи, не бий мене, я не зроблю нічого лихого.

Тієї ж миті Росарію взяла братову руку й притисла її до серця. Забринів голос — ясний, мов у ангела, урочистий і схвильований:

— Господи, якому я молюся, господи, охоронцю всесвіту, охоронцю мого дому й моєї родини; ти, якому молиться Пече; святий, благословенний Христосе, що вмер на хресті за наші гріхи; схилиючись перед тобою, перед твоїм знівеченим тілом, перед твоїм чолом, увінчаним тернами, я

стверджую, що це мій чоловік і що після тебе моє серце найбільше віддане йому; він мій, і я краще помру, ніж належатиму іншому. Він — володар мого серця й моєї душі. Зроби так, щоб люди не ставали на заваді нашому щастю, благослови наш союз, який буде союзом перед усім світом, бо совість моя свідчить, що союз наш — добрий.

— Росаріо, ти будеш моєю, — схвильовано вигукнув Пепе. — І ні твоя мати, ніхто в світі не перешкодить цьому.

Сестра покірливо схилила свою гарну голівку на груди брата. Вона тремтіла в обіймах коханого, як голубка в пазурах орла.

У мозку інженера блискавкою майнула думка, що диявол все-таки існує; але тоді диявол — це він сам. Росаріо перелякано відсахнулася, стрепенувшись, наче передчуваючи небезпеку.

— Присягнися, що ти не відмовишся, — схвильовано прошепотів Рей, ще міцніше обнімаючи її.

— Присягаюся тобі прахом батька, який покоїться...

— Де?

— У нас під ногами.

Математик відчув, що камінна плита у нього під ногами поволі піднімається... Та ні, вона не піднімалась — йому просто це привиділося, хоч він і був математиком.

— Присягаюся тобі, — повторила Росаріо, — прахом батька свого та богом, який дивиться на нас... І хай наші тіла вкупі покояться під цими плитами, коли бог надумає забрати нас до себе.

— Так, — повторив глибоко зворушений Пепе Рей, відчуючи в душі якесь дивне збентеження.

Обоє трохи помовчали. Росаріо підвелася.

— Вже?

Вона знову сіла.

— Ти все ще тремтиш, — сказав Пепе, — Росаріо, ти хвора, в тебе палає чоло.

— Здається, я помираю, — у відчаї прошепотіла дівчина. — Не знаю, що зі мною.

Вона знепритомніла і впала братові на руки. Притиснувши її до себе, він помітив, як на обличчі у дівчини проступив крижаний піт.

«Вона справді тяжко хвора, — подумав Пепе. — Це була безрозсудність — виходити з кімнати».

Він узяв Росаріо на руки, намагаючись привести її до пам'яті, але марно; по тілу дівчини пробігав дроз. Тоді Пепе вирішив винести її з каплиці на свіже повітря. Справді, на повітрі вона опритомніла. І відразу ж занепокоїлася: надворі вже ніч, а вона ще не в своїй кімнаті. Годинник на соборі пробив четверту.

— Як пізно!— вигукнула дівчина.— Пустити мене, брате. Я спробую дійти сама. То правда: я дуже хвора.

— Я піду з тобою.

— Нізащо. Я краще поповзу... Ти нічого не чуєш?..

Обоє замовкли, напружено прислухаючись. Довкола стояла глибока тиша.

— Ти нічого не чуєш, Пепе?

— Анічогісінько.

— Прислухайся... Ось, ось знову. Якийсь шум, не знаю, може, це далеко, дуже далеко, а може, зовсім поряд. Може, це дихає мати. Або скрипить флюгер на вежі собору. О, у мене дуже тонкий слух.

— Занадто тонкий... Дозволь, любя сестро, я донесу тебе на руках.

— Добре, але тільки до верхньої площадки. А там я й сама дійду. Трохи відпочину, й ніхто нічого не помітить... Невже ти не чуєш?

Вони зупинилися на першій сходинці.

— Якийсь металевий звук.

— Це дихає твоя мати?

— Ні, ні. Це шум здалеку. Може, півень співає?

— Можливо.

— Начебто звучать слова: «Йду сюди, йду сюди...»

— Тепер і я чую,— прошепотів Пепе Рей.

— Це хтось кричить.

— Ні, це труба.

— Труба?

— Так. Ходімо швидше. Зараз Орбахоса прокинеться... Тепер уже добре чути. Це не труба, це горн. Іде військово.

— Військо?

— Не знаю, але мені чомусь здається, що прихід війська буде мені на руку. Мені радісно, Росаріо... Швидше на гору...

— І мені радісно. Ходімо.

Пепе вміє відніс Росаріо нагору, і закохані розпрощалися, шепочучи слова так тихо, що ледве самі могли їх розчути.

— Я визирну в вікно, яке виходить до саду, і ти пере-свідчишся, що я добралась до своєї кімнати без пригод. Прощавай.

— Прощавай, Росаріо. Будь обережною, не вдарся об меблі.

— Я тут як риба у воді, брате. Скоро побачимося. Визирни у вікно, якщо хочеш отримати від мене ві-сточку.

Пепе Рей зробив, як звеліла Росаріо; та скільки він не чекав, у вікні вона не з'явилася. Інженерові здалося, ніби він чує збуджені голоси на верхньому поверсі.

Розділ XVIII

ВІЙСЬКО

Крізь туманні видіння передранкового сну жителі Орбахоси почули дзвінкий гори і розплющили очі з ви-гуком:

— Військо!

Деякі, ще не зовсім отямившись від сну, бурчали:

— Все-таки прислали до нас оту наволоч.

Інші схоплювалися з ліжок і казали:

— Ану, поглянемо на цих вішальників.

А дехто пророкував:

— Ото зчиниться колотнеча... Вони нам — дайте рекру-тів, платіть податки; а ми їм відповімо дрючками, так, дрючками.

У деяких будинках раділи:

— Може, синок прийшов!.. Може, брат!..

Усі схоплювалися з ліжок, вдягалися швиденько і від-чиняли вікна — подивитися на полк, що на світанку, з першими сонячними променями, входив до їхнього міста і зчиняв навкруги таку метушню. Місто — це втілення суму, німотності, старості; військо — то радість, веселощі, молодість. Коли до міста, схожого на мумію, вступив полк, то воно, наче за помахом чарівної палички, отримало дар життя, вирвалося із вогкої могили і, звільнившись від пут, почало танцювати. Скільки руху, галасу, сміху, радості! Нема нічого привабливішого за військо. Адже це моло-дість і міць країни. Все тупе, бентежне, марновірне, злоб-не, усі вади, які мають окремі люди, зникають під заліз-ним тиском дисципліни, що із розрізненої маси індивідів створює чудовий ансамбль. Коли солдат, тобто частинка,

відділяється, по команді «розійдись», від маси, разом з якою жив правильним, а інколи й піднесеним життям, він часто зберігає деякі характерні якості, притаманні армії. Проте це не загальне правило. Часто-густо поза казармою солдат раптом нахабніє, а це значить, що коли армія — слава й честь країни, то просто гурт солдатів може стати нестерпним лихом, і люди, котрі плачуть від радості та захвату, побачивши непереможний батальйон, що входить до їхнього міста, стогнуть від жаху й перелякано тремтять, коли сеньйори солдати розгулюють на волі.

Це сталося і в Орбахосі, бо в ті дні не було причини опікувати армію, увінчувати її лаврами, зустрічати триумфальними гаслами або навіть просто згадувати про подвиги її бравих синів. У місті, резиденції єпископа, панували страх і недовіра, бо хоча й було воно бідне, та все ж не позбавлене таких скарбів, як свійська птиця, фрукти, гроші й цнотливі дівчата, — над усім цим нависла загроза з тієї миті, коли до нього вступили вищезгадані вихованці Марса¹. Крім того, рідному місту сім'ї Полентіносів, досить віддаленому від сум'яття й гамору, які невіддільні від торгівлі, преси, залізниць та інших чинників, що про них не варто тут згадувати, не подобалося, коли порушували його спокій.

Щоразу, як тільки випадала нагода, Орбахоса не хотіла коритися центральній владі, котра — добре чи погано — править нами; згадуючи свої колишні фюероси² і знову пережовуючи їх, як ото верблюд пережовує траву, що з'їв напередодні, хизувалася вона незалежністю й непокорю, жалюгідними залишками духу бегетерій³, а це інколи завдавало чимало клопоту губернаторові провінції.

Однак слід врахувати, що в Орбахосі було бунтарське минуле, вірніше, бунтарський родовід. Певна річ, у вдачі її жителів залишилося щось від того завзяття, котре в сиву давнину, як із запалом стверджував дон Кастано, штовхало їх на нечувані епічні подвиги; і хоча місто було в занепаді, воно час від часу відчувало палке бажання звершити щось велике, хоча б то було шаленство чи безглуздя. А оскільки в минулому місто дало світові таких славетних синів, то воно, ясна річ, хотіло, щоб його сучас-

¹ Марс — у давньоримській міфології бог війни.

² Фюероси — привілеї й права, які надавалися в середні віки містам та областям.

³ Бегетерії — вільні селянські громади за середньовіччя.

ні пагони — Кабальюко, Меренге й Пеломало — оновили уславлені «діяння» пращурів.

Кожного разу, як тільки в Іспанії спалахували заколоти, це місто давало знати, що воно не дарма існує на землі, хоча й не було ніколи ареною справжніх воєнних дій. Його дух, місцеположення та історія сприяли тому, що воно завжди відсувалося на другий план і лише поповнювало ватаги заколотників. Місто обдаровувало країну цим національним продуктом у період повстання Апостольської хунти¹ (в 1827 році), під час Семирічної війни², в 1848 році та в інші менш значні епохи іспанської історії. Заколотники завжди мали популярність серед народу, що насправді було сумним непорозумінням, яке стало початок з війни за незалежність; ця війна — яскравий приклад того, як хороше стає джерелом поганого й огидного. *Corruptio optimi pessima*³. Популярність ватаг заколотників зростала пропорційно до непопулярності всіх тих, хто прибував до Орбахоси з повноваженнями або по розпорядженню центральної влади. Солдати завжди мали тут таку погану славу, що кожного разу, коли старі розповідали про злочин, крадіжку, вбивство, насильство чи якийсь інше страшне свавілля, то незмінно додавали: це трапилося після приходу війська.

А тепер, коли ми вже сказали про цю важливу обставину, доречно буде додати, що батальйони, надіслані до Орбахоси в ті дні, про які йдеться в нашій розповіді, прийшли не для того, щоб прогулюватися вулицями, а з певною метою; про це чітко й докладно буде сказано далі. Досить цікаво звернути увагу й на ту обставину, що всі події, про які йде мова, сталися в роки не дуже близькі до нинішнього часу, проте й не дуже віддалені від нього, і що Орбахоса (від римського *Urbs augusta*, хоч деякі сучасні еруди, дослідивши закінчення «ахоса»⁴, пояснюють назву міста не інакше як «батьківщина найкращого в світі часнику») знаходиться не дуже далеко, але й не дуже близько від Мадріда, причому не можна напевне стверджувати, де справді закладені підвалини цього славетного міста — на півночі чи на півдні, на сході чи на заході країни, —

¹ Апостольська хунта — реакційна католицька організація.

² Семирічна війна — громадянська війна в Іспанії в 1833—1840 рр.

³ Найгірше — це спотворення кращого (*лат.*).

⁴ А х о с а — від іспанського слова «аю» — часник.

цілком можливо, що вони лежать скрізь, куди б не звертали іспанці свій погляд, відчуваючи, як запах часнику лоскоче їм ніздрі.

Коли міська влада роздала ордери на постій, солдати кинулися розшукувати свої тимчасові домівки. Мешканці приймали їх неохоче й розміщували по найнезручніших кутках. Правду кажучи, прибуття війська не дуже засмутило місцевих дівчат, однак за ними було встановлено суворий нагляд; а крім того, вважалося непристойним радіти з нагоди прибуття цього наброду. Лише деякі солдати, з місцевих, мов сир у маслі купалися; на інших же дивилися, як на іноземців.

О восьмій годині ранку в будинку доньї Перфекти Полентінос з'явився кавалерійський підполковник з посвідкою на проживання. За дорученням сеньйори його прийняли слуги; сеньйора ж, перебуваючи в пригніченому душевному стані, не побажала вийти, щоб зустріти цього солдафона; йому відвели єдину, певне вільну, кімнату в будинку, а саме ту, яку займав Пепе Рей.

— Хай собі влаштовуються, як хочуть, — холодно буркнула донья Перфекта. — А коли не вживуться, то нехай забираються геть.

Чи навмисне хотіла вона допекти невдячному небожеві, чи в будинку й справді не було іншої вільної кімнати? Нам це невідомо, бо в літописах, на підставі яких написано нашу правдиву історію, нічого не згадується про таке важливе питання. Зате ми знаємо напевне, що обидва поміжці не тільки не були вражені тим, що їх засадили до однієї клітки, а навіть страшенно зраділи, побачивши один одного, бо виявилися давніми приятелями. Великою і радісною несподіванкою була для них ця зустріч, посипалися питання, захоплені вигуки; друзі щиро раділи цьому дивному випадку, який звів їх до купи в такому місці й за таких обставин.

— Пінсон? Ти тут! Яким вітром тебе занесло? Я й не гадав, що ти десь близько...

— Я чув, Пепе Рею, що ти перебуваєш десь у цих краях, але не сподівався зустріти тебе в оцій жахливій, дикій Орбахосі.

— Щасливий випадок! Більше ніж щасливий, провидіння... Пінсоне, ми з тобою звершимо щось видатне в цьому містечку.

— Авжеж, і у нас буде, коли все обміркувати, — відповів приятель, сідаючи на ліжко, на якому лежав інже-

нер,— бо, здається, ми будемо жити вдвох у цій кімнаті. Що то за чортів дім?

— Це, голубе, дім моєї тітки. Побільше поваги. Ти з нею не знайомий?.. Ну, час уже вставати.

— Чудово, а тепер полежу я, бо дуже стомився... Що то за шлях, друже Пепе, що за шлях і що за гидке місто!

— Скажи, ви збираєтеся спалити Орбахосу?

— Спалити?

— Коли збираєтесь, то я вам, мабуть, допоможу.

— Що за місто! Ну що за місто!— вигукнув підполковник, знімаючи з себе ківер, шаблю, португезю, польову сумку й плащ.— Нас сюди присилають уже вдруге. Слово честі, втретє я попрошу відставку.

— Не говори погано про цих добрих людей. Але ж як вчасно ти з'явився! Наче сам бог послав тебе мені на підмогу. Я маю разучий проект; то авантюра, цілий план, голубе... І мені було б дуже важко впоратися без тебе. Кілька хвилин тому я просто божевільн від чорних думок, тужно промовляючи до себе: «От якби я мав тут друга, справжнього друга...»

— Проект, план, авантюра... Одне з двох, сеньйоре математику: або ти хочеш створити керовану повітряну кулю, або в тебе якісь любовні справи...

— Це серйозно, дуже серйозно. Ляж поспи трохи, тоді поговоримо.

— Я ляжу, але не спатиму. Розповідай мені все, що хочеш. Тільки прошу — якомога менше про Орбахосу.

— Саме про Орбахосу я й хотів з тобою говорити. А що, в тебе також антипатія до цієї колиски славетних мужів?

— Часничники... Ми їх зємо часничниками; нехай, коли тобі це до вподоби, вони — найславетніші, але від них у мене дере в горлі, як і від їхнього часнику. В цьому місті владарюють люди, що проповідують недовір'я, забобони й відразу до всього людського роду. Нехай якось на дозвіллі я розповім тобі про один випадок... Про одну подію, напівдотепну, напівжахливу, яка сталася тут зі мною торік. Ти сміятимешся, хоч я і вергатиму громи й блискавки від злості... А втім, що минуло, те минуло.

— Те, що тут діється зі мною, зовсім не смішно.

— Але я ненавиджу це місто з особливих причин. Саме тут у тисяча вісімсот сорок восьмому році лиходії-заколотники вбили мого батька, який був тоді бригадним генералом у відставці. Він проїздив через Вільйорренду до Мадріда за викликом уряду, і на нього напало шестеро

негідників... Тут є кілька династій заколотників. Асеро, Кабальюко, Пеломало — загалом вистачить на цілу в'язницю, як сказав хтось, добре знаючи стан речей.

— Гадаю, що два полки, та ще й з кавалерією, прибули сюди не для того, щоб відвідати тутешні гарні садочки?

— Певна річ! Ми збираємося прочесати весь цей край. Тут приховано багато зброї. Уряд не наважується змістити муніципалітети — для цього він спершу мусить надіслати до містечка кілька рот. На цій землі повсюди заворушилися заколотники; оскільки в двох сусідніх провінціях вони вже розперезалися, та ще й, крім того, Орбахоський муніципальний округ відзначився у всіх міжусобицях, то є підстави побоюватися, що місцеві розбійники вийдуть на дорогу й почнуть грабувати всіх, хто їм потрапить до рук.

— Авжеж, треба стерегтися! Та я гадаю, що поки ці люди не загинуть і не відродяться оновленими, поки саме каміння не змінить форму, доти не буде миру в Орбахосі.

— І я такої ж думки, — зауважив офіцер, закурюючи цигарку. — Хіба ти не бачиш, як панькаються тут з заколотниками? А куди поділися ті, що спустошували цю місцевість у тисячу вісімсот сорок восьмому році і в інші часи? Як не їх, то їхніх дітей можна побачити зараз на митниці, в податковому управлінні, що бере плату за в'їзд до міста, в муніципалітеті, на пошті; з них набирають альгвасилів, паламарів, судових виконавців. Деякі стали грізними касіками, вони хазяйнують на виборах, розподіляють вигідні посади, з ними рахуються в Мадриді. Аж моторошно.

— Скажи, а чи можна чекати, що заколотники цими днями вчинять який-небудь злочин? Якби так сталося, то ви зрівняли б місто з землею, а я б охоче вам допоміг.

— Це залежить не від мене!.. Але вони обов'язково візьмуться за своє, — сказав Пінсон, — бо заколоти в двох сусідніх провінціях ростуть, немов бур'ян. І, між нами, любий Рею, я думаю, що це серйозно й надовго. Багато хто сміється, мовляв, не може бути нової громадянської війни, такої, як ото була кілька років тому. Вони не знають цих місць, не знають Орбахоси та її жителів. А я стверджую: те, що зараз розпочинається, — зовсім не жарт, нас чекає нова жорстока й кривава боротьба, і тільки богу відомо, скільки вона триватиме. Як ти гадаєш?

— Друже мій, в Мадриді я сміявся над усіма, хто говорив про загрози тривалої й жорстокої громадянської війни на зразок Семилітньої; але зараз, коли я пожив тут...

— Так, необхідно дослідити ці чарівні місця, зблизька глянути на місцевих людей і почути від них хоч слівце, щоб дізнатися, на яку ногу вони кульгають.

— Авжеж... Не можу пояснити, на чому ґрунтується моє переконання, але, живучи тут, я бачу все в іншому світлі, і тепер мені здається, що, мабуть, і справді доведеться вести тривалі й жорстокі війни...

— Цілком правильно.

— Проте зараз мене турбує не так війна в широкому розумінні цього слова, як моя власна війна, котру мені доводиться тут вести, — я нещодавно оголосив її.

— Ти казав, що живеш у тітки? Як її звать?

— Донья Перфекта Рей де Полентінос.

— Ого! Я чув це ім'я. Це відома особа, єдина, про яку, наскільки мені відомо, часничники не кажуть нічого поганого. Коли я був тут минулого разу, всі вихваляли її доброту, милосердя, всілякі її чесноти.

— Атож, моя тітка дуже добра й люб'язна, — пробурмотів Рей.

На мить він замислився.

— Тепер пригадую!.. — раптом вигукнув Пінсон. — Тепер усе сходиться!.. Так, в Мадриді мені казали, що ти одружуєшся на своїй двоюрідній сестрі. Все ясно. Це і в та знадлива й чарівна Росаріо?..

— Пінсоне, поговоримо відверто.

— Я бачу, тобі щось стало на заваді.

— Справа значно серйозніша. Йде боротьба, жахлива боротьба. Потрібні могутні, тямущі, ініціативні друзі, з великим досвідом у скрутних ситуаціях, мужні й метиковані.

— Хлопче, це вже щось гірше за дуель.

— Багато гірше. Зійтися з чоловіком на дуелі не важко. Але як битися з жінками, з невидимими ворогами, які діють у тіні?

— Добре, розповідай, я — сама уважність.

Підполковник Пінсон простягнувся на ліжку. Пепе Рей підсунув стільця і, спершись ліктем об край ліжка й підперши голову рукою, почав свою доповідь, пояснення, виклад плану чи щось в цьому дусі; говорив він дуже довго. Глибоко зацікавлений, слухав його Пінсон, не перебивав, а лише зрідка задавав окремі побіжні питання, просив подати ще якісь подробиці чи пояснити щось незрозуміле. Коли Рей скінчив, обличчя Пінсона було суворе. Він утомлено потягнувся, як людина, що не спала три ночі підряд, і нарешті промовив:

- План ризикований і важкий.
- Але ж здійснимий.
- Ха! В цьому світі нема нічого нездійсненого. Обміркуй його добре.
- Я вже обміркував.
- І вирішив утілити в життя? Стережися, такі речі зараз не в моді. Звичайно вони кінчаються погано і завдають людям лише прикростей.
- Я твердо вирішив.
- Ну, що ж, хоч справа ця ризикована й серйозна, навіть дуже серйозна, я готовий в усьому допомагати тобі.
- Можу на тебе покластися?
- До самої смерті.

Розділ XIX

РІШУЧИЙ БІЙ. СТРАТЕГІЯ

Довго чекати перших пострілів не довелося. В обідню годину, домовившись з Пінсоном, як діяти надалі згідно з розробленим планом, основною умовою якого було те, що друзі прикинуться, ніби вони незнайомі один з одним, Пепе Рей попрямував до їдальні. Там він знайшов свою тітку: вона якраз повернулася з собору, де, за своїм звичаєм, провела весь ранок. Донья Перфекта була сама і немовби чимось глибоко занепокоєна. Інженерові здалося, наче на її блідомармурове обличчя, не позбавлене своєрідної краси, набігла якась таємнича хмарка. Коли сеньйора зводила очі, обличчя її знову прибирало зловісно-спокійного виразу; та зводила вона очі лише на одну мить і, швидко окинувши поглядом небожа, знову хмурніла.

Обіду чекали мовчки. На дона Кастано чекати не стали, бо він поїхав до Мундогранде. Коли взялися до їжі, донья Перфекта промовила:

— А той солдафон, яким нас сьогодні обдарувала влада, обідати не прийде?

— Здається, він більше хоче спати, ніж їсти,— відповів інженер, не дивлячись на тітку.

— Ти його знаєш?

— Ніколи в житті не бачив.

— Не дає нам уряд нудитися, присилає гостей. Наче ми тільки для того стелемо постелі й варимо страву, щоб оті непуцяці молодці з Мадріда спали та їли тут!

— Побоюються, що знову спалахне заколот,— сказав Пепе Рей, відчувши, як його наче током ударило,— тому уряд вирішив розчавити орбахосців, знищити їх, стерти з лица землі.

— Зупинися, голубе, ради бога, не розтирай нас на порошок!— вигукнула донья Перфекта голосом, повним сарказму.— Бідолашні ми, бідолашні! Змилуйся, чоловіче добрий, даруй життя нещасним створінням. А що, ти теж допомагатимеш військам у цьому грандіозному подвизі — в зруйнуванні нашого міста?

— Я не солдат. Я лише аплодуватиму, коли побачу, що назавжди вирвані з коренем паростки громадянської війни, непокори, чвар, бегетерій, бандитизму і варварства, котрі проростають тут на сором нашому часу й нашій батьківщині.

— На все воля божа.

— В Орбахосі, люба тітонько, майже тільки й є, що часник та бандити, бо ті, хто в ім'я безглузвих політичних чи релігійних ідей вдається до авантур кожні чотири чи п'ять років,— звичайнісінькі бандити.

— Дякую, дякую, любий племінничку,— збліднувши, промовила донья Перфекта.— Значить, в Орбахосі більше нічого нема? А все-таки децо тут є, щось таке, чого ти не маєш і приїхав шукати його серед нас.

Рею наче ляпаса дали. Душа його палала. Тепер йому дуже важко було зберегти шанобливий тон, якого заслугувувала його тітка завдяки своїй статі й становищу в суспільстві. Шалений гнів засліпив Рея, і він уже не міг зупинитися:

— Я приїхав до Орбахоси,— промовив він,— через те, що ви мене запросили! Ви домовилися з моїм батьком...

— Так, так, це правда,— жваво перебила його сеньйора, намагаючись говорити м'яко, як завжди.— Я не заперечую цього. По суті, в усьому винна я. То я винна, що ти нуднився, винна в твоїй зневазі до нас, в усіх неприємностях, що сталися в моєму домі після твого приїзду.

— Дуже радий, що ви це розумієте.

— А ти, навпаки, просто святий. Може, мені власти навколішки перед твоїм благородством і попросити прощення?..

— Сеньйоро,— спохмурнів Пепе Рей, перестаючи їсти,— прошу вас, не смійтеся наді мною так безжалісно. Адже я не можу відповісти вам тим самим... Я сказав лише, що до Орбахоси мене запросили ви.

— Це так. Ми домовилися з твоїм батьком, що ти одружишся з Росаріо. Ти приїхав, щоб познайомитися з нею. Я, до речі, прийняла тебе, як сина... Ти вдав, ніби закохався в Росаріо...

— Пробачте,— заперечив Пепе.— Я кохав і кохаю Росаріо; то ви прикинулися, що приймаєте мене, як сина; ви прийняли мене начебто сердечно, а тим часом з першої ж хвилини вдалися до всіляких хитрощів, щоб протидіяти мені й перешкодити виконанню обіцянок, даних батькові; ви відразу ж заповняли довести мене до відчаю, дошкулити мені; з солодкими словами на вустах, посміхаючись, ви катували мене, підсмажуючи на повільному вогні; ви напустили на мене цілий рій позовів, а самі залишилися осторонь; ви позбавили мене офіційної посади, на яку мене було призначено для поїздки до Орбахоси; ви розпустили пб місту плітки про мене, вигнали з собору; ви постійно тримали мене віддалік від тієї, котру обрало моє серце; ви мордували свою дочку ув'язненням, мов інквізитор, а це коштуватиме їй життя, якщо бог не втрутиться в цю справу.

Донья Перфекта густо почервоніла. Але той спалах ураженої гордості й зніяковіння миттю згас при згадці, що її задум розкритий, і вона знову зблідла, навіть позеленіла. Туби її тремтіли. Відсунувши тарілку, вона рвучко встала. Встав і племінник.

— Боже мій, свята діво-заступнице!— вигукнула сеньйора, з відчаєм охопивши голову руками.— Невже я заслугую на таку тяжку образу? Пепе, сину мій, невже це твої слова?.. Коли я справді зробила те, що ти кажеш, тоді я велика грішниця.

Вона впала на диван і закрила обличчя руками. Пепе, повільно наблизившись до неї, почув глухе ридання. Хоч він і був переконаний в своїй правоті, але не міг подолати зворушення, яке охопило його, і в зніяковінні навіть пошкодував, що сказав так багато й був такий різкий.

— Люба тітонько,— почав він, поклавши руку їй на плече,— коли ви відповідатимете мені сльозами й зітханнями, то розчулите мене, але не переконасте. Мені потрібні докази, а не почуття. Дайте мені відповідь, скажіть, що я помиляюся, думаючи таке про вас, доведіть мені це, і я визнаю свою помилку.

— Облич. Ти не син мого брата. Якби ти був моїм небожем, то не образив би мене так жорстоко. Виходить, я

хитра комедіантка, лицемірна гарпія¹, яка облутала тебе тенетами домашніх інтриг?

Вимовляючи ці слова, сеньйора відняла руки від обличчя й дивилася на племінника з виразом цілковитої невинності. Пепе був спантеличений. Сльози й лагідний голос батькової сестри зворушили інженера, і слова каяття, здавалося, ось-ось злетять з його вуст. Хоч загалом Пепе Рей і був людиною сильної волі, та будь-яка подія, що зачіпала його надміру чутливе серце, враз обертала його на дитину. Типова вада математиків. Ньютон, кажуть, теж був такий.

— Я ладна дати тобі пояснення, які ти вимагавш, — сказала донья Перфекта, жестом запрошуючи його сідати. — Ладна показати, чи справді я добра, поблажлива, сумирна!.. Думаєш, я заперечуватиму тобі, відречуся від тих дій, в яких ти мене звинуватив?.. О ні, я не відрікаюся від них.

Інженер не міг отямитися від здивування.

— Я від них не відрікаюся, — провадила далі донья Перфекта. — Я лише заперечую, що ці дії були вчинені зі злим наміром. За яким правом ти берешся судити про те, чого не знаєш? Хіба можна судити, робити висновки лише на підставі натяків і здогадів? Чи володієш ти вищим розумом, щоб дозволити собі так беззаперечно судити про дії інших людей і виносити їм вирок? Хіба ти бог, щоб знати чужі наміри?

Пепе ще більше здивувався.

— Хіба не допустимо інколи в житті вдаватися до непрямих засобів для досягнення доброї й чесною мети? Яке ти маєш право судити мої дії, котрих як слід не розумієш? Я, любий небоже, буду щира, хоч ти того й не заслуговуєш; я визнаю, що справді вдалася до хитрощів для досягнення доброї мети, аби домогтися блага для тебе і для моєї дочки... Ти не розумієш мене? Тобі наче заціпило... Ох! Твій незвичайний розум математика й філософа німецької школи нездатний осягнути мудрість передбачливої матері.

— Я все більше дивуюся вам, — сказав Пепе Рей.

— Дивуйся скільки завгодно, але визнавай, що ти був жорстокий, — бундючно заявила сеньйора. — Визнай, що ти повівся зі мною легковажно й брутально, звинувативши мене у всіляких підступах. Адже ти ще хлопчик, уся

¹ Гарпія — у давньогрецькій міфології крилата потвора з жіночим обличчям; демон бурі й смерті.

твоя мудрість почерпнута з книжок, а вони нічого не можуть розповісти про світ і людське серце. Ти знаєш лише, як прокладати дороги та будувати дамби. Ой дитино! До серця людського не в'їдеш залізним тунелем, так само як не спустишся до пекельних глибин через шахтні колодязі. Не можна читати чужу душу з допомогою мікроскопа, яким користуються натуралісти, а теодолітом не можна визначити міру вини ближнього свого.

— Ради бога, любя тітонько!..

— Для чого ти згадуєш бога, якщо не віриш у нього? — врочисто виголосила донька Перфекта. — Якби ти в нього вірував, якби ти був добрим християнином, то не наважився б так підступно судити про мою поведінку. Я жінка благочестива, розумієш? Сумління моє спокійне, розумієш? Я знаю, що роблю й для чого це роблю, розумієш?

— Розумію, розумію, розумію.

— Бог, в якого ти не віруєш, бачить те, чого ти не бачиш і не можеш бачити — людські наміри. Більше я тобі нічого не скажу; не хочу вдаватися до довгих пояснень, бо не маю в цьому потреби. Ти все одно не зрозумів би мене, якби я тобі сказала, що хотіла досягти своєї мети мирним шляхом, не ображаючи твого батька, не ображаючи тебе, не даючи поживи для людських пересудів, як трапилося б, коли б я прямо відмовила тобі... Я нічого не казатиму про це, бо ти все одно не зрозумієш. Адже ти математик. Бачиш тільки те, що перед тобою, — й нічого більше; бачиш саму реальність — і нічого більше; лінії, кути, розміри — й нічого більше. Бачиш наслідок, та не бачиш причини. Той, хто не вірує в бога, не бачить причини речей. Бог — це вищий намір, він править світом. Той, хто його не знає, неминуче міркуватиме так само, як і ти, — по-дурному. В бурі, наприклад, ти бачиш лише руїну, в пожежі — збиток, в засусі — злидні, в землетрусах — розорення, а тим часом, гордий мій сеньйоре, у всіх цих видимих нещастях треба шукати милосердя божого наміру. Так, сеньйоре, у того, хто не може вчинити нічого поганого, намір завжди милосердний.

Ця заплутана, тонка й містична діалектика не переконала Рея; та він не захотів іти за тіткою по тернистій стежці таких міркувань і просто сказав їй:

— Гаразд, я поважаю наміри...

— Тепер, коли ти, здається, усвідомлюєш свою помилку, — провадила далі благочестива сеньйора вже з більшою рішучістю, — я зізнаюся тобі ще де в чому, а саме!

я починаю розуміти, що вчинила погано, коли вдалася до такої тактики, хоча моя мета була якнайкраща. З огляду на твій запальний характер, з огляду на те, що ти не в змозі мене зрозуміти, я мусила б підійти до справи прямо й сказати тобі: «Небоже, я не хочу, щоб ти був чоловіком моєї дочки».

— Ось такою мовою ви мусили говорити зі мною найпершого ж дня, — відказав інженер, зітхнувши з полегкістю, наче з нього скинули важкий тягар. — Я дуже вдячний вам за ці слова. Після того як мені наносили удари ножем в темряві, цей ляпас при денному світлі мене дуже радує.

— Ну, то я знову даю тобі ляпаса, племіннику, — з похмурою рішучістю відрізала сеньйора. — Тепер ти знаєш: я не хочу, щоб ти одружився з Росаріо.

Пепе мовчав. Настала довга пауза, під час якої співрозмовники так уважно вдивлялися одне в одного, наче для кожного з них обличчя іншого здавалося найдовершенішим мистецьким витвором.

— Ти що, не розумієш? — повторила сеньйора. — Все скінчено, весілля не буде.

— Дозвольте мені, люба тітонько, — твердо сказав Пепе, — не лякатися ваших слів. При такому стані речей, як зараз, ваша відмова мало значить для мене.

— Що ти кажеш? — люто скрикнула донья Перфекта.

— А те, що чуєте. Я одружуся з Росаріо.

Донья Перфекта випросталася — обурена, велична, страшна. Вона, здавалося, уособлювала прокляття. Рей не поворухнувся. Сповнений незвичайною рішучістю, проїнятий глибокою впевненістю, він чудово володів собою. Пепе навіть оком не змигнув, хоч на нього й загрожував упасти весь тітчин гнів. Такий вже він був.

— Ти збожеволів! Одружишся з моєю дочкою! Одружишся з нею без моєї на те згоди!..

Губи сеньйори тремтіли, вона промовила ці слова воістину трагічним голосом.

— Без вашої згоди!.. Адже Росаріо думає інакше, ніж ви.

— Без моєї згоди, — повторила сеньйора. — Та вже було сказано і ще раз повторюю: я не хочу, не хочу цього.

— Але ми з нею цього хочемо.

— Жалюгідний дурню, невже на світі нема нікого, крім Росаріо й тебе? Хіба нема у вас батьків, хіба нема громадської думки, совісті, бога?

— Саме тому, що є громадська думка, є совість, є бог,— урочисто заявив Рей, встаючи й простягаючи руку до неба,— ще раз повторюю: я одружуся з Росаріо.

— Нікчемний хвалько! Навіть коли ти знехтуєш усім, то невже ти думаєш, що нема законів, які завадять тобі вчинити насильство.

— Саме тому, що є такі закони, я знову повторюю: я одружуся з Росаріо.

— Ти нічого й нікого не шануєш.

— Я не шаную того, що не гідне шани.

— А моє право, а моя воля, а я... Я — це ніщо?

— Для мене ваша дочка — це все, а решта — ніщо.

Твердість Пепе Рея свідчила про незламність його сили, котру він сам чудово усвідомлював. Він завдавав суворих, нищівних ударів, анітрохи не піклуючись про те, щоб хоч трохи їх пом'якшити. Його слова були схожі, якщо можна вжити таке порівняння, на нещадний артилерійський вогонь. Донья Перфекта знову сіла на диван; вона не плакала, лише тіпалася, наче в пропасниці.

— Отже, для цього мерзенного безбожника,— вигукнула сеньйора з неприхованою люттю,— нема законів, що їх диктує громадська думка; він схиляється лише перед своїми примхами! То огидне користолобство! Моя дочка багата!

— Якщо ви думаєте поранити мене цим комариним укусом, уразити мою гідність, перекрутивши суть справи й спотворивши мої почуття, то ви глибоко помиляєтесь, люба тітонько. Називайте мене користолобним. Богу відомо, який я є насправді.

— У тебе нема почуття власної гідності.

— Це ваша думка, й ціна їй така сама, як і іншим вашим думкам. Може, хтось і вважає вас непогрішимою, тільки не я. І зовсім не думаю, що ваш вирок не можна оскаржити перед богом.

— Але ти справді думаєш так, як кажеш?.. І далі наполягаєш після моєї відмови?.. Ти нехтуєш усім; ти чудовисько, розбійник.

— Я людина.

— Нещасний! Та годі: я відмовляюся віддати за тебе дочку, відмовляюся, чуєш!

— А я візьму її! Я беру лише те, що мені належить.

— Геть з очей моїх!— зайшлася криком сеньйора, схоплюючись з місця.— Зухвальцю, невже ти думаєш, що моя дочка пам'ятає про тебе?

— Вона кохає мене так само, як я її.

— Брехня, брехня!

— Вона сама мені сказала. Пробачте, але в цьому питанні я покладаюся більше на її думку, аніж на думку її матері.

— Коли вона тобі це сказала? Адже ти не бачив її стільки днів!

— Я бачився з нею цієї ночі, і вона присяглася мені в каплиці перед розп'яттям, що буде моєю жінкою.

— Ой, яка ганьба, яка розпуста!.. Та що ж це таке? Боже мій, яке безчестя! — вигукнула донья Перфекта, стискуючи голову руками і ходячи по кімнаті. — Росаріо вночі виходила з кімнати?

— Вона вийшла, щоб побачитися зі мною. Настав час зробити це.

— Як підло ти вчинив! Ти повівся, як злодій, як мерзенний спокусник.

— Я діяв за вашим методом. У мене був добрий намір.

— І вона прийшла до тебе? Ось як! Я підозрювала це. Сьогодні на світанку я застала її в кімнаті вдягнутою. Вона сказала, що виходила за чимось... Та справжній злочинець — ти, ти... Це безчестя. Пепе, я всього чекала від тебе, але не такої кривди... Все скінчено. Ідь звідси. Ти більше для мене не існуєш. Я прощу тебе, коли ти поїдеш... І жодного слова не скажу твому батькові... Який жахливий егоїзм! Ні, нема в твому серці любові. Ти не любиш моєї дочки!

— Богу відомо, як я її кохаю, і цього мені досить.

— Не згадуй бога, блюзніре, замовкни! — вигукнула донья Перфекта. — В ім'я бога, на якого я маю право посылатися, бо вірую в нього, кажу тобі, що моя дочка ніколи не стане твоєю жінкою. Пепе, моя дочка буде врятована; моя дочка не може бути засуджена до життя в пеклі, бо шлюб з тобою — це пекло.

— Росаріо буде моєю дружиною, — повторив математик зі спокійною урочистістю.

Благочестиву сеньйору найбільше дратувала спокійна сила її племінника. Уривчастим голосом вона сказала йому:

— Не подумай, ніби мене лякають твої погрози. Я знаю, що кажу. Значить, по-твоєму, можна розтоптати домашнє вогнище й родину, можна знехтувати людською гідністю й порушити господню волю?

— Я розтопчу все, — відповів інженер, втрачаючи спокій і дедалі збуджуючись.

— Ти все розтопчеш! Ага, тепер добре видно, що ти варвар, дикун і насильник.

— Ні, люба тітонько. Я — людина лагідна, пряма, чесна, я ворог насильства; проте між вами і мною — вами, яка уособлює закон, і мною, котрому призначено схилитися перед цим законом, — стоїть бідолашне змучене створіння, ангел божий, жертва несправедливості і злоби. Все те, що я побачив, ота несправедливість і нечуване насильство, перетворює мою відвертість на жорстокість, мою правоту — на силу, мою чесність — на насильство, до якого вдаються вбивці та злодії, те, що я бачу, примушує мене вневажати ваш закон; воно змушує мене йти вперед, не звертаючи уваги на цей закон і нехтуючи всім на своєму шляху. І те, що здається безглуздя, насправді є немисливою закономірністю. Я роблю те саме, що робить суспільство в ті епохи, коли на шляху його поступу постає безглузде, обурливе варварство. Воно знищує варварство й рухається вперед, у шаленому пориві змітаючи все на своєму шляху. Такий і я зараз — я й сам себе не впізнаю. Я був розумною істотою, а став звіром, я був шанобливий, а став зухвалим; я був цивілізованою людиною, а обернувся на дикуну. Це ви довели мене до краю, до цього жахливого стану, ви збаламутили мене й змусили зійти зі шляху добра, яким я спокійно простував. Чия ж то вина — моя чи ваша?

— Твоя, твоя!

— Ні вам, ні мені не вирішити цього. Я гадаю, що ми обоє не маємо рації. Вами керує дух насильства й несправедливості, мною — несправедливість і дух насильства. Ми обоє дійшли до того, що стали варварами в однаковій мірі; ми боремося одне з одним і ранимо одне одного без найменшого співчуття. Моя кров буде на вашій совісті, ваша — на моїй. Годі, сеньйоро. Не хочу набридати вам даремними розмовами. Час вдаватися до дій.

— Добре, вдамося до дій! — промовила донья Перфекта, і голос її був схожий на гарчання. — Та не думай, що в Орбахосі немає жандармів.

— Прощайте, сеньйоро. Я йду з цього дому. Сподіваюся, що ми ще побачимось.

— Йди вже, йди, йди! — закричала вона, в нестямі вказуючи рукою на двері.

Пене Рей вийшов. Донья Перфекта, промовивши кілька безладних слів, що відверто свідчило про її гнів, впала на

крісло. Вона втомилася: чи, може, в неї був нервовий напад. Підбігли покоївки.

— Покликати сеньйора Іносенсіо! — вигукнула вона. — Мерщій!.. Швидше!.. Нехай прийде!..

І вона закусила зубами хустинку.

Розділ XX ЧУТКИ. СТРАХИ

Наступного дня після описаної прикрої суперечки по всій Орбахосі, з будинку в будинок, від одного гурту до іншого, від казино до аптеки, від бульвару Босоногих Монахинь до брами Байдехос поповзли нові чутки про Пепе Рея й про його поведінку. Їх повторювали всі, і стільки було коментарів, що, якби дон Кастано почав збирати їх та систематизувати, він склав би з них багатюще Thesaurus¹ — свідчення надзвичайної доброти орбахосців. Усілякі чутки, які ходили містом, співпадали в кількох найважливіших пунктах, а найбільше в одному: нібито інженер, розлючений тим, що донья Перфекта відмовилася віддати Росаріо за безбожника, підняв руку на свою тітку.

Пепе мешкав у готелі вдови Куско. Заклад цей було обладнано, як тепер кажуть, не якомога краще, а якомога гірше; здавалося, він об'єднував у собі все найвідсталіше, що було в цьому краї. Рея часто відвідував підполковник Пінсон, щоб побалакати про хід задуманого плану; причому Пінсон був готовий зробити все для успішного його виконання. Він увесь час вигадував нові хитрощі та витівки і намагався якнайскоріше здійснити їх, хоча й частенько казав своєму другові:

— Моя роль, любий Пепе, не дуже приваблива, проте, щоб дошкулити Орбахосі та її жителям, я ладен навіть рачкувати.

Ми не знаємо, до яких хитрощів вдавався лукавий воїн, мастак на всілякі витівки; та відомо одне: через три дні після того, як підполковник став на постій, він зумів викликати до себе симпатію всіх мешканців будинку. Його вміння тримати себе подобалося доньї Перфекті, котра не могла без хвилюванія слухати його улесливі вихваляння її величі, милосердя й царственної щедрості.

А з доном Іносенсіо він і зовсім заприятелював. Ні мати, ні сповідник не заважали йому розмовляти з Росаріо (їй

¹ Зібрання (буквально: скарбниця) (лат.).

дали певну волю після від'їзду жорстокого брата); своєю пишномовною чемністю, спритними лестощами та витонченою дипломатією підполковник домігся в домі Полентіносів повного визнання й навіть став там своєю людиною. Та найбільше він мудрував, щоб спокусити (в добродієнному значенні цього слова) покоївку, на ім'я Лібрада, і змусити її передавати записки й листи Росаріо, в яку підполковник нібито до нестями закохався. Дівчина не встояла перед спокусою, знадливими словами й великими грішми, бо не знала, від кого були ці записки і що насправді означали ці нові підступи. Якби вона вбачила у цьому витівки дона Хосе, то, хоч він їй і дуже подобався, вона не зрадила б своїй сеньйорі за всі гроші світу.

Одного дня донья Перфекта, дон Іносенсіо, Хасінто й Пінсон сиділи в садку. Мова йшла про військо та про мету, з якою воно прийшло до Орбахосі; сеньйор сповідник скористався нагодою, щоб засудити тиранічні дії уряду, і якось так сталося, що при цьому згадали Пепе Рея.

— Він усе ще в готелі, — сказав юний адвокат. — Я бачив його вчора, він передавав вам вітання, доньє Перфекто.

— Чи бачив хто таке нахабство? Ой! Сеньйоре Пінсоне, не дивуйтеся, що я вживаю такі слова стосовно рідного небожа... Ви, певне, знаєте... це той кабальєро, що займав вашу кімнату.

— Авжеж, чув про такого. Сам я з ним незнайомий, але знаю його на обличчя й чув про нього. Він приятель нашого бригадного генерала.

— Приятель генерала?

— Так, сеньйори, командира бригади, яка прибула сюди й розміщена в різних місцях.

— А де ж сам генерал? — запитала сеньйора.

— В Орбахосі.

— Він, гадаю, живе в будинку Полав'єха, — зауважив Хасінто.

— Ваш небіж, — провадив далі Пінсон, — і бригадир Баталья — близькі друзі; вони дуже люблять один одного, їх завжди можна побачити разом на вулицях міста.

— Ну, голубе, тоді я поганой думки про сеньйора командира, — докинула донья Перфекта.

— Це... Це просто невдаха, — сказав Пінсон таким тоном, начебто він з поваги не насмілюється вжити міцнішого слова.

— Не кажучи про присутніх, сеньйоре Пінсоне, і віддаючи належне таким людям, як ви, — заявила сеньйора, —

не можна заперечувати, що в іспанській армії часом зустрічаються такі типи...

— Наш бригадир був чудовим офіцером до того, як захопився спиритизмом...

— Спіритизмом?

— То секта, що викликає привидів і домовиків через ніжки столу! — розсміявся священник.

— З цікавості, тільки з цікавості, — підкреслив Хасінтіто, — я замовив у Мадриді твори Аллана Кардека. Треба знати про все.

— Та чи можливо, щоб така дурість?.. Ісусе! Скажіть-но, Пінсоне, мій небіж теж з тієї секти столовертів?

— Мені здається, що то він посвятив у таємниці спиритизму нашого хороброго генерала Баталью.

— О боже!

— Тож коли йому заманеться, — зауважив дон Іносенсіо, не в силі стримати сміху, — він розмовлятиме з Сократом, з апостолом Павлом, Сервантесом і Декартом, як оце я говорю з Лібрадою — принеси, мовляв, мені сірники. Бідолашний сеньйор Рей! Правду я казав, що в нього не вистачає клепок в голові.

— А взагалі, — вів далі Пінсон, — наш генерал хоробрий воїн. Але має одну ваду — він занадто суворий: Генерал так буквально розуміє накази уряду, що коли йому тут будуть суперечити, то він може зрівняти Орбахосу з землею. Отже, застерігаю: будьте обережні.

— Це чудовисько всім нам голову знесе. Ой сеньйоре Іносенсіо, оті військові наскоки нагадують мені те, що я читала про давніх мучеників, — коли римський проконсул з'являвся в якомусь християнському селищі...

— Порівняння влучне, — промовив сповідник, дивлячись на Пінсона поверх окулярів.

— Це трохи сумно; та ніде правди діти, обставини зараз склалися саме так, — доброзичливо відгукнувся Пінсон. — Тепер уже, сеньйори мої, ви в наших руках.

— Місцева влада, — заперечив Хасінто, — діє поки що чудово!

— Думаю, ви помиляєтеся, — заперечив підполковник, за виразом обличчя якого з великою цікавістю спостерігали донья Перфекта й сповідник. — Годину тому алькальд Орбахоси був усунутий.

— Губернатором провінції?

— Губернатор був усунутий уповноваженим уряду, який, певне, приїхав сьогодні вранці. До того ж всі муніципалі-

тети припиняють сьогодні свою роботу. Так наказав міністр. Чомусь він — не знаю навіть чому — боїться, що вони не підтримають центральну владу.

— Гарні ж у нас справи, — процідив крізь зуби канонік, хмурячи брови й вип'ячуючи вперед нижню губу.

Донья Перфекта замислилась.

— Усунуті зі своїх посад також деякі судді першої інстанції, серед них і орбахоський.

— Суддя! Перікіто!.. Перікіто вже не суддя! — зойкнула донья Перфекта й так підскочила, наче її вжалила гадюка.

— В Орбахосі вже нема колишнього судді, — сказав Пінсон. — Завтра прибуде новий.

— Чужинець?

— Чужинець!

— Може, якийсь шахрай... А цей же був такий чесний!.. — мовила донья Перфекта, охоплена тривогою. — Чого, бувало, не попрошу в нього, залюбки все виконає. А ви не знаєте, хто буде алькальдом?

— Кажуть, приїде корехідор! ¹

— Та вже зразу кажіть, що насувається потоп, та й годі, — сказав священник, устаючи.

— Значить, тепер ми під владою сеньйора бригадного генерала?

— Всього на кілька днів, не більше. Що ж до мене, то хоч і ношу я цю форму, але вояччини не люблю; нам наказують бити... і ми б'ємо. Нема мерзеннішої служби, ніж наша.

— Що правда, то правда, — промовила сеньйора з погано тамованою злобою. — Ви самі визнали... Отже, ні алькальда, ні судді...

— Ні губернатора провінції.

— Хай вже заберуть і єпископа й пришлють на його місце церковного служку.

— Авжеж, тільки цього й не вистачає... Якщо їх тут залишити, — пробурмотів дон Іносенсіо, опустивши очі, — то вони ні перед чим не зупиняться.

— А все це тому, що бояться заколоту в Орбахосі, — підхопила сеньйора, зціпивши руки і з відчаєм опустивши їх на коліна. — Щиро кажучи, Пінсоне, я не знаю, чому тут каміння не ремствує. Я нікому з вас не бажаю зла; але було б справедливо, коли б вода, яку ви п'єте, стала

¹ Корехідор — чиновник із спеціальними повноваженнями, підзвітний лише центральній владі.

багном... Так ви кажете, що мій небіж близький приятель генерала?

— Настільки близький, що вони цілий день не розлучаються; вони разом у школі вчилися. Баталья любить Рея, як брата, й догоджає йому в усьому. На вашому місці, сеньйоро, я не був би такий спокійний.

— О боже мій! Я боюсь якого-небудь насилля!..— скрикнула вона тривожно.

— Сеньйоро, — канонік рішуче випростався, — перш ніж допустити насилля у вашому шановному домі, перш ніж допустити хоч якесь знущання над вашою благородною родиною, я... мій небіж... усі жителі Орбахоси...

Дон Іносенсіо затнувся. Він аж задихався від гніву й не міг добрати потрібних слів. Пройшовшись по кімнаті воїнничою ходою, він знову сів.

— Мені здається, що ваші побоювання даремні, — сказав Пінсон. — У випадку необхідності я...

— І я, — луною відізався Хасінто.

Донья Перфекта пильно вдивлялася в засклені двері їдальні, крізь які можна було розрізнити зграбну дівочу постать; вдивлялася — і обличчя її дедалі хмурніло, немаче чорні хмари наповзали на сеньйору.

— Росаріо, йди сюди, Росаріо! — покликала вона дочку, виходячи їй назустріч. — Здається, вигляд у тебе сьогодні кращий, повеселішала, так... Чи не здається вам, що Росаріо виглядає краще? Її наче підмінили!

Усі згодилися, що обличчя Росаріо світиться щастям.

Розділ XXI ПРОКИНЬСЯ, КРИЦЕ!

У ці дні мадрідські газети опублікували таке повідомлення:

«Відомості про те, що на околицях Орбахоси діють якісь заколотники, хибні. Як пишуть нам з цієї місцевості, її жителі настільки мало схильні до авантур, що присутність бригади Батальї в цьому пункті визнана недоцільною.

Передають, що бригада Батальї покине Орбахосу, бо там нема потреби у військових силах, і піде на Вільяхуан де Наара, де з'явилися заколотники.

Встановлено, що родина Асеро та інші заколотники діють в окрузі Вільяхуан, неподалік від судової округи Орбахоса. Губернатор провінції телеграфував урядові, що

Франсіско Асеро з'явився в Рокетас, де збирав поземельні податки за півроку і вимагав гроші на провіант. Домінго Асеро (Капшук) діяв у районі гірського пасма Хубімо; розбійника завзято переслідували жандарми. Вони вбили одного з його людей і захопили в полон другого. Бартоломе Асеро спалив контору записів актів цивільного стану в Лугарноблі і взяв заложниками алькальда та двох найбагатших землевласників.

Судячи з отриманих листів, у Орбахосі панує цілковитий спокій; городяни думають лише про збір майбутнього врожаю часнику, який цього року має бути чудовим. Найближчі райони аж кишать заколотниками, але бригада Батальї провчить їх як слід».

Справді, в Орбахосі було спокійно. Родина Асеро, ця войовнича династія, яка заслуговувала, коли вірити свідченням деяких осіб, на те, щоб фігурувати в «Романсеро»¹, хазяйнувала в сусідніх селищах; однак на місто, яке перебувало під егідою єпископської влади, повстання не поширювалося. Можна було подумати, що сучасна культура взяла гору в боротьбі з войовничими звичаями цієї великої бегетерії і що остання насолоджувалася тривалим миром. Це було настільки вірно, що навіть сам Кабальюко, один із найсамобутніших типів, який втілював у собі бентежний дух старовинної Орбахоси, недвозначно наголошував перед усіма на тому, що він не хоче ні сваритися з урядом, ні вплутуватися в сум'яття, бо це може йому дорого коштувати.

Та що б там не казали, а запальна вдача Рамоса Кабальюко з роками ставала спокійнішою; згасло те завзяття, яке він успадкував від батьків та дідів, найвідомішої розбійницької касті, що будь-коли спустошувала ці землі. Розповідають також, що днями новий губернатор провінції бесідував з цим поважним мужем, і почув з його вуст найпереконливіші запевнення в тому, що він сприятиме громадському спокою та уникатиме будь-якого приводу до заворушень. Надійні свідки запевняють, що він живе в мирі і злагоді з військовими, що його частенько можна побачити з тим чи іншим сержантом у таверні, і навіть казали, ніби йому збираються дати тепленьке місце в муніципалітеті, в столиці провінції. Ох, як важко історичу, який

¹ «Романсеро» — збірник романсів, які в основним жанром іспанської народної поезії.

претендує на неупередженість, в'яснити істину в питанні про ідеї та думки славетних людей, чие ім'я пролунало на весь світ! Просто не знаєш, яких джерел притримуватися, а відсутність точних даних призводить до прикрих непорозумінь. Якщо ми звернемося до таких видатних подій, як 18 брюмера, пограбування Рима Бурбоном, зруйнування Єрусалима,— скажіть, який психолог чи історик зможе визначити думки Бонапарта, Карла V і Тіта до й після цих подій? На нас покладено величезну відповідальність. Щоб хоча б трохи зняти з себе цей тягар, ми будемо наводити слова, фрази, навіть промови, виголошені орбахоським імператором, і таким чином кожен зможе міркувати про все сам і притримуватися тієї думки, яка здається йому найбільш слушною.

Нема ніякого сумніву в тому, що Крістобаль Рамос виїхав з дому і, проїжджаючи вулицею Кондестагле, зустрів трьох селян верхи на мулах; на питання, куди вони прямують, селяни відповіли, що їдуть до сеньйори Перфекти й везуть їй перші овочі й садовину зі своїх городів та садів, а також арендну плату за минулий строк. Це були: сеньйор Пасоларго, парубок на ім'я Фраскіто Гонсалес, та ще третій, середнього віку, міцний чоловіча, на прізвисько Дідуган, хоча його справжнє ім'я було Хосе Естебан Ромеро. Кабальюко повернув назад, щоб побути в гарному товаристві — з цими людьми його пов'язувала давня дружба, — і разом з ними ввійшов до будинку сеньйори. Згідно з найбільш вірогідними відомостями, це сталося присмерком, через два дні після тієї розмови доньї Перфекти й Пінсона, з якою міг познайомитися в попередньому розділі той, хто його читав.

Великий Рамос затримався, переказуючи Лібраді дрібні доручення на прохання однієї сусідки, що довірила йому свої справи. Коли він зайшов до їдальні, три вищезгаданих селянина та сеньйор Лікурго, який через незвичайний збіг обставин теж опинився тут, завели розмову про домашні справи та про врожай. Сеньйора мала дуже поганий настрій; вона до всього прискіпувалася й лаяла селян за те, що небо не посилає дощу, а земля не родить хліба, хоча в цьому, певна річ, бідолахи не були винні. Тут же сидів і сеньйор сповідник. Коли Кабальюко ввійшов, священник ласкаво привітався з ним і вказав йому на крісло поруч себе.

— З'явився наш герой, — презирливо мовила донья Перфекта. — Важко повірити, що так багато балакають про

таку нікчемну людину! Скажи-но, Кабальюко, це правда, що тобі сьогодні вранці надавала ляпасів солдатня?

— Мені? Мені? — обурився кентавр, встаючи з крісла, не в силі знести такої тяжкої образи.

— Так кажуть, — додала сеньйора. — Чи, може, це неправда? А я повірила, бо коли чоловік сам себе має за ніщо... Вони плюнуть тобі в очі, а ти вважатимеш за честь, що на тебе звернули увагу.

— Сеньйоро! — загорлав Рамос. — Якби не моя пошана до вас, а ви мені, як мати рідна, більше ніж мати, моя господиня, моя королева... якби не повага до людини, котра дала мені все, що я маю, якби не повага...

— Ну, далі, далі... Здається, ти хочеш сказати багато, але нічого не говориш.

— Отож я й кажу, якби не повага... Оті чутки про ляпаси — наклеп, — додав Кабальюко, докладаючи величезних зусиль, щоб висловитися. — Усі про мене говорять: куди я ввійшов, звідки вийшов, куди поїхав, звідки приїхав. А чому? Бо хочуть зробити з мене опудало, щоб я по всій окрузі людей баламутив. Але ж ні, знай, кобило, де брикати. Прийшли війська?.. Це погано, та що ж тут вдіш?.. Усунули алькальда, секретаря, суддю?.. Погано; я б хотів, щоб каміння Орбахосі повстало проти них, але я дав слово губернаторові, а досі я...

Він почухав потилицю, суворо насунив брови і, все дужче заплутуючись, провадив далі:

— Нехай я неотесаний, дурний, нестерпний, причена — все що завгодно, та в лицарстві я не поступлюся нікому.

— Погляньте-но, новий Сід, та й годі! — з великим презирством кинула донья Перфекта. — Чи не здається вам, сеньйоре сповіднику, що в Орбахосі не залишилося жодного чоловіка, який мав би почуття сорому?

— Тяжке звинувачення, — задумливо почав священник, не дивлячись на свою приятельку й не віднімаючи руки від підборіддя. — Проте мені здається, що жителі нашого міста занадто покірливо дозволили накласти на себе ганебне ярмо вояччини.

Лікурго й три селянини сміялися.

— Коли солдати й нова влада, — сказала сеньйора, — збезчестять наше місто й відберуть у нас останній реал, ми надішлемо до Мадрида в кришталевій урні всіх хоробрих мужів Орбахосі, щоб виставили у музеї чи показували на вулицях.

— Хай живе сеньйора! — захоплено вигукнув селянин, на прізвисько Дідуган. — Кожне ваше слово — золото. Та не я винний, коли скажуть, що у нас немає хоробрих воїнів. Я вже давно був би з Асеро, та коли чоловік має трьох дітей і жінку... Мало що може статися; а якби не це...

— Але ж губернаторові ти слова не давав? — запитала його сеньйора.

— Губернаторові? — вигукнув Фраскіто Гонсалес. — Та в усьому краї нема другого такого шахрая, який більше б заслуговував на кулю. Губернатор, уряд — усі одним миром мазані. У неділю ваш священик розповідав нам стільки жаків про те, які у Мадриді ересі і як там плюндрують нашу віру... О! Варто було його послухати. А під кінець він навіть зірвався на крик, коли казав, що у релігії вже нема захисників.

— А ось великий Крістобаль Рамос, — промовила сеньйора, з силою плеснувши по плечу кентавра. — Він сяде на коня, проїде майданом і головною вулицею перед очима солдатів, вони глянуть на нього, злякаються його геройського вигляду — і розбіжаться хто куди, ледве живі від страху.

Закінчивши тираду, сеньйора навмисне голосно розсміялася; її сміх пролунав особливо різко, бо ті, хто її слухав, уперто мовчали. Кабальюко зблід.

— Сеньйоре Пасоларго, — вже серйозно заговорила донья Перфекта, — сьогодні ввечері пришліть, будь ласка, до мене вашого сина Бартоломея, я хочу, щоб він залишився тут з нами. Мені потрібні в будинку надійні люди, бо, чого доброго, одного чудового ранку нас з дочкою вб'ють.

— Сеньйоро! — вигукнули усі.

— Сеньйоро! — закричав, встаючи, Кабальюко. — Ви, напевне, жартуєте?

— Сеньйоре Ромеро, сеньйоре Пасоларго, — вела далі донья Перфекта, не дивлячись на головного місцевого забіяку. — Навіть у власному домі я не відчуваю себе в безпеці. Ніхто з жителів Орбахоси не може бути спокійний за себе, а найменше я. Душа моя не знає спокою. Всю ніч не можу заплющити очей.

— Та хто ж, хто насмілиться?..

— Слухайте, — гаряче заговорив Лікурго, — навіть я, старий та хворий, ладен битися зі всією іспанською армією, якщо тільки хтось наважиться торкнутися хоч краєчка вашої сукні, сеньйоро...

— Одного сеньйора Кабальюко цілком досить, — зауважив Фраскіто Гонсалес.

— О ні! — заперечила донья Перфекта з гнівним сарказмом. — Хіба ви не знаєте, що Рамос дав слово губернаторові?..

Кабальюко знову сів і, закинувши ногу на ногу, обхопив коліна руками.

— Нехай мене захищає боягуз, — невмолимо провадила далі сеньйора, — аби тільки він не давав нікому обіцянок. А раптом зі мною трапиться лихо — нападуть на мій дім, заберуть кохану доньку, будуть знущатися наді мною, ображатимуть зневажливими словами...

Вона не змогла договорити. Мова її урвалася, і сеньйора невтішно заридала.

— Сеньйоро, ради бога, заспокойтеся!.. Справді... Ще нема ніяких причин... — квапливо, сумним голосом, зображаючи на обличчі велику скорботу, говорив їй дон Іносенсіо. — Адже іноді треба подумати й про смиренність, щоб знести нещастя, послані нам богом.

— Але хто ж... сеньйоро? Хто насмілиться вчинити такий злочин? — запитав один з чотирьох селян.

— Уся Орбахоса підніметься на ноги, щоб захистити сеньйору.

— Але хто, хто ж? — повторили всі.

— Досить, не набридайте доньї Перфекті настирливими питаннями, — догідливо сказав сповідник. — Ви можете йти.

— Ні, ні, хай залишаться, — жваво відгукнулася сеньйора, втираючи сльози. — Товариство добрих друзів, які раді мені прислужитися, — то велика втіха для мене.

— Хай буде проклятий мій рід, — сказав дядько Лукас, вдаривши себе кулаком по коліну, — якщо всі оді підступи не справа рук сеньйориного небожа.

— Сина дона Хуана Рея?

— Як тільки я побачив його на станції у Вільйорренді й він заговорив до мене своїм медовим голосом, з різними там великосвітськими викрутасами, — заявив Лікурго, — то я відразу ж вирішив, що він великий... не хочу договорювати через повагу до сеньйори... Я миттю зрозумів, що то за тип, а вже я не схиблю, ні. Я добре згадав, що, як то кажуть, по нитці дійдеш до клубочка, який клапоть, така й тканина, а лева по пазурах упізнають.

— Не кажіть при мені лихого про того нещасного чоловіка, — суворо зауважила донья Перфекта. — Якими б ве-

ликими не були його вади, милосердя забороняє нам говорити про них, та ще й при людях.

— Однак милосердя, — досить рішуче заявив дон Іносенсіо, — не завадить нам ужити запобіжних заходів проти поганих людей, а саме про це йдеться. Коли вже в бідолашній Орбахосі так занепали мужність і завзятість, коли вже це місто, як видно, ладне підставити свій лик, щоб купка солдатів на чолі з капралом плюнула йому в очі, то ми повинні об'єднатися, щоб якось захистити себе.

— Я захищатимусь як можу, — покірливо промовила донья Перфекта, схрестивши руки на грудях. — Хай буде воля божа!

— Стільки галасу через дрібниці... Присягаюся життям... У цьому домі всі подурили від страху!.. — вигукнув Кабальюко напівжартома, напівсерйозно. — Можна подумати, що отой дон Пепіто — цілий район (читай: легіон) чортів. Не лякайтеся, моя сеньйоро. Мій небіж Хуан — йому всього тринадцять років — охоронятиме ваш будинок, і тоді побачимо, хто візьме гору: ваш небіж чи мій.

— Ми вже всі знаємо ціну твоєї хоробрості, хвалько, — зауважила сеньйора. — Бідолашний Рамосе, хочеш показати своє завзяття, коли всім відомо, що ти нічого не вартий!

Рамос трохи зблід і якось дивно поглянув на сеньйору — з страхом і в той же час з повагою.

— Авжеж, чоловіче, не дивись так на мене. Ти ж знаєш, що я не боюся хвальків. Хочеш, я скажу тобі прямо? Ти боягуз.

Рамос совався на стільці, наче його штрикали голками. Він з шумом, як кінь, роздував ніздрі, втягуючи й видаючи повітря. В його могутньому тілі вирувала ціла буря варварських пристрастей, прагнучи вирватися назовні й змести все на своєму шляху. Насилу пробурмотівши щось, плутаючи слова, Кабальюко встав і прогуркотів:

— Я відсічу голову сеньйорові Рею!

— Що за дурість! Ти не тільки боягуз, ти звір, — зблідла сеньйора. — Як можна казати про вбивство, коли я не хочу, щоб убивали будь-кого, тим більше мого небожа, людину, яку я люблю, незважаючи на її вади?

— Убивство! Яка дикість! — вигукнув обурено сеньйор Іносенсіо. — Він збожеволів.

— Убити!.. Та одна лише згадка про вбивство жахає мене, Кабальюко, — лагідно мовила сеньйора, заплющуючи очі. — Бідолаха! Тільки-но ти захотів показати свою

завзятість, як відразу ж завив, наче кровожерний вовк. Іди звідси, Рамосе, ти навіюєш на мене страх.

— А хіба ви не казали, сеньйоро, що боїтеся? Хіба не казали, що на будинок нападуть і викрадуть вашу дочку? І зробити це збирається один лише чоловік, — презирливо скривив губи Рамос, знову сідаючи. — Отой дон Пеше ніччема зі своєю математикою. Я помилився, коли сказав, що зверну йому шию. Те опудало треба вхопити за вухо й кинути в річку — нехай собі помокне.

— Ага, дурню, тепер ти смієшся. Але ж не один мій небіж хоче вчинити всі оті беззаконня, про які ти кажеш і яких я так боюся, бо коли б він був сам, я б його не боялася. Я б наказала Лібраді стати біля дверей з віником, та й усе... Але він не сам, ні.

— А хто ж іще?..

— Не вдавай з себе дурника. Невже ти не знаєш, що мій небіж і генерал, який командує отими клятими військами, вступили в коаліцію?..

— Коаліцію? — вигукнув Рамос. Було ясно, що він не розумів цього слова.

— Знюхалися вони, — уточнив Лікурго. — Вступити в каваліцію — то значить знюхатися. Я миттю зметував, куди хилить сеньйора.

— Все зводиться до того, що генерал та офіцери — нерозлийвода з доном Хосе, і чого йому забажається, те ця солдатня й зробить, а солдатня, звісно, чинитиме суд і розправу, бо то ж її ремесло.

— І у нас нема алькальда, щоб захистити нас.

— І судді нема.

— І губернатора теж. Тобто нас віддано на милість отих підлих люців.

— Учора, — втрутився Дідуган, — солдати піддурили найменшу доньку дядька Хуліана, повівши її за собою, і бідолашна боялася повернутися додому; її знайшли біля старого джерела, вона була боса й плакала, збираючи черепки розбитого глечика.

— А ви чули, що трапилося з доном Грегоріо Паломеке? Він працює писарем в містечку Наарілья Альта! — докинув Фраскіто. — Оті шахраї поцупили в нього всі гроші, які були в будинку. А коли про це доповіли генералові, він сказав, що то брехня.

— Ну й харцизяки, світ таких не бачив, — заявив Дідуган. — Кажу вам — ще трохи, і я подамся до Асеро!..

— А що чути про Франсіско Асеро? — в задумі спитала донья Перфекта. — Мені було б шкода, якби з ним сталася якась біда. Скажіть, доне Іносенсію, Франсіско Асеро родом з Орбахоси?

— Ні, він та його брат з Вільяхуана.

— Шкода, що не з Орбахоси. Страшне лихо спіткало наше нещасне місто. Ви часом не знаєте, чи давав Франсіско Асеро слово губернаторові, що він не заважатиме бідолашним солдатикам викрадати дівчат, чинити святотатство й огидну підлоту?

Кабальюко підскаочив. Це вже його не голкою шпигонули — то був жорстокий удар шаблюкою. Обличчя його спалахнуло, очі запалали вогнем, він загорлав:

— Я дав слово губернаторові, бо губернатор казав, що вони прийшли з добрими намірами!

— Не кричи, варваре! Говори по-людськи, і ми вислухаємо тебе.

— Я йому обіцяв, що ні я, ні мої друзі не бунтуватимемо на землі Орбахоси... А кожному, кому кортіло бунтувати, я казав: «Йди до Асеро, а ми тут з місця не зрушимо...» В мене є багато чесних хлопців, так, сеньйоро; і надійних, так, сеньйоро, і мужніх, так, сеньйоро. Вони розсіялися по хуторах і селах, по передмістях і горах, кожен сидить у себе в хаті, розумієте? І коли я скажу їм хоч півслова або навіть чверть слова, розумієте, вони миттю знімуть з цвяхів рушниці, розумієте? І поскачуть на конях чи й так побіжать, куди я накажу... І не треба крутити — я дав слово, тому що дав, а коли я не бунтую, то це тому, що не хочу, а як схочу, щоб у нас були заколотники, то вони у нас будуть, а як не схочу, то їх не буде; бо я такий, яким був завжди, це добре всі знають... І я знову скажу: не крутіть, — правильно? Й не треба говорити все навпаки, — правильно?.. А коли хто хоче, щоб я бунтував, хай скаже мені на повний голос, — правильно? Бо для того й дав нам бог язика, щоб говорити про те й про се. Ви, сеньйоро, добре знаєте, хто я такий, і я теж знаю, що мушу дякувати вам і за сорочку, яку ношу, й за хліб, який їм, і за першу горошину, яку я смоктав, коли мене відлучили від груді, і за труну, що в ній ховали мого батька, коли він помер, і за лікаря, й за ліки, якими ви мене лікували, коли я хворів; вам, сеньйоро, добре відомо, що, коли ви скажете: «Кабальюко, розбий собі голову», — я піду в отой куток і розіб'ю голову об стіну; вам, сеньйоро, добре відомо, що коли ви скажете: «Зараз день», — то хоч я й

бачитиму ніч, але повірю, що помилився і що зараз надворі ясный день; ви, сеньйоро, добре знаєте, що для мене ви та ваше майно — вище за життя і що, коли я побачу, як вас жалить комар, то прощу йому лише через те, що він комар; ви, сеньйоро, добре знаєте, що я люблю вас більше за всіх на світі... Людині з таким серцем, як моє, тільки й треба сказати: «Кабальюко, чортів сину, зроби те й те», — і досить всілякої ритолики, досить усе перекручувати, досить читати мораль, і смикати отут, і шпигати отам...

— Годі, чоловіче, заспокойся, — зичливо сказала донья Перфекта. — Ти аж задихнувся, мов оті республіканські оратори, які проповідували тут вільну релігію, вільне кохання й багато ще чого вільного... Принесіть йому склянку води.

Кабальюко згорнув хустку у вигляді валика, міцного джгута, чи, краще сказати, м'ячика, й провів нею по широкому лобі й потилиці, витираючи рясний піт. Йому принесли склянку води, й сеньйор канонік зі смиренністю, яка так гарно пасувала його святенницькій вдачі, взяв її з рук служниці, подав Кабальюко й тримав тацю, поки той пив. Вода лилася в Кабальюкову горлянку з дзвінким дзюрчанням.

— Тепер принеси й мені склянку, Лібрадіто, — сказав дон Іносенсіо. — Я теж наче трохи вогню вхопив.

Розділ XXII ПРОКИНЬСЯ!

— Що стосується заколотників, — мовила донья Перфекта, коли Кабальюко й священник напилися води, — я раджу тобі робити тільки те, що велить сумління.

— Я нічого не тямлю у цих веліннях! — закричав Рамос. — Я зроблю те, що бажає сеньйора.

— Все, більше я нічого не радитиму тобі в цій важливій справі, — відповіла вона з обачливістю й чемністю, які дуже їй пасували. — Це справа великої ваги, вкрай серйозна, і я не можу нічого радити.

— Але ваша думка...

— Моя думка така: розплющ очі — й побачиш, прочисть вуха — й почуєш... Спитай у свого серця... Спитай у цього судді, у цього радника, котрий так багато знає, й роби те, що він накаже.

Кабальюко замислився; він думав так само, як може думати шабля в руках солдата.

— Ми, жителі Наарільї Альти,— сказав Дідуган,— учора підрахували, скільки нас, і виявилось тринадцять чоловік, готових на будь-яку найважчу справу... Але ми боялися, що сеньйора гніватиметься, й нічого не стали робити. Адже час уже овець стригти.

— Про стрижку не турбуйтеся,— сказала донья Перфекта.— Відкладіть це на потім. Зараз є нагальніші справи.

— Двоє моїх хлоп'ят,— заявив Лікурго,— вчора посварилися, бо один хотів іти до Франсіско Асеро, а другий — ні. Я їм кажу: «Спокійно, дітки, все влаштується. Зачекайте, і в нас не гірше, ніж у людей, хліб печуть».

— Учора ввечері Роке Пелосмалос каже мені,— оголосив дядько Пасоларго,— що як тільки сеньйор Рамос промовить слово, всі будуть тут як тут із зброєю в руках. Шкода, що обидва брати Бургільйос подалися орати в Лугарнобле!

— Ідьте за ними,— жваво мовила господиня.— Лукасе, дай-но коня дядькові Пасоларго.

— Якщо мені накажуть сеньйора і сеньйор Рамос,— сказав Фраскіто Гонсалес,— я подамся до Вільяорренди й дізнаюся, чи не підуть ще Робустіно, лісничий та його брат Педро...

— Це, здається, непогана ідея. Робустіно не наважувється з'явитися в Орбахосі, бо винен мені гроші. Можеш йому сказати, що я прощаю ті його шість з половиною дуρο боргу... Ці бідарі, які вмюють так великодушно жертвувати собою в ім'я високої ідеї, радіють такій дрібниці... Чи не так, сеньйоре Іносенсіо?

— Наш добрий Рамос,— відповів священник,— каже, що його друзі невдоволені ним через його бездіяльність; та як тільки вони побачать, що він настроений рішуче, всі миттю причеплять патронташі до поясів.

— Невже ти вирішив взятися за зброю? — звернулася сеньйора до Рамоса.— Я тобі цього не радила; якщо ти це зробиш, то з власної волі. І дон Іносенсіо, певне, не казав тобі нічого такого. Та коли вже ти так вирішив, то в тебе, мабуть, є на те свої причини... Скажи-но, Крістобалю, хочеш вечеряти? Хочеш підкріпитися? Тільки щиро...

— Щодо моєї поради сеньйорові Рамосу готуватися до бою,— сказав дон Іносенсіо, дивлячись поверх окулярів,— то сеньйора має рацію. Як священник, я не можу давати таких порад. Знаю, що деякі це роблять і навіть самі

беруться за зброю; та мені це здається недоречним, дуже недоречним, і я не буду їх наслідувати. Адже я настільки делікатний, що ніколи не наважуся сказати сеньйорові Рамосу жодного слова з приводу такого тонкого питання: чи треба братися за зброю. Знаю, що Орбахоса цього бажає; знаю, що його благословлятимуть за це всі жителі нашого благородного міста; знаю, що тут у нас можуть бути здійснені подвиги, гідні того, щоб увійти в історію; однак дозвольте мені скромно помовчати.

— Дуже гарно сказано, — докинула донья Перфекта. — Не подобається мені, коли священники втручаються в такі справи. Ось так і мусить поводитися освічений клірик. Ми добре знаємо, що в особливо важливих і скрутних обставинах, наприклад, коли батьківщині й вірі загрожує небезпека, священники можуть вважати, що виконали свій обов'язок, закликаючи народ до бою чи навіть беручи в ньому участь. Адже коли сам бог брав участь у славетних битвах, в образі ангелів чи святих, то його служителі й поготів можуть собі це дозволити. Хіба мало єпископів очолювали кастільські війська під час воєн проти невірних?

— Дуже багато, й деякі з них були уславленими воїнами. Але тепер не ті часи, сеньйоро. Правда, придивившись уважніше, ми побачимо, що віра тепер ще в більшій небезпеці, ніж була раніше... Адже що таке війська, які окупували наше місто й сусідні селища? Що воно таке? Хіба це не підле знаряддя, яким користуються для здійснення своїх підступних задумів і для знищення віри безбожники й протестанти: адже ними переповнено весь Мадрид?.. Ми це добре знаємо. В тому осередку запродавства, розпусти, невіри й презирства до релігії купка поганців, підкуплена чужоземним золотом, докладає всіх зусиль, аби тільки знищити в нашій Іспанії насіння віри... Невже ви думаєте, що вони дозволяють нам правити месоу, а вам — слухати її, бо в них, мовляв, ще залишилися якісь рештки поваги й сорому?.. Та одного чудового дня... Але я спокійний. Мене не бентежать світські, мирські інтереси. Це добре відомо вам, донье Перфекто, це добре відомо всім, хто мене знає. Я спокійний і не боюся перемоги лиходіїв. Я чудово знаю, що на нас чекають жахливі дні, що життя наше, — тих, хто носить сутану, — висить на волосинці, бо в Іспанії, можете в цьому не сумніватися, трапиться те саме, що трапилось у Франції під час французької революції, коли в один день загинули тисячі найпобожніших

священиків... Та я не сумую. Коли дадуть знак до страти, я підставлю свою шию під ніж; я досить пожив на світі. Для чого я потрібен? Ні для чого, ні для чого.

— Хай мене зжеруть собаки, — закричав Дідуган, показуючи кулак, твердий і міцний, як молот, — якщо ми скоро не покінчимо з отією наволоччю.

— Кажуть, наступного тижня почнуть ламати собор, — сказав Фраскіто.

— Думаю, що вони ламатимуть його кайлами та молотами, — промовив священик, посміхаючись. — Та є майстри, які не мають цих знарядь, а все ж вони будують швидше, ніж руйнують. Вам добре відомо, що, згідно з благочестивими переказами, наша чудесна каплиця Саграріо була зруйнована маврами за місяць, а потім ангели відбудували її за одну ніч... Нехай, нехай руйнують.

— У Мадриді, як нам розповідав одного вечора наарільський священик, — сказав Дідуган, — залишилося вже так мало церкв, що деякі священики правлять месу посеред вулиці; але через те, що їх б'ють, зневажають і плюють їм в'очі, багато хто не хоче правити.

— На щастя, у нас, діти мої, — проголосив дон Іносенсіо, — ще не було схожих сцен! А чому? Бо ці лиходії знають, що ви за люди; знають про вашу мужність. Не заздрю тому, хто перший спробує зневажити наших священиків і нашу віру... Та, мабуть, якщо їх вчасно не зупинити, вони таке вчинять... Бідолачна Іспанія, свята, смиренна, добра! Хто міг би сказати, що вона дійде до краю! Та я певен, що невір'я не візьме гору, ні, ні. Є ще мужні люди, є ще люди старого гарту. Чи не так, сеньйоре Рамосе?

— Є ще, є, сеньйоре, — відповів той.

— Я сліпо вірю в те, що свята віра переможе. Мусить же хто-небудь виступити на її захист. Як не одні, то інші. Хто-небудь доб'ється перемоги, а разом з нею — і вічної слави. Злі люди загинуть — не сьогодні, так завтра. Той, хто піде проти святої віри, поляже, поляже неодмінно. Так чи інакше, а поляже неодмінно. Не врятують його ні хитрощі, ні підступи, ні викрутаси. Господня десниця занесена над ним, і вона неминуче вразить. Поспівчуваймо йому, побажаймо йому каяття... А що стосується вас, діти мої, не чекайте, щоб я сказав вам хоч слово про той шлях, який ви, без сумніву, оберете. Знаю, що ви добрі; знаю, що ваша благородна, великодушна рішучість і висока мета, до якої ви прагнете, змивають з вас чорну пляму — гріх пролиття крові; знаю, що бог вас благословить, що ваша перемога,

так само як і ваша смерть, піднесе вас в очах людей і в очах бога; знаю, що ви варті звеличення, похвал і всілякої шани; та, незважаючи на це, діти мої, з моїх вуст ви не почувте заклику до битви. Я ніколи цього не робив і зараз не зробию. Чиніть за велінням вашого благородного серця. Якщо воно накаже вам залишатися вдома, залишайтеся; якщо воно накаже вам стати до бою, — ставайте, в добрий час. Я змирюся зі своєю мученицькою долею й схилю шию перед катом, якщо оті підлі війська й надалі залишаться тут. Та коли лицарський, палкий і благочестивий порив синів Орбахоси сприятиме високій справі використання зла в моїй батьківщині, я вважатиму себе найщасливішою людиною тільки тому, що я ваш співвітчизник, і все мов життя, повне зусиль, покаяння й смирення, видається мені менш гідним вічного раювання, ніж один лише день ваших героїських діянь.

— Краще не скажеш! — захоплено вигукнула донья Перфекта.

Кабальюко сидів, нахилившись уперед, спершись ліктями на коліна. Коли канонік замовк, він вхопив його руку й палко поцілував її.

— Нема на світі кращої людини, ніж ви, — сказав дядько Лікурго, втираючи сльозу чи вдавши, що втирає.

— Хай живе сеньйор сповідник! — закричав Фраскіто Гонсалес, схопившись зі стільця й підкидаючи до стелі капелюха.

— Тихіше, — промовила донья Перфекта. — Сядь, Фраскіто. — Від тебе шуму багато, а користі ніякої.

— Благослови вас боже, ну просто золото, а не мова! — з запалом вигукнув Крістобаль. — Які ж бо ви обоє чудові люди! Доки ви живі, нікого нам більше не треба... Усі в Іспанії мусили б такими бути... Та тільки нікому, бо скрізь саме шахрайство! В Мадриді, в королівському дворі, звідки надходять накази й закони, панують злочинство й облуда. Нещасна наша віра, як їй перенадає!.. Всюди гріх... Сеньйоро Перфекто, сеньйоре Іносенсіо, присягаюся душею свого батька, душею діда, спасінням власної душі, присягаюся, що я ладен умерти.

— Умерти!

— Нехай мене вб'ють оті собаки, нехай вб'ють, бо я не можу розтерти їх на порох. Я занадто слабкий.

— Рамосе, ти могутній.

— Я? Може, серцем я й могутній; та чи є в мене фортеці, кавалерія, артилерія?

— Рамосе,— сказала донья Перфекта, всміхаючись,— я б не стала через це побиватися. Хіба у ворога нема того, що тобі потрібно?

— Є.

— То забори у нього...

— Ми заберемо, так, сеньйоро. Коли я кажу, що заберемо...

— Любий Рамосе,— перебив його дон Іносенсіо.— Вашому становищу просто можна позаздрити... Відзначитись, здійнятися над нікчемною юрбою, стати на один щабель з найбільшими героями світу... Мати право сказати, що вашу руку спрямовує бог!.. О, яка велич, яка шана! Друже мій, я вам не лещу. Яка постава, яке благородство, яке молодецтво!.. Ні, люди такого гарту не можуть померти. З ними бог, ворожі кулі й криця не торкаються їх... Не сміють... Та як же вони насміляться, коли їх скеровують руки єретиків? Любий Кабальюко, коли я дивлюся на вас, коли бачу вашу відвагу й лицарство, я мимоволі згадую слова романсу про завоювання Трапезундської імперії:

Доблесний Роланд з'явився
В латах і в броні надійній,
На коні своїм могутнім —
Славновіснім Бріадорі,
Меч могутній, Дурліндана,
Причепив до свого стану,
Спис, мов щогла, височіє...
В руці має щит надійний...
Видно навіть крізь забрало,
Як палають його очі,
Спис тремтить в руці Роланда,
Як тростина прибережна,
Гордовито він страхає
Супротивникове військо.

— Чудово! — вигукнув Лікурго, заплескавши в долоні.— А я скажу, як дон Реньяльдос:

Реньяльдоса стережися,
Коли хочеш довго жити!
Хто його не побойтись,—
Голову свою загубить;
Знай, моя десниці грізна
Не помилує нікого —
Порубаю вщент безумця
Чи безжально покараю.

— Рамосе, ти, напевне, хочеш вечеряти, перехопити чогось. Чи не так? — запитала сеньйора.

— Ні, ні,— відказав кентавр.— Дайте мені, як на те пішло, тарілку пороху.

Промовивши так, він голосно розреготався, пройшовся кілька разів по кімнаті під пильними поглядами присутніх і, втупивши очі в довбю Перфекту, оглушливо прогримів:

— Я кажу, що розмов більше не треба. Хай живе Орбасоса, смерть Мадріду!

І він вдарив кулаком по столу з такою силою, що затремтіла підлога.

— Ото міць! — прошепотів дон Іносенсіо.

— Ну, в тебе ж і кулачиська...

Всі дивилися на стіл, який розколовся навпіл.

Потім усі погляди обернулися на неоціненного Реньяльдоса, чи то Кабальюко. Певна річ, в його дикому, але гарному обличчі, в зелених очах з дивним котячим відблиском, в смолянному волоссі й атлетичній статурі була якась прихована велич, що змушувала чомусь згадувати про ті племена, які колись панували над світом. Та в цілому весь його вигляд свідчив про жалюгідне виродження, й важко було розгледіти під неотесаною грубістю риси благородства та героїзму. Він так був схожий на великих людей, описаних доном Каetano, як мул на коня.

Розділ XXIII

ТАЄМНИЦЯ

Бесіда тривала ще досить довго; ми не будемо переказувати її всю, бо і без цього наша розповідь не втратить своєї чіткості. Нарешті всі пішли; останнім залишився, як завжди, сеньйор Іносенсіо. Донья Перфекта і священник не встигли перекинутися й двома словами, як до вітальні зайшла стара служниця, котрій хазяйка цілком довіряла і котра виконувала всі її доручення. Донья Перфекта, побачивши, що служниця чимось збентежена й схвильована, також занепокоїлася; вона відразу ж подумала, що в домі сталося якесь лихо.

— Ніде не можу знайти сеньйориту, — відповіла служниця на її запитання.

— Господи! Росаріо!.. Де моя дочка?

— Спаси мене, свята діво-заступнице! — скрикнув священник і вхопив капелюх, щоб бігти за сеньйорою.

— Шукайте її краще... Хіба вона не була з тобою в кімнаті?

— Так, сеньйоро, — відповіла стара, тремтячи, — але нечистий мене попував, і я заснула.

— Хай буде проклятий твій сон!.. Господи!.. Що це таке? Росаріо, Росаріо!.. Лібрадо!

Збігли сходами вгору, вниз, знову вгору, знову вниз, огледіли всі кімнати. І ось нарешті на сходах почувся голос сповідника:

— Тут, тут! Знайшлася. — Він торжествував.

Через мить мати й дочка стояли в галереї віч-на-віч.

— Де ти була? — суворо запитала донья Перфекта, з підозрою дивлячись на дочку.

— В садку, — прошепотіла дівчина, ледве жива від переляку.

— В садку в цю пору? Росаріо!..

— Мені стало жарко, я висунулася з вікна; в мене впала хустка, і я пішла її шукати.

— Чому ти не сказала Лібраді, щоб вона принесла хустку? Лібрадо!.. Де оте дівчисько? Теж заснула?

Лібрада нарешті з'явилась. Вона зблідла, була розгублена й перелякана, наче щось накоїла.

— Що це таке? Де ти була? — в страшному гніві накинулася на неї донья Перфекта.

— Та я, сеньйоро... пішла по білизну в кімнату, ту, яка виходить на вулицю... І заснула.

— Всі у нас сьогодні сплять. А мені здається, що комусь із вас завтра не доведеться спати в моєму домі. Росаріо, можеш іти.

Розуміючи, що треба діяти швидко й рішуче, сеньйора й канонік, не зволікаючи, почали розслідування. Для з'ясування істини з надзвичайною спритністю було пущено в хід погрози, розпитування, прохання й обіцянки. Виявилося, що стара служниця ні в чому не винна, а от Лібрада, плачучи та зітхаючи, щиро призналася у всіх своїх провинах. Перекажемо коротко її розповідь.

Скоро після того, як сеньйор Пінсон поселився в цьому домі, він став залицятися до сеньйорити Росаріо. Він давав Лібраді гроші, за її словами, для того, щоб вона передавала різні доручення й любовні записки. Сеньйорита зовсім не гнівалася, швидше була задоволена; таким чином, минуло кілька днів. І от сьогодні ввечері Росаріо та сеньйор Пінсон домовилися зустрітись і поговорити через вікно кімнати Пінсона, яке виходить до саду. Вони розповіли про свій намір Лібраді, а та за відповідну винагороду, яка була тут же їй вручена, згодилася їм допомогти. Домовилися, що Пінсон вийде з дому як звичайно, непомітно повернеться о дев'ятій годині до своєї кімнати,

знову непомітно вийде з будинку, а тоді повернеться, як завжди, вже відкрито. Отже, його не можна буде ні в чому зацідозрити. Лібрада дочекалася Пінсона. Він увійшов, закутаний в плащ, не зронивши й слова; переступив поріг своєї кімнати якраз тоді, коли сеньйорита спустилася в сад. Лібрада не була присутня на побаченні, вона сторожила в галереї, щоб попередити Пінсона у разі якоїсь небезпеки; через годину він вийшов, як і раніше, щільно закутаний в плащ і не кажучи ні слова.

Коли нещасна закінчила свою сповідь, дон Іносенсіо запитав її:

— А ти певна, що входив і виходив саме сеньйор Пінсон?

Обвинувачена нічого не відповіла, вона була вкрай збентежена. Сеньйора позеленіла від люті.

— Ти бачила його в обличчя?

— Та хто ж то міг бути, як не він? — здивувалася дівчина. — Я певна, що то був Пінсон. Він пішов прямо до своєї кімнати... він дуже добре знав дорогу.

— Дивно, — сказав канонік. — Адже він тут живе, навіщо ж йому так таїтися... Міг прикинутися хворим і залишитися... Чи не так, сеньйоро?

— Лібрадо! — задихнулася від гніву донья Перфекта. — Богом присягаюся, ти підеш на каторгу.

Вона стисла руки з такою силою, що мало не поранила їх до крові власними нігтями.

— Сеньйоре Іносенсіо, — додала вона. — Помремо... Нам залишилося тільки померти.

І вона невтішно заридала.

— Будьте мужні, сеньйоро, — схвильовано промовив священник, — будьте мужні... Зараз необхідні мужність, витримка й велике серце.

— Моє серце — безмежне, — схлипуючи, промовила де Полентінос.

— А моє маленьке... Та ми ще побачимо.

Розділ XXIV ЗІЗНАННЯ

Тим часом Росаріо, відчуваючи, що серце її розривається на шматки, не маючи сили плакати, не в змозі заспокоїтися, відчуваючи, як її єство пронизує, наче холодна криця, гострий біль, з шалено збуреними думками, які бли-

скавично перебігали від світу до бога, від бога до світу, приголомшена, напівбожевільна й боса стояла пізно вночі навколішках у себе в кімнаті на голій підлозі, схрестивши руки, притулившись скронею до краю ліжка, в темряві, на самотині, в німотності. Вона боялася поворухнутися, щоб не привернути уваги матері, котра спала — чи вдавала, що спить, — в сусідній кімнаті. Росаріо, підносячись думками до неба, молилася:

— Господи боже мій, чому раніше я не вмiла лицемірити, а тепер лицемірю? Хіба я безчесна?.. Хіба те, що я зараз відчуваю і що діється зі мною, — це падіння? Хіба я впала так низько, що вже не зможу піднятися? Хіба я вже не добра й не чесна?.. Я сама себе не впізнаю. Чи це я, чи хтось інший?.. Скільки жахів і всього за лічені дні! Скільки переживань! Серце цього не витримає!.. Господи боже мій! Ти чуєш мене? Чи я приречена вічно молитися й не бути почутою?.. Адже я хороша — ніхто мене не переконає, що я погана. Кохати, щиро кохати — хіба це гріх?.. Та ні... це все вигадки, обман. Я найгірша серед усіх поганих жінок на землі. Здається, ніби в мене вселилася якась величезна змія; вона жалить моє серце й отруєє його... Що це я відчуваю? Боже, чому ти не вб'єш мене? Чому не вкинеш у пекло назавжди. Це жахливо, та я зізнаюся, зізнаюся в цьому зараз, коли я наодинці з богом, який чує мене, і зізнаюся в цьому священикові на сповіді. Я ненавиджу свою матір. Але чому ж, чому? Не можу пояснити. Він не сказав про матір жодного поганого слова. Просто не знаю, звідки це взялося... Яка я погана! Нечиста сила оволоділа мною. Господи, прийди до мене, порятує мене, бо я не можу нічого з собою вдіяти... Якась жахлива сила жене мене з цього дому. Хочу втекти, хочу бігти звідси геть. Якщо він не візьме мене з собою, я поповзу за ним по дорозі... Що це за божественна радість, яка зливається у мене в грудях з гірким стражданням?.. Господи боже, батьку мій, просвіти мене! Адже я хочу тільки любити. Я не створена для цієї злоби, яка опанувала мене. Я не створена, щоб лицемірити, обманювати, брехати. Завтра я стану посеред вулиці й кричатиму всім перехожим: «Кохай», «Ненавиджу...» Хоч серцю полегшає... Ото було б щастя, коли б можна було всіх помирити, усіх любити й поважати. Допоможи мені, свята діво!.. Знову ця страшна думка. Я не хочу так думати, а думаю. Я не хочу так відчувати, а відчуваю. Ой, навіщо ж себе обманювати? Я не можу позбавитися цієї думки, навіть заглушити її

не можу... Але я хочу зізнатися в ній і зізнаюся тобі: «Господи, я ненавиджу свою матір!»

Нарешті її здолав тяжкий сон. Та невсипуща уява відтворювала все, що сталося з нею цього вечора, спотворюючи образи, але не змінюючи суті. Росаріо чула, як годинник на соборі пробив дев'яту годину; вона страшенно зраділа, коли стара служниця заснула праведним сном; Росаріо тихенько вийшла з кімнати; вона обережно спустилася сходами і робила крок лише тоді, коли була цілком впевнена, що не зчинить ніякого шуму. Ось Росаріо пройшла через кімнату челяді й кухню, вийшла до саду; там вона на мить затрималася, щоб глянути в небо, всіяне зірками. Вітер ущух. Ніщо не порушувало глибокого спокою ночі. Тиша була неначе сповнена моторошним чеканням, здавалося, ніби в темряві ховається якась загадкова істота, котра пильно, мовчки, не кліпаючи очима, слідкує за дівчиною, сторожко підслуховуючи її таємниці... Ніч спостерігала.

Росаріо підійшла до зашкленних дверей їдальні і обережно заглянула всередину, тоді трохи відступила назад, боячись, щоб її не помітили ті, які там знаходилися. При світлі лампи вона побачила свою матір, що стояла спиною до дверей. Праворуч сидів сповідник; його профіль був дивно спотворений, у нього виріс ніс, що нагадував дзьоб небаченого птаха, і вся його постать перетворилася на якусь горбату тінь, чорну й густу, з усіх боків оброслу рогами, смішну, метушливу й худу. Навпроти сидів Кабальюко, більше схожий на дракона, ніж на людину. Росаріо бачила його зелені очі, схожі на два великих ліхтарі з опуклими скельцями. Блиск очей і могутня постать цього дикуна лякали її. Дядько Лікурго та троє інших здалися їй чудернацькими, кумедними ляльками. Вона вже десь бачила — ну звичайно, у глиняних ляльок на ярмарках — такі ж дурнуваті усмішки, такі ж грубі лиця й такі ж безтямні погляди. Дракон розмахував руками, наче вітряк крилами, поводячи своїми круглими зеленими очима, схожими на аптечні ліхтарі; його погляд засліплював... Розмова, мабуть, була цікавою. Сповідник розмахував крилами — пихатий птах, який хотів злетіти, але не міг. Його дзьоб видовжувався й згинався, а пір'я від люті настовбурчувалося; потім, зіщулившись і заспокоївшись, він ховав лису голову під крило. Тоді починали рухатися глиняні ляльки, бажаючи стати людьми; а Фаскіто Гонсалес посили намагався вдати з себе справжнього чоловіка.

Росаріо відчула незрозумілий страх, побачивши цей гурт друзів. Вона відійшла від дверей і обережно рушила далі, оглядаючись на всі боки, чи, бува, не стежать за нею. Вона нікого не бачила, але їй здавалося, що за нею стежить мільйон очей... Та враз її страхи й сором'язливість зникли. У вікні кімнати, де жив сеньйор Пінсон, з'явився чоловік в блакитному; на його одержі вогняною низкою блищали гудзики. Росаріо підійшла. Тієї ж миті вона відчула, як чийсь руки з військовими нашивками на рукавах підняли її, мов пір'їнку, й швидко перенесли до кімнати. Все змішалося. Раптом почувся якийсь тріск, короткий удар струсував будинок. Ні він, ні вона не знали причини того гуркоту. Вони стрепенулися й замовкли.

То була мить, коли дракон розбив стіл в їдальні.

Розділ XXV

НЕПЕРЕДБАЧЕНІ ПОДІ. ТИМЧАСОВА РОЗГУБЛЕНІСТЬ

Місце дії міняється. Перед нами гарний, світлий, скромний, напрочуд чистий покій. Тонка очеретяна роґожа вкриває підлогу, білі стіни прикрашені чудовими гравюрами із зображеннями святих і ліпленням, досить таки примітивним з художнього погляду. Старовинні меблі з червоного дерева блищать — їх чистять щосуботи, — а на вівтарі, поряд зі статуєю святої діви, якій поклоняються в цьому домі, пишно вбраній в блакитні й срібні шати, стоїть безліч гарненьких дрібничок як священних, так і мирських. Там є картинки, вишиті бісером, миски зі святою водою, підставка для годинника з агнецем божим, скручений пальмовий лист, що залишився після вербної неділі, і багато вазочок зі штучними трояндами. У величезній дубовій шафі — багата, добре підбрана бібліотека: там ви знайдете епікурійця й сибарита Горація, що стоять поряд з ніжним Вергілієм, у віршах якого розповідається, як тремтить і тоне серце палаючої Дідони; носатого Овідія, наскільки величного, настільки й непристойного та улесливого, поряд з Марціалом, зухвалим і хитромудрим вітрогоном; палкого Тібула поряд з великим Ціцероном; суворого Тіта Лівія поряд з жахливим Тацитом, катом Цезарів; пантеїста Лукреція; Ювенала з його смертоносним пером; Плавта, що створив найкращі античні комедії, крутячи жорна в млині; Сенеку-філософа, про якого кажуть, що найкращим діянням його життя була його смерть;

ритора Квінтіліана; хитруна Саллюстія, котрий так гарно оспівує цноту; обох Плініїв, Светонія й Варрона; одно слово, всю римську літературу з тої хвилини, коли пролетіла вона своє перше слово вустами Лівія Андроніка, і аж до тієї миті, коли з вуст Рутілія злетіло її останнє зітхання.

Та зайняті побіжним оглядом покою, ми не помітили, як до нього ввійшли дві жінки. Ще дуже рано; але в Орбахосі завжди встають на світанку. Пташки в клітках співають, аж заходяться; дзвони закликають народ до меси; кози побрязкують своїми веселими дзвіночками, йдучи додому й ніби просячи, щоб їх подоїли.

Обидві сеньйори, яких ми бачимо в кімнаті, тільки що повернулися з меси. Вони вбрані в чорне, у кожної в правій руці маленький молитовник і чотки, обвиті навкруг пальців.

— Твій дядько ось-ось з'явиться, — сказала одна з них. — Коли ми пішли, він саме почав месу, але службу він править швидко й зараз, мабуть, уже знімає в ризниці облачення. Я б залишилася його послухати, та сьогодні у мене ще багато клопоту.

— А я слухала лише проповідника, — відповіла друга. — Свої проповіді він випалює одним духом; тож гадаю, що сьогодні я не мала з того ніякої користі, бо на душі в мене було дуже неспокійно; я весь час думала про ті страшні речі, що у нас тут кояться.

— Нічого не зробиш!.. Слід потерпіти... Побачимо, що порадить нам твій дядько.

— Ой, — скрикнула друга сеньйора, глибоко зітхаючи, — в мене просто кров закипає.

— Бог нас захистить.

— Подумати тільки, що такій сеньйорі, як ви, погрожував якийсь!.. І коли він вже вгамується. Вчора ввечері, сеньйоро, як ви мені наказували, я пішла до готелю вдови Куско дізнатися про новини. Дон Пепіто й генерал Баталья весь час сидять разом і радяться... Ісусе, повелителю мій!.. радяться про свої пекельні плани й п'ють вино пляшка за пляшкою. Непутящі люди, п'яниці. Вони, певне, задумали якусь жахливу підлість. Я вам так співчуваю... Вчора я побачила, що дон Пепіто вийшов з готелю, і пішла за ним...

— І куди ж він пішов?

— В казино, так, сеньйоро, в казино, — сказала оповідачка, трохи знітившись. — А потім повернувся додому. Ой,

як лаяв мене дядько за те, що я до пізньої ночі займаюся цим вистежуванням. Та що вдієш... Боже праведний, допоможи мені! Що тут вдієш... Коли така особа, як ви, опиняється в небезпеці, я просто божеволюю... Так, так, сеньйоро... Адже ті шибайголови, чого доброго, нападуть на ваш дім і викрадуть Росаріо...

Донья Перфекта, втупивши очі в підлогу, довго розмірковувала. Вона була бліда й похмура. Нарешті сказала:

— Не бачу, як можна цьому завадити.

— А я бачу,— жваво відгукнулася співбесідниця, що була... небогою сповідника й матір'ю Хасінто.— Є дуже простий засіб. Я вже пропонувала його, але вам він не сподобався. Ох, сеньйоро, ви занадто добрі. В таких випадках слід бути рішучішою... забути про делікатність. Ви думаете, що бог прогнівається на вас за це?

— Маріє Ремедіос,— гордовито зупинила її сеньйоро,— не мели дурниць.

— Дурниця?! Та ви зі своєю премудрістю нічого не доб'єтеся від вашого небожа. А те, що я пропоную, набагато простіше. Коли нема правосуддя, яке захистило б нас, то ми самі його вершитимемо. Хіба у вашому домі не буває надійних людей, здатних на все? Лише гукніть їх і скажіть: «Слухай, Кабальюко, Пасоларго чи ще там хтось, сьогодні ввечері закутайся як слід, щоб тебе не впізнали; візьми з собою надійного приятеля й стань на розі вулиці Санта-Фас; зачекайте трохи, й коли дон Хосе Рей піде вулицею Траперія до казино — бо він напевне піде туди, зрозуміло? — коли він піде, вийдіть йому назустріч і наженіть на нього страху...»

— Маріє Ремедіос, не базикай дурниць,— з величною гідністю промовила донья Перфекта.

— Тільки полякати, сеньйоро; вислухайте мене герненько — тільки полякати. Невже я порадила б вам учинити злочин?.. Ісусе, батьку мій і спасителю! Лише від самої думки про це мене проймає жах,— здається, ніби в мене перед очима палає вогонь і мигтять криваві плями. Зовсім ні, моя сеньйоро... Налякати, тільки налякати, аби той пройдисвіт знав, що ми маємо добрий захист. Він ходить до казино сам, сеньйоро, зовсім сам і вже там приєднується до гурту своїх друзків, які носять шаблі й кашкети. Уявіть собі, що його налякають, а тоді ще й боки намнуть,— певна річ, без тяжких ран... І тут він або злякається і втече з Орбахоси, або змушений буде злягти в ліжку днів на п'ятнадцять. Звичайно, треба їм сказати,

щоб вони його добре налякали. Навіщо вбивати... З цим треба обережненько, але потовкти як слід не завадить.

— Маріє! — гордо сказала донья Перфекта. — Ти нездатна мислити піднесено, приймати великі, рятівні рішення. Те, що ти мені радиш, — підло й низько.

— Ну, добре, мовчу... Бідолашна я, та ще й дурна! — покірливо пробурмотіла сповідникова небога. — Прибережу краще свою дурість, щоб втішити вас, коли ви втратите дочку.

— Моя дочка!.. Втратити дочку!.. — скрикнула донья Перфекта з раптовою люттю. — Тільки-но я чую про це, як відразу ж божеволію. Ні, в мене її не віднімуть. Якщо Росаріо не гребує цим пропащим чоловіком, то скоро зненавидить його. Бо я так хочу. Адже влада матері чогось варта... Ми вирвемо з її серця цю пристрасть, вірніше, примху, як виривають бур'ян, поки він ще не пустив коріння... Ні, Маріє, цього не може бути, що б не сталося, але цього не буде! До яких би мерзенних засобів не вдався той скажений — ніщо йому не допоможе, я швидше згоджуся, щоб з нею трапилося найбільше нещастя, навіть смерть, аніж бачити її дружиною мого небожа.

— Хай краще вмре й стане здобиччю черви, — ствердила Ремедіос, склавши руки, як на молитві, — ніж опиниться під владою того... Ой сеньйоро, не ображайтеся на мої слова, але з вашого боку буде великою слабкістю, коли ви поступитеся лише через те, що Росаріо мала кілька побачень з отим зухвальцем. Адже позавчорашня пригода, як розповідав дядько, здається мені всього лише підлими хитрощами дона Хосе, який хотів досягти своєї мети, зчинивши скандал. Багато хто так робить... Ой Ісусе, особисто мені гидко навіть глянути на чоловіка, якщо він не священник!

— Замокни, замокни, — в нестямі заговорила донья Перфекта, — не кажи мені про позавчорашній випадок. Який жах! Маріє Ремедіос... Я розумію, що гнів може навіки згубити душу. О боже, я просто палаю... Нещасна я, бачити все це й не бути чоловіком!.. Але, правду кажучи, у мене є свої сумніви щодо позавчорашньої події. Лібрада присягається й божитья, що входив саме Пінсон. Дочка все заперечує, а вона ніколи не брехала!.. Та підозра не покидає мене. Гадаю, що Пінсон — шахрай, він служить ширмою, і тільки...

— От ми й повернулися до того, про що говорили раніше: винуватець усіх бід — наш проклятий математик. Ой,

серце мене не обмануло, коли я побачила його вперше... То що ж, сеньйоро, приготуйтеся до найгіршого, якщо не наважуетесь гукнути Кабальюко й сказати йому: «Кабальюко, надіюсь...»

— Знову за своє. А ти, виявляється, простачка...

— Авжеж, знаю, я й справді проста, та коли я на більше не здатна — нічого не вдієш. Що спаде на думку, те й кажу, не мудруючи.

— Твій план — вульгарний і безглуздий: нам'яти боки, палякати — то ж кожний придумає. Ну й вузьколюба ж ти, Ремедіос: хотіти вирішити якусь серйозну проблему й пропонувати такі дурниці. Я знаю засіб, більш гідний благородних і високородних осіб. Одлущювати! Що то за дурість! А крім того, я не хочу, щоб мій небіж дістав хоча б одну подрапину з мого наказу, ні в якому разі. Бог покарає його так, як вважатиме за потрібне. А ми повинні лише постаратися, щоб воля божа не мала перешкоди, Маріє Ремедіос; в таких справах треба шукати першопричину. Однак ти не розумієш причин, ти бачиш лише дрібниці.

— Хай буде по-вашому, — смиренно сказала небога дона Іносенсіо. — І навіщо господь створив мене такою дурною. Я ж бо нічого не тямлю у всіляких високих речах!

— Треба дивитися в корінь, в корінь, Ремедіос. Ти й зараз не розумієш?

— Не розумію.

— Мій небіж — то не мій небіж, Маріє, а справжнє богохульство, святотатство, демагогія... Знаєш, що таке демагогія?

— Це щось на зразок тих людей, які спалили Париж, обливши вулиці керосином, і які руйнують церкви та стріляють в святі образи... О, це я добре розумію.

— Так от, мій небіж — все те, разом узятє... Ох, якби він жив в Орбахосі сам! Та ні, доню моя. Мій небіж, за волею фатального випадку, який зайвий раз доводить, що бог інколи посилає нам випробування, як покару за гріхи, мій небіж втілює в собі ціле військо, втілює державну владу, алькальдів і суддів; мій небіж — то, Ремедіос... наша нація в офіційному вигляді; друга нація, нація непуцящих, які правлять країною з Мадрида й володіють зараз матеріальною силою; нація уявна, бо справжня нація мовчить, страждає і за все розплачується; нація фальшива, котра піднісує декрети, виголошує промови й перетворює наш уряд, нашу владу на суцільний фарс. Ото і є мій

небіж; привчайся, Ремедіос, дивитись в саму суть. Мій небіж — це уряд, бригадний генерал, новий алькальд, новий суддя; всі вони сприяють йому, бо думають однакою; вони невіддільні один від одного, як ніготь від пальця, це вовки з однієї зграї... Добре затам: треба захищатися від усіх разом, бо у них — один за всіх, всі за одного; треба нападати на всіх разом, і не з палицями з-за рогу, а так, як ішли наші діди на маврів — на маврів, Ремедіос... Люба моя, зрозумій; напруж свій розум, хай в ньому зродяться не лише ниці думки... стань вище, думай про високі речі, Ремедіос.

Небога доня Іносенсіо була вкрай здивована такою величчю. Вона відкрила рот, щоб якось відповісти на цю глибокодумну промову, але з уст її вилетіло лише зітхання.

— Як на маврів, — повторила донья Перфекта. — Це все одно що боротьба між маврами та християнами. Невже ти думала, що коли нагнати страху на мого небожа, то цим усе вирішиться!.. Ну й нетямуща ж ти! Хіба ти не бачиш, що його підтримують друзі? Хіба не бачиш, що ми віддані на волю отих негідників? Не бачиш, що будь-який лейтенантик може підпалити мій дім, коли йому заманеться?.. Невже ти не можеш цього досягнути? Ти ще не зрозуміла, що треба дивитися в корінь? Не бачиш величезної, всеосяжної сили мого ворога, не розумієш, що це не одна людина, а ціла секта?.. Не розумієш, що мій небіж — не просто зло, а загальне лихо?.. Та проти тієї напасти, люба Ремедіос, ми, з благословення божого, виставимо свій батальйон: він знищить пекельне мадрідське ополчення. Кажу тобі, це буде велике й славне діло...

— Хоча б воно нарешті звершилося!

— І ти сумніваєшся? Сьогодні ми станемо свідками жахливих речей... — нетерпляче сказала сеньйора. — Сьогодні. Котра година? Сьома. Так пізно, а нічого не чути!

— Може, мій дядько щось знає. Я чую, він підіймається сходами.

— Слава богу... — сказала донья Перфекта, встаючи й рушаючи назустріч сповідникові. — Він, мабуть, нас децем порадує.

Квапливо ввійшов дон Іносенсіо. Скривлене обличчя священника свідчило, що його душа, яка присвятила себе благочестю й заняттям латиною, була не такою спокійною, як завжди.

— Погані вісті, — сказав він, кладучи на стілець капелюх і розв'язуючи шнурки сутани.

Донья Перфекта зблідла.

— Йдуть арешти,— додав дон Іносенсіо, понизивши голос, наче під кожним стільцем сиділо по солдату.— Без сумніву, вони підозрюють, що наші люди не збираються терпіти їхні грубі жарти, от вони й ходять з будинку до будинку, хапаючи всіх, хто відомий своєю хоробрістю...

Сеньйора впала в крісло й щосили вп'ялася пальцями в дерев'яні бильця.

— Але ще треба, щоб вони дозволили себе арештувати,— зауважила Ремедіос.

— Багато хто з них... багато,— сказав дон Іносенсіо з виразом найвищої похвали, звертаючись до сеньйори,— мав час втекти, й вони пішли зі зброєю й кіньми до Вілья-орренди.

— А Рамос?

— В соборі мені сказали, що саме Рамоса шукають ретельніше за інших... О боже мій! Так нещадно хапати бідолах, які нічого поганого не зробили! Важко повірити, що чесні іспанці зносять таке. Сеньйоро, розповідаючи вам про арешти, я забув сказати, що ви мусите негайно йти додому.

— Зараз же йду... А ті бандити можуть влаштувати обшук в моєму будинку?

— Можливо. Сеньйоро, нас спіткала лиха година,— урочисто й зворушено виголосив дон Іносенсіо.— Боже, змилуйся над нами!

— У мене вдома півдесятка добре озброєних людей,— мовила донья Перфекта, міняючись на виду.— Яке беззаконня! Невже їх теж можуть схопити?..

— Атож, сеньйор Пінсон не втратить нагоди донести на них. Сеньйоро, повторюю, нас спіткала лиха година. Та бог захистить невинних.

— Я йду. Не забудьте зайти до мене.

— Як тільки закінчу урок, сеньйоро... Але думаю, що через тривожний стан у місті ніхто з дітей не прийде сьогодні до школи; та буде урок чи ні, а я все одно зайду до вас... Сеньйоро, я не хочу, щоб ви йшли самі. Вулицями тиняються ці зухвалі ледацюги — солдати... Хасінто! Хасінто!

— Не треба. Я піду сама.

— Нехай вас проведе Хасінто,— сказала мати молодого адвоката.— Йому вже час устати.

Почулися квапливі кроки Хасінто, який збігав сходами

з горішнього поверху. Обличчя його палало, він тяжко дихав.

— Що трапилося? — запитав дядько.

— У сестер Троя, — заявив юнак, — у домі цих... значить...

— Та кажи вже.

— Там Кабальюко.

— Де? Нагорі? В домі Троя?

— Так, сеньйоре... Він говорив зі мною з даху: казав, боїться, що його й там схоплять.

— Ну й тварюка!.. Цей дурень напевне попадеться, — вигукнула донья Перфекта, нетерпляче тупнувши ногою.

— Він хоче спускатися сюди. Благає, щоб ми його схопили.

— Тут?

Канонік і небога презирнулися.

— Хай спускається! — різко кинула донья Перфекта.

— Сюди? — спитав дон Іносенсіо, незадоволено скрикнувши.

— Сюди, — відповіла сеньйора. — Я не знаю іншого будинку, де б він був у більшій безпеці.

— Тут він легко може вискочити через вікно моєї кімнати, — зауважив Хасінто.

— Ну, коли це необхідно...

— Маріє Ремедіос, — сказала сеньйора, — якщо цього чоловіка схоплять, все пропало.

— Хай я дурна й проста, — відповіла небога каноніка, приклавши руку до грудей і стримуючи зітхання, яке ось-ось мало зірватись з її вуст, — та його не схоплять.

Донья Перфекта швидко вийшла з кімнати, а трохи згодом в кріслі, на якому звичайно сидів сеньйор Іносенсіо, придумуючи свої проповіді, розвалився Кабальюко.

Ми не знаємо, яким чином ці відомості дійшли до генерала Батальї, та цілком ясно, що наш розумний воїн знав про перемену настрою в Орбахосі. Тому вранці того самого дня він наказав посадити до в'язниці всіх тих, кого ми нашою мовою, багатою термінами, взятими з епохи повстань, звемо людьми на прикметі. Великий Кабальюко врятувався чудом, сховавшись у будинку сестер Троя; але не вважаючи себе там у безпеці, він перейшов, як ми бачили, до святого й вільного від підозри дому доброго каноніка.

Захопивши найважливіші міські пункти, війська того ж вечора цільно перевіряли всіх, хто входив і виходив з

міста, але Рамосові вдалося втекти, оминувши, чи, може й не оминаючи, всі перепони. Люди були вкрай збентежені; на хуторах біля Вільяорренди місцеве населення почало готуватися до повстання — справи нелегкої. Рамос пройшовся околицями, збираючи людей та зброю; на землі Вільяхуан де Наара діяли летючі загони, які розшукували Асеро. Й тому наш герой за короткий час встиг чимало зробити.

Ночами, ризикуючи життям, він відважно пробирався до Орбахоси, прокладаючи собі шлях за допомогою хитрощів, а може, й підкупу. Популярність і підтримка, що їх він мав у місті, до певної міри охороняли його, й ми, не боячись помилитися, скажемо, що війська розшукували цього завзятого борця не так наполегливо, як інших, менш значних представників місцевого населення. В Іспанії, особливо під час воєн, які тут завжди призводять до морального розкладу, часто можна бачити огидне потурання щодо діячів великого розмаху, тим часом як дрібноту безжально переслідують. Отже, пускаючи в хід свою сміливість, підкуп чи ще якийсь засіб, Кабальюко з'явився в Орбахосі, набрав до своїх загонів усе більше й більше людей, накопичував зброю й гроші. Остерігаючись нападу, він не заходив до себе додому. У доньї Перфекти бував рідко, лише коли доводилося обговорювати якісь важливі плани, й вечеряв звичайно у друзів, найчастіше у якогось поважного священика, а головним чином, у дона Іносенсіо; сеньйор сповідник надав йому притулок того згубного ранку, коли йшли арешти.

Тим часом Баталья телеграфував урядові, що він розкрив нову змову заколотників і арештував заводіїв, а ті рештки, яким вдалося вислизнути з його рук, розсіялися по околицях, наражаючись на активне переслідування наших колон.

Розділ XXVI

МАРІЯ РЕМЕДІОС

Нема нічого більш захоплюючого, ніж пошуки причин, що цікавлять нас, вражають чи бентежать, і нема нічого приємнішого, ніж почуття задоволення, коли ми знаходимо ці причини. Коли ми спостерігаємо приховану чи відверту боротьбу вируючих пристрастей і, спонукувані природним прагненням до узагальнень, котре завжди супро-

воджує процес спостереження, нарешті виявляємо таємне джерело цієї бурхливої річки, ми відчуваємо задоволення, подібне до того, яке відчувають географи, відкриваючи нові землі.

І от сьогодні бог дарував нам це задоволення; адже, досліджуючи всі закутки серцець, биття яких є рушійною силою цієї історії, ми виявили факт, що, без сумніву, дав початок найбільш важливим подіям нашої розповіді: ту пристрасть, яка була першою краплиною води в цьому бурхливому потоці, що за його течією ми спостерігаємо.

Отже, поведемо далі нашу розповідь. На якийсь час нам доведеться покинути сеньйору Полентінос і не думати про те, що могло б з нею трапитися того ранку, коли вона мала розмову з Марією Ремедіос і коли, перелякана, повернулася додому, де мусила вислуховувати гречні перепрошення й запевнення сеньйора Пінсона, який присягався, що доки він живий, доти її будинок не обшукуватимуть. Донья Перфекта гордовито відповіла йому, не удостоюючи навіть поглядом; з цього приводу він чемно просив її пояснити причину такої ворожості. Замість відповіді вона просила залишити її дім, але спершу пояснити, чому він так віроломно поведився останнім часом. Зв'явився дон Кастано й розмовляв з Пінсоном як чоловік з чоловіком; та оскільки зараз нас цікавить інше питання, покинемо Полентінос і підполковника — нехай заладнують свої справи як можуть, і перейдемо до розгляду вищевказаних історичних джерел.

Зосередимо увагу на Марії Ремедіос, жінці досить поважній, саме час присвятити їй кілька рядків. Марія Ремедіос була сеньйорою, справжньою сеньйорою, бо хоч і мала скромне походження, але чесноти її рідного дядька сеньйора Іносенсіо, чоловіка теж невисокого за походженням, що піднісся як завдяки священницькому сану, так і дякуючи своїй вченості, осяяли незвичайним блиском усю родину.

Любов Ремедіос де Хасінто була настільки палкою і всеосяжною, наскільки може вмістити лише материнське серце. Вона любила його до безумства; благополуччя сина було важливіше для неї за все на світі; вона вірила, що її син — неперевершений красень і талант, найдосконаліше творіння бога, і за те, щоб бачити його щасливим і могутнім, вона віддала б кожну мить свого земного життя й навіть частину життя вічного. Материнське почуття, незважаючи на те, що воно святе й благодне, — це єдине по-

чуття, яке допускає перебільшення, єдине почуття, яке не опошлюється, навіть коли межує з безумством. І все ж таки, як не дивно, в житті часто трапляється, що надмірна материнська любов, коли вона позбавлена довершеної чистоти серця та справжньої чесності, має здатність відхилитися вбік і обертатися на гідне жалю шаленство, котре, як і кожна пристрасть, що вийшла з берегів, може призвести до великих помилок і навіть катастроф.

Марію Ремедіос вважали в Орбахосі взірцем цноти та зразковою небогою; можливо, вона такою й була. Вона прислугувувалася всім, хто потребував її допомоги; ніколи не давала зачіпки для поговору й чуток, які ганьбили б її; ніколи не вплутувалася в інтриги. Вона була побожною, та іноді її благочестя межувало з огидним лицемірством; допомагала бідним, дуже вправно вела дяцькове господарство, скрізь її гостинно приймали, скрізь їй догоджали й захоплювалися нею, хоча від її вічних зітхань і бідкання ніхто не мав спокою.

Проте в домі доньї Перфекти ця прегарна сеньйора відчувала своєрідне *capitis diminutio*¹. В давні часи, дуже важкі для родини доброго сповідника, Марія Ремедіос (якщо це правда, то чому б не сказати про це?) була прачкою в домі Полентінос. І не думайте, що через це донья Перфекта дивилася тепер на неї з висока; зовсім ні: донья Перфекта не гордувала нею і ставилася до неї, як до рідної; вони разом обідали, разом молилися, звіряли одна одній свої клопоти, допомагали одна одній в благодійних і благочестивих справах, а також по-господарству... Та (не можемо приховати) їх завжди розділяла якась невидима межа, яку не можна було переступити; одна була сеньйорою лише за становищем, а друга належала до знатного старовинного роду. Донья Перфекта зверталася до Марії на «ти», а Марія Ремедіос ніколи не наважувалася порушити умовностей етикету. Небога доня Іносенсіо відчувала себе такою жалюгідною в присутності цієї поважної дами, приятельки каноніка, що до її природної сором'язливості домішувався ще й відтінок суму. Вона бачила, що добрий канонік був у домі доньї Перфекти чимось на зразок незмінного придворного радника; її коханий син Хасінтіто був у гарних стосунках з сеньйоритою, мало не залицявся до неї, але все одно бідолашна Марія Ремедіос намагалася якнайрідше бувати в цьому домі. Треба заува-

¹ Обмеження в правах (лат.).

жити, що Марія Ремедіос дуже знеблагороджувалася (хай простять мені це слово) поруч з доньєю Перфектою, а це їй було неприємно, бо і в її зітхаючій душі була, як і у всякій душі, своя маленька гордість... Якби її син одружився з Росаріо, став багатим і могутнім, якби він поріднився з доньєю Перфектою, сеньйорою!.. О! Для Марії Ремедіос це було б землею й небом, життям теперішнім і майбутнім, земним і вічним, сенсом існування. Вже багато років її розум і серце плекали цю солодку надію. Ця надія робила її доброю чи поганою, лагідно побожною чи відчайдушно сміливою; ця надія робила її тим, чим вона була, бо без цієї надії Марія просто не існувала б — все життя її було підпорядковане здійсненню цього плану.

Марія Ремедіос мала буденну зовнішність. Вона відзначалася лише дивною свіжістю обличчя і через те здавалася молодшою, ніж була насправді; ходила завжди в жалобі, хоч овдовіла вже давно.

Минуло п'ять днів відтоді, як Кабальюко з'явився в будинку сеньйора сповідника. Вечоріло. Ремедіос ввійшла з запаленою лампою до дядькової кімнати і, поставивши її на стіл, умостилася навпроти старого, що вже півдня сидів непорушно, наче його приц'яли до крісла. Він підпер голову рукою й замислено м'яв пальцями засмагле підборіддя, не голене вже днів зо три.

— Кабальюко прийде вечеряти сьогодні ввечері? — запитав небогу дон Іносенсіо.

— Так, сеньйоре, прийде. В таких респектабельних домах, як наш, бідолаха почуває себе певніше.

— Зате мені якось не по собі в цьому помешканні, незважаючи на всю його респектабельність, — відповів сповідник. — Як ризикує хоробрий Рамос!.. Мені сказали, що у Вільяорренді та на околицях зібралось багато народу... Кажуть, дуже багато... Ти щось чула?

— Чула, що солдати новодяться, наче варвари...

— Дивно, як ці людожери ще не влаштували обшуку в моєму домі! Слово честі, як тільки я побачу, що до нас входить хтось із тих, в червоних штанях, то впаду на цьому ж таки місці.

— Нічого собі, весело! — зітхнула Ремедіос, вклавши в це зітхання всі почуття, що сповнювали її душу. — Не можу забути, як засмутилася донья Перфекта... Ой дядьку, ви мусите піти до неї.

— До неї? Сьогодні ввечері? Але ж вулицями ходять солдати. Уяви собі, що якому-небудь солдафону спаде на

думку... Донья Перфекта має надійний захист. Днями в неї був обшук, забрали шістьох озброєних чоловіків. А потім повернули їх назад. Це нас нема кому захистити, якщо на нас нападуть.

— Я вже послала Хасінто до сеньйори, хай там побуде. А прийде Кабальюко, ми і йому скажемо йти туди... Мене ніхто не переконає в іншому: ці негідники, напевне, готують якусь капость нашому сміливому другові. Бідолашна сеньйора, бідолашна Росаріо!.. І подумати тільки; адже цього можна було б уникнути, якби донья Перфекта згодилася на те, що я пропонувала їй два дні тому...

— Люба небого,— сумно заговорив сповідник,— ми зробили все, що було в людських силах, щоб здійснити наш святий намір. Більше нічого не можна зробити. Ми зазнали поразки, Ремедіос. Змирися й не опирайся: Росаріо не стане жінкою нашого коханого Хасінтіто. Твої золоті мрії, твої надії на щастя, яке свого часу здавалося нам таким близьким (їх здійсненню я присвятив весь свій розум, як і належить доброму дядькові), обернулися химерою, розвіялися, мов дим. Тяжкі перешкоди — лиха вдача відомого нам чоловіка, очевидна любов до нього дівчини та й інші обставини, про які я помовчу, геть поламали наші плани. Ми вже майже перемогли — і раптом виявилися переможеними. Ох, небого моя! Зрозумій просту річ: нині Хасінто заслуговує багато більше, ніж ця божевільна дівчина.

— Примхи, упертість,— роздратовано й гнівно огризнулася Марія.— Ось як ви тепер заговорили, дядьку. Теж мені, мудреці! І донья Перфекта зі своїми високими помислами, і ви зі своїми сумнівами — нічого не варті. Шкода тільки, що бог створив мене такою дурною, дав мені голову з цегли й вапна, як каже сеньйора, а то б я давно вже вирішила питання.

— Ти?

— Якби ви з сеньйорою дозволили мені діяти, то вже давно було б усе зроблено.

— З допомогою палиць?

— Не треба лякатися й робити великі очі, йдеться ж не про вбивство... ото ще!

— Ну, коли почати з биття,— всміхнувся канонік,— це все одно що почухатися... ти знаєш, варто лише почати.

— Отакої!.. Скажіть тоді, що я жорстока й кровожерна... та в мене не стане духу навіть черв'яка вбити, це ж добре

вам відомо. Адже всі знають, що я нікому смерті не бажаю.

— Так от, моя люба, як не крути, а сеньйор Пепе Рей забере дівчину. Це неминуче. Він ладен піти на все, навіть на безчестя. Коли б Росаріо... як вона нас ошукала своїм невинним личком, своїми ангельськими очима, га?... Коли б Росаріо, кажу я, не любила його... так... усе могло б владнатися; але горе! Вона кохає його, як грішник — диявола, вона охвіплена злочинним вогнем; вона потрапила, небого, потрапила до пекельної пастки любовострая. Будьмо ж чесними й справедливими; відвернімо очі від цих безчещених і не думаймо більше ні про нього, ні про неї.

— Ви не знаєте жінок, дядьку, — сказала Ремедіос з облудною улесливістю. — Ви святий чоловік і не розумієте, що у Росаріо це всього лише примхи, які легко виліковуються кількома добрими ляпасами чи півдожиною різок.

— Небого, — урочисто й повчально проголосив дон Іносенсіо, — коли примхи ведуть до серйозних наслідків, то це вже не примхи, а дещо інше.

— Дядьку, ви самі не знаєте, що кажете, — густо почервоніла небога. — Невже ви можете припустити, що Росаріо?.. Який жах! Я захищатиму її, захищатиму... Вона чиста, мов ангел... Ой дядьку, ви мене примушуєте червоніти і просто виводите з себе.

Коли вона це сказала, обличчя доброго священика стало сумним; здавалося, він одразу ж постарів років на десять.

— Люба Ремедіос, — почав він. — Ми зробили все, що було в людських силах, усе, що по совісті ми могли й мушили зробити. Що може бути природнішим, аніж наше бажання поріднити Хасінтіто з цією знатною родиною, першою в Орбахосі; що може бути природнішим, аніж бажання бачити його володарем семи загородніх будинків, пасовиська в Мундогранде, трьох садів на хуторі Арріба, маєтку та інших міських і сільських володінь, які належать дівчині. Твій син цього вартий, і це добре всім відомо. Росаріо він подобався, а вона подобалася йому. Здавалося, все йде гаразд: сама сеньйора, хоч і без захвату, певне, через наше скромне походження, була, здається, схильна до цього, бо мене вона дуже шанує й поважає як сповідника й друга. Та раптом з'являється цей злощасний Пепе Рей. Сеньйора каже мені, що вона зобов'язана братові й не відважиться відхилити його пропозицію. Серйозний конфлікт!

Що мені було робити? Ох, та ти ж нічого до пуття не знаєш. Буду щирий: якби я побачив, що сеньйор Рей — людина добропорядна, яка може зробити Росаріо щасливою, я не став би втручатися в цю справу; але я побачив, що той чоловік — страховисько, і, як духовний пастир цього дому, я відчув себе зобов'язаним вступити в гру. Ти ж знаєш, що я зіткнувся з ним носом до носа, як кажуть в народі. Я викрив його розбещеність, довів, що він безбожник, я показав усім вбогість його серця, отруєного матеріалізмом, і сеньйора переконалася, що вона віддає свою дочку самій розпусті. Ох, яких зусиль це мені коштувало. Сеньйора сумнівалася; я зміцнював її нерішучу душу, радив їй, до яких законних заходів удатися в діях проти племінника, щоб випровадити його без скандалу; підказував їй хитромудрі ідеї; я часто бачив, що її чиста душа сповнена тривогою, й заспокоював її, доводячи, що та битва, яку ми ведемо проти такого лютого ворога, цілком законна. Я ніколи не радив їй вдаватися до насильства, кривавих методів, до огидної жорстокості, я пропонував їй тонкі ходи, в яких не було гріха. Я спокійний, любя небого. Ти ж добре знаєш, що я боровся, що я працював як віл. Ах! Коли вечорами я повертався додому і казав: «Маріє, справи наші йдуть добре, дуже добре», — ти просто шаленіла від радості, цілувала мені руки по сто разів, казала, що я кращий від усіх на світі. Чому ж ти зараз гніваєшся? Адже це так не личить твоїй благородній і миролюбній вдачі. Чому докоряєш мені? Чому напускаєшся на мене, називаючи просто-напросто тюхтієм?

— Бо ви, — відповіла Ремедіос, червона від люті, — раптом злякалися.

— Але ж усе обернулося проти нас, хіба ти не бачиш? Отой проклятий інженер, до якого прихильні військові, ладен на все. Дівчинка його любить; дівчинка... не хочу казати далі. Нічого не вийде, кажу тобі, нічого не вийде.

— Військові! Невже ви, як і донья Перфекта, вірите, що буде війна, невже для того, щоб викинути звідси дона Пепе, одна половина нації мусить повстати проти другої?.. Сеньйора з'їхала з глузду, і ви також.

— Я тієї ж думки, що й вона. Але Пепе Рей в близьких стосунках з військовими, і ця приватна справа перетворюється на щось більше... Ох, небого, усього два дні тому я надіявся, що наші хлопці одним штурханом викинуть звідси солдатню, а тепер, коли я побачив, як обернулася

справа, коли я побачив, що більшу частину наших захисників захопили зненацька ще до того, як вони стали до бою, що Кабальюко переховується і все гине, то я вже ні в що не вірю. Ідеї добра ще занадто слабкі, щоб розтрошити міністрів та емісарів неправди... Ох, небого моя, нам залишилося одне — смирення, смирення.

І дон Іносенсіо, наслідуючи свою небогу в способі висловлення почуттів, двічі чи тричі голосно зітхнув. Марія, як не дивно, мовчала. Не виказувала вона ні гніву, ні звичайної для неї вдовоної чутливості, нічого, крім глибокого, невтішного горя. Коли дядько закінчив свою промову, по рожевих щоках племінниці скотилося дві сльозинки, а згодом почулося тихе схлипування; і мало-помалу, подібно до моря, яке при наближенні бурі шумить усе грізніше й грізніше, все вище й вище здіймаючи хвилі, скорбота Марії Ремедіос набухала, росла, поки не прорвалася в нестримному риданні.

Розділ XXVII

ТЕРЗАННЯ КАНОНІКА

— Смирення, смирення! — знову сказав дон Іносенсіо.

— Смирення, смирення! — повторила Марія Ремедіос, втираючи сльози. — Коли вже моєму любому синові судилося вічно бути невдахою, хай буде так. Позовів стає все менше й менше; скоро настане день, коли адвокатів матимуть за ніщо. Для чого ж тоді талант? Для чого стільки вчитися й сушити собі голову над книжками? Ой нещасні ми, нещасні. Настане день, сеньйоре Іносенсіо, коли в мого бідолашного сина не буде навіть подушки, щоб прихилити голову.

— Що ти кажеш!

— А те, що чуєте. Нехай це не так, тоді скажіть мені: яку спадщину ви залишите йому після своєї смерті? Чотири гроші, шість книжечок, злидні, й більше нічого... Настануть часи, саме такі часи, дядечку!.. Мій бідолашний син так підупав на силі, що не може працювати... Вже зараз, коли він читає якусь книжку, у нього паморочиться в голові, а коли він вчиться вчорами, у нього щоразу починається мігрень. Мабуть, доведеться йому випрошувати собі якесь місце; я змушена буду взятися за шиття, й хто знає, хто знає... чи не підемо ми жебрати.

— Та що ти кажеш!..

— Я добре знаю, що кажу... Гарні ж настануть часи, — додала ця чудова жінка ще плаксивіше. — Боже мій! Що буде з нами? Лише материнське серце таке чутливе... Тільки матері здатні на такі страждання заради добробуту своїх дітей. А ви? Хіба ви можете це зрозуміти? Ні, одна справа — мати дітей і зазнати через них лиха, й зовсім інша — співати в соборі за упокій душі та викладати у школі латину... От і подивіться, яка користь з того, що мій син, ваш троюрідний небіж, має стільки відмінних оцінок і що він сама довершеність, окраса й гордість Орбахоси... Він помре з голоду, бо ми вже знаємо, що таке адвокатура; або змушений буде просити місця в Гавані, де його вб'є жовта пропасниця...

— Та що ти кажеш!..

— Ні, я вже мовчу, вже не докучатиму вам. Я зухвала, плакса, весь час зітхаю, й мене не можна знести, а все тому, що я любляча мати й дбаю про добробут свого коханого сина. Так, сеньйоре, я помру, помру мовчки, за-тамаю свій біль; я проковтну свої сльози, щоб не дратувати сеньйора каноніка... Лише мій найулюбленіший синочок зрозуміє мене і не буде затикати собі вуха, як ви оце зараз... Лихо мені! Бідний Хасінто знає, що заради нього я дала б себе вбити; я купила б йому щастя ціною власного життя. Бідна моя дитино! Мати стільки чеснот — і бути приреченим на пікчемне, жалюгідне існування, так, так, дядьку, не гнівайтесь... Скільки б ви не пускали диму в очі, та все одно ви залишитеся сином дядька Темного, пономаря із Сан-Бернардо, а я — дочкою Ільдефонсо Темного, вашого брата, що торгував горщиками; і мій син завжди буде онуком Темного... отже, у нас ціла купа темноти, і ми ніколи не вийдемо з мороку, ніколи не матимемо класу землі, про який могли б сказати: «Це моє», — ніколи не підстрижемо власної вівці, не видоїмо власної кози; я ніколи-не занурю по лікті руки в лантухи з пшеницею, обмолоченою й провіяною на наших токах... А все через вашу легкодухість, через вашу дурість, через те, що ви — ганчірка...

— Але... що ти кажеш!

Раз за разом скрикуючи так, канонік все більше підвищував голос і, затуливши вуха руками, хитав головою з боку в бік з виразом цілковитої безнадії. Вєрескливе голосіння Марії Ремедіос ставало все пронизливішим і, наче стріла, впивалося в мозок нещасного каноніка, приголомшуючи його. Та раптом обличчя жінки змінилося;

жалісливі схлипування перетворилися на різкі, хрипкі звуки; щоки зблідли, губи затремтіли; вона стисла кулаки, і на її чоло впали пасма розтріпаного волосся; гнів, що нуртував у неї в грудях, ураз висушив слюзи; вона звелася на рівні ноги — не жінка, а гарнія, — і крикнула: — Я поїду звідси, поїду разом з сином!.. Поїдемо до Мадрида; я не хочу, щоб мій син гноївся в цьому селищі. Я втомилася дивитись, як мій Хасінто, незважаючи на ваше заступництво, є цілковите ніщо. Ви чуєте, дядьку? Ми з сином їдемо! Ви нас більше ніколи не побачите, ніколи.

Дон Іносенсіо, склавши руки, приймав страшні блискавки, які метала його небога, з покірливістю приреченого, що бачить перед собою ката і вже втратив усяку надію.

— Ради бога, Ремедіос, — болісно шепотів він, — ради святої діви...

Такі кризи й жахливі вибухи гніву накочувалися на ладігну небогу рідко, зате з великою силою; бувало, що за п'ять-шість років донові Іносенсіо ні разу не доводилося бачити, як Ремедіос ставала фурією.

— Я мати!.. Я мати!.. І коли ніхто не піклується про мого сина, то я сама про нього подумаю, — рикнула ця новоявлена левиця.

— Ради пресвятої діви Марії, заспокойся... То гріх... прочитаймо краще «Отче наш» та «Богородице діво, радуйся!», й ти миттю заспокоїшся.

Священника пройняв піт, і бідолаха тремтів, наче жалюгідне курча в пазурах яструба! Розлючена жінка добила його такими словами:

— Ви ні на що не здатні, ви — нікчемний боягуз... Ми з сином поїдемо звідси назавжди, назавжди. Я сама знайду для нього місце, знайду йому вигідну посаду, зрозуміло вам? Я ладна вилизувати язиком землю, аби тільки прогодувати сина, то хіба я не переверну весь світ, щоб добре влаштувати Хасінто, щоб він мав високе становище у суспільстві, став багатим, зробився поважною персоною, значним кабальєро, й землевласником, і сеньйором, і великою людиною, і всім, чим тільки можна стати, всім, усім!

— Помилуй мене бог! — скрикнув дон Іносенсіо і, впавши на крісло, схилив голову на груди.

Запала тиша; чулося лише уривчасте дихання знавцінілої жінки.

— Небога, — мивовив нарешті дон Іносенсіо, — ти вкоротила мені життя на десять років, ти висушила мені кров,

позбавила розуму. О боже, дай мені розраду, щоб знести все це! Спокою, спокою, господи,— єдине, чого я бажаю; а ти, небого, зроби мені послугу: плач і зітхай, скільки душі завгодно, хоч десять років підряд, бо навіть твоя клята звичка вічно хникати, хоч вона й дратує мене, набагато краща, ніж ця шалена лють. Якби я не знав, що в глибині душі ти добра жінка... Лише подумай, як ти поводишся — адже сьогодні вранці ти сповідувалася й причащалася.

— Так, але це ви, ви в усьому винні.

— Тому, що я сказав тобі «смирення», коли мова зайшла про Хасінто і Росаріо?

— Тому що, коли справа пішла на лад, ви відступаєте й дозволяєте сеньйорові Рею заволодіти Росаріо.

— Але як я можу цьому перешкодити? Правду каже сеньйора, що в тебе голова з цегли. Невже ти хочеш, щоб я схопив шпагу й за одну мить вибив до ноги все військо, а потім з'явився до Рея й поставив умову: «Або ви залишите в спокої дівчину, або я проткну вам горлянку»?

— Ні. Але чому ви, коли я запропонувала сеньйорі залякати небожа, почали мені заперечувати, а не порадили їй те ж саме.

— Ти схибнулася на тому залякуванні.

— Коли «собака здохне, сказ мине».

— Я не можу радити того, що ти називаєш залякуванням. Це може обернутись чимось жахливим.

— Авжеж, бо я вбивця. Чи не так, дядьку?

— Ти ж знаєш, що то підлість — давати волю рукам. Крім того, чому ти думаєш, що той чоловік злякається? А його друзі?

— Вечорами він виходить сам.

— Ти звідки знаєш?

— Я все знаю; він і кроку не ступить, щоб я не знала, розумієте? Дякуючи вдові Куско, я завжди в курсі справ.

— Досить, а то я збожеволію. Хто ж його може налякати?.. Подумай добре.

— Кабальюко.

— Значить, він згоден?..

— Ні, та буде згоден на все, якщо ви накажете.

— Ой небого, дай мені спокій. Я не можу наказати йому вчинити таке звірство. Залякати! Що це означає? Ти вже з ним говорила?

— Так, сеньйоре; але він не звернув уваги на мої слова, вірніше, відмовився це зробити. В Орбахосі є лише двоє

людей, які здатні змусити його наважитися на що завгодно, просто наказати йому: *це* ви й донья Перфекта.

— То хай сеньйора й наказує, якщо бажає. Я ніколи не пораджу кому б то не було вдатися до насильницьких і жорстоких засобів. Знаєш, коли Кабальюко й дехто з його хлопців хотіли вчинити збройний заколот, то їм не вдалося витягти з мене жодного слова, яке закликало б їх до кровопролиття. Ні, я цього не зроблю. Якщо донья Перфекта хоче...

— Вона теж не хоче. Сьогодні вранці я говорила з нею цілих дві години, і вона заявила, що буде проповідувати війну, усіляко сприяючи їй, але ніколи не накаже одній людині нанести удар у спину іншій. Її заперечення були б справедливими, якби мова йшла про щось серйозне... та я не хочу, щоб когось калічили; я хочу лише полякати.

— Ну, коли донья Перфекта не наважуватися наказати, щоб полякали інженера, то я теж не хочу, розумієш? Перш за все чисте сумління.

— Добре,— відповіла небога.— Передайте Кабальюко, щоб він провів мене сьогодні ввечері... більш не кажіть нічого.

— Ти збираєшся вийти так пізно?

— Саме так, сеньйоре, збираюся. А що, хіба я не виходила вчора ввечері?

— Вчора ввечері? Я не знав цього; якби знав, то, певне, розсердився б.

— Скажіть Кабальюко тільки таке: «Любий Рамосе, я буду вам дуже вдячний, якщо ви проведете мою небогу, якій треба вийти сьогодні в одній справі, й захистите її у випадку небезпеки».

— Ну, це він може зробити. Провести... захистити... Ой хитрухо, ти хочеш обманути мене, зробивши своїм спільником в якійсь каверзі.

— Аякже... що ви думаєте? — насмішкувато сказала Марія Ремедіос.— Цієї ночі ми з Рамосом вирішили перерізати купу народу.

— Не жартуй. Повторюю, я не пораджу Рамосові нічого такого, що хоча б здалеку нагадувало недобру справу. Та ось, здається, й він...

Біля дверей, що виходили на вулицю, почувся шум. Потім долинув голос Кабальюко — кентавр розмовляв із слугою, а трохи згодом герой Орбахоси з'явився в кімнаті.

— Новини, викладайте новини, сеньйоре Рамосе,— звернувся до нього священик.— Невже ви не подасте нам на-

дії за нашу гостинність і вечерю?.. Що там у Вільяорренді?

— Дещо є, — відповів сміливець, втомлено сідаючи. — Скоро буде ясно, на що ми здатні.

Як і всі люди, котрі мають якийсь авторитет або хочуть його мати, Кабальюко був дуже стриманий.

— Сьогодні ввечері, друже мій, ви можете, якщо, звісно, хочете, взяти гроші; їх дали мені для...

— Вони потрібні... Однак коли про це пронохають солдати, вони не пропустять мене, — грубо розсміявся Рамос.

— Мовчіть краще, чоловіче... Ми ж знаємо, що ви проходите завжди, коли вам заманеться. Та як же інакше? Ті вояки дивляться на все крізь пальці... а якщо упруться, то кинете їм кілька монет, так? Годі, бачу, що ви не без доброї зброї... Вам не вистачає лише вісімсотміліметрової гармати. Пістолетик, га?.. І ніж?

— Про всяк випадок, — відповів Кабальюко, витягаючи з-за пояса ніж і показуючи страшне лезо.

— Ради бога й святої діви! — зойкнула Марія Ремедіос з виразом жаху на обличчі, заплющуючи очі. — Сховайте ту цяцьку. Сам її вигляд лякає мене.

— Якщо ви не проти, — сказав Рамос, ховаючи ніж, — то повечеряємо.

Марія Ремедіос хутко накрила на стіл, щоб герой не нервував.

— Послухайте, сеньйоре Рамосе, — звернувся до гостя дон Іносенсію, коли сіли вечеряти. — У вас багато справ сьогодні ввечері?

— Не без того, — відповів сміливець. — Це останній мій вечір в Орбахосі, останній. Мушу зібрати кількох хлоп'ят, які ще залишилися тут, а тоді спробую винести селітру й сірку з будинку Сірухеда.

— Я тому питаю, — доброзичливо додав священник, підкладаючи страву в тарілку свого приятеля, — що моя небога хоче, щоб ви супроводили її сьогодні. У неї якась справа, і вже трохи зацізно йти самій.

— До доньї Перфекти? — запитав Рамос. — Я щойно там був, але не став затримуватися.

— Як себе почуває сеньйора?

— Трохи боїться. Я забрав з собою шістьох хлопців, що охороняли її.

— Думаєш, голубе, вони там не потрібні? — з тривогою запитала Ремедіос.

— Вони більш потрібні у Вільяорренді. Навіщо тримати

в чотирьох стінах хоробрих хлопців, правда, сеньйоре каноніку?

— Сеньйоре Рамосе, будинок донї Перфекти ніколи не повинен залишатися без охорони, — оголосив сповідник.

— Там багато слуг. Чи, може, ви думаєте, сеньйоре Іносенсіо, що командуючий бригадою штурмуватиме чужі оселі?

— Ні, але ж ви добре знаєте, що той інженер, грім би його побив.

— Так он воно що... Для цього в домі вистачить віників, — пожартував Крістобаль. — А взагалі іншого шляху немає — доведеться їх одружити. Після того, що вже сталося...

— Крістобалю, — раптом розсердилася Ремедіос, — я думаю, ти не розумівш, яка то важлива річ — одружити людей.

— Я кажу так, бо цього вечора, хвилину тому, своїми очима бачив, як сеньйора з дочкою нібито помирилися. Донья Перфекта обціловувала Росаріо й ласкаво та ніжно промовляла до неї.

— Помирилися! Ти звихнувся з тією зброєю... Та зрештою проведеш мене чи ні?

— Тільки вона хоче йти не до сеньйори, — втрутився канонік, — а до вдови Куско, в готель. Я вже казав: вона не наважується йти сама, боїться, що її скривдять...

— Хто?

— Як — хто! Отой інженер, грім би його побив! Моя небога зустріла його вчора ввечері й сказала йому правду в очі, а тепер боїться: хлопчисько мстивий і зухвалий.

— Не знаю, чи зможу піти... — промовив Кабальюко. — Адже я ховаюся, й мені не слід зв'язуватися з нікчемою доном Хосе. Якби мені не треба було ховатися, то я вже тридцять разів переламав би йому ребра. Та що буде, коли я нападу на нього? Я наведу солдатів на свій слід, вони мене схоплять — і прощавай, Кабальюко. Напасти на нього з-за рогу я не можу, це не в моїй вдачі, та й сеньйора на це не згодиться. Нанести удар в спину — на таке Крістобаль Рамос не піде.

— Подумайте, чоловіче, хіба ми збожеволіли?.. Про що ви говорите? — щиро здивувався сповідник. — Я й на думці не мав радити вам обійтися погано з кабальєро. Я швидше дам втяти собі язика, ніж пораджу щось безчесне. Зло буде покаране, то правда; проте не я, а бог вкаже час для покарання. Про побої не може бути й мови. Я краще сам

підставлю спину під палицю, ніж пораджу християнинові лікувати когось такими ліками. Я кажу вам лише, — додав він, пильно дивлячись на Кабальюко поверх окулярів, — що моя небога йде туди і, можливо, дуже можливо, — чи не так, Ремедіос? — їй доведеться сказати кілька слів тому чоловікові; через це я прошу вас не залишити її без допомоги, коли її скривдять.

— Сьогодні ввечері у мене справи, — коротко й сухо мовив Кабальюко.

— Чуєш, Ремедіос? Почекай до завтра.

— Ніяк не можу. Я піду сама.

— Ні, не підеш. І не треба сперечатися. Сеньйор Рамос не може тебе провести. Уяви собі, раптом цей грубіян образить тебе...

— Образить... образить сеньйору отой!.. — вигукнув Кабальюко. — Та ні, цього не може бути.

— Коли б ви не мали справ!.. Тоді я був би спокійний.

— Маю справи, — сказав кентавр, встаючи з-за столу, — та якщо ви так хочете...

Запала мовчанка. Сповідник заплющив очі й заглибився в роздуми.

— Так, я хочу, сеньйоре Рамосе, — сказав він нарешті.

— Ну, то нема про що й говорити. Ходімо, сеньйоро Маріє.

— Тепер, люба небого, — сказав дон Іносенсіо напівжартома, напівсерйозно, — тепер, коли ми скінчили вечерю, принеси мені таз для умивання.

Він багатозначно подивився на свою небогу і, супроводжуючи свої слова відповідною дією, проголосив:

— Я умиваю руки.

Розділ XXVIII

ВІД ПЕПЕ РЕЯ ДО НОВИ ХУАНУ РЕЮ

Орбахоса, 12 квітня

«Любий батьку. Простіть мені, що я вперше не послухався вас: не поїхав звідси й не відмовився від свого наміру. Ваша порада й прохання свідчать про те, що ви люблячий і чесний батько, а моя впертість — доказ того, що я нерозумний син; та зі мною коїться щось дивне: впертість і почуття честі з'єдналися й перемішалися в мені таким чином, що мені соромно навіть подумати про

можливість відмовитись від своїх планів і відступити. Я дуже змінився. Мені була незнайома та лють, від якої я шаленію зараз. Раніше я часто сміявся над усяким насильством, над бурхливими проявами почуттів запальних людей, так само як і над бруталністю лиходіїв. Тепер же ніщо таке мене не дивує, бо я навіть в самому собі час від часу спостерігаю жахливий нахил до зла. З вами я можу говорити так, як говорив би наодинці з богом чи власним сумлінням; тільки вам і можу сказати: я нікчема, бо нікчемою є той, хто позбавлений могутньої внутрішньої сили, яка могла б протистояти людині, керуючи її пристрастями й ставлячи її життя під жорсткий контроль свідомості. Мені не вистачило християнської твердості, котра підносить дух скривдженої людини на чудову височінь, ставить його вище образ, які він зносить, і вище ворогів, які їх завдають; я проявив слабкість, упавши в шалений гнів, спустившись до рівня тих, хто мене образив, повертаючи їм удари й намагаючись розтроцяти їх тими ж негідними засобами, які сам перейняв від них. Дуже шкодую, що ви не були поруч зі мною й не відмовили мене йти цим шляхом! Тепер уже пізно. Шаленство не жде. Воно вимагає своєї здобичі нетерпляче, на повний голос, владно і невситимо. Я загинув. Не можу забути ваших слів, які ви не раз казали мені: гнів — найгірше з почуттів; раптово змінюючи нашу вдачу, він збурує у нас темні пристрасті, насичуючи їх пекельним полум'ям.

Проте я став таким не лише завдяки гніву, але й завдяки могутньому, палкому почуттю: щирій, глибокій любові до Росарію; і це єдина обставина, яка виправдовує мене. Та якби й не було цього кохання, то навіть просте співчуття неминуче примусило б мене кинути виклик люті та інтригам вашої жахливої сестри, тому що бідна Росарію, душа якої розривається між коханням до мене й дочірнім обов'язком, — одне із найнещасніших створінь на світі. Невже її любов до мене, на яку я відповідаю такою ж любов'ю, не дає мені права відкрити двері її дому й вирвати її звідти, керуючись законом, доки це можливо, і застосовуючи силу з тієї миті, коли закон повстане проти мене? Гадаю, що ваші строгі моральні устої не дозволять вам дати схвальну відповідь на моє запитання; але тепер я вже не відзначаюся колишньою чистотою вдачі й послідовністю мислення, яке мало точність наукового трактату. Я вже не той, кому досконале виховання дало рідну подиву прямоту почуттів: зараз я такий, як усі; в одну мить я ступив

на спільну для всіх дорогу несправедливості та зла. Приготуйтеся почути, що я вчинив дурість. Обов'язково сповіщатиму вам про всі свої безумства, в міру того як здійснюватиму їх.

Та визнання власної вини не знімає з мене відповідальності за важливі події, які мали й ще матимуть місце; отже, незважаючи на всі мої докази, не вся вина падає на вашу сестру. Відповідальність доньї Перфекти, без сумніву, величезна. Наскільки велика моя? Ох, любий батьку! Не вірте ніяким чуткам, вірте лише тому, що я вам відкрію. Коли вам скажуть, що я вчинив підлість обдуману, то назвіть це брехнею. Важко, дуже важко судити про себе в тому стані душевного сум'яття, в якому оце я перебуваю; та смію запевнити вас, що я не зчиняв скандалу навмисне. Ви ж знаєте, що може статися з почуттям, коли обставини сприяють його страхітливому невтримному росту.

Але найприкріше те, що я вдався до обману, брехні й облуди, я, котрий був раніше втіленням правдивості! Я перестав бути самим собою... Певне, це найбільший порок, який може вразити людську душу? Початок це для мене чи кінець? Нічого не знаю. Якщо Росарію своєю небесною рукою не вирве мене з пекла, в якому крається моя совість, то я хочу, щоб рятувати мене з'явилися ви. Моя сестра — справжній ангел, і, страждаючи з моєї вини, вона навчила мене багато чому, чого раніше я не знав.

Не дивуйтеся непослідовності мого листа. Мене розривають суперечливі почуття. Часом мене полонять думки, справді гідні моєї безсмертної душі; та інколи мене просто опановує безсилля, і я думаю про тих нікчемних і жалюгідних людей, чию нищість ви змальовували мені колись в яскравих барвах, щоб прищепити до них відразу. Зараз я готовий чинити зло й добро. Хай бог зжалиться наді мною. Я вже знаю, що таке молитва: це урочисте, повне глибоких роздумів благання настільки своєрідне для кожної людини, що воно не вміщується у завчені нами формули; коли молишся, душа виходить з берегів, повна відваги, вона прагне віднайти свій початок; молитва протилежна доктрам сумління, коли душа, сточена гризотою, стискається, ховається і намагається, як це не смішно, зробитися невидимою для всіх. Ви навчили мене багато чому хорошому; але тепер я проходжу практику, як кажемо ми, інженери. Я застосовую науку на практиці, це дає можливість розширити та уточнити мої знання... Зараз мені

здається, що я не такий вже поганий, яким я сам себе вважаю. Чи це так?

Спішу закінчити листа. Треба надіслати його з солдатами, які йдуть до станції Вільяорренда, бо не можна довіритися пошті — вона в руках цих людей».

14 квітня

«Я розважив би вас, любий батьку, коли б міг розповісти, як мислять люди цього містечка. Ви, напевне, вже знаєте, що майже весь цей край повстав із зброєю в руках. Цього слід було сподіватися, й політики помиляються, коли думають, що все буде закінчено в лічені дні. Ворожість до нас і до уряду закладена в самому духові орбахосців і є ніби часткою їхньої релігії. Переходячи, зокрема, до питання наших взаємовідносин з тіткою, повідаю вам надзвичайну річ: бідолашна сеньйора, просякнута феодалізмом аж до кісток, вигадала, ніби я збираюся напасти на її дім і викрасти дочку, як це робили середньовічні лицарі, які брали в облогу ворожі замки, щоб вчинити якусь сваволю. Не смійтесь — це правда: такий склад думок місцевого люду. Не треба вам уже й казати, що вона має мене за чудовисько, за якийсь різновид мавританського короля-єретика; про офіцерів, з якими я заприятелював, вона не кращої думки. Серед прибічників доньї Перфекти повелось думати, начебто військові та я уклали диявольський союз проти церкви й збираємося позбавити Орбахосу її скарбів, віри й дівчат. Як стало мені відомо, ваша сестра сліпо вірить, ніби я штурмуватиму її будинок, і не сумніваюся, що за дверима у неї вже споруджено барикади.

Інакше й бути не може. Тут переважно побутують найбільш заскнілі поняття про суспільство, релігію, державу й власність. Релігійний фанатизм штовхає орбахосців на збройні виступи проти уряду, який нібито зневажив їхню віру, а її насправді у них нема, і воскресив у їхніх душах феодалні звички; вони вирішують усі суперечки грубою силою, вогнем та кров'ю, вбиваючи кожного, хто мислить інакше, і через те вважають, що нема в світі нікого, хто користувався б іншими засобами.

Не збираючись здійснювати в тітчиному домі донкіхотських подвигів, я намагався позбавити її деяких неприємностей, яких не були позбавлені всі інші. Завдяки моїй дружбі з командуючим бригадою, її не зобов'язали подати списки залежних від неї людей, котрі пішли в загони заколотників; якщо її дім і зазнав обшуку, то це було,

наскільки мені відомо, простою формальністю; якщо й було роззброєно шістьох чоловіків, які знаходилися у неї в будинку, то замість них вона взяла до себе стільки ж інших, і ніхто її за це не покарав. Тепер ви бачите, яка велика моя ворожість до сеньйори.

Правда, мене підтримує військова влада; та я вдаюся до її допомоги виключно через те, щоб уникнути образ чи насильства з боку тих жорстоких людей. Мої надії на успіх ґрунтуються на тому, що вся місцева влада, недавно призначена генералом, приязно ставиться до мене і морально підтримує. З її допомогою я наганяю на ворогів страху. Я не знаю, чи доведеться мені вдатися до якогось насильства; та вам нема чого лякатися: облога й штурм будинку — то лише сміховинні вигадки вашої просякнутої феодалним духом сестри. Випадково я опинився у вигідному становищі. Гнів і кохання, що вирують у моїй душі, спонукають мене скористатися ним. Не знаю, до чого я дійду».

17 квітня

«Ваш лист дуже втішив мене. Так, я можу досягти мети, йдучи лише законними шляхами, а вони є найпридатнішими. Я бесідував з представниками місцевої влади, і всі вони підтвердили вашу точку зору. Я задоволений. Якщо вже я вселив у сестрину душу думку про непокору, то хай вона принаймні буде під захистом державних законів. Я зроблю те, що ви наказуєте, тобто відмовлюся від не зовсім пристойної дружньої допомоги Пінсона; розірву союз з військовими, який так усіх жахає; перестану хвалитися їхньою могутністю; покладу край авантюрам і в слухний момент діятиму спокійно, розважливо й з усією можливою сумірністю. Так буде краще. Своєю напівсерйозною, напівжартівливою дружбою з військовими я мав на меті захистити себе від дикості орбахосців, від слуг і родичів моєї тітки. А взагалі я завжди заперечував ідею того, що ми звемо збройним втручанням.

Друг, який мене підтримував, змушений був піти з тітчиного дому; та зв'язок з сестрою не розірваний. Бідолашна героїчно зносить страждання й сліпо кориться мені.

За мене не хвилюйтеся. Зі свого боку я нічого не боюся й дуже спокійний».

«Сьогодні не встигаю написати більше двох рядків. Маю багато справ. Усе завершиться через кілька днів. Більше не пишійть мені до цієї діри. Скоро ви матимете приємність обійняти свого сина.

Пене»

Розділ XXIX

РОСАРІО ПОЛЕНТИНОС ВІД ПЕПЕ РЕЯ

«Передай Естебанільйо ключ від садової хвіртки й накажи йому притримати собаку. Хлопець відданий мені душею й тілом. Нічого не бійся. Ти мене дуже засмутиш, якщо тобі не вдасться вийти в сад, як минулої ночі. Зроби все можливе. Я буду в саду по півночі. Я скажу тобі, що вирішив і що ти мусиш робити. Заспокойся, дівчинко моя, я не вдамся до нерозумних і брутальних засобів. Я тобі все розповім. Справа це не проста, й нам треба про неї поговорити. Я добре уявляю собі твій страх і тугу від думки про те, що я так близько від тебе. Ось уже вісім днів, як ми не бачимося. Присягаюся, що нашій розлуці скоро настане край, все скінчиться. Серце мені підказує, що я нарешті тебе побачу. Нехай я буду проклятий, якщо не побачу тебе».

Розділ XXX

ЗАГАНЯЮТЬ ЗВІРА

Двоє людей, жінка й чоловік, зайшли на початку одинадцятої години вечора до готелю вдови Куско і вийшли звідти, коли пробило пів на дванадцятую.

— Тепер, сеньйоро Маріє, — сказав чоловік, — я відведу вас додому, бо маю багато справ.

— Стій, Рамосе, ради бога, — відповіла жінка. — Чого б нам не пройти до казино й не зачекати, поки він вийде? Ти ж чув... Сьогодні ввечері він говорив з Естебанільйо, садівником сеньйори.

— А так, значить, ви шукаєте дона Хосе? — незадоволено запитав кентавр. — Мене це не обходить! Його залицяння до донї Росаріо призвело до того, до чого й мало призвести, й тепер у сеньйори нема іншої ради, як одружити їх. Ото моя думка.

— Ну й тварюка ж ти!— розгнівано вигукнула Ремедіос.

— Сеньйоро, я йду.

— Невже, нечемо, ти покинеш мене саму посеред вулиці?

— Якщо ви не підете зараз додому, сеньйоро, я так і зроблю.

— Але ж ти кидаєш мене одну, мене можуть скривдити... Слухай, Рамосе. Дон Хосе зараз вийде із казино, він завжди виходить у цей час. Я тільки хочу дізнатися, куди він піде. Це моя примха, всього лише примха.

— Та кажу ж вам, що в мене багато справ, а зараз про-б'є дванадцятю.

— Тихо,— прошепотіла Ремедіос,— сховаймося за рогом... Якийсь чоловік іде вулицею Траперія Альта. Це він.

— Доц Хосе... Впізнаю його ходу.

Вони причаїлися, і чоловік пройшов повз них.

— Ходімо за ним,— занепокоєно заговорила Марія Ремедіос,— ходімо за ним по п'ятах, Рамосе.

— Сеньйоро...

— Ми тільки глянемо, чи піде він додому.

— Лише хвилину, не більше, доньє Ремедіос. Мушу вже йти.

Вони пройшли кроків із триста на чималій відстані від чоловіка, за яким стежили. Нарешті сповідникова небога зупинилася й промовила:

— Він пішов не до себе.

— Мабуть, до генерала.

— Генерал мешкає вище, а дон Пепе прямус вниз, до будинку сеньйори.

— До будинку сеньйори! — вигукнув Кабальюко, прискоривши ходу.

Та вони помилилися: той, за ким вони слідкували, поминув будинок Полентіносів і пішов далі.

— От бачите — не туди!

— Крістобалю, ходімо за ним,— сказала Ремедіос, гарячково стискаючи руку кентавра.— В мене передчуття.

— Скоро ми про все дізнаємося, далі місто кінчається.

— Не поспішай... Він може нас побачити... Я так і думала, сеньйоре Рамосе: він хоче ввійти до саду через забиту хвіртку.

— Сеньйоро, ви з'їхали з глузду!

— Вперед — і ми побачимо.

Ніч була темна, й переслідувачі не могли зрозуміти, куди подівся сеньйор Рей; але вони почули скрип іржавих завіс і побачили, що біля стіни нікого немає,— значить, інженер увійшов до саду. Кабальюко здивовано витріщився на свою супутницю. Він наче одурів.

— І він ще думає!.. Невже ти сумніваєшся?

— А що маю робити? — розгублено запитав мужній зазолотник.— Полякати його? Не знаю навіть, що скаже сеньйора: Я ж був у них сьогодні ввечері, й мені здалося, що мати й дочка помирилися.

— Не будь дурнем... Чого стоїш?

— Та згадав, що там уже немає озброєних хлонців, я ж наказав їм піти.

— Господи, цей йолоп і досі не знає, що треба робити. Рамосе, не будь боягузом, йди до саду.

— Як же я пройду, коли хвіртку замкнули?

— Лізь через стіну... От вайло! Якби я була чоловіком...

— Значить, лізти... Там нагорі вибито кілька цеглиць... то лазять хлопчачки красти яблука.

— Нагору, хутчій. Я побіжу постукаю в парадні двері, збуджу сеньйору, якщо вона спить.

Кентавр насилу видерся на стіну, сів на неї верхи й відразу ж зник у чорній гущавині дерев. Марія Ремедіос мерщій кинулася на вулицю Кондестабле, зупинилася біля парадних дверей, вхопила дверний молоток і стукнула... стукнула тричі, вклавши в ті удари всю свою душу і все своє життя.

Розділ XXXI ДОНЬЯ ПЕРФЕКТА

Погляньте, з яким спокоєм пише донья Перфекта. Пробрітьтеся до неї в кімнату, незважаючи на пізню пору, і ви побачите її за важливою справою; вона розмірковує або пише довгі, сумлінні листи твердим, чітким почерком, красиво виводячи букви. Світло газової лампи яскраво освітлює її обличчя, погруддя й руки; падаючи крізь абажур, воно оповиває м'яким півмороком сеньйору і майже всю кімнату. Вона схожа на породжене уявою світле видіння серед неясних, полохливих тіней.

Може здатися дивним, що ми й досі не наголосили на одній важливій обставині: донья Перфекта була гарна, точніше, ще гарна, обличчя її зберігало сліди справжньої,

довершеної вроди. Життя в провінції, відсутність жіночої пихи, небажання чепуритися й гарно вдягатися, зневажистість до мод і нехтування світською метушнею зробили своє: природжена врода доньї Перфекти стала майже непомітною. Її обличчя псувала також густа жовтизна, а це свідчило про жовчну вдачу характеру.

У неї були великі чорні очі, витонченої форми ніс, високе, відкрите чоло; кожний, глянувши на неї, побачив би в ній досконалий взірець жіночої вроди; та якась жорстокість і зарозумілість, котрі прозирали в рисах її обличчя, викликали відразу. Якщо іноді негарні люди валять до себе, то гарне обличчя Перфекти, навпаки, відштовхувало. Які б ласкаві слова вона не говорила, погляд, що супроводжував їх, тримав людей на відстані й зводив перед ними міцну перепону боязкої поваги; проте в розмові зі своїми людьми — родичами, прихильниками й спільниками, вона була надзвичайно привабливою. Сеньйора вміла владарювати, й ніхто не міг зрівнятися з нею в мистецтві говорити з кожним на особливий, зрозумілий саме йому мові.

Жовчна вдача й надмірна пристрась до всіх і всього, що стосувалося релігії, яка безперестанно й безцільно збуджувала її уяву, передчасно постарили її: вона була ще не стара, але вже не здавалася й молодою. Можна сказати, що своїми звичками й способом життя вона створила навколо себе якусь оболонку, невидимий цупкий футляр: у ньому вона ховалася, як слимак у своїй переносній хатці. Донья Перфекта рідко виходила зі своєї черепашки.

Завдяки бездоганним манерам і славі добродісної людини, які ми відзначали з моменту її появи в нашій розповіді, донья Перфекта мала в Орбахосі величезний авторитет. Крім того, вона підтримувала зв'язки з впливовими дамами в Мадриді, — це з їхньою допомогою вона добилася небожевої відставки.

І от тепер ми бачимо, як сеньйора сидить за своїм бюро; то єдиний повірений всіх її планів, сховище численних земних рахунків з селянами й духовних рахунків з богом та суспільством. Тут вона писала листи, які регулярно чотири рази на рік отримував її брат; тут вона складала записки до судді й нотаріуса, намовляючи їх заплутати по можливості судові справи Пепе Рея; тут вона плела інтриги, внаслідок яких він втратив довіру уряду; тут вона по довгу бесідувала з доном Іносенсіо. А щоб прослідкувати

за іншими її діями, результати яких ми вже бачили, треба було б піти за нею до єпископського палацу й до кількох її близьких друзів.

Ми не знаємо, як любила донья Перфекта. Але ненавиділа вона з палким завзяттям, неначе ангел-охоронець людської ворожнечі. Так діє на суворий характер, позбавлений природженої доброти, релігійна екзальтація, що живиться не сумлінням, не істиною, відкритою людям у поняттях простих і прекрасних, а добуває свої життєві соки з вузьких формул, підкорених лише інтересам церкви. Для того, щоб святенництво було невинним, воно має жити в дуже чистому серці. Правда, і в цьому випадку воно безплідне для добра. Та якщо чиясь серце з'явилося на світ без ангельської чистоти, котра завчасно будує для себе на землі переддвер'я раю, воно не повинно занадто захоплюватися тим, що бачить у вітарах, на хорах, в монастирських приймальнях та в ризницях, звісно, якщо воно задалегідь не спорудило вітара, кафедри та сповідальні в своїй совісті.

Інкюлі, кидаючи писати, донья Перфекта заходила до сусіднього покою, де перебувала її дочка. Росаріо було наказано спати; та вона, скочуючись усе нижче й нижче в прірву непокори, лежала з розплющеними очима.

— Чому ти не спиш? — запитала сеньйора. — А я оце вирішила зовсім не лягати. Ти ж знаєш, Кабальюко забрав з собою людей, які у нас були. Може трапитися що завгодно, і я мушу бути на сторожі!.. Якби я не була на сторожі, що сталося б з тобою й зі мною?..

— Котра година? — запитала дівчина.

— Скоро північ... Ти, мабуть, не боїшся... А я боюся.

Росаріо тремтіла; було видно, що її охопила страшна, чорна туга. Дівчина то дивилася вгору, наче хотіла молитися, то звертала погляд на матір, повний невимовного жаху.

— Що це з тобою?

— Ви сказали, що вже північ?

— Так.

— Ну... Але правда вже північ?

Росаріо хотіла щось сказати, вона стріпувала головою, наче намагалася скинути важкий тягар.

— Що з тобою коїться?.. Щось трапилося? — запитала мати, пронизавши її проникливим поглядом.

— Так... я хотіла сказати вам, — пробелькотіла сеньйорита, — хотіла сказати... Нічого, нічого, я зараз засну.

— Росаріо, дитино моя. Твоє серце для мене — то відкрита книга, — суворо промовила донья Перфекта. — Ти схвильована. Я вже казала, що ладна простити тебе, але ти повинна розкаятися, повинна стати хорошою й чесною дівчиною...

— Та хіба ж я не хороша? Ой мамо, мамо моя, я вмираю!

Росаріо зайшлася тужним, невтішним плачем.

— Що означають ці сльози? — запитала мати, обіймаючи її. — Якщо це сльози каяття, я благословляю їх.

— Не каюсь я, не можу розкаятись! — скрикнула дівчина в пориві розпачу, який надав їй справжньої величі.

Вона звела голову, і на її обличчі відбився вираз натхненної сили. Волосся розсипалося по плечах. Не можна й уявити собі більш прекрасного образу ангела, готового повстати.

— Але ж ти втрачаєш розум... Що це з тобою? — промовила донья Перфекта, кладучи їй на плечі обидві руки.

— Я йду, я йду! — в нестямі закричала Росаріо.

І вона скочила з ліжка.

— Росаріо, Росаріо... дитино моя... Боже мій! Що з тобою?

— Ой мамо, — говорила дівчина, обіймаючи матір, — зв'яжіть мене.

— І правда, ти цього заслуговуєш... Що це за безумство?

— Зв'яжіть мене... Я йду, йду з ним.

Донья Перфекта відчула, як полум'я пройняло її серце і обпалило губи. Та вона стрималася й відповіла доньці лише поглядом чорних, чорніших від ночі, очей.

— Мамо, мамо, я ненавиджу все на світі, крім нього одного! — вигукнула Росаріо. — Слухайте мою сповідь, бо я хочу висповідатись перед усіма, але спершу — перед вами.

— Ти вб'єш мене, ти вбиваєш мене.

— Я хочу висповідатися вам, щоб ви мене простили... Той тягар, той тягар не дає жити, душить мене...

— Тягар гріха!.. Додай до нього боже прокляття і спробуй нести цей тягар, нещасна... Лише я можу зняти його з тебе.

— Ні, не ви, тільки не ви! — у відчаї закричала Росаріо. — Вислухайте мене: я хочу розповісти все, все... А тоді виженіть мене з дому, де я народилася.

— Вигнати тебе? Я?

— Інакше я сама піду.

— Ні! Я навчу тебе обов'язків дочки, про які ти забула.
— Я втечу. Він візьме мене з собою.
— Він так сказав? Він тебе навчив? Він тобі наказав? —
Мати засипала її питаннями, наче блискавками.

— Так, це він мене навчив... Ми домовилися, що одружимося. Це необхідно, мамо, рідна моя. Я любитиму вас... я знаю, що повинна любити вас... Моя душа загине, якщо я не любитиму вас.

Ламаючи руки, вона впала навколішки й поцілувала материні ноги.

— Росаріо, Росаріо! — страшним голосом скрикнула донья Перфекта. — Встань.

Запала тиша.

— Він писав тобі?

— Так.

— Ти його бачила після тієї ночі?

— Так.

— І ти!..

— Я також йому писала. Ой сеньйоро! Чому ви так на мене дивитесь?.. Ви мені не мати.

— Якби ж то. Радій, що завдаєш мені таких мук. Ти вбиваєш мене, нема мені порятунку! — кричала донья Перфекта в невимовному збудженні. — Кажеш, що той зухалець...

— Мій чоловік... Я вийду за нього, закон захистить мене... Ви не жінка... Чому ви так на мене дивитесь? Я вся тремчу... Мамо, не проклинайте мене, мамо!

— Ти сама себе прокляла. Досить! Корись мені, і я прощу тебе... Відповідай, коли ти отримала від нього листа.

— Сьогодні.

— Яка зрада! Яка ганьба! — швидше рикнула, ніж промовила мати. — Ви збирались зустрітись?

— Так.

— Коли?

— Сьогодні вночі.

— Де?

— Тут, тут. Я все вам скажу, все. Я знаю, що чиню злочин... Це ганьба; та ви, моя мати, ви врятуєте мене з цього пекла. Правда? Скажіть одне слово, одне тільки слово.

— Цей чоловік тут, в моєму домі! — зойкнула донья Перфекта, зробивши кілька кроків, що нагадували стрибки дикого звіра.

Росаріо, повзла за нею на колінах. У цю мить пролунали

три удари, три гарматних постріли, три вибухи. То стукала в двері Марія Ремедіос, то був стукіт її серця. Будинок здригався від страшних ударів. Дочка й мати закам'яніли.

Слуга спустився вниз і відчинив двері, а за хвилину до кімнати ввірвалася Марія Ремедіос — не жінка, а василіск, закутаний в хустку. Її обличчя, спотворене тривогою, палало вогнем.

— Він тут, він тут!.. — задихаючись, крикнула вона. — Він пройшов до саду через хвіртку... — Після кожного слова вона зупинялася, щоб перевести дух.

— Тепер я все розумію, — рикнула донья Перфекта.

Знепритомнівши, Росаріо впала на підлогу.

— Вниз! — закричала донья Перфекта, не звертаючи уваги на непритомну доньку.

Обидві жінки, як змії, ковзнули сходами. Покоївка і слуги стояли в галереї й не знали, що робити. Донья Перфекта, а за нею Марія Ремедіос через їдальню вибігли до саду.

— На щастя, там Каб... Каб... Кабальюко, — пробелькотіла небога каноніка.

— Де?

— Також у саду... Він пе... пе... переліз через огорожу.

Донья Перфекта пронизала нічну пітьму лютим поглядом. Шаленство надало їй котячої зірності.

— Я бачу якусь тінь, — промовила вона. — Прямус до олеандрів.

— Це він! — крикнула Ремедіос. — А от там, здається, Рамос... Рамос!

Вони чітко розгледіли величезну постать кентавра.

— До олеандрів! Рамосе, до олеандрів! — і донья Перфекта ступила крок уперед. Її хрипкий, страшний голос ударив у пітьму:

— Крістобалю, Крістобалю... Вбий його!

Пролунав постріл. Потім другий...

Розділ XXXII

ВІД ДОНА КАСТАНО ПОЛЕНТИНОС ДРУГОВІ ДО МАДРІДА

Орбахоса, 21 квітня

«Любий друже. Будь ласка, надішліть мені якнайскоріше видання 1562 року, яке Ви знайшли серед книжок, що зберігаються у фонді, заповіданому Корчуело. Я заплачу за нього будь-яку ціну. Я шукаю його вже давно, але

марно, і вважатиму себе найщасливішим із смертних, коли стану його власником. Спробуйте роздивитися на вихідних даних шолом з емблемою над словом «трактат»; хвостик у цифри «X» у даті «MCDLXII» повинен бути кривий. Якщо ці ознаки справді є на примірнику, надішліть мені телеграму—я дуже хвилююся... А втім, я зараз згадав, що через ці обридливі, стомлюючі війни телеграф не працює. Чекаю на відповідь із поворотною поштою.

Скоро, мій друже, я приїду до Мадрида, щоб видати книгу «Знатні роди Орбахоси», на яку вже всі давно чекають. Дякую за прихильність; та я не можу прийняти Вашого відгуку, Ви мені просто лестите. Справді, моя праця не заслуговує на ті пишні епітети, якими Ви її наділяєте, це здобуток терплячої дослідницької роботи, пам'ятник грубий, зате міцний і великий, котрий служить піднесенню величі моєї коханої батьківщини. Бідний і негарний на зовнішній вигляд, він служить благородній меті, а саме: обернути погляди теперішнього, ні в що не віруючого зарозумілого покоління до чудесних подвигів і кришталевих чеснот наших предків. Ох, якби допитлива молодь нашої країни зробила цей крок, що до нього я спонукую її скільки є сили! Ох, якби пішли у небуття ненависні теорії та звичаї, породжені філософською розгнузданістю й хибними вченнями! Ох, якби наші вчені займалися лише спогляданням славного минулого, якби сучасність пройнялася його суттю, його благодійними соками! Тоді зникла б шалена жадоба перемін і дурна манія присвоєння чужих ідей, котрі руйнують чудовий організм нашої нації. Я дуже боюся, що мої побажання не будуть виконані й споглядання довершеності минулих часів залишиться, як і нині, надбанням обмеженого кола, в той час як шаленіюча молодь у вихорі ганятиметься за безглуздими утопіями й варварськими нововведеннями. Що робити, друже мій! Гадаю, через якийсь час наша бідолашна Іспанія так зміниться, що не впізнає себе навіть у найчистішому дзеркалі своєї непорочної історії.

Не можу закінчити листа, не сповістивши Вас про неприємну подію — трагічну загибель шановного чоловіка, добре відомого в Мадриді, дорожнього інженера дона Хосе де Рея, небожа моєї своячки. Цей сумний випадок трапився вчора вночі в садку нашого будинку, і я ще не встиг скласти собі чіткої уяви про те, що спонукало нещасного Рея прийти до цього жахливого й злочинного рішення. Як мені розповіла Перфекта сьогодні вранці, коли я повер-

нувся із Мундогранде, біля дванадцятої години ночі Пепе Рей пробрався у садок біля будинку, вистрелив собі у праву скроню і впав мертвий. Уявіть собі збентеження й тривогу, які охопили наше мирне й добропорядне помешкання. Бідолашна Перфекта так була вражена, що всі ми дуже перелякалися, але тепер їй вже краще, і сьогодні ввечері нам удалося вмовити її з'їсти бульйону. Ми докладаємо всіх зусиль, щоб заспокоїти її, вона справжня християнка і тому вміє з повчальною смиренністю зносити найбільші нещастя.

Хай це залишиться між нами, друже мій, та я вважаю, що жахливий замах молодого Рея на своє життя спричинений значною мірою коханням, яке зустріло перепону, а також, можливо, докорами сумління за свою власну поведінку і, крім того, тяжкою меланхолією, в якій перебував його дух. Я дуже цінував його; думаю, що він не був позбавлений чудових властивостей; проте в Орбахосі його вважали таким поганим, що мені ні разу не довелося почути про нього жодного доброго слова. Кажуть, він відкрито висловлював найекстравагантніші думки й погляди: глузував з релігії, входив до церкви, не скидаючи капелюха, з цигаркою в роті; нікого не поважав; для нього, кажуть, не існувало ні сорому, ні чеснот, ні душі, ні ідеалу, ні віри, а лише теодоліти, кутоміри, лінійки, машини, кайла та лопати. Як вам це подобається? Щоб не погіршити проти істини, мушу сказати таке: в розмовах зі мною він завжди приховував свої крамольні думки, тому що, без сумніву, боявся бути розбитим шрапнеллю моїх аргументів; але всюди розповідають про його еретичні вихватки та вражаючі ексцеси.

Не можу писати далі, любий друже, через постріли, які чітко чути. Оскільки бої мене не надихають і я не воїн, у мене дещо слабшає пульс. Але про деякі подробиці цієї війни Вам колись розповість щиро відданий Вам і т. ін. і т. ін.».

22 квітня

«Мій незабутній друже! Сьогодні в околицях Орбахоси мала місце кривава сутичка. Великий загін із Вільяорренди був люто атакований регулярними військами. З обох боків було багато втрат. У результаті битви мужні повстанці мусили відступити, проте вони повні завзяття, і, можливо, ви ще почуєте про їхні подвиги. Ними командує, незважаючи на поранену руку (невідомо, де й коли отри-

мано це поранення), Крістобаль Кабальюко, син того славного Кабальюко, з яким Ви познайомилися під час минулої війни. Теперішній Кабальюко — обдарований провідник, окрім того — чесна й проста людина. Отже, коли врешті-решт буде досягнуто дружньої угоди, я гадаю, що Кабальюко нададуть звання генерала іспанської армії, а це піде на користь як йому самому, так і всій армії.

Я пригнічений цією війною, яка набирає таких загрозливих розмірів; та я переконаний, що наші хоробрі селяни не несуть за це ніякої відповідальності, бо їх штовхнула на оту криваву війну зухвалість уряду, аморальність його представників-бюрократів, систематичні жорстокі нападки державних правителів на все, що найбільше шанує совість народу: на святу віру й на кристалево чистий іспанізм; а вони, на щастя, ще живуть в місцях, яких не торкнулася спустошувальна пощесть. Коли у народу хочуть відібрати душу й прищепити йому інші переконання; коли хочуть, скажімо, позбавити його раси, змінюючи його почуття, звичаї, ідеї, то він, природно, захищається, як людина, котра зазнала нападу підлих грабіжників на пустельній дорозі. Якби до урядових сфер дійшли дух і цілюща суть моєї книги «Знатні роди Орбахоси» (пробачте мені мою нескромність), то війни миттю припинилися б.

Сьогодні у нас відбулася дуже неприємна суперечка. Духовенство, друже мій, відмовилося поховати на святій землі тіло бідолашного Рея. Я втрутився в цю справу й просив єпископа, щоб він зняв цю тяжку анафему, але нічого не добився. Зрештою ми поховали тіло нещасного в ямі, виритій на полі Мундогранде, там, де завдяки невтомним пошукам я знайшов археологічні скарби, вже Вам відомі. Я пережив дуже сумні хвилини і ще й досі перебуваю під скорботним враженням. Лише дон Хуан Тафетан та я супроводжували траурну процесію. Деяко пізніше туди прийшли (як це не дивно) дівчата, відомі тут під іменем сестер Троя, і довго молилися на вбогій могилі математика. Хоча це й виглядало смішно, я був зворушений.

Стосовно смерті Рея в місті ходять чутки, ніби він був убитий, хто вбивця — невідомо. Свідчать, що покійний сам сказав про це, бо він жив ще години півтори. Як кажуть, він чомусь не назвав ім'я свого вбивці. Я повторюю цю версію, не спростовуючи, але й не підтримуючи її. Перфекта не хоче, щоб говорили про це, і її завжди прикро вражає, коли я згадую про ту подію.

Вона, бідолашна, ще не встигла отямитися від одного нещастя, як на неї звалилося друге, що вкрай засмутило нас усіх. Друже мій, згубна і застаріла хвороба, яка побугує в нашій родині, вразила нову жертву. Нещасна Росаріо, вишлекана нашими турботами, втратила розум. Її безладна мова, жахливе маячення, мертвотна блідість нагадують мені мою матір і сестру. Та цей випадок найтяжчий з усіх, які я спостерігав у нашій родині, — то не просто манія, то справжнє божевілля. Сумно, дуже сумно, що серед стількох наших родичів лише я зберіг свій розум здоровим і неушкодженим, зовсім вільним від цієї згубної хвороби.

Я не міг передати Ваших побажань донові Іносенсіо, тому що бідолаха раптово захворів, нікого не приймає, не хоче бачитися навіть з найближчими друзями. Та я переконаний, що скоро він теж передаватиме Вам свій привіт, і можете не сумніватися, що він одразу ж візьметься за переклад латинських епіграм, які Ви йому рекомендуєте... Знову лунають постріли. Кажуть, що сьогодні знову буде бій. Війська тільки що виступили».

Барселона, 1 червня

«Я тільки що прибув сюди, залишивши Росаріо в Сан-Бауділіо де Льобрегат. Директор лікарні повідомив мене, що випадок невиліковний. Проте в цій світлій і просторій божевільні її доглядатимуть якнайретельніше.

Любий мій друже, якщо колись я теж захворію, нехай мене відвезуть до Сан-Бауділіо. Після повернення сподіваюся побачити гранки «Знатних родів». Я хочу додати ще шість аркушів, бо вважаю, що було б великим упущенням не опублікувати аргументів, які є в моєму розпорядженні, а саме: «Матео Діес Коронель, автор «Метричної похвали», походить по материнській лінії від роду Гевара, а не від роду Бургільйо, як свідчить автор «Розважальної антології».

Я пишу цього листа головним чином для того, щоб попередити Вас. Я вже чув, що деякі люди розповідають про обставини загибелі Пене Рея так, як це трапилося насправді. Коли ми бачилися з Вами в Мадриді, я розкрив Вам таємницю й розповів усе, що стало мені відомо скоро після цієї сумної події. Я дуже здивований, бо, хоч я розповів про це лише Вам одному, тут відомі всі подробиці, навіть те, як Рей ввійшов до саду, як, побачивши, що Кабальюко нападає на нього з ножем, вистрелив у нього і як Рамос

своїм влучним пострілом вкоротив йому віку. Загалом, любий мій друже, коли Ви необережно з кимось говорили про це, то я хочу нагадати Вам, що то сімейна таємниця. Думаю, що цього нагадування цілком досить для такої тактовної і обережної людини, як Ви.

Ура, ура! В якійсь газетці я прочитав, що Кабальюко розбив генерала Баталью».

Орбахоса, 12 грудня

«Я мушу Вам сповістити сумну новину. Ми втратили сповідника. Не подумайте, що він відійшов у кращий світ, ні; бідолаха з квітня місяця такий сумний, меланхолійний і мовчазний, що його важко впізнати. В ньому вже нема й натяку на той аттичний гумор, на ту ясну класичну життєрадісність, якими він завжди нас приваблював. Він уникає людей, замкнувся в своєму будинку, нікого не приймає, нічого не їсть, порвав усі стосунки з зовнішнім світом. Якби Ви його побачили, то не впізнали б — від нього залишились самі шкіра та кістки. Найбільш цікаве те, що він посварився зі своєю небогою й живе сам, зовсім сам у якійсь халупі в кварталі Байдехос. Він каже, що відмовляється від своєї кафедри на хорах собору й вирушає до Риму. Ой, Орбахоса багато втратить, коли залишиться без свого великого латиніста. Мені здається, що минуть роки й роки, а у нас другого такого, як він, не буде. Наша славетна Іспанія занепадає, гине, вмирає».

Орбахоса, 23 грудня

«Юнак, якого я рекомендував Вам у листі, переданому ним самим, є небожем нашого любого сповідника, за професією він адвокат, іноді пописує. Чудово вихований своїм дядьком, має здоровий склад думок. Було б дуже прикро, якби він розбестився у столиці, отій драговині філософствування й невір'я. Він чесний, роботящий і добрий католик, через те я думаю, що він зробить кар'єру в такій конторі, як Ваша... Честолюбство (а в нього є маленьке честолюбство) може штовхнути його на шлях політичної кар'єри, і я гадаю, що його участь буде непоганим внеском у битву за збереження традиційного порядку, особливо тепер, коли молодь розбещена різними пройдисвітами. Його супроводжує мати, жінка проста й без світського лиску, але вона має чудове серце й справжнє благочестя. Її материнська любов виявляється в дещо химерній формі

мирського честолюбства; вона мріє, що її син стане мі-пістром. Цілком можливо.

• Перфекта вітає Вас. Я не можу точно сказати, що з нею, та; у всякім разі, ми побоюємося за її здоров'я. Вона майже втратила апетит, і всі ми стривожені. Або я зовсім не розуміюся на хворобах, або це починається жовтуха.

Дім наш став дуже похмурий відтоді, як з нього пішла Росаріо,— вона осявала його своєю посмішкою і ангельською добротою. Тепер наче чорна хмара нависла над нами. Бідолашна Перфекта часто говорить про цю хмару, яка все чорнішає, а сеньйора жовтішає. Нещасна мати знаходить полегшення в релігії і в служінні богу, вона виконує обряди з великим старанням і ретельністю. Майже весь день сеньйора проводить у церкві, витрачає весь свій великий статок на пишні служби, на блискучі новепи¹ і маніф'єсти². Дякуючи їй церковні обряди набули в Орбахосі урочистості минулих днів. Це приносить деяку втіху серед загального занепаду й загибелі нашої держави...

Завтра я отримаю гранки... Додам два аркуші, бо відкрив ще одного славетного орбахосця. Це Бернардо Амадор де Сото, котрий служив зброносцем у герцога Осунського в епоху Неаполітанського віце-королівства і котрий, судячи по деяких даних, не брав ніякої, зовсім ніякої участі у змові проти Венеції».

Розділ XXXIII

На цьому розповідь кінчається... От і все, що ми можемо сказати сьогодні про людей, які здаються хорошими, а насправді не є такими.

Мадрид. Квітень 1876 року

¹ Новена — дев'ятиденна служба (церк.).

² Маніф'єста — урочистий винос причастя (церк.).

САРАГОСА

Здається, був вечір вісімнадцятого грудня, коли ми здали побачили Сарагосу. Входячи через ворота Санчо, ми почули, як годинник на Новій вежі пробив десяту. Ми були у вкрай жалюгідному стані: довгі переходи від Лерми через Салас-де-лос-Інфантес, Серверу, Агреду, Тарасону й Борху, аж поки ми не вийшли на торований шлях на Гальур і Алагон, зовсім виснажили нас; ми дерлися через гори, переходили убрід річки, пробиралися неприступними стежками,— були геть змучені, хворі від втоми, обідрані й голодні. Та все одно радість, що ми вільні, полегшувала наші страждання.

Нас було четверо, кому вдалося втекти по дорозі між Лермою й Когольйос, звільнившись від мотузки, якою було зв'язано руки стількох ні в чому не винних патріотів. Після втечі ми всі четверо об'єднали свій капітал, що складався з одинадцяти реалів¹, та після трьох днів дороги, коли ми ввійшли до столиці Арагона, ми підвели баланс і зробили ревізію громадської каси: наші підрахунки показали актив в тридцять один кварто². Ми купили біля католицької школи хліба й розділили його між собою.

Дон Роке, один з учасників втечі, мав у Сарагосі добрі зв'язки, але такий пізній час був не дуже слухний для візитів. Ми відклали пошуки друзів до наступного дня, а оскільки не мали змоги зупинитися в готелі, то никали містом, шукаючи притулку, де можна було б перебути ніч. Базарні навіси були незручні для наших втомлених тіл. Ми навідалися до Похилої вежі, та хоч один з моїх супутників і запропонував влаштуватися в затишку її підмурку, я сказав, що ми були б там як у відкритому полі. І все ж таки ця вежа тимчасово прихистила нас, біля неї ми перепочили й повечеряли. Ми витягли кілька куснів черствого хліба і з насолодою з ними розправилися, поглядаючи на ту грізну вежу, яка нагадувала велета, що нахилився подивитися, хто це метушиться біля його ніг.

¹ Реал — старовинна іспанська монета, рівна $\frac{1}{4}$ песети, тобто 8—10 копійкам.

² Кварто — $\frac{1}{4}$ реала.

У місячному сяйві видовжена постать цього цегляного вартового, що ніяк не міг випростатися, ніби розтинала небо. Коли хмари бігли над шпилем вежі, кожен, хто дивився знизу, здригався від жаху, бо йому ввижалося, що хмари стоять на місці, а вежа насувається на нього. Здавалося, ніби ота дивовижна споруда, під вагою якої, стомившись, осунулася навіть земля, весь час падає, але ніяк не може впасти.

Потім ми пройшли по Косо від будинку Велетнів до семінарії, спустилися через руїни вулиць Кемада й Рінкон до невеличкого майдану Сан-Мігель і, нарешті, переходячи з одного завулка до іншого й перетинаючи навмання вузькі та покручені вулички, ми опинилися біля руїн монастиря Санта-Енґрасія, висадженого в повітря французами після першої облоги. Тут ми усі четверо разом скрикнули: думки наші збіглися. Ми знайшли притулок — чудесний альков для ночівлі.

Від монастиря залишилася тільки стіна фасаду та її мармуровий портик з численними скульптурами святих, що стояли так незворушно спокійно, наче нічого й не знали про катастрофу.

Всередині ми побачили напівзруйноване склепіння та величезні опори, які все ще підносилися серед побитого каміння; чорні, потворні, вони чітко вимальовувалися на світлому тлі неба й здавалися якимись химерними, породженими нездоровою уявою створіннями; ми побачили виступи, кути, ніші, лабіринти й тисячі інших, нагромаджених вибухом, архітектурних витворів. Там, у цих руїнах, були навіть маленькі, схожі на природні гроти, закриті приміщення. В напівзруйнованому склепінні вівтаря видно було погнилі від вогкості уламки ліплення, брудний блок, на якому підвішували колись панікаділо. Крізь щілини потрісканого дерева й між цеглинами пробивалася вже трава. Серед цієї руїни траплялися й речі зовсім неушкоджені: кілька труб органа й грати сповідальні. Дах упав додола, й уламки вежі змішалися з уламками надгробків. Коли ми оглядали ці завали сміття, уламків, що попадали, не втративши остаточно своєї форми, купи вкритої штукатуркою цегли, яка розсипалася, немов зроблена з цукру, нам здалося, що цей безформний остов ніби і досі ще здригався від вибуху.

Дон Роке сказав, що під цією церквою була ще одна, де заховано кістки святих мучеників Сарагоси, та вхід у підземелля було завалено. Глибока тиша панувала на-

вколо, проте коли ми пройшли далі, то почули людські голоси, що долинали з таємничих печер. Ці голоси спершу вразили нас: ніби повставали тіні похованих під тією порохнявою славнозвісних літописців, християнських мучеників та патріотів і дорікали нам за те, що ми потривожили їхній сон. Раптом у спаласі вогню, який освітив частину руїн, ми відрізнали гурт людей, що знайшли притулок у ніші, утвореній двома зруйнованими виступами. Це були сарагоські жебраки, вони влаштували собі тут справжній палац, сховавшись від дощу під кроквами і матами. Ми розташувалися неподалік од них і, загорнувшись у ковдру, намагалися заснути. Дон Роке розповідав:

— Я знаю дона Хосе де Монторію, одного з найбагатших землевласників у Сарагосі. Обидва ми з Мекіненсі, разом ходили до школи й гралися в кульки на горбі Корехідор. Хоч я й не бачив його тридцять років, та певен, що він зустріне нас з радістю. Як справжній арагонець, він має добре серце. Ми підемо до нього, хлопці, підемо, і ви побачите цього дона Хосе де Монторію... В мені теж є кров Монторії з матиного боку. Ми відрекомендуємося йому, скажемо...

Дон Роке заснув, і я теж.

II

Ложе, на якому ми відпочивали, було не таке уже й м'яке, щоб довго спати на ньому; камінний матрац змусив нас устати дуже рано. Отож ми прокинулися на світанку, а що нам не треба було займатися ранковим туалетом, то ми могли хоч зараз почати наші візити. Всім чотирьом одразу спало на думку, що дуже добре було б поспідати; та ми одразу ж одностайно погодилися, що це неможливо через брак грошей, необхідних для такої важливої справи.

— Не журіться, хлопці,— сказав дон Роке,— я поведу вас зараз до мого друга, а вже він про нас подбає.

Слухаючи його, ми помітили двох чоловіків і одну жінку, які протягом ночі були нашими товаришами по ночівлі. Здавалося, що вони не раз уже ночували в цьому місці. Один із них був нещасний каліка, з відтятими до колін ногами; вже старий, з засмаглим на сонці обличчям, він пересувався з допомогою милиць або просто навкарячки. Пробираючись повз нас, він чемно привітався й побажав

нам доброго дня; дон Роке запитав його, в якій частині міста стоїть будинок дона Хосе де Монторії. Почувши це ім'я, безногий відповів:

— Дон Хосе де Монторія? Та я ж знаю його краще, як самого себе. Двадцять років тому він жив на вулиці Альбардерія, потім переїхав на вулицю Парра, тоді... Та ви, я бачу, не тутешні.

— Так, чоловіче добрий, ми чужинці й прийшли сюди, щоб вступити до війська вашого мужнього міста.

— То вас не було тут четвертого серпня?

— Ні, друже, — відказав я, — ми не брали участі в цій героїчній битві.

— І ви не бачили битви при Ерас? — запитав жєбрак, сідаючи навпроти.

— Ми не мали також і цього щастя.

— А от дон Хосе де Монторія був там: він один із тих, що тягли гармату, поки не встановили її на позиції. Та бачу, що ви нічого не бачили. Звідки ви прийшли?

— З Мадрида, — мовив дон Роке. — То ви можете сказати, де живе мій давній друг дон Хосе?

— Чого ж не можу сказати, голубе, звичайно, можу! — відповів безногий, витягаючи кусень черствого хліба, щоб поспідати. — З вулиці Парра він переїхав на вулицю Енмедіо. Ви ж знаєте, що всі будинки висадили в повітря... так. Там був Естебан Лопес, солдат десятої роти першого полку арагонських добровольців. Він із загоном сорок чоловік змусив французів відступити.

— Справді, гідний подиву випадок! — сказав дон Роке.

— Та коли ви не бачили того, що було четвертого серпня, то ви не бачили нічого, — вів далі жєбрак. — А четвертого серпня я також був тут; приповз вулицею Паха й бачив Артилеристку¹, коли вона стріляла з двадцятичотирьохфунтової гармати.

— О, ми вже чули про героїзм цієї мужньої жінки, — заявив дон Роке. — Та коли ваша ласка, скажіть нам...

— Ну, звичайно, скажу: дон Хосе де Монторія добрий приятель торговця дона Андреса Гуспиде, який четвертого серпня стріляв з піддашся в провулку Торре дель Піно. На нього зливою падали гранати, кулі, картеч, але наш дон

¹ У романі згадується епізод першої облоги, коли дівчина Агустіна де Арагон стала на місце перебитої гарматної обслуги й стримала наступ французів. Потім її просто називали «Артилеристкою». В Сарагосі їй споруджено пам'ятник.

Андрес стояв твердо, як скеля. Більш як сто трупів лежали коло нього, він сам поклав з п'ятдесят французів.

— Велика людина. І він друг мого друга?

— Так, сеньйоре, — відповів безногий. — Вони обидва найкращі кабальєро в Сарагосі й щосуботи подають мені милостиню. Бо ви мусите знати, що я — Пепе Пальєхас, та звать мене по-вуличному Панікадільйо, бо двадцять дев'ять років тому я був пономарем у церкві Ісуса й співав... та це справи не стосується; я кажу, що мене звать Панікадільйо, можливо, ви чули щось про мене і в Мадриді.

— Авжеж, — у пориві великодушності сказав дон Роке. — Здається, я чув, як там згадували сеньйора Панікадільйо. Чи не так, хлопці?

— Так оце я і є, — провадив далі жебрак. — І знайте ще таке: до облоги я просив милостиню біля дверей оцього монастиря Санта-Енґрасія, висадженого в повітря бандитами тринадцятого серпня. Тепер я жебраю біля Єрусалимських воріт, де мене завжди можна побачити, коли треба... Так от, четвертого серпня я був тут і бачив, як виходив із церкви Франсіско Кілес, перший сержант першої роти першого батальйону стрільців, який, щоб ви знали, маючи загін з тридцяти п'яти чоловік, вибив бандитів з монастиря Енкарнасьйон. Я бачу, ви вражені... так. Отам, у садку Санта-Енґрасія, що позаду нас, загинув підпоручик дон Мігель Хіла. В цьому садку було щонайменше зо дві сотні трупів, і там перебило ногу дону Феліпе Сан-Клементе-і-Ромеу, сарагоському купцю. Правда, коли б там не було дона Мігеля Саламеро... Про це ви теж нічого не знаєте?

— Ні, друже мій, — сказав дон Роке, — нічого про це ми не знаємо і з величезним задоволенням послушали б вашу розповідь про такі подвиги, але зараз для нас набагато важливіше знайти дона Хосе, мого давнього приятеля, тому що ми всі четверо страждаємо від однієї хвороби, яка зветься голодом; вона не виліковується слуханням оповідань навіть про такі високі подвиги.

— Я миттю відведу вас, куди вам потрібно, — заспокоїв нас Панікадільйо, спершу поділившись з нами своїм сніданком. — Та спочатку я хочу сказати вам одну річ, а саме, що коли б дон Маріано Сересо не захищав Альхаферію так, як він захищав її, нічого б не вийшло в Портільйо. І що то за сміливець, на славу божу, цей дон Маріано Сересо! Четвертого серпня він ходив вулицями зі своєю

шпагою та старовинним круглим щитом, і вже сам його вигляд нагонив страх на французів. Гаряча була битва біля Санта-Енграсії, сеньйори, — як розпечене горно. Зливою падали ядра та гранати; проте патріоти звертали на них не більше уваги, ніж якби це були краплини води. Добра частина монастиря була зруйнована, будівлі дивітіли, все, що ми бачимо зараз, здавалося картковими будиночками, так швидко вони спалахували і завалювалися. Вогонь шугав з вікон, згори, знизу — звідусіль; французи гинули, як мухи, а сарагосцям, сеньйори, хоч би що. Дон Антоніо Куадрос саме підобідував там і коли побачив французькі батареї, то ніби хотів був і їх проковтнути. Бандити мали шістдесят гармат і обстрілювали з них ці мури. Ви того не бачили? А я бачив, як цегла зі стін і земля з парапетів сипалися, мов крихти хліба. Мертві були бруствером — їх була ціла гора: трупи зверху, трупи знизу. Дон Антоніо Куадрос вергав очима полум'я. Хлопці стріляли безупинно, а вся душа Куадроса була — куля. Ви того не бачили? А я бачив, як батареї французів було очищено від артилеристів. Помітивши, що одна ворожа гармата залишилася без людей, командир крикнув: «Еполеті тому, хто заклепає цю гармату!» — і Пепільйо Руїс встав і пішов, наче він прогулювався по садку серед метеликів і травневих квіточок; тільки метеликами там були кулі, а квітами — бомби. Пепільйо Руїс заклепав гармату і повернувся сміючись. Та тут упала монастирська стіна. Кого придавило, той так і лишився лежати. Дон Антоніо Куадрос сказав, що то дрібниця, й, побачивши, що ворожа артилерія пробила в мурі велику дірку, пішов затулити її лантухом з вовною. Саме тоді куля влучила йому в голову. Його перенесли сюди; він сказав, що це теж дрібниця, і помер.

— О! — нетерпляче вимовив дон Роке. — Ми в захопленні, сеньйоре Панікадільйо, і патріотизм змушує нас слухати ваші оповідання про такі великі подвиги, та чи не були б ви ласкаві сказати нам, де...

— Чоловіче добрий, — відповів жebraк, — та хіба ж я вам цього не скажу? Адже те, що я найкраще знаю і що найчастіше бачив у своєму житті, то це будинок дона Хосе де Монторії. Він же біля Сан-Пабло. О! Ви не бачили, що було біля госпіталю? А я бачив: там ядра падали, як град. Угледівши, що дах от-от завалиться на них, хворі кинулися через вікна на вулицю. Інші повзли і скочувалися сходами. Перегородки палали; звідусіль чути було стогін,

а божевільні кричали у своїх клітках, наче розлючені звірі. Дехто, вирвавшись звідти, гасав по галереях, сміючись, танцюючи й роблячи тисячі химерних рухів, які наводили жах. Дехто, як у день карнавалу, вийшов на вулицю, а один видряпався на хрест Косо, звідки взявся проповідувати, кажучи, що він річка Ебро і що, затопивши місто, він погасить вогонь. Жінки бігли, щоб урятувати хворих — перенести їх до церкви Пілар і Сео. По вулиці не можна було пройти. З Нової вежі давали сигнали, попереджуючи, коли летить ядро; але в такому галасі не чути було биття дзвонів. Французи наступали вулицею Санта-Енграсія, вони захопили госпіталь і монастир Сан-Франсіско; почався бій на Косо й сусідніх вулицях. Дон Сантьяго Сас, дон Маріано Сересо, дон Лоренсо Кальво, дон Маркос Сімоно, Реновалес, ветеринар Мартін Альбантос, Вісенте Коде, дон Вісенте Маррако та інші грудьми пішли на французів; а графиня де Бурета власноручно спорудила барикаду і, страшна в своєму гніві, з рушницею в руках, чекала на французів.

— Як! Жінка, графиня, — захоплено перепитав дон Роке, — зводила барикади, стріляла з рушниць?

— Ви цього не знали? — сказав Панікадільйо. — Та де ж ви живете? Сеньйора Марія Консоласьйон! Аслор-і-Вільявісенсію, яка живе там, біля Ексе-Омо, ходила вулицями, збадьорюючи тих, хто занепавав духом, а потім, загородивши вхід на вулицю, стала на чолі загону селян, кричачи: «Скоріш загинемо всі до одного, ніж дамо їм пройти!»

— О, яка велич! — вигукнув дон Роке, позіхаючи від голоду. — З яким задоволенням, попоївши, я слухав би розповіді про такі подвиги. То ви сказали, що будинок дона Хосе...

— Отам, — відповів каліка. — Знайте ж, що вороги збилися в купу й застряли в арці Сінеха. Пресвята діво дель Пілар! Ото били французів; все інше дурниці. На вулиці Парра, на майдані Естреведес, на вулиці Лос-Урреас, на Санта-Фе і на Асоке селяни знищували французів. Ще досі лунає у мене у вухах капопада, крики того дня. Французяки палили будинки, які не могли втримати, й сарагосці робили те саме. Вогонь з усіх боків... Чоловіки, жінки, діти... досить було мати дві руки, щоб боротися з ворогом. Ви не бачили того? То ви нічого не бачили. Так от я вже вам казав, що того дня Палафокс вийшов із Сарагоси, щоб...

— Досить, друже,— перебив дон Роке, втрачаючи терпіння.— Ми в захопленні від вашої розповіді, та коли ви зараз же не поведете нас до будинку мого земляка або не покажете нам, як ми можемо його розшукати, ми підемо самі.

— Миттю, сеньйори, не турбуйтеся,— відповів Панікадільйо, рушивши поперед нас, вправно працюючи милицями.

— Ходімо туди, ходімо залюбки. Бачите отой будинок? Там живе Антоніо Ласте, старший сержант першої роти четвертого полку, і хай буде вам відомо, що він врятував від ворога шістнадцять тисяч чотиреста песо, які зберігалися в державній скарбниці, і відібрав у французів награвований віск.

— Уперед, вперед, друже,— сказав я, бачачи, що невтомний балакун зупиняється, щоб з усіма подробицями розповісти про подвиги Антоніо Ласте.

— Ми скоро вже прийдемо,— відповів Панікадільйо.— Тут я проходив вранці першого липня і зустрів Іларіо Лафуенте, першого капрала із загону стрільців пресвітера Саса, і він мені сказав: «Сьогодні атакуватимуть Портільйо». Тоді я пішов подивитися, що там коїться, і...

— Усе це ми вже знаємо,— зауважив дон Роке,— ходімо скоріше, а потім поговоримо.

— Отой спалений, перетворений на руїни будинок,— додав каліка, завертаючи за ріг,— це той самий, що згорів четвертого числа, коли дон Франсіско Іпас, підпоручик другого загону стрільців парафії Сан-Пабло, з'явився тут з гарматою, а тоді...

— Ми вже знаємо, що було далі, чоловіче добрий,— сказав дон Роке.— Вперед, і якомога швидше!

— Та ще краще вчинив Коде, ремісник із парафії Магдаліни, з гарматою на вулиці Парра,— не вгавав жебрак, знову зупиняючись.— Наші тільки зібралися вистрелити з неї, як налетіли французи; всі розбіглися, а Коде заліз під гармату. Французи пройшли, не помітивши його, а Коде, з допомогою однієї жінки, яка дала йому мотузку, підтягнув гармату до перехрестя... Ходімо, я покажу вам.

— Ні, ми нічого не хочемо дивитися: вперед, вперед нашим шляхом.

Ми так підганяли його і так уперто пропускали повз вуха його розповіді, що зрештою він, хоч і дуже не скоро, таки привів нас через Косо й базар на вулицю Іларса, де стояв будинок того чоловіка, якого ми хотіли бачити.

III

Та, на жаль, дон Хосе де Монторії дома не було, і нам довелося розшукувати його на околицях міста. Двоє моїх товаришів, втомившись від такого блукання, відокремились від нас, вирішивши власними силами знайти якийсь притулок. Ми залишилися вдвох, дон Роке і ваш покірний слуга, і вирушили просто до вежі нашого друга («вежами» в Сарагосі називають заміські будинки), що була трохи на захід від міста, біля шляху на Муєлу, недалеко від Бернардони. Така довга прогулянка пішки і натще-серце була не дуже приємна для наших натовлених тіл; але необхідність змушувала нас до цієї невчасної розминки, і ми дуже зраділи, побачивши нарешті сарагосця, якого шукали, — він зустрів нас з сердечною гостинністю.

Монторія саме вирубував густі оливкові дерева у своїй садбі, — того вимагав план оборони, затверджений керівництвом з огляду на неминучість повторної облоги. Не тільки наш друг безжалісно знищував власними руками своє добро: усі землевласники округи провадили спустошливу роботу так спокійно, наче це була поливка, пересадка чи збір урожаю. Монторія сказав нам:

— Під час першої облоги я вирубав ділянку біля Уерви; та ця друга облога, судячи з величезної кількості військ, що їх підтягають французи, буде, певне, страшніша за першу.

Ми розповіли йому про капітуляцію Мадріда; це, як видно, дуже засмутило його, а коли почали захоплено звеличувати події в Сарагосі від липня до серпня, він стенов плечима і сказав:

— Робили все, що могли.

Дон Роке зразу ж почав вихвалити військові й громадянські доблесті моєї скромної особи й при цьому так захопився, що змусив мене червоніти, найбільш через те, що деякі з його тверджень були неймовірною брехнею. Спочатку він сказав, що я належу до однієї з найвідоміших родин нижньої Андалузії, з провінції Доньяна, й що я брав участь в славнозвісній Трафальгарській битві в чині гардемарина. Він сказав також, що хунта надала мені посаду в Перу і що під час облоги Мадріда я вершив чудеса хоробрості біля Пуерта-де-лос-Посос і виявив таку відвагу, що французи після капітуляції вважали за доцільне позбутися такого жахливого ворога, відіславши мене з іншими патріотами до Франції. Він додав, що моя хитро-

мудра винахідливість забезпечила втечу чотирьох товаришів, які знайшли притулок в Сарагосі, й закінчив свій панегірик запевненнями, що через мої заслуги я гідний найвищих відзнак.

Тим часом Монторія пильно оглянув мене з ніг до голови і, незважаючи на мій жалюгідний вигляд і гидке лахміття, на яке перетворилося моє вбрання, певне, помітив, що одяг мій, коли зважити на його вишуканість, гарний крій і аристократичне походження, був такого гатунку, який відрізняє людей високого становища. Оглянувши мене, він сказав:

— Сто чортів! Я не можу зарахувати вас до третього взводу загону стрільців дона Сантьяго Саса, де я капітаном; та ви поступите до загону, де служите мій син; а коли вам це не подобається, то йдіть геть із Сарагоси, нам не потрібні ледачі. А вас, друже мій, доне Роке, оскільки вам уже не під силу солдатський хліб, ми, хай йому біс, зробимо санітаром у військовому госпіталі.

Вислухавши це, дон Роке з різними риторичними відступами й тонкими натяками змалював той нужденний стан, в якому ми опинилися, наголосивши при цьому, з якою радістю кожний із нас отримав би по скибці хліба з шинкою. І тут ми побачили, як насупив брови великий Монторія, дивлячись на нас так суворо, що ми затремтіли, і нам здалося, що нас виженуть за таке зухвале прохання. Ми щось несміливо пробелькотіли, перепрошуючи за зухвалість, і тоді наш протектор — обличчя його палало — звернувся до нас з такою мовою:

— Отже, ви голодні? Хай йому біс, сто тисяч чортів вам у бік! А чому ж ви мовчали? Хіба можу я допустити, щоб мої друзі були голодні, хай йому біс? Знайте ж, що в коморі в мене висить не менше сотні окороків, стоїть не менше двадцяти бочок старого вина. Отак, сеньйори. А бути голодним і не сказати мені про це прямо, без викрутасів — то значить образити такого чоловіка, як я. Гей, хлопці, йдіть до хати та скажіть, щоб засмажили фунтів з чотири грудини та зо два десятки яєць; і хай заріжуть півдюжини курок та дістануть з погребя сім глеків вина, бо я теж хочу снідати. Нехай приходять сусіди, робітники й мої діти, коли вони тут. А ви, сеньйори, готуйтеся спокутувати за столом свій гріх переді мною. Годі маніритися, хай йому біс! Будете їсти, що є, без витребеньок і дурощів. У нас не люблять церемоній. Ви, сеньйоре дон Роке, і ви, сеньйоре Араселі, почувайте себе сьогодні, і завтра, і за-

вжди як удома, хай йому біс! Хосе де Монторія справжній друг своїм друзям. Усе, що він має, належить і його друзям.

Щира великодушність цього славного мужа відразу ж полонила нас. Помітивши, що йому зовсім не до смаку були різні люб'язні слова, ми вирішили відкинути столичну вишуканість в поводженні, і якби ви бачили, яка простота, невимушеність панували за сніданком!

— Як, ви більше не їсте? — звернувся до мене дон Хосе. — Мені здається, ви просто любите поманіритися та поцеремонитись. Мені це не до вподоби, кабальєріто; глядіть, бо я розгніваюсь і змушений буду палицею силувати вас до їжі! Вихиліть-но оту склянку вина. Може, столичне вино краще? Кажете, ні? То ж пийте, хай йому біс, пийте, бо посваримося.

Я їв і пив набагато більше, ніж міг вмістити мій шлунок; та мусив коритися щирій гостинності Монторії — не можна було через якийсь там розлад шлунка втрачати таку дружбу.

Після сніданку всі знову пішли вирубувати оливкові дерева, і наш щедрий господар так керував цією справою, наче то було свято.

— Подивимося, — казав він, — чи наважаться вони цього разу напасти на фортецю. Ви не бачили, які ми звели споруди? Скрутно їм доведеться. Я дав на спорудження укріплень двісті мішків вовни, та це дрібниця, я віддам усё, до останньої нитки.

Перш ніж відпустити нас назад до міста, Монторія показав нам оборонні роботи, які на той час велися в західній частині Сарагоси. Біля воріт Портільйо великим півколом розташувалася батарея, що з'єднувала мури Фесетинського монастиря з мурами монастиря Босоногих Августинців. Від цієї будівлі до монастиря Трінтаріїв ішов ще один прямий мур з бійницями і з редутом у центрі, а все це було обнесено глибоким ровом, за яким виднілося Кампо-де-лас-Ерас, кладовище, що стало ареною героїчних подій п'ятнадцятого червня. Далі на північ і в напрямку до воріт Санчо, які відкривали прохід до набережної Ебро, теж були побудовані укріплення; вони закінчувалися другим бастіоном. Усі ці споруди, зведені напівдикуроч, не відзначалися міцністю. Який-небудь генерал противника, що не знав подій першої облоги й величезної моральної сили сарагосців, які чинили опір за цими горами землі, посміявся б над цими укріпленнями, такими мізерними для

добрих ядер; але бог влаштував так, що час від часу щось не підкоряється фізичним законам, які встановлює війна. Сарагоса, в порівнянні з Антверпеном, Данцігом, Метцем, Севастополем, Картахеною, Гібралтаром та іншими славнозвісними укріпленнями, була всього лише картонною фортецею. А проте...

IV

У себе вдома Монторія знову розсердився на дону Роке і на мене, бо ми не хотіли брати грошей, які він запропонував на наші початкові витрати в місті; і ось знову удари кулаком по столу, ціла злива «хай йому біс» та інших слів, котрі я не наводжу; та зрештою ми дійшли почесної для обох сторін згоди.

Ви, певне, помітили, що я, так довго розповідаючи про цього незвичайного сарагосця, не зробив попередньо ніяких пояснень щодо його особи. То був міцний чоловік шістдесяти років, рум'яний, повний сил, благополуччя, задоволений собою, мав спокійну совість і добрий талан. Мав він також мирну, зразкову вдачу та надміру патріархальні чесноти (якщо вони взагалі можуть бути надмірними), проте йому бракувало виховання, того вишуканого виховання, яке на той час починали давати дітям у деяких багатих родинах. Дон Хосе не знав тонкощів етикету і за своїм характером і звичками був упертим противником дотепної брехні й невинних жартів, які є основою основ формули чемності. У нього була відкрита душа і він хотів, щоб і інші були щирі, його природна доброта не терпіла манірності, а часто-густо й фальші світської розмови. В пориві гніву він міг бозна-чого наробити, але потім, як правило, кавсяся.

Дон Хосе не вмів прикидатися. Він володів високими християнськими чеснотами в первинній їхній чистоті; і все було без обробки і лиску, наче брила прекрасного мармуру, по якому різець не провів ще жодної риски. Треба було вміти це побачити в донові Хосе і не звертати уваги на його запальність, хоча, по суті, та риса притаманна всім його землякам. Він вважав, що не слід приховувати своїх думок, і хоча це іноді й спричинялося до дрібних неприємностей в буденному житті, однак було неоціненним скарбом завжди, коли йшлося про справи великої ваги, бо вся душа дону Хосе була як на долоні й ніяких підступів з його боку не могло бути. Він прощав образи,

був вдячний за благодіяння й багато свого добра роздавав бідним.

Одягався дон Хосе охайно, їв багато, сумлінно постив і шанував святу діву дель Пілар з фанатичною любов'ю. Його мова, як ми вже бачили, не була зразком гречності, й сам він визнавав за найбільшу свою ваду те, що сипав до речі чи не до речі своїми «хай йому біс»; та я не раз чув, як він казав, що, знаючи свою ваду, він не може її позбутися, бо ці «хай йому біс» зривалися з його язика мимоволі.

Дон Хосе мав жінку й трое дітей. Жінку звали Леокадія Саррієра, родом вона була з Наварри. З дітей старший син і дочка були одружені і вже подарували старим кількох онуків. Найменший син Агустін, який пішов шляхом свого дядька й тезка, соборного архідиякона, готував себе до служіння церкві. З ними усіма я познайомився того ж таки дня; це були наймиліші люди в світі. Я був вражений їхньою щирою гостинністю. Якби вони знали мене з дня народження, то й тоді вони не були б до мене щедрішими на увагу. Їх ласкаве, від щирого серця, поводження зворушило мене до глибини душі, а оскільки я завжди легко відгукувався на ласку, то й відповів їм щиросердною відданістю.

— Сеньйоре Роке,— сказав я того вечора своєму товаришеві, коли ми вкладалися спати у відведеній нам кімнаті,— я ще ніколи не зустрічав таких прекрасних людей. Невже усі арагонці такі?

— Всякі є,— відповів він,— та людей з того ж тіста, що й дон Хосе де Монторія, і таких родин, як у нього, в Арагоні, немало.

Наступного дня ми займалися питанням мого зарахування до загону. Мене вразила рішучість місцевого населення, і я подумав, що то велика честь іти за ним, бодай на відстані, шляхом звитяги. Усім вам відомо, що в ті дні Сарагоса й сарагосці зажили небувалої слави; їхні подвиги розпалювали уяву і все, що стосувалося знаменитої облоги безсмертного міста, набувало в устах оповідачів пропорції та колориту героїчної легенди. На відстані подвиги сарагосців здавалися ще величнішими: і в Англії, і в Німеччині їх мали за нумантійців¹ наших часів; напівголі селяни, взуті в альпаргати², в хустках, пов'язаних круг

¹ Нумантійці — жителі античного кельтберського міста Нумансії, котрі боролися майже 10 років проти римських легіонів.

² Альпаргати — мотузяні постоли.

голови, були наче справжні герої античних трагедій. «Здавайтеся, і ми вас одягнемо», — казали їм французи під час першої облоги, вражені стійкістю бідних селян, ледве вкритих лахміттям. «Ми не вміємо здаватися, — відповідали вони, — а одягом нашим є слава».

Ці й подібні вислови облетіли весь світ.

Та повернемося до мого зарахування в загін. Перепоною до цього був маніфест Палафокса від тринадцятого грудня, який наказував усім чужинцям покинути місто за двадцять чотири години. Це рішення було запобіжним заходом проти деяких осіб, що мали намір посіяти в місті незгоду й заворушення; та якраз у дні мого прибуття була опублікована відозва, що закликала до війська солдатів армії Центру, розбитої біля Тудела, котрі розбіглися хто куди. Хоч я й не належав до тієї армії, однак брав участь у захисті Мадріда та в битві при Байлені, і саме це, при підтримці мого покровителя Монторії, допомогло мені вступити до сарагоських військ. Мені надали місце в батальйоні добровольців Пеньяс-де-Сан-Педро, який зазнав великих втрат під час першої облоги. Я отримав обмундирування й рушницю. Мені не вдалося потрапити, як хотів мій покровитель, під командування сеньйора Сантьяго Саса, полум'яного клірика, який очолював загін стрільців, що складався лише з жителів парафії Сан-Пабло. Крім того, до цього загону не хотіли брати молодь. Через те навіть син дона Хосе, Агустін Монторія, не міг служити під командуванням сеньйора Саса і записався, як і я, до батальйону Пеньяс-де-Сан-Педро. Доля дарувала мені хорошого бойового товариша і прекрасного друга.

З першого ж дня мого прибуття я чув розмови про наближення французької армії; та неспростовним фактом ці чутки стали двадцятого грудня. Після обіду одна дивізія прибула до Суери, що на лівому березі, й загрожувала передмістю; друга, під командуванням Сюше, окопалася на правому березі під Сан-Ламберто. Головнокомандуючий Монсе отаборився з трьома дивізіями біля Каналу й на підступах до річки Уерви. Нас оточила сорокатисячна армія.

Відомо, що французи, прагнучи перемогти нас, розпочали свої операції рано-вранці двадцять першого, скажено атакувавши одночасно гору Торреро й слободу Аррабаль на лівобережжі Ебро, — пункти, без оволодіння якими не можна було й думати про здобуття героїчного міста. Однак ми з певних міркувань покинули Торреро, зате в Аррабалі

сарাগосці виявили таку відчайдушну відвагу, що цей день став знаменним у величній історії міста.

О четвертій годині ранку батальйону Пенъяс-де-Санта-Педро було наказано захищати лінію укріплень від Санта-Енграсії до монастиря Трінтаріїв,— лінія, яка здавалася мені найменш вразливою з усього кола міських укріплень. Позаду Санта-Енграсії була розташована батарея Святих Мучеників; далі тяглася стіна з бійницями до захищеного редутом містка через річку Уерву; потім стіна повертала на захід, утворюючи тупий кут і прилягаючи до другого редуту, спорудженого біля вежі Піно; вона тяглася майже по прямій лінії до монастиря Трінтаріїв, захоплюючи ворота Кармен. Хто бачив Сарагосу, чудово зрозуміє мій побіжний опис, бо й зараз стоять ще руїни Санта-Енграсії, а розбитий поріг та поточені камінні плити воріт Кармен усе ще красуються недалеко від Глорієти.

Як я вже казав, ми охороняли цю ділянку, і частина солдатів розбила бивак у садку біля колегії дель Кармен. Ми з Агустіном Монторією не розлучалися; його м'який характер, приятне ставлення до мене і якась одностайність, незбагненна гармонія наших думок робили його товариство дуже приємним. То був напрочуд вродливий юнак з великими жвавими очима, високим чолом і журливою серйозністю обличчя. Його серце, як і серце його батька, було пройняте тим благородством, яке від найменшого понтовху вихлюпується через край; проте він мав перед батьком ту перевагу, що не докучав тому, до кого виявляв прихильність, бо завдяки хорошему вихованню позбувся деякої, притаманної арагонцям, некультурності. Агустін мужнів, входив у зрілість з твердістю і впевненістю, властивими людям з щедрим серцем, з багатими, нерозтраченими здібностями, здоровою і сильною душею, якій мало всесвітнього простору, щоб творити добро. Все це поглиблювалося буянням блискучої, впевненої в собі, керованої уяви, такої не схожої на уяву наших сучасних маленьких геніїв, які в більшості своїй не знають, куди йдуть. Уява Агустіна була ясна і велична, викохана відатною школою латинян.

Маючи великий нахил до поезії (Агустін був поетом), він, проте, вивчав богословські науки, досягши в них, як і в усьому іншому, великих успіхів. Святі отці семінарії, люди великої вченості, дуже доброзичливі до молоді, вважали його чудом у гуманітарних і божих науках і вітали

себе з тим, що він уже однією ногою став на ґрунт церковного вчення. Родина Монторії не тямилася себе від радості й чекала дня його першої меси, як святого пришествя.

Однак (я вважаю своїм обов'язком сказати про це відразу) Агустін не мав потягу до церковної діяльності. Його родичі, так само як і добрі святі отці з семінарії, не розуміли цього й не зрозуміли б навіть тоді, коли б сам святий дух спустився з неба, щоб сказати їм про це. Рано сформований богослов, гуманітарій, що знав Горація як свої п'ять пальців, діалектик, який під час щотижневої практики вражав учителів глибокими знаннями схоластичних наук, Агустін мав таке ж покликання до священництва, як Моцарт до військової служби, Рафаель до математики чи Наполеон до танців.

V

— Габрієлю, — звернувся він до мене того ранку, — тобі хочеться воювати?

— А тобі, Агустіне? — запитав я. (Як бачите, я був з ним на «ти» вже через три дні після нашого знайомства).

— Не дуже, — сказав він. — Уяви собі, раптом перша ж куля в нас...

— То умремо за батьківщину, за Сарагосу; і навіть коли нас не згадають нащадки, все одно неабияка честь полягти на полі бою за таку справу, як наша.

— Гарно ти сказав, — журливо відповів він, — та прикро вмирати. Ми молоді. Хто знає, що нам судилося в житті?

— Життя — дрібниця, воно не варте того, щоб про нього думати.

— Хай так говорять старі, а не ми, що тільки починаємо жити! Щиро кажучи, я не хотів би загинути в тому жахливому котлі, який нам влаштували французи. За першої облоги всі ми, семінаристи, також взяли до зброї, і, запевняю тебе, тоді я був хоробріший, ніж зараз. Не знаю, який вогонь запалив мені кров, але я кидався туди, де найнебезпечніше, зневажаючи смерть. А сьогодні я боюсь, здригаюся від кожного пострілу.

— І не дивно, — відказав я. — Страху не існує, поки не усвідомлюєш небезпеки. Тому й кажуть, що найхоробріші солдати — новобранці.

— Річ не в тому. Щиро кажучи, Габрієлю, померти ні за що ні про що — не по мені. На випадок моєї смерті я хочу дати тобі одне доручення, котре, сподіваюсь, ти ви-

копаєш як справжній друг. Слухай гарненько, що я тобі скажу. Бачиш оту похилену вежу? Вона наче хоче подивитись, що тут робиться, або послухати, про що ми говоримо.

— Нова вежа, бачу. То яке ж ти даси мені доручення до цієї сеньйори?

Світало. І серед безладдя міських дахів, серед дзвіниць, мінаретів, балконів і церковних куполів вимальовувалася Нова вежа — вона так і постаріла, ніколи не будши стрункою.

— Слухай уважно, — вів далі Агустін. — Якщо в мене влучать перші кулі цього дня, який оце займається... то після битви ти підеш туди...

— До Нової вежі? Приходжу, видряплюся нагору...

— Ні, голубе, забиратися нагору не треба. Я скажу тобі: приходиш на майдан Сан-Феліпе, де стоїть вежа... Поглянь. Бачиш, біля цього громаддя є друга вежа, маленька дзвіничка? Вона стоїть перед великою вежею, як служка перед сеньйором каноніком.

— Ага, бачу й служку. Якщо не помиляюся, то дзвіниця Сан-Феліпе. І вона дзвонить, клята.

— До меси, вона дзвонить до меси, — сказав Агустін, вкрай зворушений. — Хіба не чуєш надтріснутого дзвона?

— Ну, гаразд; я мушу сказати тому сеньйорові служці, що дзвонить надтріснутий дзвін.

— Та ні! Ти дійдеш до майдану Сан-Феліпе. Якщо звідти подивишся на дзвіницю, то побачиш, що вона стоїть на розі; від рогу йде вузька вулиця; підеш нею по лівому боці і скоро натрапиш на другу вузьку, глуху вулицю, вона називається вулицею Антона Трільйо. Підеш нею, поки не дійдеш до тильної сторони церкви. Там побачиш будинок. Ти зупинишся...

— І поверну назад?

— Ні. Біля будинку, про який я тобі кажу, є садок з великою, шоколадного кольору хвирткою. Ти зупинишся там...

— Зупинюсь і стоятиму.

— Ні, голубе, побачиш...

— Ти біліший за сорочку, Агустіне. Кажи прямо. До чого тут ті вежі й зупинки?

— До того, — через силу проказав мій друг, — що коли ти там стоятимеш... Затям, ти мушиш іти поночі... Так от приходиш, зупиняєшся, перечікуєш трошки, тоді переходиш на протилежний тротуар, витягаєш шию і понад

стіною саду бачиш вікно. Береш камінчика й кидаєш у вікно, але так, щоб не наробити шуму.

— І відразу вийде вона.

— Ні, друже, май терпіння. Звідки ти знаєш, вийде вона чи не вийде?

— Гаразд, припустимо, що вийде.

— Насамперед я тобі ось що скажу — там живе дядько Кандіола. Ти знаєш, що то за дядько Кандіола? Це один сарагосець, хлопча, у якого, кажуть, цілий погріб грошей. Він скнара і лихвар, а коли позичає, витряє з боржників усю душу. Він знає закони про відстрочки й конфіскації краще, ніж Верховний суд і Кастільська палата. Хто з ним здумає позиватися, той пропав.

— Тобто будинок з хвірткою шоколадного кольору — чарівний палац.

— Зовсім ні; ти побачиш жалюгідний будинок, який, здається, от-от розвалиться. Я ж кажу тобі, що дядько Кандіола — скнара. Він не віддасть і реала навіть під загрозою розстрілу. Якби ти побачив його, то подав би йому милостиню. Скажу тобі й те, що в Сарагосі його зневажають, а звать його дядьком Кандіолою глужливо — з презирства до нього. Справжнє його ім'я — дон Херонімо де Кандіола, він родом з Майорки, якщо не помиляюсь.

— І в отого дядька Кандіоли є дочка.

— Який же ти нетерплячий! Звідки тобі знати, є в нього дочка чи нема? — сказав він, намагаючись приховати своє зніяковіння. — Дядька Кандіола ненавидять в місті за його нечувану скнарність і лихе серце. Багатьох бідарів він запроторив за ґрати, обібравши до нитки. Під час першої облоги він не дав на війну жодного кварто, не взявся за зброю, не пустив на постій поранених. З нього не могли витягти й песети, а коли він якось сказав, що йому байдуже, чи француз, чи іспанець, то патріоти мало не розірвали його.

— Добра ж цяця отой чоловік з будинку, де хвіртка в садку шоколадного кольору. А раптом, коли я кину каміничик у вікно, вийде дядько Кандіола з палицею та й відлушцює мене, що я кручу голову його дочці?

— Перестань кривлятися, помовч. Невже ти не знаєш, що як тільки смеркне, Кандіола зачинається в підземеллі і до світанку рахує там свої гроші? В той час він ні про що інше й думати не може... Сусіди кажуть, що інколи чути якийсь дзенькіт чи брязкіт, наче з мішків сиплються золоті унції.

— Отже, приходжу, кидаю камінь, чекаю, вона виходить, і я кажу їй...

— Кажеш, що я загинув... ні, це буде дуже жорстоко. Ти даси їй цю ладанку... Ні, ти скажеш... Ні, краще не кажи нічого.

— Отже, я дам їй ладанку.

— Ні, і ладанки давати не треба.

— Ага, зрозуміло. Коли вона вийде, я скажу їй «на добраніч» і піду, наспівуючи «Мовить свята діва дель Пілар...»

— Ні, вона повинна дізнатися про мою смерть. Ти зробиш, як я кажу.

— Та ти ж нічого не кажеш.

— Не гарячкуй! Зажди. Може, мене й не вб'ють.

— Отакої. Скільки галасу даремно!

— Зі мною щось коїться, Габрієлю, скажу тобі щиро. Я дуже хочу звірити тобі одну таємницю, так і тягне розповісти. Кому я відкрию її, як не тобі, моєму товаришеві? Якщо я не розповім тобі, то серце моє розірветься, наче граната. Я дуже боюся проговоритись уві сні, і тому не сплю. Якби мої батько, мати, брат чи сестра дізналися, вони б мене вбили.

— А отці з семінарії?

— Не згадуй про них. Слухай, я розповім, що зі мною сталося. Ти знаєш отця Рінкона? Так от, цей отець Рінкон дуже мене любить, і щовечора брав мене з собою на прогулянку берегом, або в бік Торреро, або шляхом до Хусліболю. Ми розмовляли про богослов'я і про гуманітарні науки. Рінкон так захоплюється великим поетом Горациєм, що часто каже: «Шкода, що цей чоловік не був християнином, а то його можна було б причислити до сонму святих». Він завжди носить з собою маленький ельзевір¹, котрий береже як зіницю ока, і коли ми стомлюємося, отець Рінкон сідає і читає, а потім ми обмінюємося думками, які приходять у голову... Добре... тепер я скажу тобі, що отець Рінкон доводиться родичем Марії Рінкон, покійній дружині Кандіоли, а Кандіола має садибу по шляху в Монсальбарбу, якийсь там жалюгідний замський будиночок, більш схожий на халупу, та зате оточений густими деревами, і звідти відкриваються чудові краєвиди

¹ Ельзевір — назва книг, які надруковано у відомих голландських друкарнях 16—17 ст., що належали друкарям — видавцям Ельзевірам.

на Ебро. Одного вечора, після того, як ми прочитали *Quis multa gracilis te puer in rosa*¹, мій учитель захотів відвідати свого родича. Ми пішли туди, зайшли до саду, — Кандіоли не було. Назустріч нам вийшла його дочка, і Рінкон сказав їй: «Марікільє, дай цьому юнакові кілька персиків, і мені принеси чарочку, ти знаєш чого».

— Марікільє гарна?

— Чи гарна? Не питай. Побачиш... Отець Рінкон взяв її за підборіддя і, повертаючи Марікілью обличчям до мене, сказав: «Агустіне, признайся, адже ти в житті ще не бачив такого гарного личка? Поглянь, які палкі очі, уста — як у ангела, а чоло — то ясне небо». Я тремтів, а Марікільє, почервонівши, наче вишня, сміялася. Рінкон провадив далі: «Тобі, як майбутньому отцю церкви і зразковому юнакові, що знає тільки одну пристрасть, жагу до книжок, можна показати цю богиню. Юначе, дивуйся неперевершеному витвору всевишнього. Придивися до виразу цього обличчя, знадливого погляду, чарівної посмішки, свіжих уст, до цього ніжного обличчя, стрункого стану і визнай: якщо прекрасні і небо, і гори, і квіти, і сонячне світло, то всі божі творіння блякнуть поруч з жінкою, найдовершенішим і найдосконалішим творінням безсмертних рук». Так сказав мені мій учитель, а я стояв зачудований, зацікавлений, неспроможний відвести очі від цього мистецького витвору, який, безперечно, кращий за «Енеїду». І не можу передати тобі, що я відчував. Уяви собі, ніби Ебро, ця велика ріка, яка тече від Фонтібре і впадає в море біля Альфакеса, раптом зупинилася, а тоді потекла назад, в Астурію де Сантільяна, — щось схоже до цього сталося в моїй душі. Всі думки мої раптом зупинили свій плин і повернули назад, котячись якимись новими, невідомими мені шляхами. Я був вражений, та й досі ще не отямився. Я дивився і не міг надивитися, душа палала, а я говорив собі: «Я люблю її, кохаю невимовно. Як це я досі не розумів цього?» А я ж тоді побачив її вперше.

— А персики?

— Марікільє стояла переді мною така ж збентежена, як і я перед нею. Отець Рінкон завів розмову з садівником про шкоду, яку заподіяли садибі французи (це відбувалося на початку вересня, через місяць після зняття облоги), а Марікільє і я залишилися самі. Самі! Мовою першою

¹ Початок вірша Горация: «Хто той стрункий юнак на ложі з пишних руж...»

думкою було втекти, і вона, як розповідала потім, відчула таке саме бажання. Та ні вона, ні я не побігли. Раптом я відчув у собі дивну безмежну відвагу. Я порушив мовчанку й заговорив перший. Спочатку ми розмовляли про щось незначне; та мені в голову почали спадати думки, котрі, як мені здавалося, підносилися над буденністю, і все те я виповідав їй. Марікілья говорила мало, та очі її були промовистіші за мою балаканину. Нарешті мене покликав отець Рінкон, і ми пішли. Я попросився з нею і тихо сказав, що скоро побачимось знову. Ми повернулися в Сарагосу. Ой!.. Дерева, Ебро, куполи церкви Пілар, міські дзвіниці, перехожі, будинки, огорожі садків, дорога, шум вітру, собаки на дорозі — все здавалося мені вже іншим; земля і небо — все змінилося. Мій добрий учитель знову почав читати Горація, а я сказав, що Горацій нічого не вартий. Він висварив мене й пригрозив позбавити свої ласки. А я в нестямі славив Бергілія і повторював його славнозвісні вірші:

Est mollis flamma medullas interea, et tacitum
vivit sub pectore vulnus¹.

— Це було на початку вересня, — сказав я. — А далі?

— З того дня почалося для мене нове життя. Почалося з пекучої тривоги, яка позбавила мене сну, змусила мене ненавидіти усе, що не було Марікільею. Навіть батьківська оселя стала мені осоружною, і, самотньо блукаючи околицями міста, шукав я душевного спокою. Я зненавидів колегію, книжки й богослов'я; а коли настав жовтень і мене хотіли замкнути в святому домі, я прикинувся хворим, щоб мене не чіпали. Дякуючи війні, яка зробила всіх нас солдатами, я можу жити вільно, виходити о будь-якій годині, навіть уночі, й часто бачити її, говорити з нею. Я йду до її дому, подаю умовний знак, вона спускається вниз, відчиняє загразоване вікно, ми довго розмовляємо. Проходять люди, та я по очі закутуюсь у плащ, і в темряві ніхто мене не впізнає. Тому міські хлопці питають один одного: «Хто це залицяється до дочки Кандіоли?» Побожуючись, що нашу таємницю розкриють, ми з якогось часу припинили розмови через ґрати. Марія спускається вниз, відчиняє садову хвіртку, і я входжу. Ніхто нас

¹ Палить племінь безсилі кістки,
А під грудьми жива безмовна рана (лат.).

не може заскочити, бо дон Херонімо, вважаючи, що Марія спить, йде до себе рахувати гроші, а стара служниця, єдина в домі, на нашому боці. Самі в саду, ми сідаємо на камінні сходи і крізь гілки могутньої чорної тополі дивимося на ясний місяць. В тій величній тиші наші душі линуць до бога, чуття загострені до краю — цього не висловиш. Наше щастя таке безмежне, що часом стає живою мукою; і якщо бувають хвилини, коли хотілося б роздробитися на сотню істот, то є мить, коли хотілося б не існувати зовсім. Так ми проводимо довгі години. Позавчора я був там майже до світанку; я сказав батькам, що призначений в караул, і не поспішав. Ми розпрощалися, коли зайнялася ранкова зоря. Над садовою огорожею виднілися дахи сусідніх будинків і шпиль Нової вежі. Марія, вказуючи на них, сказала мені: «Швидше ця вежа стане прямию, ніж я перестану любити тебе».

Агустін замовк, бо пролунав гарматний постріл від Монте-Торреро, і ми обидва подивилися в той бік.

VI

Французи завзято атакували укріплення Монте-Торреро, яке захищали десять тисяч чоловік під командуванням дона Феліпе Сен-Марча і О'Нейля, генералів з великими заслугами. Добровольці з Борбона, Кастилії, Кампо Сегорбіно, Аліканте, провінційний загін із Сорії, єгері Фердинанда VII, полк із Мурсії та інші частини, назви яких я точно не пригадую, відкрили вогонь. З редути Святих Мучеників ми бачили, як зав'язався бій і як колони французів кинулися вздовж Каналу, щоб вдарити по Торреро з флангів. Рушничний вогонь тривав досить довго; але битва мала скоро закінчитися, бо це місце було незручним для міцної оборони без зайняття і укріплення найближчих до нього пунктів, таких, як Буенавіста, Касабланка і розподільник Каналу. Однак наші частини відступали повільно і організовано, висадивши в повітря Американський міст і забравши з собою всі гармати, крім однієї, розбитої вогнем противника.

У той же час ми почули сильний гуркіт, який долинав здалека; оскільки вогонь біля Торреро майже припинився, то ми подумали, що зав'язався другий бій біля Аррабала.

— Там бригадир дон Хосе Мансо, — сказав мені Агустін, — з арагонським полком швейцарців під командуван-

ням дона Маріано Валкера, добровольці з Уески під командуванням дона Педро Вільякампа, добровольці з Каталонії та інші хоробрі загони. А ми тут сидимо склавши руки! На тому боці начебто усе скінчилося. Французи на сьогодні вдовольняються здобуттям Торреро.

— Якщо не помиляюсь,— відповів я,— вони зараз збираються атакувати Сан-Хосе.

Всі подивилися в той бік, на величезну будівлю, яка височіла ліворуч від нас, відділену від Спалених воріт долиною Уерви.

— Там Реновалес,— сказав мені Агустін,— відважний дон Маріано Реновалес, що так відзначився під час першої облоги. Він командує тепер егерями із Оріуели і Валенсії.

На нашій позиції усе було готове для відчайдушної оборони. На редуті дель Пілар, на батареї Святих Мучеників, на вежі дель Піно, так само як і в монастирі Тріпитаріїв, стояли напоготові артилеристи з запаленими гнотами, а піхотинці ховалися за парапетами в місцях, які здавалися найзручнішими для стрільби по французах, коли б ті спробували напасти на нас. Було дуже холодно, і майже всі ми тремтіли. Не думайте, що то зі страху; зовсім ні, було холодно, а хто заперечуватиме, то не вірте.

Мое передбачення незабаром справдилося: скоро монастир Сан-Хосе атакувала сильна колона французької піхоти, вірніше, спробувала атакувати чи, може, захопити його зненацька. Мабуть, ворог мав погану пам'ять і за три місяці встиг забути, що такі раптові напади-приречені на поразку. Проте французи дуже самовпевнено підійшли на відстань рушничного пострілу; звісно, ці нещасні були переконані, що наші бійці, ледве побачивши їх, повмирають зі страху. Бідненькі, вони тільки-но прибули з Сілезії й не знали, що таке війна в Іспанії. Досить легко захопивши Торреро, вони гадали, ніби можуть проковтнути весь світ. Та хоч там як, а французи наближались, і Сан-Хосе затаївся, аж поки вони не опинилися на відстані рушничного пострілу; тієї ж миті бійниці й амбразури вивергнули такий страхітливий вогонь, що перелякані французи кинулися тікати. Проте чимало ворогів залишилося лежати на землі. Спостерігаючи за сутичкою з батареї Святих Мучеників, ми вибухнули криками, вигуками, оплесками. Так, війна сувора, солдат радіє, коли вмирають його вороги; і навіть той, хто на полюванні інстинктивно пожалів би забитого зайця, під час бою

у захваті горлає, бачачи, як падають сотні здорових, молодих і веселих людей; а вони ж бо зрештою нікому не заповідяли зла.

Такою була атака на Сан-Хосе: авантюра, яка зазнала поразки. Після цього французи мусили зрозуміти, що ми залишили Торреро з розрахунку, а не через слабкість. Самотня, беззахисна, без зовнішніх бастионів, фортець і фортів, Сарагоса знову зводила свої земляні мури, свої бастиони з невивпаленої цегли та вежі з намішаної напередодні глини, щоб знову дати відсіч кращим у світі солдатам, кращій в світі артилерії та кращим у світі інженерам. Безліч людей, найсучаснішу зброю, велетенські запаси пороху, наукову й матеріальну міць та весь блискучий розум було кинуте на здобуття цієї укріпленої п'яді землі, що схожа була на одну із тих фортець, які, граючись, будують хлопчачки. Та все було марно: зусилля французів розбивалися на порох об ті глиняні стіни, що, здавалось, могли завалитися від удару ногою. Бо за цією крихкою огорожею — криця духу арагонців, яка не розбивається, не гнеться, не плавиться, не розколюється, не іржавіє, — і ця криця оточує оту п'ядь землі, наче заслон, який годі зламати людськими силами.

Дзвін на Новій вежі б'є на сполох. Коли повітря ступонить від тих похмурих ударів, значить, місто в небезпеці; воно кличе на допомогу всіх своїх синів. Що б то могло бути? Що коїться? Що це?

— В Аррабалі, — сказав Агустін, — справи, мабуть, погані.

— Вони атакують нас тут, щоб відтягти наші сили, і водночас нападають з другого берега річки.

— Так само було й за першої облоги.

— До Аррабаля, до Аррабаля!

Тільки-но ми вигукнули це слово, як французи послали нам кілька ядер, немов бажаючи довести необхідність нашої присутності саме тут. На щастя, в Сарагосі вистачало людей і можна було кинути резервні загони в будь-яке місце. Мій батальйон залишив куртину¹ Санта-Енграсії і рушив у напрямку Косо. Ми не знали, куди нас вели; та цілком імовірно, що нас вели до Аррабаля. На вулицях було повно люду. Старі й жінки, гнані цікавістю, повиходили з будинків; вони хотіли хоча б зблизька подивитися на бій, якщо вже їм не можна самим узяти в ньому

¹ Куртина — ділянка між двома бастионами.

участі. Вулицями Сан-Хіль, Сан-Педро й Кучільберія, що вели до мосту, неможливо було пройти: юрби жінок поспішали до соборів Пілар і Сео. Гуркіт далеких гармат швидше збадьорював, аніж засмучував збуджених людей. Всі кричали й штовхалися, кваплячися, щоб скоріше дійти. На соборному майдані я побачив кінноту, яка разом з величезним натовпом перетнула шлях до мосту, і це змусило наш батальйон шукати легшого проходу з другого боку собору. Коли ми проходили перед портиком цієї святині, до нас долинуло голосне моління: то жінки благали порятунку в святої заступниці. Нечисленних чоловіків, що хотіли проникнути до храму, вони повіганяли.

Ми вийшли на берег річки біля Сан-Хуан-де-лос-Панетес і розташувалися на дамбі, чекаючи наказів. Навпроти нас, на тому боці Ебро, розгорнулося поле битви. Трохи ближче темнів гай Маканас; далі, біля мосту, виднівся маленький монастир Альтабас; ще далі — монастир Сан-Ласаро і на обрії — монастир Ісуса. Поза цим тлом, що відбивалося у водах широкої річки, око вражали страхотливі вогняні спалахи, а небо було покреслене траєкторіями куль. Земля стугоніла від гарматних пострілів та людських криків, густі клуби диму раз за разом здіймалися аж до хмар. Всі парашети було збудовано з червоної цегли ближніх цегельень, і, змішавшись з глиною та землею, вони утворили червонувату масу; здавалося — то земля замішана на крові.

Французький фронт тягся від шляху на Барселону до дороги на Хусліволь, за цегельнями й садами, що містилися ліворуч від шляху. З дванадцятої години ворог люто атакував наші траншеї і, просуваючись вздовж Барселонського шляху, стрімко рвався вперед, незважаючи на перехресний вогонь з боку Сан-Ласаро та з боку садиби Масело. Французи поривалися захопити в рукопашному бою наші батареї; затиєість призвела їх до справжньої гекатомби¹. Вороги гинули; рідшали їхні лави, та зразу ж, поповнюючись свіжими силами, знову кидалися в бій. Часом вони підходили аж до парашетів, і бій роздався на тисячі страхотливих рукопашних сутичок. Попереду солдатів, немов у розпуці, йшли командири з шаблями наголо, наче для них стало справою честі вмерти перед цією купою цегли в тому жахливому шквалі згуби, що за хвилину знищував сотні людей. Вони гинули,

¹ Гекатомба — велике жертвоприношення (грецьк).

корчилися на землі — і солдат, і сержант, і прапорщик, і капітан, і полковник. Це була справжня битва народів; і якщо згадка про минулу облогу запалювала серця наших бійців, то французи йшли на бій оскражені від жадоби помсти, з безтямністю, страшнішою, мабуть, за лють солдата.

Саме це передчасне озлоблення їх і згубило. Спочатку їм треба було, не кваплячись, зруйнувати наші укріплення артилерійським вогнем, а тоді, зберігаючи холоднокровність, як того вимагає облога, не кидати стрілецькі лави на штурм позицій, що їх захищають люди, з якими їм вже довелося зустрітися п'ятнадцятого липня й четвертого серпня; вони мусили б перемогти в собі почуття презирства до противника, яке завжди — і в дні іспанської кампанії, і в теперішній війні з Пруссією — погано слугувало їм; французам варто було б терпляче здійснювати план, розрахований на те, щоб викликати у обложених не запал, а пригніченість. Певна річ, якби французів спрямовував ще й геніальний розум їхнього вождя, — а Наполеон, з його вмінням логічно мислити, перемагав не лише завдяки артилерії, — то під час облоги Сарагоси вони неодмінно керувалися б знанням людського серця, без чого війна, жорстока війна, є безглуздою варварською різаниною. Наполеон, з його надзвичайною проникливістю, розгадав би вдачу сарагосців і не кидав би проти них нічим не захищені колони солдатів, що хизуються своєю хоробрістю. Такі атаки — занадто важке і небезпечне заняття, особливо коли їх відбивають люди, які б'ються не за ідола, а за ідеали.

Не вдаватимуся в подробиці кровопролитної битви двадцять першого грудня, однієї із найславетніших в історії другої облоги столиці Арагону. Я уникаю надмірної велемовності не лише тому, що не брав безпосередньої участі в цій битві й можу переказати її лише з чужих слів, а й ще й з іншої причини: я збираюся розповісти про багато цікавих зустрічей і тому, описуючи криваві епізоди, проявлю деяку стриманість. Обмежуся лише згадкою про те, що вже надвечір французи вирішили відмовитися від свого наміру й відступили, залишивши на полі бою безліч забитих і поранених. Саме час було, як здавалося, кинути в бій кавалерію й почати переслідування противника, та після короткої наради наші командири, як відомо, вирішили не ризикувати, бо вилазка могла скінчитися для нас погано.

VII

Коли настала ніч і частина наших військ відійшла до міста, сарагосці посунули в передмістя, щоб подивитися на поле бою та на руйнування, заподіяні вогнем, полічити вбитих і уявити собі героїчні сцени недавнього бою. Штовханина й гамір були такі, що важко описати. Юрми солдатів гарячково й збуджено горлали пісні, жалісливі люди, згуртувавшись, переносили до себе додому поранених; у всіх був піднесений настрій — це виявлялося в жвавих розмовах, запитаннях, хвалькуватих вигуках, у сльозах і сміхові, в захваті та веселощах.

Десь біля дев'ятої наш батальйон розпустили: у нас не було казарм, і в години затишшя нам дозволялося ненадовго залишати свій пост. Ми з Агустіном побігли до собору Пілар і насилу проштовхались всередину храму, де вже зібралося багато народу. Я був уражений, побачивши, як відчайдушно пробивалися богомольці, відштовхуючи одне одного, до внутрішньої каплички, в якій стояла статуя пресвятої діви Пілар. Молитви, скарги й вдячні вигуки зливалися в один суцільний гул, який мало чим нагадував звичайне моління. Скоріше, це була якась довга розмова, що переривалася риданнями, стоконами, ніжними словами та іншими проявами щирої і наївної віри, яку іспанці плекають до милих їхньому серцю святих. Люди попадали навколішки, цілували підлогу, хапалися за ґрати каплички й схвильовано зверталися до богоматері з найщирішими словами, які тільки знали. Ті, кому не вдавалося протиснутися до статуї, простягали до неї руки й кричали здалеку. Ніхто з причетників навіть не намагався припинити це неподобство й недоречні вигуки; бо все те було лише наслідком надмірної, майже нестямної побожності. Під склепінням храму не було тієї урочистої тиші, що личить святому місцю: люди почували себе, як удома, наче притулок улюбленої пресвятої діви, матері, володарки й заступниці сарагосців став одночасно притулком для її дітей, слуг та підданців.

Вражений такою безпосередністю та одержимістю, я протиснувся до ґрат і побачив уславлену статую пресвятої діви. Хто не бачив її, кому не відомо про неї хоча б з численних статуток та гравюр, розповсюджених по всьому півострові, від краю й до краю? Тоді, як, до речі, й тепер, статуя стояла в ніші, вбраній зі східною пишністю, ліворуч від невеликого вітвара, що здіймався в глибині

кашлички. Її освітлювало багато воскових свічок, і коштовні камені на одежі та короні богоматері сліпуче сяяли. На голові в неї виблискував золотом та діамантами вінець, на грудях — разки намиста, на руках — персні. Жива людина, певне, впала б під тягарем стількох прикрас. З-під жорстких шатів без складок, натягнених згори донизу, як чохол, ледве виглядали руки; смагляве личко Ісуса, що лежав на лівій руці богоматері, ледь виднілося серед парчі та коштовних каменів. На смаглявому лику пресвятої діви, відполірованому часом, застигло безтурботне умиротворення, знак вічного блаженства. Очі її були звернені до богомольців, неначе вона допитливо вдивлялася в побожний натовп; а в зіницях — відблиски палаючих свічок, що надавало їй погляду справді людської осмисленості та пильності. Той, хто бачив її вперше, та ще в хвилину такого релігійного екстазу, не міг залишитися незворушним й не приєднати свого голосу до захопленого хору, який на всі лади славив царицю небесну.

Я все ще дивився на статую, коли Агустін стис мені руку і прошепотів:

— Бачиш? Он вона.

— Хто? Божа мати? Я давно її бачу.

— Та ні, Марікілья. Бачив її? Он вона, навпроти нас, біля колони.

Я глянув і побачив лише юрму людей; ми стали протискуватися до протилежного боку храму.

— Дядька Кандіоли тут нема, — весело повідомив Агустін. — З нею лише служниця.

Все це мій друг сказав на ходу, відчайдушно прокладаючи собі дорогу ліктями, штовхаючи людей в груди і спину, наступаючи їм на ноги, сплющуючи капелюхи й бгаючи одяг. Я протискувався слідом, завдаючи сусідам праворуч і ліворуч не меншої шкоди. Нарешті ми добралися до дівчини, і я на власні очі пересвідчився в тому, що вона справді красуня. Мій добрий і палко закоханий товариш анітрохи не перебільшував: Марікілья варта була того, щоб втратити через неї голову. Вона вабила до себе серце оксамитовою смаглявою шкірою, чорними очима, напрочуд правильним носом, незрівнянним ротом і гарним, хоч і невисоким, чолом. Її обличчя і стрункий, легкий стан неначе дихали жагою; тільки-но вона опускала очі, як уже здавалося, що на її постать падає тендітна й лагідна тінь, котра наче огортала й нас. Марікілья спокійно всміхалася, та коли ми підійшли ближче, в її по-

гляді майнув переляк. Усе в ній виказувало дівчину з сильною вдачею — потайну, стриману, але палку. З першої ж хвилини Марікіль здалася мені дівчиною мовчазною, яка не вмє кокетувати, і згодом я мав можливість переконатися у слухності своєї думки. Обличчя красуні свідчило про незворушний спокій і впевненість у собі. На відміну від більшості жінок, небагато з яких мають тверду вдачу, вона була стійкою до різних спокус, але коли вже брала щось близько до серця, то надовго. Звичайно жінки, вразливі й податливі, тануть, як віск, від найменшого жару; душевний же світ Марікільї, неначе відлітої з найміцнішої криці, могло порушити хіба що найшаленіше полум'я; та коли надходила така хвилина, дівчина ставала схожою на розплавлений метал, котрий обпікає кожного, хто до нього торкнеться.

Увагу мою привернула не лише її врода, а й гарне, навіть розкішне вбрання. Наслухавшись розповідей про страхотливу скнарність дядька Кандіоли, я гадав, що дочка його ходить у лахмітті, ба навіть і не мріє про модні сукні й капелюшки. Та я помилявся. Агустін Монторія розповідав мені згодом, що цей скнара із скнар не лише піклувався про свою доньку, а навіть робив їй час від часу подарунки, що здавалися йому non plus ultra¹ марнотратства. Кандіола, не змигнувши оком, дав би вмерти з голоду своїм найближчим родичам, та як тільки йшлося про дочку, він виявляв напрочуд дивну, феноменальну готовність труснути гаманцем. При всій своїй пожадливості він залишався батьком і любив, мабуть, навіть дуже любив, бідолашну дівчину, щедрість щодо неї була першою і, можливо, єдиною втіхою його безцільного існування.

Про все це варто було б ще поговорити, та про решту подробиць дізнаєтеся з моєї подальшої розповіді; а зараз я лише зауважу, що не встиг мій товариш перекинутися кількома словами зі своєю обожнюваною Марією, як раптом підійшов якийсь чоловік, блиснув на нас очима, повернувся до дівчини і, взявши її за руку, сердито сказав:

— Що ти тут робиш? І навіщо ви привели її до храму в такий час, тітко Гедіто? Додому, негайно додому!

То був Кандіола. Я добре пам'ятаю його і, згадуючи про нього, ще й зараз здригаюся від огиди, а чому — про це читач довідається згодом. Короткої зустрічі в соборі Пілар

¹ Найвищим проявом (лат.).

було досить, щоб образ цієї людини назавжди вкарбувався мені в пам'ять. Кандіола був не з тих, чия зовнішність швидко забувається. Цей скоцюрблений, жалюгідний, хворобливий на вигляд старий, з неспокійним похмурим поглядом, худим обличчям і запалими щоками з першої ж хвилини викликав до себе відразу. Гострий горбатий ніс, схожий на дзьоб стерв'ятника, таке ж гостре підборіддя, чорні з сивиною куцисті брови, зеленкуваті очиці, великий лоб, густо поораний поздовжніми зморшками, хрящуваті вуха, жовта шкіра, хрипкий голос, брудний одяг, презирливе ставлення до людей — все в його зовнішності, від перуки й до підшов черевиків, вселяло в душу непереборну відразу і пояснювало, чому він не мав друзів.

Кандіола не носив бороди: поступаючись моді, він голився, та лезо торкалося порості на його обличчі не частіше, ніж раз на тиждень. Була б у дона Херонімо борода, я порівняв би його з одним досить відомим венеціанським купцем; з ним я познайомився набагато пізніше, коли розпочалися мої пошуки на літературній ниві. В цьому чоловікові я відкрив деякі риси, що нагадували мені людину, яка так раптово підійшла до нас у храмі Пілар.

— Ну, бачив того мерзенного й смішного дідугана? — запитав Агустін, залишившись наодинці зі мною й поглядаючи на двері, за якими зникли всі троє.

— Мабуть, він не дуже радіє, що у його дочки з'явився залицяльник.

— Ні, я впевнений, він не бачив, як я розмовляв з нею. У нього, мабуть, виникла підозра, і тільки. Та коли його підозри перейдуть у переконаність, нам з Марією кінець. Ти помітив, як він глянув на нас? Проклятий скнара, чорна душа в шкурі сатани!

— Тесть у тебе й справді поганий.

— Гіршого не може бути, — сумно згодився Монторія. — Я за нього й гроша не дам. Напевне, сьогодні він цілий вечір сваритиме її. Добре, що хоч не б'є.

— А хіба сеньйор Кандіола, — запитав я, — не хотів би, щоб його донька одружилася з сином самого дона Хосе де Монторії?

— Ти з глузду з'їхав! Спробував би ти заговорити з ним про це!.. Огідний скнара береже свою дочку більше, ніж торбу з золотом, і взагалі не збирається видавати її заміж, а на доброго мого батька він до всього ще й дуже ображений, бо той визволив з його пазурів кількох нещасних боржників. Запевняю тебе, коли він пронохає, що його

дочка кохає мене, то замкне її в залізну скриню; та скриня стоїть у підвалі, де він ховає гроші. Я вже не кажу, що буде потім, коли мій батько довідається... У мене жижки трусяться від самої згадки про це. Тільки побачу уві сні, що мої любі батьки дізналися про моє безмежне кохання до Марікільї, як тієї ж миті прокидаюся. Син дона Хосе де Монторії закоханий в дочку дядька Кандіоли! Подумати страшно! Юнак, якому самою долею визначено бути єпископом, розумієш, Габрієлю, єпископом!.. Мої батьки задалегідь переконані, що я ним стану.

За цими словами Агустін стукнувся головою об священний мур, до якого ми притулилися.

— Та ти ж не відмовишся від Марікільї?

— І ти ще питаєш! — палко відповів він. — Ти бачив її? А якщо бачив, то хіба можеш сумніватися в моїх почуттях? Але її батько й мої батьки швидше згодяться, щоб я помер, аніж дозволять мені одружитися з нею. Вони хочуть, щоб я став єпископом, Габрієлю! Ти лише уяви собі на хвилинку, що то значить бути єпископом і любити Марікілью все життя! Уяви собі це й поспівчуй мені.

— Шляхи господні незбагненні, — сказав я.

— То правда. Іноді я безмежно вірю в своє щастя. Хто знає, що чекає на нас завтра? Господь і пресвята діва дель Пілар не покинуть мене в біді.

— Ти теж молишся святій діві дель Пілар?

— Так. Удома мати завжди запалює свічки перед її образом, молить уберегти мене в бою від ран, а я дивлюсь на нашу заступницю й кажу собі: «Володарко, хай ці свічки також нагадують тобі, що я не в силі відмовитися від Марікільї!»

Ми стояли в бічному вівтарі, до якого прилягала апсида каплиці пресвятої діви. Неподалік від нас у стіні був прохід; по ньому богомольці, спустившись вниз на дві-три сходинки, підходили до цоколю статуї, щоб поцілувати підніжжя цієї святині. Агустін приклався до червоного мармуру, поцілував його і я, а тоді ми вийшли з храму й попрямували до себе на бівак.

VIII

Наступного дня, двадцять другого грудня, Палафокс дав свою славетну відповідь парламентару, якого прислав до нього Монсе з пропозицією капітулювати: «Я не знаю слова «здатися». Поговоримо про це після моєї смерті». Потім

на вимогу французів він відповів довгою й красномовною відозвою, надрукованою в «Газеті» (за тих часів у Сарагосі теж була своя «Газета»); проте, на загальну думку, ця відозва так само, як і прокламації, що з'являлися за підписом генерал-капітана, не була наслідком його власної творчості; їх писав його вчитель і друг отець Басіліо Бодж'єро, дуже розумний чоловік, який разом з ополченцями та воєначальниками часто з'являвся на найнебезпечніших ділянках оборони.

Навряд чи варто говорити, що бій двадцять першого грудня надав захисникам міста ще більше мужності і, щоб їхній бойовий запал не згас, необхідно було зробити вилазку. Так і вирішили, та швидко з'ясувалося, що взяти в ній участь бажають геть усі, і командирам частин довелося кидати жеребок. Розумні та добре підготовлені вилазки були цілком виправдані, бо французи, оточивши місто, вже розпочали справжню облогу і копали першу лінію траншей. Крім того, в Сарагосі було зосереджено багато військ. На погляд простого люду, це здавалося перевагою, але, на думку людей знаючих, являло собою значну небезпеку — не так через незручності, неминуче пов'язані з перебуванням у місті військових частин, як через великі витрати їстівних припасів і неминучу загрозу голоду; а голод і є той великий воєначальник, котрий незмінно приневолює фортеці до здачі. Одне слово, численність гарнізону теж спонукала до вилазок. Першу з них здійснив двадцять четвертого грудня Реновалес із загonom, який захищав форт Сан-Хосе; було вирубано оливковий гай, що ховав від нас облогові роботи противника. Двадцять п'ятого дон Хуан О'Нейл виступив з передмістя з добровольцями Арагона й Уески і, раптово захопивши французів, знищив багато ворожих солдат. Та найзначнішу вилазку — великими силами й з двох пунктів одночасно — було вирішено здійснити тридцять першого грудня.

А тим часом ми цілими днями спостерігали за роботами на першій ворожій лінії, що проходила приблизно за сто шістдесят сажнів від стін Сарагоси. Французи працювали не покладаючи рук навіть уночі; ми помітили також, що сигнали по лінії траншей вони передають з допомогою кольорових ліхтариків. Час від часу наші мортири обстрілювали ворога, та майже не завдавали йому шкоди. Зате, коли французи висилали загін на рекогносцировку, ми вмить знищували його.

Настав ранок тридцять першого грудня. Наш батальйон було передано під командування Реновалеса, котрий мав наказ атакувати противника на ділянці між Торреро й шляхом на Муелу. Саме тоді бригадир Бутрон мусив виступити з міста через ворота Санчо й Портільйо на чолі великих сил піхоти та артилерії і атакувати французів у напрямку Бернадони, вдаривши по ворогу з лівого флангу.

Щоб обдурити противника, командуючий наказав одному батальйону розосередитися біля Тенеріас і відволікти увагу французів. Тим часом наш батальйон із загоном єгерів з Олівенси та частиною валенсійських єгерів просувався Мадридським трактом, виходячи правим флангом до французьких траншей. Ми розбилися на невеликі групи й залягли по обидва боки дороги. Коли французи побачили нас, було вже пізно: швидкі, як лані, ми кинулися на ворога і шцент розгромили перший загін піхоти, висланий нам назустріч. Проте частина французів сховалася в якомусь напівзруйнованому будинку й відкрила звідти прицільний вогонь. На мить ми розгубилися, бо нас залишилося всього чоловік з двадцять, а решта хутко просувалася далі шляхом, переслідуючи відступаючого ворога. Та в цю мить, ведучи нас за собою, Реновалес кинувся вперед і ми, стріляючи впритул і орудуючи багнетами, знищили всіх, хто сховався в будинку. Коли ми ввірвалися до першого дворика, я помітив, що наші лави порідшали; я бачив, як впали, востаннє зітхнувши, кілька моїх соратників, і з жахом глянув праворуч, думаючи, що вже не побачу живим мого вірного товариша; та бог боронив його. Ми з Монторією залишилися неушкодженими.

Однак ми не довго раділи з того, що уникли смерті, бо Реновалес віддав наказ наступати далі, аж до паралелі, яку сперуджували французи. Ми звернули з тракту й просунулися праворуч, прагнучи з'єднатися з добровольцями з Уески; вони наступали шляхом на Муелу. Тож зрозуміло, що французи не чекали нашої вилазки й безтурботно залишили на цій ділянці робіт нечисленне прикриття та кілька саперних команд, які копали траншеї першої лінії. Ми стрімко атакували їх, відкривши смертоносний вогонь, і добре скористалися часом, що залишився у нас до підходу ворожих підкріплень: безбройних ми взяли в полон, озброєних перебили, а лопати та кайла забрали з собою — і все це в єдиному пориві. Ми підбадьорювали себе войовничими вигуками й тим, що на нас зверху погляди стількох жителів міста.

Цього дня нам усюди щастило: в той час, коли ми безжалісно розправлялися з саперами на першій лінії траншеї, війська, які під командуванням бригадира Бутрона здійснювали вилазку на лівому фланзі, досить успішно провели бій з ворожими частинами, розташованими в Бернардоні. Поки добровольці Уески, гренадери Палафокса та валлонські гвардійці нищили французьку піхоту, надійшли ескадрони з Нумансії та Олівенси; вони, непомітно проминувши ворота Санчо й зробивши великий обхід, перетнули шляхи на Арагон та Муелу саме в ту хвилину, коли французи відступали з лівого флангу до центру, сподіваючись, що до них на допомогу підійдуть більші сили. Наша кавалерія, маючи чудових коней, помчала трактом, змітаючи все на своєму шляху. Бідолашні французькі піхотинці, які безладно тікали в бік Торреро, наштовхувались один на одного. Втікаючи, багато хто з них наражався на наші багнети; хоч і дуже кортіло французам врятуватися від кавалерії, нам ще дужче хотілося гідно зустріти їх кулями. Одні з них звалювалися в канави, бо на бігу не могли через них перескочити; інші кидали зброю і розсудливо здавалися в полон; ще інші геройськи захищалися, воліючи вмерти, та не здаватися; знайшлося, нарешті, й кілька таких, що забилися в печі для випалу цегли, напхані хмизом та дровами, і розпалили там вогонь, вважаючи за краще згоріти живцем, аніж потрапити в полон.

Усе, про що я розповів тут гранично стисло, відбулося надзвичайно швидко. Вороже командування, яке не чекало наступу, ледве встигло відрядити достатні сили, щоб зупинити нас і покарати за зухвалу вилазку.

На горі Торреро пролунав сигнал тривоги, і ми побачили, що проти нас виступив великий загін кінноти. Та люди Реновалеса, як і люди Бутрона, вже виконали своє завдання і не збиралися чекати на ворогів, що схаменулися занадто пізно. Ми без зволікання відступили, здаля вітаючи противника найбарвистішими й найсоковитішими виразами, які тільки знали. Ми встигли навіть зіпсувати кілька гармат, котрі ворог збирався через день викотити на позиції, підбрали багато окованого інструменту, зруйнували на лінії, яку зводили французи, усе, що могли, і взяли в полон кілька десятків ворожих солдатів.

Хуан Пірлі, один наш товариш по батальйону, притяг в місто саперний ківер і надягнув його собі на голову, щоб вдивувати людей; він приніс також сковорідку із залиш-

ками сніданку, який французи почали на бівачу під Сарагосою, а закінчили вже на тому світі.

Вбитих у нашому батальйоні нараховувалося дев'ять, поранених вісім. Коли біля воріт Кармен до мене приєднався Агустін, я помітив, що рука у нього закривавлена.

— Ти поранений? — запитав я, оглядаючи товариша. — Таки дряпнуло?

— Дряпнуло, — ствердив він, — і не кулею, не списом, не шаблею, а зубами. Один француз замахнувся був лопатою, збираючись розтрити мені голову, але я обеззброїв його, тоді він, як бульдог, вчепився мені в руку.

Коли обидва наші загони поверталися до міста — один через ворота Кармен, другий — через ворота Портільйо, редути й форти південної сторони відкрили вогонь з усіх гармат по французьких колонах, що переслідували нас. Дві одночасні та узгоджені вилазки завдали противникові значних втрат. Ми не тільки знищили багато солдатів, а й зруйнували невелику частину першої лінії траншей, захопивши також багато окопного інструменту. Крім того, наші офіцери-сапери, які були разом з Бутроном під час цього сміливого наскоку, встигли оглянути ворожі укріплення, визначити особливості робіт та їхні розміри, а потім доповісти про це генерал-капітанові.

Міські стіни були всіяні людьми. В Сарагосі почули, як зав'язалася перестрілка, і відразу ж чоловіки, жінки, старі й діти висипали подивитися на новий славетний бій, що його ми давали на підступах до міста. Зустріли нас радісними вигуками. Від Сан-Хосе аж до монастиря Трінтаріїв і далі гурти сарагосців, які залізли на мури й стежили за ходом бою, зустрічали нас гучними оплесками й махали хустками. Це було чудове видовище! Потім гримнула канонада: редути одночасно відкрили вогонь по рівнині, яку ми тільки що покинули, і жахливий гуркіт гармат разом зі співами, криками «ура!» та радісними вигуками нагадував салют на честь перемоги. Біля вікон навколишніх будинків та на балконах юрмилися жінки; деяких представниць прекрасної статі охопила така цікавість і нетерплячка, що вони натовпом ринули до фортиків та батарей, насолоджуючи свої мужні душі і заспокоюючи крицеві нерви звуками ні з чим не зрівняної музики — гуркотом гармат. З укріплень біля воріт Портільйо натовп просто довелося прогнати. Монастир Санта-Енграсія нагадував театр чи місце народного гуляння — стільки там зібралось людей. Нарешті артилерія, яка прикривала наш

відхід, замовкла, і лише із замку Альхаферія час від часу чулися постріли по ворожих позиціях.

Наступного дня за бій тридцять першого грудня нас усіх нагородили відзнакою — червоною стрічкою на груди, а потім, віддаючи належне учасникам небезпечної вилазки, отець Бодж'єро виголосив від імені генерала таку промову:

— Учора ви ознаменували останній день року подвигом, гідним вас... Пролунав горн, і тієї ж миті ваші шпаги повалили в прах зарозумілі голови, які мусили схилитися перед вашою відвагою і любов'ю до батьківщини. Нумансія! Олівенса! Я переконався, що на своїх прудких конях ви не зганьбите честі нашої зброї і священних стін міста, натхненного боротьбою!.. Опережіться цими закривавленими шпагами, вони — запорука вашої слави і опора батьківщини!

IX

З цього дня, такого ж пам'ятного в другій облозі, як і день битви при Ерас за часів першої облоги, розпочалася велика робота: всіх охопило шаленство і гарячкова збудженість, якими жили протягом півтора місяця як обложники, так і обложені. Вилазки, здійснені в перші два дні січня, не мали великого значення. Французи, закінчивши споруджувати першу лінію укріплень, зигзагом просунули свої позиції вперед, щоб почати другу, і працювали так завзято, що дуже скоро ми побачили, як двом нашим кращим позиціям з південної сторони, Сан-Хосе і редуту дель Пілар, загрожують могутні облогові батареї по шістнадцять гармат кожна. Зрозуміло, що ми намагалися завдати противникові якнайбільшої шкоди; то відкривали по ньому вогонь, то зненацька атакували його і зав'язували відчайдушні бої; проте Жюно, котрий на той час змінив Монсе, дуже старанно продовжував роботи.

Наш батальйон залишався і досі на редуті, спорудженому біля самого мосту через Уерву і частково за річкою. Радіус його дії охоплював значний простір, перехрещуючись з вогнем із Сан-Хосе. Батареї Святих Мучеників, Ботанічного саду і вежі Піно, розміщені на території міста, мали менше значення, ніж оці дві сильні передові позиції, і правили їм за допоміжні. Разом з нами в гарнізоні було багато арагонських добровольців, кілька солдатів з митниці та озброєні міщани, що приєднувалися до того загону, який їм більше подобався. Редут мав вісім

гармат. Ним командував дон Домінго Ларріца; артилерією — дон Франсіско Бетбесе, а саперами — великий Сімоно, чудовий офіцер, справжній воїн; його можна було вважати зразком солдата як за мужністю, так і за до-свідом.

Редут був укріпленням досить сильним; хоча обстанов-ка й відзначалася складністю, але матеріалів для надій-ного захисту тут не бракувало. Над входом до редуту, перед мостом, будівельники прибили дошку з таким на-писом: «Нездоланна твердиня нашої сеньйори дель Пі-лар. Сарагосці, помремо за святу діву дель Пілар або пе-реможемо!»

Усередині редуту не було казарм, і хоч зима стояла не дуже люта, ми зносили її досить погано. Постачання про-дуктів здійснювалося родовольчим об'єднанням, на яке були покладені інтендантські обов'язки, однак, незважа-ючи на всі старання, те об'єднання не могло добре нала-годити наше обслуговування. На щастя, з сусідніх будин-ків нам приносили щодня найкращі продукти, що робило честь цьому благородному місту. Часто до нас приходили жалісливі жінки, які після тридцять першого грудня взя-ли на себе догляд за нашими бідними пораненими, роз-містивши їх по своїх домівках.

Не пам'ятаю, чи говорив я про Пірлі, двадцятирічного селянського хлопця з передмістя, дуже веселої вдачі; не-безпека викликала у нього гарячкову веселість. Я ніколи не бачив його сумним. На французів він кидався наспі-вуючи, а коли навколо нього свистіли кулі, він смішно махав на них руками й ногами, кумедно підскакував. Швидкий вогонь він називав «градом», гарматні ядра — «гарячими пирогами», гранати — «сеньйорами», а порох — «чорним борошном»; вживав він ще й інші вирази, про які відразу й не згадаєш. Пірлі хоч і мав безтурботну вдачу, але був добрим товаришем.

Не пам'ятаю, чи говорив я про дядька Гарсеса. Йому було років п'ятдесят п'ять, родом він був із Гаррапінільйос, кремезний, смаглявий, з обпаленим сонцем обличчям, з м'язами, міцними, як криця, надивовижу легкий в рухах і незворушний перед вогнем, немов машина; неговіркий, проте не позбавлений дотепності. У дядька Гарсеса була невелика садиба на околиці міста й непоказний будино-чок, та дядько власноручно зрівняв його з землею і по-вирубував усі груші, щоб вони не стали для ворога засло-ном. Я чув багато розповідей про героїчні подвиги,

здійснені ним під час першої облоги; на правому рукаві дядько носив вишивку «Знак нагороди і відзнаки» — за шістнадцяте серпня. Вдягався убого, ходив напівголий, але не тому, що в нього не було одягу, а тому, що не мав часу навіть вдягнутися. То про дядька та про таких, як він, був складений отой крилатий вислів, який я наводив вище. За «одяг» у нього дійсно «правила слава». Спав без даху над головою, їв менше, ніж пустельник: на день йому було досить двох крайців хліба і кількох шматочків копченого м'яса, твердого, як ремінь. Одного разу, роздвляючись французькі укріплення другої лінії, він сказав заміслено:

— Слава богу, нарешті вони наближаються, хай їм дідько!.. Чортове поріддя! Через них хоч у кого терпець урветься!

— Куди ви поспішаєте, дядьку Гарсес? — здивувалися ми.

— Сто чортів їм в печінки! Мені треба посадити дерева, доки не кінчилася зима, — відповів він, — а наступного місяця я хотів би поставити новий будиночок.

Коротко кажучи, дядько Гарсес мусив би носити на собі дощечку з написом, як ото на редути: «Нездоланна твердиня».

Однаке хто це там бреде долиною Уерви, спираючись на грубий костур, у супроводі песика-бешкетника, що гавкає на усіх перехожих без всякого наміру вкусити? Це отець Матео дель Бусто, лектор і цензор ордену Міноритів, капелан¹ другого загону сарагоських добровольців, славетний муж, котрого, незважаючи на його старість, можна було побачити під час першої облоги у всіх небезпечних місцях, — він допомагав пораненим, напучував умираючих, підносив патрони здоровим і надихав усіх своїм бадьорим словом.

Зайшовши до редути, він показав нам великого і важкого кошика з харчами, незрівнянно кращими, ніж звичайний наш раціон.

— Це печиво, — сказав він, сідаючи на землю й виймаючи з кошика те, що називав, — мені дали його в домі сеньйори графині де Бурети, а це з дому дона Педро Ріка. Ось тут кілька шматків шинки з мого монастиря, вони призначалися для отця Лосойоса, який хворіє на плунок, та він відмовився від подарунка й звелів віднести його

¹ Капелан — католицький військовий священник.

вам. А що ви скажете про оцю пляшку вина? За неї до-рого дали б французики там, навпроти.

Ми всі глянули на поле. Песик, завзято скочивши на стіну, заходився гавкати на французькі лінії.

— А ще я приніс вам кілька фунтів сушених персиків з наших запасів. Ми збиралися кинути їх в горілку; та перш за все ви — хоробрі хлопці. Я не забув і про тебе, любий Пірлі,— додав він, звертаючись до юнака,— адже ти майже голий і не маєш ковдри, тому я приніс дещо й для тебе. Візьми цей клунок. То стара одежа, я її беріг, щоб віддати бідним; тепер я дарую тобі, щоб ти прикрив нею своє тіло. Вона не зовсім пасує солдатові, та якщо ряса не робить людину ченцем, то й форма теж не робить її солдатом. Вдягни її, і тобі буде в ній затишно.

Священик віддав нашому другу свій клунок, і Пірлі, під сміх і жарти, вирядився ченцем; а що він постійно носив на голові високу хутряну шапку, яку тридцять першого грудня роздбув у ворожому таборі, то його зовнішність навдивовижу змінилася.

Трохи згодом прийшло кілька жінок також з кошиками, повними провізії. Поява жінок вмить змінила вигляд реду-ту. Звідкілясь з'явилася гітара, один з присутніх почав майстерно награвати ритми незрівняної, божественної, безсмертної хоти, і в ту ж мить знявся веселий вихор танців. Пірлі — кумедна постать, що починалася французьким сапером, а закінчувалась іспанським ченцем — виявився найзавзятішим танцюристом; знайшлася йому й пара — чарівна дівчина в убранні горянки, котру, як я відразу ж почув, звали Мануелою. Виглядала вона років на двадцять чи двадцять два, була струнка, мала бліде з тонкими ри-сами обличчя. Від запалу, з яким вона танцювала, швидко розпашілося її личко, рухи жвавішали. Вона не відчувала втоми. З напівзаплющеними очима і розчервонілими що-ками, помахуючи руками в такт музиці, Мануела лукаво, невловимо швидко стріпувала своїми спідницями, легко перелітала з місця на місце, повертаючись до нас то ли-цем, то спиною. Вона зачарувала нас. Її збудження пере-далося музикантові й танцюристам, а їхній запал в свою чергу надавав Мануелі ще більшого завзяття. Нарешті, задихана, знеможена втомою, вона опустила руки і май-же впала прямо на землю.

Пірлі влаштувався поряд, і біля них одразу ж зібрався гурт, центром якого став кошик з наїдками.

— Глянемо, що ти нам принесла, Мануелільє,— сказав Пірлі.— Якби не ти і не отець Бусто, ми вмерли б з голоду. І якби не потанцювали хоч трохи, щоб забути про неприємності від «гарячих пирогів» і «сеньйор», то що було б з цими бідними солдатами!

— Принесла, що знайшла,— відповіла Мануела, виймаючи провізію.— Залишилося мало, і якщо так триватиме й далі, то вам доведеться гризти цеглу.

— Будемо їсти картеч, замішану на «чорному борошні»,— сказав Пірлі.— Мануелільє, ти вже не боїшся пострілів?

Кажучи так, він швидко схопив гвинтівку і вистрелив у повітря. Дівчина голосно скрикнула і, скочивши, втекла від нашого гурту.

— Не бійся, дитино моя,— сказав священник.— Хоробрі жінки не лякаються порохового гуркоту, а, навпаки, вони знаходять в ньому таке ж задоволення, як у звуках кастаньєт і бандуррій¹.

— Коли я чую постріл,— сказала перелякана Мануела, знову підходячи до нас,— в мене стигне кров у жилах.

У цю мить французи, які, мабуть, хотіли випробувати артилерію своєї другої лінії, вистрелили з гармати, і ядро відскочило рикошетом від стіни редуту, розбивши на тисячі уламків крихку цеглу.

Усі встали, щоб подивитися на розташування противника; горянка скрикнула від страху, а дядько Гарсес почав лаяти французів крізь бійницю, вигукуючи через слово своє незмінне «до біса» та «чорти б вас забрали». Песик, бігаючи по редуту, люто гавкав.

— Мануело, починаймо знову хоту під звуки цієї музики, і хай живе свята діва дель Пілар! — вигукнув Пірлі, скачучи, мов шалений.

Спонукувана цікавістю, Мануела помалу піднялася, витягуючи шию, щоб глянути через бруствер у бік ворога. Потім, коли вона окинула поглядом низину, страх в її несміливій душі став потроху зникати і врешті-решт вона почала спокійно, навіть з якимось задоволенням, розглядати ворожу лінію.

— Одна, дві, три гармати,— сказала вона, рахуючи гарматні жерла, їх можна було відрізнити здаля.— Ну, хлопці, не бійтесь. Це для вас дурниця.

¹ Бандуррія — музичний інструмент, схожий на гітару, тільки менший.

З боку Сан-Хосе почулася жахлива стрілянина — то стріляли з рушниць. На нашому редуті пролунав дріб барабана, наказуючи нам взятися до зброї. З ближнього форту вийшов невеликий загін, який здаля перестрілювався з французькою будівельною частиною. Коли дехто з французів, перебігши на свій лівий фланг, наблизився до нас на відстань пострілу, ми всі кинулися до бійниць, збираючись послати їм трохи «камінців». Дехто з нас, не чекаючи наказу, з войовничими криками почав стріляти. Всі жінки, крім Мануели, втекли через міст до міста. Може, страх скував дівчину? Ні, бо страх її хоч і був незмірний, — вона тремтіла, цокотіла зубами, обличчя у неї раптом пожовкло, — та непереможна цікавість утримувала Мануелу на редуті. Вона вп'ялася очима в бійців і в гармату, з якої саме збиралися стріляти.

— Мануело, — звернувся до неї Агустіно, — чому ти не йдеш? Хіба тебе не лякає те, що ти бачиш?

Горянка, захоплена дивовижним видовищем, вражена, тремтяча, з побілілими вустами, не рухалась і не відповідала, лише видно було, як здіймалися її груди від збудженого дихання.

— Мануело, — гукнув Пірлі, підбігаючи до неї, — візьми мою рушницю і стріляй.

Усупереч нашим сподіванням, Мануела не відсахнулася.

— Бери ж, бери, люба моя, — додав Пірлі, простягаючи їй зброю, — поклади палець сюди, прицілься і стріляй. Хай живе друга Артилеристка Мануела Санчо і свята діва дель Пілар!

Горянка взяла рушницю; судячи з її дій і безмірного зачудування, яке відбивалося в її погляді, було схоже, що вона сама не усвідомлювала свого вчинку. Проте, звівши тремтячою рукою рушницю, вона прицілилася в укріплення ворога і, натиснувши на курок, вистрелила.

Крики і бурхливі оплески вітали цей постріл. Дівчина, опустивши рушницю, сяяла від радості та задоволення.

— Бачиш? І страх уже пропав, — сказав мінорит. — Такі речі треба сприймати з задоволенням. Те ж саме мусили б робити усі сарагоски, і тоді Агустіна і Каста Альварес не були б винятком, хоч і славетним, серед представниць вашої статі.

— Дайте другу рушницю, — вигукнула дівчина, — я ще хочу стріляти!

— Вони вже повтікали, золотко. Тобі сподобалося? — запитав Пірлі, нахилившись над кошиками, щоб перехопити

щось.— Завтра, якщо схочеш, матимеш запрошення на «гарячий пиріг». Ну, сядьмо та й поїмо.

Священик, гукнувши свого песика, сказав йому:

— Годі, годі гавкати, не бери так близько цього до серця, ще захрипнеш. Збережи свій запал на завтра, сьогодні він більше не потрібен, бо, якщо не помиляюся, французи стрімгодов кинулись ховатися за свої парапети.

І справді, сутичка з загоном із Сан-Хосе закінчилася. Французів уже не було видно. Через мить знову дзвеніла гітара, повернулися жінки й попливла хота з Мануелю Санчо і славним Пірлі в першій парі.

X

Коли я прокинувся на світанку наступного дня, то побачив Монторію, який прогулювався по брустверу.

— Мені здається, що зараз почнеться обстріл,— сказав він.— На ворожій лінії помітно великий рух.

— Вони битимуть по нашому редуту,— зауважив я, швидко підхопившись.— Яке небо погане, Агустіне! Помхмурий день починається.

— Думаю, що вони вдарять по всіх напрямках одночасно, бо в них уже готова друга лінія оборони. Ти ж знаєш, що Наполеон, дізнавшись у Парижі про опір, який вчинило наше місто під час першої облоги, дуже розгнівався на Лефевра Денуета за те, що той повів наступ з боку Портільйо і Альхаферії. Наполеон наказав подати план Сарагоси, а коли його принесли, дав вказівку атакувати місто з боку Санта-Енграсії.

— Виходить, звідси? Скоро ми це побачимо. Важкий день на нас чекає, якщо вони виконають наказ Наполеона. Скажи, в тебе нема чогось попоїсти?

— Я тобі не казав цього раніше, бо хотів здивувати,— мовив він, показуючи мені кошик, в якому були заховані дві смажені курки, холодна закуска, якісь солодощі і хороші консерви.

— Це ти приніс уночі?.. Ого. Як же тобі вдалося вийти з редуту?

— Я попросив дозволу в командира, він дав мені годину часу. Марікілья вже все приготувала. Якщо дядько Кандіола дізнається, що дві курки з його курника були зарізані та засмажені для частування захисників міста, його чорти вхоплять. Що ж, поїмо, сеньйоре Араселі, і буде-

мо чекати обстрілу... Ба! От і почалось... одне ядро, ще й ще!

Вісім батарей, направлених проти Сан-Хосе і редуту дель Пілар, відкрили вогонь. Але який вогонь! Всі до бійниць, всі до гармат! Геть наїдки, геть сніданки, годі маніжитися! Арагонці ситі славою. Незламний форт відповів зухвалим нападникам гордою канонадою, і дуже скоро високе патріотичне натхнення наповнило наші груди. Ядра, вдаряючись у цегляну стіну і в земляні парашети, розбивали наш редут, наче він був іграшкою, в яку дитина кидала каміння; гранати, падаючи серед нас, розривалися з тріском, а бомби, пролітаючи над нашими головами з жахаючою величчю, падали на вулиці і на дахи будинок.

Усі на вулицю! В місті не повинно бути боягузів і нероб. Чоловіки — на стіну, жінки — в польові госпіталі, діти й ченці — подавати боєприпаси. Нема чого звертати увагу на ті жахливі палаючі кулі, які пробивають дахи, проникають у помешкання, зривають двері, просвердлюють поверхи, падають в підвали і, вибухаючи, розкидають пекельне полум'я по затишному домашньому вогнищу, вражаючи на смерть безпорадного старого на його ложі і дитину в колиці. Все це не має значення. На вулицю всі, хай гине місто і дім, церква і монастир, лікарня і майно — то речі земні, тільки б урятувати честь!

У перші хвилини нас відвідав капітан-генерал, а з ним багато відомих осіб, таких, як дон Маріано Сересо, священник Сас, генерал О'Нейль, Сан-Хеніс і дон Педро Рік. Був у нас також і хоробрий, великодушний та щирий дон Хосе де Монторія, який обійняв свого сина і сказав: «Сьогодні день перемоги або смерті. Ми побачимося на небесах». Після Монторії до нас з'явився дон Роке, справжній тобі молодець. Він перебував на санітарній службі і ще до того, як з'явилися поранені, гарячково розвинув свою діяльність; він показав нам цілу купу корпії. Кілька ченців приєдналися до бійців ще під час перших пострілів, запалюючи захисників містичним натхненням, нав'яним книгою Маккавеїв¹.

Одночасно французи люто атакували редут дель Пілар і форт Сан-Хосе. Форт, на вигляд такий міцний, не міг довго чинити опір хоча б тому, що являв собою гарну мішень для вогню противника. Але там були: Реновалес в

¹ Маккавеї — шість братів, які разом зі своєю матір'ю зазнали тортур за часів панування Антіоха IV Епіфана.

добровольцями Уески, валенсійські добровольці, валлонські гвардійці та бійці з міліції Сорії. Значною вадою цього форту було те, що він знаходився в монастирі, котрий ворожа артилерія поступово перетворила на руїну; великі уламки муру, час від часу завалюючись, розчавили немало захисників форту. Ми перебували в кращому становищі: над нашими головами не було нічого, крім неба; і хоча ніяке прикриття не захищало нас від ядер, зате на нас не валилися згори каміння і цегла. Французи били по наших мурах спереду і з боків, і боляче було дивитися, як цей крихкий заслон розсипався, залишаючи нас без прикриття. Проте після чотирьох годин безперервного вогню могутньої артилерії противнику ледве вдалося пробити один пролом.

Так минув увесь день десятого січня, без відчутного успіху для нападників на нашій ділянці фронту; проте у форті Сан-Хосе їм вдалося пробити величезний пролом, що, враховуючи жалюгідний стан зруйнованої будівлі, означало прикру необхідність здачі. І все-таки, поки форт ще не було перетворено на порох, а його захисників не всіх убито чи поранено, жевріла надія. Найвний склад бійців поповнився свіжими силами, бо ті батальйони, що билися зранку, зазнали великих втрат. Увечері, як стемніло, французи нішли на приступ, користуючись проломом в стіні форту; але там ще тримався Реновалес на залитих кров'ю руїнах, серед гори трупів, залишившись лише з третьою своєї артилерії.

Уночі вогонь не припинився, а, навпаки, тривав ще з більшою запеклістю в обох пунктах. У нас було багато поранених і вбитих. Поранених негайно підбирали і відносили до міста ченці та жінки, а мертві несли ще свою останню службу: ми мужньо закладали їхніми застиглими тілами пролом, а проміжки забивали мішками з вовною та землею.

На протязі всієї ночі ми не спочили ні на хвилину і вранці одинадцятого були охоплені все тим же шаленством бою: ми били з гармат по ворожих траншеях, розстрілювали з рушниць частини, що атакували нас з флангів, і ні на мить не кидали роботи по закладці пробоїни, яка з години на годину все більше зяяла своєю страхітливою порожнечою. Так ми протрималися весь ранок, до того моменту, коли почався штурм Сан-Хосе, вже перетвореного на купу уламків. Він утратив більшу частину свого гарнізону. Підтягнувши проти нас і Сан-Хосе великі сили,

французи одночасно з нападом на монастир вдарили і по нашому редуту з наміром скористатися з пролому в стіні,— ворог наступав по дорозі від Торреро з двома польовими гарматами під прикриттям колони піхоти.

У цю мить ми вважали, що загинули: слабкі стіни нашого редуту здригалися від ударів артилерії, а погано скріплена цегла розліталася на тисячі уламків. Ми кинулися до пролому, який щоразу ширшав. Французи били нас нещадним вогнем: на їхніх очах редут наш розвалювався, вони посмілювалися і добралися вже до самого краю рову. Божевіллям було намагатися закласти ту страшну дірку, не маючи ніякого прикриття,— це означало приприти себе в жертву розлюченому противнику. Багато хто з нашого загону кидався туди з мішками вовни та лопатами землі, і більше половини сміливців залишилося там навіки. Гарматний вогонь припинився, в ньому не було вже потреби. Паніка охопила нас; рушниці вивалювалися з рук; ми вже бачили себе пошматованими, роздертими, знищеними зливою пострілів, які, здавалося, запалили навіть повітря. Ми забули про честь, про смерть, овіяну славою, про батьківщину і святу діву дель Пілар, чие ім'я прикрашало ворота незламного бастіону. Страшне сум'яття панувало в наших лавах. Ураз наш високий моральний дух впав так низько, що ми одностайно бажали лише одного — вижити. Перескакуючи через поранених і наступаючи на трупи, ми бігли до мосту, тікаючи з цієї страшної могили, поки вона не закрилася, поховавши усіх нас.

Ми безладно сипонули на міст, охоплені нездоланним страхом. Нема нічого нестямнішого за боягузтво: його підлість така ж нестримна, як і велич відваги. Командири кричали нам: «Назад, каналі! Редут дель Пілар не здається!» Їх шаблі плазом били по наших підлих спинах. На мосту ми збилися в купу, не маючи можливості просуватися вперед, бо нові частини наступали на нас; ми зштовхнулися з ними, і несамовитість нашого страху ніби змішалася з натиском їхньої мужності.

«Назад, каналі! — кричали командири, даючи нам ляпаси.— Помремо в проломі, але не відступимо!»

Редут стояв пустий: там були лише мертві й поранені. Раптом ми побачили, як серед густого диму та куряви, перескакуючи через бездиханні тіла й купи землі, через руїни, через уламки розбитих лафетів і поламану зброю, йшла вперед якась постать — безстрашна, бліда, велична,

образ трагічного спокою. Це була жінка. Вона проклала собі дорогу серед натовпу, пройшла на покинутій редут і велично наближалася до страхітливої пробоїни. Поранений в ногу Пірлі, який лежав там, скрикнув з жахом:

— Мануело Санчо, куди йдеш?

Усе сталося набагато швидше, ніж я розповідаю. За Мануелою Санчо кинувся один, потім троє, потім багато і, зрештою, всі. Командири вже не підганяли нас шаблями; ми знали, що мусимо вмерти, але виконати свій обов'язок. Ця дивовижна зміна сталася завдяки простому поруху серця; нас полонили почуття, що відразу ж стали спільними для всіх, хоча ніхто не відав, з якого таємничого джерела вони наплинули. Не знаю, чому ми були боюгузами кілька секунд тому, так само не знаю, чому раптом ми стали хоробрими. Знаю тільки, що поійняті незвичайною силою, могутньою, надлюдською, ми кинулися за героїчною жінкою до пролому якраз тоді, коли французи з драбинами вже йшли на приступ; не можу також пояснити — чому, та ми відчули, що сила наша зросла у сто разів, і ми скинули їх у глибокий рів, зім'яли отих ватяних людей, які раніше здавалися нам викутими з криці. Від куль і шабель, від гранат і багнетів, від ударів прикладами полягло багато з нас, щоб із своїх заляклих тіл утворити бруствер для решти; ми захистили підступи до пролому, і французи відступили, залишивши під стіною сотні вбитих. Знов відкрили вогонь гармати, і цього дня, одинадцятого січня, героїчний редут був неприступний для Франції.

Коли вщухла вогненна буря, ми не впізнали себе — так усі змінилися; щось нове, невідоме тріпотіло в глибині наших душ, надаючи нам печуваної мужності. Наступного дня Палафокс сказав:

— Бомби, гранати й кулі не змінять кольору наших облич, і вся Франція не змінить його.

XI

Форт Сан-Хосе упав; вірніше, французи ввійшли туди, коли артилерія зрівняла його з землею і коли серед уламків цегли один за одним полягли усі його захисники. Вступивши до форту, ворбжі солдати побачили там безліч спотворених трупів, а навкруги — купи землі й каміння,

змішані з кров'ю. Французи не змогли там навіть закріпитися, бо з флангів по них били батареї з форту Святих Мучеників і Ботанічного саду, тож вони й далі мусли робити підкопи, щоб здобути обидва ці пункти. Укріплення, які ми втримали, були геть зруйновані й потребували повної відбудови. З цією метою були видані суворі накази; вони зобов'язували всіх жителів Сарагоси працювати на укріпленнях. У зверненні говорилося, що кожен громадянин мусить однією рукою тримати рушницю, а другою — заступ.

Дванадцятого й тринадцятого січня ми працювали без спочину. Обстріл зменшився; обложники, жорстоко покарані, не зважувалися на нові рукопашні сутички, усвідомивши, що облога ця потребує більше терпіння й ретельності, ніж відваги; тепер вони помалу й дуже обачно рили підкопи й криті переходи, завдяки яким могли б завладіти редутом без людських втрат. Ми мусли наново зводити мури, точніше кажучи, замінювати їх лантухами з землею; на відбудовчих роботах, крім війська, працювало багато ченців, каноніків, судових чиновників, дітей та жінок. Наша артилерія була майже знищена, а рів майже засипаний, і ми тепер захищалися лише рушничним вогнем. Так ми, в невимовних стражданнях, протрималися весь день тринадцятого, прикриваючи відбудовчі роботи, — ми бачили, як щогодини нас ставало все менше й менше, хоча весь час надходили люди, щоб поновити втрачені сили. Чотирнадцятого ворожа артилерія заходилася розбивати наш мур, зроблений з мішків, проломлюючи його спереду і з боків; проте французи не насмілювалися розпочати новий наступ і задовольнилися риттям траншеї з таким розрахунком, щоб ми не могли обстріляти її ні власним вогнем, ні вогнем ближніх батарей.

Наш мужній земляний форт, який кинув виклик французам, скоро неминуче мав бути обстріляний близькими батареями противника, що розвіють по вітру той порох, з якого він був зведений. В такій ситуації рано чи пізно форт мусив упасти, бо він був відданий на ласку французьких батарей, як корабель — на ласку океану. Охоплений з флангів критими звивистими переходами, якими в повній безпеці пересувався кмітливий противник, що володів найсучаснішою зброєю, наш бастіон був схожий на самотнього чоловіка, оточеного цілим військом. Ми не мали придатних до бою гармат і не могли підвезти нових, бо стіни редуту не витримали б їхньої ваги.

Єдиним виходом для нас було мінувати редут, щоб висадити його в повітря тієї миті, коли до нього вступлять французи, а також зруйнувати міст, щоб перешкодити їм переслідувати нас. Так і було зроблено, а вночі з чотирнадцятого на п'ятнадцяте січня ми без перепочинку займалися мінуванням; заклали міни також і під міст, сподіваючись, що ворог атакуватиме наступного дня вранці. Але цього не сталося. Французи не наважувалися атакувати, не вживши усіх можливих застережних заходів, і провадили далі свої роботи по підведенню підкопу якомога ближче до рову. Під час цих робіт наша невтомна стрілянина з рушниць майже не заподіяла їм шкоди. Ми були в розпачі, бо не мали сил хоч щось змінити, проте розпач той не міг допомогти нам у справі захисту. Терзання наші були марні, як лють божевільного, замкнутого в клітці.

Ми зняли дошку з написом «Нездоланий редут», щоб забрати з собою це свідцтво нашої виправданої похвальби, і з настанням темряви покинули форт; там залишилося тільки сорок чоловік, щоб охороняти його до кінця і «знищувати все, що очі бачать», як казав наш капітан, бо не слід було втрачати й найменшої можливості, щоб завдати супротивникові хоч якоїсь шкоди. З вежі Піно ми спостерігали о восьмій годині вечора, як вони зустріли французів у багнети і мужньо билися, відступаючи до мосту. Міна всередині редуту вибухнула невдало, зате міни на мосту так добре спрацювали, що перехід був зруйнований і редут на другому боці Уерви було ізольовано. Заволодівши цим пунктом і фортом Сан-Хосе, французи дістали зручну позицію, щоб висунути третю лінію укрілень і вільно бити по всьому виднокругу міста.

Ми були засмучені й трохи занепали духом. Та й чи значив щось той миттєвий занепад духу, коли наступного дня у нас було веселе свято? Після шаленого, запеклого бою кілька хвилин веселюців і гармидеру аж ніяк не зашкодили нам, хоч навіть не було часу, щоб поховати мертвих і розмістити по будинках поранених. Правда, для всього цього у нас, слава богу, вистачало рук, а причиною загальної радості були разючі чутки про іспанські війська, що поспішали нам на допомогу, про поразку французів у різних місцях півострова і таке інше. Народ збирався на Соборному майдані чи під аркою Магдалини, чекаючи «Газети». Нарешті вона вийшла в світ, щоб порадувати душі та змусити битися надією наші серця. Я не знаю,

чи справді дійшли до Сарагоси такі чутки, чи їх добув, дякуючи своїй пронозливості, головний редактор дон Ігнасіо Ассо; правда лише в тому, що друкованими літерами нас сповіщали, нібито Редінг ішов нам на допомогу з армією в шістдесят тисяч чоловік; нібито маркіз де Ласан, розбивши ворогів на півночі Каталонії, вступив до Франції, «на всіх наганяючи страх»; нібито допомагати нам ішов також герцог де Інфантадо; нібито Блает і маркіз Ла Романа розбили Наполеона, «знищивши двадцять тисяч чоловік», в тому числі Бертъє, Нея і Саварі, і нібито до Кадіса прибуло «шістнадцять мільйонів дур», надісланих англійцями на воєнні витрати.

Як там? Що повідомляє «Газета»? Було так багато важливих новин, що ми їх просто ковтали. Радість вирувала навколо, дзвонили дзвони, на вулицях знялася метушня зі співами хоча та іншими виявами патріотизму, котрі були цінні хоча б тим, що давали нам якусь духовну підтримку, в якій ми відчували велику потребу. Не думайте, що під час наших веселощів припинилася злива ядер. Зовсім навпаки: оті прокляті французи, здавалося, кепкували над повідомленнями нашої «Газети» і посилювали обстріл.

Охоплені палким бажанням посміятися їм у лице, ми побігли на стіну, де наші полкові музиканти зіграли з підкресленим викликом славнозвісну пісню, яку ми співали величезним хором:

Мовить нам святая діва дель Пілар,
Що французькою вона не хоче бути...

Французи теж були не від того, щоб пожартувати. Вони посилити обстріл так, що за дві години на місто впало більше ядер, ніж за решту дня. Не було вже надійного сховища; не було вже ні п'яді землі, ні даху, що вціліли б від того сатанинського обстрілу. Родини тікали зі своїх помешкань і ховалися в підвалах. Поранених, яких було багато у великих будинках, переносили до церков, щоб надійно сховати там під міцними склепіннями; деякі поранені самі виповзали з будинків, інші тягли на спинах свої постелі. Більшість їх розмістилася в церкві дель Пілар, а коли зайняли всю підлогу, то розташувалися у вівтарях і заповнили каплиці. Незважаючи на страшне лихо, вони втішались спогляданням діви, яка безперервно говорила до них своїми промовистими сяючими очима, що «французькою вона не хоче бути».

XII

Дванадцятого і тринадцятого січня наш батальйон не брав участі ні у вилазках, ні в захисті оливкового млина й позицій позаду Сан-Хосе; це були славні битви, в яких загинуло багато людей, проте й французам добряче перепало. І не тому, що вони не вжили запобіжних заходів, бо на третій лінії, від гирла Уерви до воріт Кармен, вони встановили п'ятдесят гармат самого великого калібру, дуже вміло направивши їхні жерла на найбільш вразливі наші місця. Над усім тим ми сміялися або вдавали, що сміємося,— про це свідчить хвалькувата відповідь Палафокса маршалу Ланну; двадцять другого він очолив військо, яке вело облогу. Палафокс сказав: «Завоювання цього міста склало б велику честь сеньйорові маршалу, коли б він узяв його у відкритому бою, а не з допомогою ядер і гранат — ними лякають лише боягузів». Через кілька днів, звичайно, стало відомо, що підкріплення, на яке ми чекали, й могутні армії, які йшли звільнити нас, були чистісінькою вигадкою, а найбільше — вигадкою журналіста, який розважався в такий спосіб. Не було ніякої допомоги й ніякі війська не підходили до міста, щоб визволити нас.

Я дуже скоро зрозумів, що усе надруковане в «Газеті» від шістнадцятого було просто брехнею, й сказав про це донові Хосе де Монторії та його жінці; вони в своєму оптимізмі і назвали мою невіру відсутністю здорового глузду. Я пішов з Агустіном та іншими друзями в дім моїх протекторів, щоб допомогти їм у дуже важкій справі,— частина даху була зруйнована ядрами, а опорна стіна ось-ось мала завалитися, тому господарі спішно переселялися. Старший син Монторії, поранений в бою біля оливкового млина, знайшов собі з дружиною та сином притулок у підвалі сусіднього будинку, а донья Леокадія невтомно бігала з кімнати до кімнати, забираючи звідти все необхідне.

— Я не можу ні на кого покластися,— казала вона.— Такий уже в мене характер. Хоча й маю слуг, та звикла робити все сама. Ну, як повадився мій син Агустін?

— Як і личить йому, сеньйоро,— відповів я.— Він хоробрий юнак і так любить воювати, що я не здивуюся, побачивши його через кілька років генералом.

— Ви сказали — генералом? — вигукнула вона здивовано.— Як тільки закінчиться облога, мій син буде правити месоу. Ви мусите знати, що саме для цього ми його ви-

ховували. Якщо бог і свята діва дель Пілар збережуть його в цій війні, то все піде наміченим шляхом. Отці з семінарії запевняють мене, що я побачу свого сина з митрою на голові й з патерицею в руках.

— Так воно й буде, сеньйоро; я певен цього. Проте коли бачиш, як він діє зброєю, важко звикнути до думки, що тією ж самою рукою, яка спускала курок, він роздаватиме благословення.

— То правда, сеньйоре Араселі: я завжди казала, що людям церкви не личить рушниця. Та чого ж ви хочете! В нас тепер усі зробилися воїнами, аж страшно, — дон Сантьяго Сас, дон Мануель Ласартеса, дон Антоніо Каса, що володіє бенефіцією Сан-Пабло, дон Хосе Мартінес, вікарій з парафії Сан-Мігель де лос Наваррос, а також дон Вісенте Касанова — перший богослов Сарагосї. Коли вже інші стали бійцями, хай повоює й мій син, хоч я гадаю, що він дуже хоче повернутися в семінарію до своїх книг. Ви не повірите... Останнім часом він захопився вивченням величезних книг, вагою, мабуть, у два кінтали¹. Збережи, господи, мого хлопчика! Я щоразу дивуюся, коли чую, як він читає напам'ять щось довге, дуже довге, і все латиною; певна річ, це щось про нашого господа Ісуса Христа й про його любов до святої церкви, бо там часто зустрічаються слова: amor, formosa, pulcherrima, inflamavit² і таке інше.

— Певне, — відказав я, — він декламує четверту книгу одного церковного твору, так звану «Енеїду», — її написав брат Вергілій із ордену Проповідників; у його творі багато розповідається про любов Ісуса Христа до своєї церкви.

— Мабуть, так воно і є, — відповіла донья Леокадія. — А тепер, сеньйоре Араселі, допоможіть мені винести цей стіл.

— Охоче, сеньйоро, давайте я сам його віднесу, — сказав я, піднімаючи стіл якраз тієї миті, коли ввійшов дон Хосе де Монторія; він згадував усіх чортів і дияволів своїми благословенними вустами.

— Якого чорта! — вигукнув він. — Чоловіки займаються жіночими справами? Вам дали рушницю в руки не для того, щоб ви перетягували меблі та речі, сеньйоре Араселі. А ти, жінко, навіть відволікаєш мужчин, коли вони потрібні в іншому місці? Хіба ти з дівчатами, чорт забирай,

¹ К і н т а л — міра ваги, дорівнює 40 кг.

² Кохання, гарна, прехороша, запалила (лат.).

не можеш винести меблі? Наче ви на ногах не тримаєтеся! Поглянь: онде вулицею йде графиня Бурета з матрапом на спині, а її дівчатка несуть на ношах пораненого солдата.

— Добре, — сказала донья Леокадія, — нічого здіймати галас! Коли так, то ви, мужчини, йдіть собі на вулицю і залиште нас самих. Іди й ти, Агустіне, дитино моя, й нехай бог вбереже тебе серед цього пекла.

— Треба перенести двадцять мішків борошна з монастиря Трінитаріїв на склади Продовольчої хунти, — наказав Монторія, — ходімо всі.

А коли ми вийшли на вулицю, він додав:

— Оскільки в Сарагосі стоїть зараз велике військо, то ми мусимо обмежити раціон до половини. Правда, друзі мої, багато припасів у місті приховано, і хоч видано наказ, щоб усі оголосили, хто що має, однак багато людей не звертають на це уваги й далі ховають продукти, щоб продати їх потім по нечуваних цінах. Прокляття! Ось я їх викрию, ось попадуть вони у мої руки, затямлять тоді, хто такий Монторія, голова Продовольчої хунти!

Біля парафії Сан-Пабло назустріч нам вийшов чернець Матео дель Бусто. Він ішов стомлено, насилу переставляючи ноги; його супроводжував інший чернець, отець Луенго.

— Які новини, святі отці? — запитав їх Монторія.

— Дон Хуан Гальярт передає кілька арроб¹ ковбаси в розпорядження хунти.

— А дон Педро Пісуета, крамар з вулиці Москас, щедро жертвує шістдесят мішків вовни і все борошно та сіль зі своїх складів, — додав Луенго.

— Проте тільки що ми витримали такий бій з дядьком Кандіолою, — сказав отець Бусто, — з яким не зрівняється навіть битва під Ерас.

— Як це? — здивовано запитав дон Хосе. — Хіба отой жалюгідний скнара не втямив, що ми заплатимо йому за борошно? Адже він єдиний з усіх жителів Сарагоси, хто не дав навіть смокви для постачання війська!

— Підіть-но з цими проповідями до Кандіоли, — відповів Луенго. — Він рішуче заявив, щоб ми не поверталися до нього, поки не принесемо по сто двадцять чотири реали за кожен мішок борошна, а їх у нього на складі шістдесят вісім.

¹ Арроба — міра ваги, дорівнює 11,5 кг.

— Яка мерзота! — вигукнув Монторія, супроводжуючи свої слова цілою низкою «чорти б його вхонили». — Отже, по сто двадцять чотири реалі! Треба змусити цього бездушного скнару зрозуміти, в чому за таких обставин полягає обов'язок кожного громадянина Сарагоси. Капітан-генерал надав мені право відбирати, у випадку необхідності, продукти й платити за них установлену ціну.

— А ви знаєте, що він каже, сеньйоре Хосе? — зауважив Бусто. — Він каже: хто хоче борошна, нехай платить за нього. Якщо місто, каже він, не може захищатися, нехай здасться, а він не зобов'язаний нічого давати на війну, бо не він до неї призвів.

— Ходімо туди, — сказав Монторія, сповнюючись люттю, аж голос у нього змінився та спохмурніло обличчя; навіть у руках відчувався гнів. — Це вже не вперше, коли я маю справу з цим мерзотником, стерв'ятником, кровопивцею.

Я йшов позаду Агустіна, спостерігаючи за ним, і бачив, як він зблід і втупився в землю. Я хотів заговорити до нього, але він подав мені знак, мовляв, мовчи, і я підкорився; отак ми мовчали, чекаючи, чим усе це скінчиться. Скоро ми опинилися на вулиці Антона Трільйо, і Монторія сказав нам:

— Хлопці, вперед! Грюкайте в двері цього безсоромного лихваря; виламайте їх, якщо не відчинить; зайдіть і накажіть йому негайно спуститися до мене; приведіть його за вухо. Та обережно, щоб не вкусив вас, бо то скажений собака і отруйний гад.

Коли ми підійшли до будинку, я знову глянув на Агустіна й побачив, що він смертельно зблід і весь тремтить.

— Габрієлю, — тихо сказав він, — я хочу втекти... я хочу, щоб розверзлася земля й поглинула мене. Мій батько вб'є мене, та я не можу виконати його наказу.

— Зіприся на моє плече і вдай, ніби в тебе підвернулася нога й ти не можеш іти далі, — порадив я.

За мить я та мої друзі заходилися грюкати в двері. Спершу у вікно визирнула служниця, почала нас лаяти на чім світ стоїть; потім ми побачили, як гарненька рука підняла завіску, і ми встигли помітити стривожене бліде обличчя; великі й жваві чорні очі з жахом дивилися на вулицю. В цю хвилину мої товариші та хлопчачки, що бігли за нами, закричали хором:

— Хай зійде вниз дядько Кандіола, хай вийде той пес Кайафа!

На превелике диво, Кандіола скорився. Та він зробив це, гадаючи, мабуть, що має справу з натовпом молодих волоцюг, які полюбляють влаштовувати такі серенади, і зовсім і гадки не мав, що голова Продовольчої хунти з двома її найавторитетнішими членами чекали на нього у важливій справі. Відчинивши двері і вибігши з костуром у руці (бридкі очиці лихваря палали гнівом), він зштовхнувся з Монторією й зупинився переляканий.

— Ох, то ви, сеньйоре Монторіє! — сказав він дуже невдоволено. — Оскільки ви член Хунти безпеки, то могли б наказати забиратися геть цим каналієм, котрі з'являються сюди, щоб грюкати в двері поважного громадянина.

— Я не з Хунти безпеки, — заявив Монторія, — а з Продовольчої хунти; саме тому я й прийшов до сеньйора Кандіоли і змусив його вийти, бо нога моя не ступить до цього похмурого будинку, повного павутини та мишей.

— Ми бідарі, — невдоволено відповів дядько Кандіола, — і не в змозі тримати палаци, як сеньйор Хосе де Монторія, управляючий громадським майном, котрий довгий час займався поставками.

— Своїми статками я зобов'язаний праці, а не лихварству, — заявив Монторія. — Та обличмо це, сеньйоре Херонімо, я прийшов по борошно. Про це вам уже говорили оці дві духовні особи.

— Авжеж, я продаю, продаю його, — відповів Кандіола з хитрою посмішкою, — та я не можу віддати його по ціні, названій цими сеньйорами. Це занадто дешево. Я не віддам його менше як по сто шістдесят два реали за лантух в чотири арроби.

— Я не питаю про ціну, — сказав дон Хосе, стримуючи обурення.

— Хунта може порядкувати тим, що їй належить, а в моєму маєтку господар лише я, — відповів скнара, — і цим усе сказано... Давайте розійдемося — кожен у свій дім.

— Йди-но сюди, кровопивцю, — скрикнув Монторія, хапаючи його за руку й примушуючи обернутися. — Йди-но сюди, чортів Кандіоло. Я сказав, що прийшов по борошно, і не піду без нього. Армія, яка захищає Сарагосу, не повинна вмирати з голоду, чорт забирай, і всі жителі міста мусять зробити свій внесок на її утримання.

— Утримувати її, утримувати солдатів! — уїдливо повторив скнара. — Може, то я їх породив?

— Паскудний скупердяю! Невже в твоїй чорній і спустошеній душі немає ні краплини патріотизму?

— Я не утримую зайд. Хіба нам потрібно, щоб французи обстрілювали нас, руйнуючи місто? Проклята війна! І ви ще хочете, щоб я давав їжу солдатам? Отрути я дав би їм!

— Каналіє, тварюко, сарагоська міль, ганьба іспанського народу! — кричав мій покровитель, махаючи кулаком перед зморшкуватим обличчям скнари. — Краще вже мені горіти, чорти б його забрали, віки вічні у пекельному вогні, аніж бути таким, як ти, бути хоча б на протязі однієї хвилини дядьком Кандіолою. Твоя совість чорніша за ніч, твоя душа закостеніла, та невже тобі не соромно бути в цьому місті єдиним, хто відмовив у допомозі армії, яка бореться за звільнення батьківщини? Невже загальна зневага, яку ти заслужив своєю огидною поведінкою, не гнітить тебе тяжче, ніж коли б на тебе впали всі скелі Монкайо?

— Досить п'ятякати, і дайте мені спокій, — відповів дон Херонімо, прямуючи до дверей.

— Йди-но сюди, препоганій гаде! — закричав Монторія, зупиняючи його. — Я тобі вже сказав: не підуй без борошна, та й усе. Якщо не даси добром, як кожен справжній іспанець, то я візьму силою й заплачу тобі по сорок вісім реалів за лантух — стільки, скільки воно коштувало до облоги.

— Сорок вісім реалів! — злобно вихопилося в Кандіоли. — Та я швидше свою шкуру віддам за цю ціну, ніж борошно. Я купив його набагато дорожче. Прокляте військо! Хіба воно захищає мене, сеньйоре Монторіє?

— Дякуй солдатам, що вони не поклали край твоєму паскудному життю. Ти й досі не звернув уваги на благородство нашого народу? За першої облоги ми переборювали величезні труднощі; а коли збирали гроші й речі, твоє камінне серце було незворушне, ти не дав жодної старої сорочки, щоб прикрити голе тіло бідних солдатів, жодного шматка хліба, щоб втамувати їхній голод. Сарагоса не забула твого паскудства. Ти пам'ятаєш, як після бою четвертого серпня по всьому місту розподіляли поранених і тобі випадало взяти двох, яким так і не вдалося переступити поріг цього мерзеного дому? Я добре пам'ятаю: четвертого вночі вони прийшли до твоїх дверей і стукали в них своїми слабкими руками, благаючи відчинити. Їхній жалібний стогін не зворушив твого камінного серця: ти з'явився в дверях і ударом ноги відкинув нещасних на середину вулиці, кажучи, що твій дім — не госпіталь.

Негідний сину Сарагоси, де твоя душа, де совість? Нема в тебе душі, і ти не син Сарагоси, адже ти народився від майоркінця єврейської крові.

Очі Кандіоли сипали іскри, щелепа тремтіла, правою рукою він гарячково стискував палицю, що правила йому за костур.

— Авжеж, у твоїх жилах тече кров майоркінського єврея, ти не син цього благородного міста. Хіба стогін тих двох нещасних не звучить ще в твоїх вухах, вухах кажана? Один з них, спливши кров'ю, вмер на цьому самому місці, де ми стоїмо. Другий плазом добрався до базарного майдану і вже там про все розповів. Гидке опудало! Тебе не дивує, що народ Сарагоси не розірвав тебе на шматки вранці п'ятого? Кандіоло, Кандіолільйо, дай мені борошно, й закінчимо справу миром.

— Монторіє, Монторільйо, — передражнив той, — на моєму майні та моїй праці не жирітимуть заїди та ледарі. Ха! Розкажи мені про милосердя, про великодушність і піклування про бідних солдатів! Ті, хто так багато говорить про це, — ниці паразити, які годуються за громадський рахунок. Продовольчій хунті не вдасться посміятися наді мною. Наче ми не знаємо, чого варта вся ота пісня про допомогу армії! Монторіє, Монторільйо, адже ж дещо з того залишається і в тебе. Чи не так? Непогані хліби спечуть у своїх печах деякі патріоти, спечуть з того борошна, яке віддають хунті довірливі дурні. По сорок вісім реалів! Гарна ціна! В рахунках, що їх покажуть капітан-генералові, це борошно значитиметься, як куплене по шістдесят, а внизу ще й напишуть: «Свята діва дель Пілар не хоче бути французькою!»

Дон Хосе де Монторія, який уже й так був розлючений і знервований, почувши ці слова, як то кажуть, закусив вудила і; не в силі стримати свого обурення, кинувся на дядька Кандіолу, збираючись ударити його по обличчю, проте той, чекаючи на це, приготувався до захисту і раптово перейшов у наступ, стрибнувши, мов кіт, на мого покровителя. Він схопив його обома руками за шию, вп'явшись у неї чіпкими кістлявими пальцями, і так міцно зціпив зуби, наче тримав у них свого ворога. Зчинилася коротка боротьба, під час якої Монторія намагався звільнитися від цієї котячої лапи, що так раптово схопила його. Через мить виявилось, що нервові збудження скнари було слабшим за м'язи арагонського патріота. З силою відкинутий Кандіола, як мертвий, впав на землю.

Ми почули жіночий крик з верхнього вікна, потім з тріском зачинилися віконниці. В цю напружену драматичну мить я огмедівся, шукаючи Агустіна; та він зник.

Дон Хосе де Монторія, шалений від гніву, збуджено кричав заїкаючись:

— Підлий злодюго, ти розбагатів на крові бідарів! Ти насмілюєшся називати злодієм мене, називати злодіями членів Продовольчої хунти! Тисяча чортів! Я навчу тебе поважати гідних людей, і дякуй мені, що я не вирвав твого огидного язика й не кинув його собакам.

Усі навколо зацікавилися від жаху. Нарешті ми відтягли вбік нещасного Кандіола, та першим його порухом було знову кинутися на свого ворога; проте Монторія вже прирвав до будинку, гукаючи:

— Гей, хлопці, йдіть на склад і тягніть мішки з борошном. Мерщій, мерщій покінчимо з цим!

Натовп, що зібрався на вулиці, не дав старому Кандіолі зайти до будинку. Хлопчаки, які збіглися зі всієї вулиці, оточили лихваря. Одні штовхали його вперед, інші назад; одні рвали його одягу, а інші здаля жбурляли в нього вуличним брудом.

Коли ми пробралися на нижній поверх будинку, що правив за склад, назустріч нам вийшла жінка; я відразу ж упізнав красуню Марікілью, — вона змінилася на виду, тремтіла, її хитало на всі боки; вона не могла ні стояти, ні говорити, була наче паралізована. Жах її був безмежний, і коли ми її побачили, то у всіх вона викликала співчуття, навіть у Монторії.

— Ви дочка сеньйора Кандіола? — запитав він, витягаючи з кишені жменю монет і швидко роблячи на стіні підрахунки вуглиною, яку підняв з підлоги. — Шістдесят вісім мішків борошна по сорок вісім реалів кожний — це три тисячі двісті шістдесят чотири. Воно не варте й половини, бо сильно тхне вогкістю. Візьміть, дівчино, тут точна сума.

Марія Кандіола навіть не поворухнулася, щоб узяти гроші, й Монторія поклав їх на прилавок зі словами:

— Ось вони.

Тоді дівчина в запалі враженої гідності різко схопила золоті, срібні та мідні монети й жбурнула їх в обличчя Монторії, наче камінь. Гроші розсипалися по підлозі й закотилися за двері, так що потім важко було їх знайти. Не промовивши й слова, Марія вийшла на вулицю, шукаючи очима батька серед великого натовпу, і зрештою

з допомогою кількох хлопців, що не могли байдуже дивитися на її побивання, визволила старого з ганебного полону, в якому тримали його хлопчачки.

Батько й дочка зайшли до саду через хвіртку, а ми почали витягати борошно.

XIII

Коли все було перенесено, я кинувся шукати Агустіна, та не знаходив його ніде — ні в батьковому домі, ні на складі Продовольчої хунти, ні на Косо, ні в Санта-Енграсії. Нарешті під вечір я знайшов його на пороховому млині біля Сан-Хуан-де-лос-Панетес — там передбачливі сарагосці влаштували майстерню, де щодня виробляли від дев'яти до десяти кінталів пороху. Я побачив там Агустіна Монторію, котрий гарячково допомагав робітникам розсіпати по мішках та бочках вироблений за день порох.

— Бачиш оту величезну купу пороху? — запитав він мене, коли я підійшов. — Бачиш оті мішки й бочки, повні пороху? Мені й цього, здається, замало, Габрієлю!

— Що ти маєш на увазі?

— А ось що. Мені нічого не треба, аби тільки ця величезна купа пороху була завбільшки з Сарагосу. Тоді я волів би бути єдиним жителем цього міста. Яка насолода! Розумієш, Габрієлю, коли б так сталося, я сам підклав би вогню й злетів би аж до хмар, підкинутий страшним вибухом, наче камінчик, викинутий кратером вулкана на стомильну відстань. Я злетів би аж до п'ятого неба; не залишилося б і згадки про моє тіло, розірване на шматки й розкидане по величезному простору. Смерті, Габрієлю, смерті — ось чого я прагну! Хочу лише вмерти... Не знаю, як тобі це пояснити. Я в такому розпачі, що не вдоволююся смертю від кулі, від удару шаблею. Я волю вибухнути й розсіятися в просторі тисячею розжарених частинок; я хочу відчутти себе в лоні палаючої хмари, щоб мій дух, хоча б на мить, зазнав насолоди, побачивши своє жалюгідне, перетворене на вогнений пил тіло. Габрієлю, я в розпачі. Бачиш цей порох? Тож уяви собі усе полум'я, яке він може дати, — таке полум'я вирує у мене в грудях... Ти бачив її, коли вона вийшла забрати свого батька? Бачив, як вона жбурнула гроші?.. Я стояв за рогом і спостерігав за всім. Марія не знає, що людина, яка так погано повелася з її батьком, — то мій батько. Ти бачив, як хлопчачки кидали грязюку в бідного Кандіолу? Я визнаю, що

Кандіола скнара, та чим завинила вона? Вона і я — чим ми завинили? Нічим, Габрієлю. Моє розтерзане серце прагне тисячі смертей: я не можу жити далі, я кинуся туди, де найбільша небезпека, піду на французькі багнети, бо після баченого сьогодні я й земля, що мене носить, — поняття несумісні.

Я забрав його звідти і потяг на міський мур; там ми взяли участь у фортифікаційних роботах, які велися в Тенеріасі, найслабшому пункті міста після втрати Сан-Хосе й Санта-Енграсії. Я вже казав, що від гирла Уерви до Сан-Хосе французи встановили п'ятдесят гармат. Проти цієї могутньої лінії чого варте було наше укріплення?

Передмістя Тенеріас простяглося в східній частині міста між Уервою та старим центром, де й зараз проходить велика вулиця — вона називається Косо. На початку віку передмістя складалося зі старих будиночків; у них жили переважно селяни й ремісники, а релігійні будівлі не мали такої пишноти, як інші сарагоські споруди. Загальний план цього передмістя являє собою приблизно сегмент круга, дуга якого виходить в поле, а хорда з'єднує його з рештою міста від Спалених воріт до узвишся кладовища. Від цієї лінії до круга тяглося кілька вулиць — одні короткі, такі, як Аньйон, Альковер, Лас-Аркадас, інші довгі, такі, як Паломар і Сан-Агустін. А з ними безладно, несиметрично перепліталися вузькі вулички: Дьєсма, Барріо Верде, Лос-Клавос і Павостре. Деякі з них були окреслені не низкою будинків, а довгими глиняними стінами; інколи ж там не було ні того, ні іншого; вулиці перетворювалися на безформні майданчики, вірніше, на пустирі, де не було ніяких будівель. У ті дні, що про них я розповідаю, купи сміття, які утворилися за часів першої облоги, використовували для установки батарей і зведення барикад, особливо там, де будинки не могли бути природним заслоном. Біля поручнів набережної Ебро вціліли руїни старовинного муру й кілька кубів камінної кладки; одні вважали, що то римська споруда, а інші думали, що арабська. Тоді, коли я там був (не знаю, чи й зараз воно так), ці уламки стіни було вмуровано в будинки, чи, вірніше, будинки було вмуровано в них; вони спиралися на вигини і кути цієї прадавньої споруди, почорнілої, та не зруйнованої за стільки віків. Нове виникло на рештках старого і хаотично з ним перемішалось — так і народ іспанський утворився і зріс на залишках інших народів із змішаною кров'ю, поки не став тим, чим є зараз.

Загальний вигляд передмістя Генеріас навіював спогади про арабське панування. Велика кількість цегли, довгі дашки, відсутність гармонії в фасадах, грати на віконцях, повне архітектурне безладдя, неможливість зрозуміти, де кінчається один будинок і починається інший, або ж розрізнити, скільки він має поверхів — два чи три, та розібратися, як може дах одного будинку правити за опору для стін другого; вулиці, що раптово кінчалися двором без виходу, арки, які відкривали вихід на майдан, — все це нагадувало мені бачене в іншому іспанському місті, дуже далекому звідси.

Так ось ця мішанина будинків, яку я вам поверхово описав, ця слобода — безладний витвір кількох поколінь селян та чинбарів, що залежав від примхи кожного, — була готова чи готувалася до захисту в дні двадцять четвертого і двадцять п'ятого січня, коли було помічено величезні наступальні сили, розгорнуті французами з цього боку. Я мушу зауважити, що усі сім'ї, які жили на слободі, заходилися споруджувати укріплення за своїм власним стратегічним задумом: там були військові інженери в спідницях, які давали приклади глибокого розуміння війни, замуруючи одні отвори й пробиваючи інші для ведення вогню та доступу світла. В стінах, обернених на схід, на всьому протязі були пороблені бійниці. Башти «цезареавгустового» муру, збудовані як захист від стріл і каміння з праці, чудово витримували гарматний вогонь.

Якщо зона дії якоїсь гармати була обмежена суміжною покрівлею, плескати дахом або й цілим будинком, перепона негайно усувалася. Багато доріг були перегороджені, а дві з церков слободи — Сан-Агустін і Лас-Монікас — стали справжніми фортецями. Глиняна стіна була перебудована і зміцнена, батареї сполучалися одна з одною; наші інженери добре визначили відстань до ворожих укріплень та їхнього розташування, щоб застосувати відповідні захисні заходи. Лінія оборони мала два передові пункти — млин Гойкочеа та один будинок, котрий ввійшов у історію під назвою «будинку Гонсалеса», бо належав якомусь дону Віктор'яно Гонсалесу. Коли проходиш цією оборонною лінією від Спалених воріт, то передусім натикаєшся на батарею Палафокса; далі був міський млин, тоді Ерас де Сан-Агустін, потім млин Гойкочеа, який стояв уже за містом, далі — глиняна стіна саду Лас-Монікас, його продовженням був мур Сан-Агустіна; ще далі велика батарея й дім Гонсалеса. Це все, що я пригадую про

Тенеріас. Була там ще місцина, яку називали «Кладовищем», бо вона лежала біля церкви, що її чомусь називали «Кладовищенською». До всієї слободи в цілому краще, ніж до якоїсь її частини, пасувала тоді ця назва. Та я не буду бідш нічого про те говорити, щоб не втомлювати вас подробицями, які, правду кажучи, не потрібні для того, хто знає ці уславлені місця, і недостатні для того, хто не мав можливості їх відвідати.

XIV

Агустін Монторія і я несли службу з нашим батальйоном на міському млині аж до вечора, поки нас не змінили добровольці Уески; нам дали звільнення на цілу ніч. Та не думайте, що ці години відпочинку ми сиділи склавши руки, бо коли кінчалася військова служба, починалася інша, не менш тяжка, всередині міста: переноска поранених до собору і в церкву дель Пілар, переселення мешканців зі спалених будинків чи доставка матеріалів сеньйорам канонікам, ченцям і судовим чиновникам, які виготовляли патрони в Сан-Хуан-де-лос-Панетес.

Ми з Монторією проходили вулицею Пабостре. Я з задоволенням жував шматок черствого хліба. Мій товариш, похмурий і мовчазний, роздавав свій хліб собакам, що зустрічалися нам дорогою. Я намагався хоч трохи розвіяти його смуток, але він, до всього байдужий, похмуро відповідав на моє веселе базікання. Коли ми дійшли до Косо, він сказав:

— Годинник на Новій вежі б'є десяту. Знаєш, Габрієлю, я хочу піти туди сьогодні вночі.

— Сьогодні вночі це неможливо. А полум'я свого кохання засип краще попелом. Адже в повітрі шугають тепер вогняні птахи, що звуться бомбами, і вибухають усередині будинків, убиваючи половину населення.

Справді, обстріл, який не припинявся протягом усього дня, тривав і вночі, хоча й з меншою силою. Час від часу на місто падали ядра, збільшуючи число жертв, яких і так було вже багато.

— Піду туди сьогодні вночі, — відповів він. — Чи бачила мене Марікілья серед гурту, що грюкав у двері її будинку? Чи не гадає вона, що я був там і знущався над її батьком?

— Не думаю. Ця дівчина зуміє відрізнити людей благородних. Ти переконаєшся в цьому згодом: на все свій час.

Бачиш? У тому будинку кличуть на допомогу, а онде йдуть бідолашні жінки. Глянь, одна з них впала на землю. Можливо, сеньйорита Маркілья Кандіола теж доглядає поранених у Сан-Пабло або в Пілар.

— Навряд.

— Чи, може, вона в патронній майстерні.

— Цього теж не може бути. Вона, напевне, сидить вдома, і я хочу побачити її, Габрієлю. Ти йди переносити поранених, робити порох або куди хочеш, а я піду до неї.

Під час цієї розмови перед нами з'явився Пірлі в своєму вже в багатьох місцях продірявленому вбранні ченця і у французькому ківері, на якому шкіра й металеві частини були такі пошкоджені, що наш герой, власник цього багатства, був швидше схожий на карнавальну маску, аніж на солдата.

— Ви йдете до поранених? — запитав він. — Зараз вмерло двоє, яких ми перенесли в Сан-Пабло. Там потрібні люди, щоб викопати рів і поховати вбитих. Та я вже добряче попрацював і йду трохи поспати до Мануели Санчо. Спочатку трохи потанцюємо. Ходімо зі мною?

— Ні, ми підемо в Сан-Пабло, — відповів я, — треба ж комусь поховати мертвих.

— Кажуть, що трупи отруюють повітря, і тому в місті так багато хворих, що помирають швидше, ніж поранені. Як на мене, то вже краще «гарячий пиріг», ніж епідемія, а «сеньйора» лякає мене менше, ніж лихоманка. То ви йдете ховати мерців?

— Так, — відповів Агустін, — ідемо.

— У Сан-Пабло їх щонайменше сорок, і всі лежать в одній каплиці, — додав Пірлі. — На тому шляху, який нам визначила доля, ми швидше загинемо, ніж залишимося живими. Хочете розважитися? То не ходіть копати рів, а йдіть до патронної майстерні, там багато дівчат... Всі кращі дівчата міста там, і, щоб розвеселити душу, вони часом співають і танцюють.

— Нам до того байдуже. Мануела Санчо теж з ними?

— Ні, там лише благородні сеньйорити, скликані Хунтою безпеки. І в госпіталях їх теж багато. Вони самі напросилися на цю роботу, а на дівчат, які там не працюють, дивляться такими лихими очима, що тим бідолахам важко буде знайти собі нареченого і цього року, й наступного.

Почувши позад себе квапливі кроки, ми обернулися, побачили гурт людей і впізнали голос Хосе де Монторії. Помітивши нас, він сердито сказав:

— Що ви тут робите, ледацюги? Троє здорових і дужих чоловіків стоять собі склавши руки, а тим часом скрізь не вистачає людей. Ну, ходімо. Вперед, кабальєріто. Бачите біля узвозу Тренке два стовпи з бантиною нагорі, а на ній шість мотузок із зашморгами? То шибениця для зрадників, її спорудили сьогодні. Вона здасться й для ледарів. До роботи, бо я кулаками навчу вас ворухитися.

Ми рушили за ними й пройшли повз шибеницю, на якій велично погойдувалися під вітром шість зашморгів, чекаючи на шиї зрадників чи боягузів.

Схопивши сина за руку, Монторія показав на жахливу споруду й мовив:

— Ми зробили її сьогодні вдень, гарний подарунок тим, хто не виконує свого обов'язку. Вперед! Я, старий, ніколи не стомлююсь, а ви, юнаки у розквіті сил, неначе зроблені з тіста. Нема вже непереможних людей першої облоги. Сеньйори, ми, старі, змушені давати приклад отим чепурунам, що, побувши якихось шість днів без їжі, вже стогнуть і починають просити бульйону. Я дав би їм бульйону з пороху та каші з куль. Боягузи! Ану, вперед, треба швидше ховати трупи й носити патрони на мур.

— І доглядати хворих, бо ця проклята епідемія дедалі поширюється, — сказав один з його супутників.

— Я не знаю, що й думати про те, що лікарі називають епідемією, а я — страхом. Так, сеньйори, лише страхом, — додав дон Хосе, — бо коли людину лихоманить, коли її зводять корчі і палить жар, коли вона зеленіє і вмирає, то що це, як не дія страху? Перевелися загартовані люди, так, сеньйори. Які лицарі були під час першої облоги! А тепер досить якихось там десять годин щільного обстрілу — дрібниця, — як людей уже починає долати втома і вони скиглять, що не мають більше сили. Є й такі, що, втрапивши ногу, починають волати до святих мучеників, благаючи віднести їх до постелі. Легкодухість, чиста легкодухість! От і сьогодні пішов з батареї Палафокса цілий гурт солдатів, серед них багато хто мав по одній здоровій і неушкодженій руці. І ще вони просили бульйону... Хай ссуть власну кров, це найкращий у світі бульйон! Тому я й кажу, тисяча чортів, перевелися мужні люди!

— Завтра французи атакуватимуть Тенеріас, — сказав другий. — Якщо буде багато поранених, я вже не знаю, де ми їх розмістимо.

— Поранених! — вигукнув Монторія. — Тут не люблять поранених. Мертва не заважають, бо їх звалюють на купу,

а от поранені... Коли нема вже у людей відваги, то... Вони захищатимуться, аж поки не побачать, що їх стало вдесятеро менше, і миттю повтікають, коли на кожного накинуться по два десятки французів... Яка слабодухість! Та зрештою на все божа воля. А коли вже є поранені та хворі, то треба їх доглядати. То як? Багато курей зібрали сьогодні?

— Штук двісті, з них більше половини — пожертви, а за решту заплачено по шість з половиною реалів. Однак дехто з городян не хоче давати.

— Гаразд. От неподобство, щоб у такі дні я ще займався курми! Кажете, що дехто не хоче давати? Сеньйор капітан-генерал уповноважив мене накладати штрафи на тих, хто не сприяє захисту, і ми з вами без галасу й свавілля наведемо порядок серед байдужих та зрадників... Стійте, сеньйори! Онде біля Нової вежі впала бомба. Бачите? Чувте? Який жахливий гуркіт! Думаю, що то боже провидіння, а не французькі мортири, скерувало її на житло того черствого бездушного лихваря, котрий байдуже і навіть з презирством дивиться на нещастя своїх сусідів. Туди біжать люди: здається, горить якийсь будинок чи вже завалився... Стривайте! Не біжіть, не будьте такі добренькі: хай горить, хай він розвалюється на тисячі шматків. То ж дім цього лихваря, дядька Кандіоли, який не дав би й песети, щоб урятувати рід людський від нового потопу... Гей, Агустіне, ти куди? Теж біжиш? Вернися і йди за мною, бо ми потрібні в іншому місці.

Ми йшли повз духовну школу. Агустін, ясна річ, спонукуваний велінням серця, кинувся за величезним натовпом, що біг у напрямку майдану Сан-Феліпе, та батьків наказ змусив його зупинитись, і він проти своєї волі пішов з нами. Щось горіло, певне, біля Нової вежі. Витончені арабески на її цегляних стінах кривавилися у відблисках заграви. Ця вишукана, хоч і похила споруда чітко вимальовувалась на чорному тлі ночі, ніби вбрана в пурпурові шати, її величезний дзвін сповнював повітря протяжним стогоном.

Ми дійшли до Сан-Пабло.

— Ану, хлопці, ану, ледарі, — гукнув нам дон Хосе, — допоможіть копати рів. — Щоб і широкий він був, і просторий: це ж останнє пристановище для сорока чоловік.

І ми взялися копати яму у дворі церкви. Агустін копав, як і я, але щохвилини поглядав на Нову вежу.

— Яка страхітлива пожежа,— сказав він мені.— Поглянь, наче трохи вщухає; Габрієлю, краще мені лежати в цій величезній могилі, що ми копаємо!

— Не поспішай,— відповів я,— може, завтра нас вкинуть сюди й без нашого бажання. Годі палякати казна-що, треба працювати.

— Подивись-но! Здається, пожежа вщухла.

— Так, певне, згоріло все. Дядько Кандіола, мабуть, замкнувся у підвалі з грошима, а вогонь туди не дійде.

— Габрієлю, я збігаю туди на хвилинку, подивлюся, чий то дім. Якщо з церкви вийде мій батько, скажи йому... що я зараз повернуся.

Несподівана поява дона Хосе завадила Агустінові відлечитися, і ми вдвох продовжували копати величезну могилу. З каплиці почали витягати трупи, а поранені чи хворі, котрих проносили повз нас, бачили зручне ложе, яке їм знадобиться, можливо, вже наступного дня. Нарешті вирішили, що яма досить глибока, і нам наказали припинити копання. Тоді стали носити один за одним трупи і кидати їх у величезну могилу, а кілька кліриків, стоячи навколішках в оточенні побожних жінок, читали заупокійні молитви. Незабаром усі трупи були в ямі, їх залишилося тільки засипати землею. Дон Хосе де Монторія зняв шапку й, голосно читаючи «Отче наш», кинув першу жменю землі, а потім наші заступи та мотики почали швидко засипати могилу. Закінчивши роботу, ми всі стали навколішки і тихо прочитали молитву. Агустін Монторія сказав мені на вухо:

— Тепер підемо... Мій батько зараз рушає; скажи йому, що ми залишимося замінити двох товаришів, у яких вдома є хворі і їх треба провідати. Скажи це йому, бога ради, тому що я не наслідуюсь, а тоді ми відразу ж підемо туди.

XV

Коли ми, обдуривши старого, пішли, була вже глупа ніч, бо поховання, про яке я щойно розповідав, тривало понад три години. Заграви вже не було видно; громаддя вежі губилося в темряві ночі, і подзвін її великого дзвону лунав лише час від часу, сповіщаючи, що летить ядро. Ми швидко дісталися до маленького майдану Сан-Феліпе і, побачивши, що курився дах одного з найближчих будинків на вулиці Темпле, зрозуміли: саме цей будинок, а не дім дядька Кандіоли, палав три години тому.

— Бог захистив її! — радісно сказав Агустін. — І якщо підлість її батька викликає на дах їхнього будинку гнів божий, то цнотливість та чесноти Марікільї стримують його.

На майдані Сан-Феліпе траплялися люди; та вулиця Антона Трільйо була пустельна. Ми зупинилися біля глиняної садової огорожі й щільно прислухалися. Стояла така тиша, що здавалося, в будинку нікого немає. Може, це справді так? Хоч ця частина вулиці найменше постраждала від обстрілу, багато сімей переселилося звідси або жили, сховавшись у підвалах.

— Якщо я ввійду, — сказав мені Агустін, — ти підеш зі мною. — Я боюся, що після сьогоднішньої події дон Херонімо, недовірливий і полохливий, як і кожен скнара, не спатиме всю ніч і чатуватиме в садку, боячись, що знову прийдуть по його добро.

— В такому разі, — відповів я, — краще нам туди не ходити, бо, крім небезпеки потрапити до рук цього страховиська, може статися скандал і завтра всі жителі Сарагоси дізнаються, що син дона Хосе де Монторії, юнак, який за божим велінням має надіти на голову митру, залицяється до доньки дядька Кандіоли.

Однак усе це, та й багато іншого, що я йому говорив, було гласом волаючого в пустелі. Не звертаючи уваги на мої докази, наполягаючи, щоб я йшов за ним, він подав умовний знак своїй коханій і нетерпляче чекав на відповідь. Минуло чимало часу, і нарешті на протилежному боці вулиці ми помітили світло у верхньому вікні будинку. Потім почули, як обережно відсувається засув хвіртки. Вона відчинилася без скрипу, бо, ясна річ, кохання передбачливо змастило її старі завіси. Ми обидва ввійшли до саду, зіткнувшись не з сліпучою вродою духмяної і закоханої дівчини, а з похмурим обличчям, в якому я відразу ж упізнав донью Гедіту:

— Гарний час вибрали для побачення! — пробурчала вона, — та ще й удвох. Кабальєріто, будьте ласкаві, не наробіть шуму. Йдіть навшпійньках, намагайтеся не наступити й на сухий листок, бо, здається, сеньйор ще не спить.

Вона сказала це так тихо, що ми ледве розчули, а потім пішла попереду, роблячи нам знаки, ідіть, мовляв, за мною; тоді приклала палець до вуст, показуючи, щоб ми дотримувалися повної тиші. Сад був маленький: ми скоро перетнули його і зупинилися перед камінними сходами, які вели до будинку; не встигли ми піднятися на шість приступок, як назустріч нам вийшла закутана в шаль,

плащ чи накидку струнка дівчина. То була Марікілья. Першим її рухом було прохання мовчати, а потім вона занепокоєно глянула на бічне вікно, що теж виходило до саду. Аж тоді здивувалася, побачивши, що Агустін прийшов не сам; та він заспокоїв її, сказавши:

— Це Габрієль, мій друг, мій найкращий і єдиний друг, про якого я тобі багато розповідав.

— Говори тихіше, — мовила Марія. — Батько щойно повернувся до своєї кімнати, обійшовши з ліхтарем увесь будинок і сад. Мені здається, він ще не спить. Сховаймося в тіні кипариса і розмовлятимемо пошепки.

Камінні сходи вели на галерею чи ганок з дерев'яними поручнями. Біля цієї галереї ріс могутній кипарис, що кидав густу тінь — захисток від місячного сяйва. З другого боку галереї простяглися голі гілки в'яза; не даючи густої тіні, вони помережили підлогу галереї, стіну будинку й наші постаті тисячами химерних, схожих на літери рисок. В затишку тіні кипариса Марікілья сіла на єдиний стілець, який там стояв. Агустін Монторія розташувався на підлезі біля її ніг, поклавши руки їй на коліна. Я теж сів на підлогу недалеко від обох закоханих. Ніч була, як завжди в січні, ясна, суха й холодна; мабуть, закохані, зігріті любовним жаром своїх сердець, не відчували холоду; та я, істота, не охоплена тим полум'ям, закутався в свою шинель, щоб не закоцюбнути на холодній кам'яній підлозі. Тітка Гедіта зникла. Марікілья одразу ж почала розмову з неприємної для Агустіна теми.

— Сьогодні вранці я бачила тебе на вулиці. Коли ми з Гедітою почули гамір натовпу, що грюкав у наші двері, я визирнула у вікно і помітила на тому боці вулиці тебе.

— То правда, — знітився Монторія. — Я був там, але одразу ж пішов, бо час було повернутися в батальйон.

— Ти не бачив, як ці варвари збили з ніг мого батька? — схвильовано запитала Марікілья. — Коли той жорстокий чоловік бив його, я озиралася навколо, сподіваючись, що ти захистиш батька; але ніде тебе не бачила.

— Кажу ж тобі, Марікілье, серденько моє, — відповів Агустін, — я мусив піти раніше... Потім мені сказали, що з твоїм батьком повелися погано, і мене охопив гнів!.. Я хотів прийти.

— Спасибі тобі! Серед стількох, стількох людей, — додала Марікілья, плачучи, — жоден, жоден не поворухнувся, щоб захистити мого батька. Я тут нагорі вмирала зі страху, бачачи його в небезпеці. З болем, тривогою диви-

лися ми на вулицю. Нікого, там були самі вороги... Жодної великодушної руки, жодного співчутливого слова. З-поміж усіх цих людей один найжорстокіший кинув мого батька на землю... Ой! Коли я згадую про це, не знаю, що зі мною коїться. Тільки-но це сталося, жах на мить паралізував мене. Досі я не знала справжнього гніву, цього внутрішнього вогню, раптового пориву, який змусив мене бігати з кімнати до кімнати, шукаючи... Мій бідолашний батько лежав на землі, а негідник топтав його, наче отруйну гадину. Побачивши це, я відчула, як в мені закипіла кров. Я тобі вже казала, що бігала по кімнаті, шукаючи зброю, ножа, сокиру — будь-що. Не знайшла нічого... Тут я почула зойки мого батька і мерщій побігла на вулицю. Потім я опинилась у коморі, де було стільки чоловіків, що я відчула непереможний жах і не могла ступити й кроку. Отой, що знущався над батьком, простягнув мені жменю золотих монет. Я не схотіла їх брати і жбурнула їх йому в обличчя. Мені здавалося, що я тримала в руці сніп блискавок і що я мчуся за батька, пожбуривши їх у того негідника. Потім я знову вийшла на вулицю, подивилася навкруги, шукаючи тебе, але не побачила. Самотній серед розлюченого натовпу, мій батько лежав у грязюці, благаючи про милосердя.

— Ой Маріє, серденько моє, — з болем вигукнув Агустін, цілуючи руки заплаканої дівчини, — не говори більше про це, ти краєш мені душу. Я не міг захистити його... Мусив іти... нічого не знав... думав, що люди зібралися з іншої причини. Звичайно, ти маєш рацію, та облиш, бо мене це прикро вражає і змушує невимовно страждати.

— Якби ти допоміг моєму батькові, він був би тобі вдячний. А вдячність перейшла б у приязнь. Ти увійшов би в наш дім...

— Твій батько нездатний нікого любити, — відповів Агустін. — Не сподівайся, що ми досягнемо чого-небудь цим шляхом. Будемо вірити, що наше бажання здійсниться невідомими шляхами, з божою допомогою і зовсім несподівано. Не думаймо про буденність і про майбутні труднощі, бо довкола нас самі небезпеки, перепони, нездійсненність... Давай краще думати про щось неждане, про якусь вищу господню волю і, сповнені віри в бога та в могутність нашого кохання, сподіватимемося на чудо, що мусить з'єднати нас, бо це буде чудо, Маріє, чудо, одне з тих, які бували в давні часи і в які ми не можемо не вірити.

— Чудо! — здивовано, з сумом озвалася Марія. — Це правда. Ти знатний кабальєро, твої батьки ніколи не згодяться, щоб ти одружився з донькою сеньйора Кандіоли. Мого батька ненавидить усе місто. Всі нас уникають, ніхто до нас не приходить; коли я виходжу на вулицю, на мене показують пальцями, дивляться на мене зухвало й презирливо. Дівчата-однолітки не дружать зі мною, а юнаки, що блукають уночі містом, співаючи серенади під балконами своїх коханих, коли проходять під моїми вікнами, то лають батька й обзивають мене найгідкішими прізвиськами. О боже! Я розумію, що повинно статися чудо, щоб я могла бути щасливою... Агустіне, ми знайомі вже чотири місяці, а ти й досі не хочеш назвати ім'я своїх батьків. Нема сумніву, що воно не таке невинне, як моє. Чого ти таїшся? Мабуть, коли стане відомо про наше кохання, ти уникатимеш поглядів своїх друзів і з жахом утечеш від дочки дядька Кандіоли.

— Ой, не кажи так! — вигукнув Агустін, обіймаючи коліна Марікілї і притискаючись до них обличчям. — Не кажи, що я соромлюся свого кохання, бо, кажучи так, ти ображаєш бога. Сьогодні наше кохання є таємницею, бо так необхідно; та коли буде треба, я розкрию її, не боячись гніву мого батька. Так, Маріє, мої батьки проклянуть мене, виженуть із хати. Кілька ночей назад ти сказала мені, дивлячись на ту споруду, що височить удалині: «Швидше ця вежа стане прямою, ніж я перестану любити тебе». Присягаюся, що моє кохання міцніше за цю вежу, яка може впасти на землю, але ніколи не випрямиться на підвалинах, що її підтримують. Творіння людей тлінні, а творіння природи незмінні й вічно покояться на своєму безсмертному місці. Ти бачила Монкайо, отой величезний бескид, оточений багатьма іншими, котрий видніється на заході, якщо дивитися зі слободи? Так от, коли Монкайо втомиться стояти на своєму місці і, зсунувшись з нього, рушить до Сарагоси, коли він ступить своєю п'ятою на наше місто, розчавлюючи його на порох, тоді, тільки тоді я перестану кохати тебе.

Отак гіперболічно, з поетичною піднесеністю освідчувався мій товариш у своєму великому коханні, пестячи уяву красуні Кандіоли; дівчина від природи була чутливою до такої образності і легко її сприймала. Вони замовкли на мить, та раптом обоє, вірніше, ми втрьох скрикнули і глянули на вежу — дзвін її кинув у небо два

сигнали тривоги. І раптом вогненна куля розтяла темний простір, струснувши повітря.

— Бомба! Це бомба! — злякано вигукнула Марія, падаючи в обійми свого коханого. Страхітливе сяйво промчало над нашими головами, над садом і будинком, освітлюючи на своєму шляху вежу, сусідні дахи, ба навіть куточок, де ми сховалися. Потім почувся вибух. Ударив дзвін на Новій вежі, до нього приєдналися інші дзвони, близькі й далекі, які сповнювали повітря різкими, глухими, пронизливими, деренчливими звуками, і ми почули рух людського потоку, що ринув сусідніми вулицями.

— Ця бомба не вб'є нас, — сказав Агустін, заспокоюючи свою наречену. — Тобі страшно?

— Дуже, дуже страшно! — відповіла вона, — хоча інколи мені здається, що я надзвичайно хоробра. Я всі ночі молюся і прошу бога, щоб відвів вогонь від нашого будинку. Досі ніякого лиха з нами не трапилося ні тут, ні в іншому місці. Та скільки нещасних загинуло, скільком чесним людям, які нікому не вчинили нічого злого, зруйновано будинки! Я палко прагну піти разом з іншими рятувати поранених, та батько мені забороняє, він завжди сердиться, коли я про це кажу.

Ледве вона так промовила, як з будинку почувся неясний, глухий шум, — то голос сеньйори Гедіти зливався з сердитим голосом дядька Кандіоли. Ми втрюх, побачивши небезпеку, забилися в куток і затамували подих, боячись, щоб нас не викрили. Потім вже ближче ми почули голос скнари:

— Що ви робите тут у цю пору, сеньйоро Гедіто?

— Сеньйоре, — відповіла стара, визираючи з вікна, що виходило на галерею, — хто ж може спати під час того жахливого бомбардування? А якщо сюди влучить, сеньйоре, бомба і захопить нас в постелі зненацька, та ще й роздягнутими? Прийдуть сусіди витягати речі та гасити вогонь... Ой, який сором! Я не збираюся роздягатися, поки не припиниться отой клятий обстріл.

— А моя дочка спить? — запитав Кандіола, визираючи з віконця на протилежному кінці саду.

— Спить нагорі, як байбак, — відповіла дуенья. — Правду кажуть, що для невинності не існує небезпек. Дівчину бомба тривожить не більше, ніж ракета.

— Якби звідси можна було побачити, куди впав снаряд! — сказав Кандіола, висуваючись з вікна, щоб глянути поверх сусідніх дахів, що були нижчими від даху його

будинку. — Видно заграву, як від пожежі; та не можу сказати: близько чи далеко.

— Або я нічого не тямлю в бомбах,— мовила Гедіта з галереї,— або ця бомба впала біля базару.

— Схоже на те. Хай би усі вони попадали на будинки тих, хто підтримує оборону і бажає, щоб це страшне лихо тривало й далі!.. Якщо я не помиляюся, сеньйоро Гедіто, вогонь блискає в напрямку вулиці Траперія. Чи не там склади Продовольчої хунти? Ах, благословенна бомба, чом не впасти їй на вулицю Іларса, на будинок того негідника і мерзенного злодія?.. Сеньйоро Гедіто, я ладен піти подивитися, чи не впав цей подарунок на вулицю Іларса, на дім того чванька, каналії та вбивці, дона Хосе де Менторії. Я так ревно молив про це сьогодні вночі святу діву дель Пілар, усіх святих і святого Домінго дель Валь, що, думаю, вони зрештою мене почули.

— Сеньйоре Херонімо,— сказала стара,— і не думайте про цю мандрівку; нічний холод пронизує до кісток; не варто діставати запалення легень, аби тільки подивитися, куди впала бомба, досить того, що воця не влучила в наш дім. Якщо та бомба не зруйнувала будинок того нелюда, то завтра це зробить інша, адже у французів рука легка. Лягайте, ваша милість, спати, а я буду вартувати про всяк випадок.

Кандіола, послухавшись доброї поради служниці, передумав, певне, виходити на вулицю, бо, зачинивши віконце, зник усередині будинку і більше не з'являвся на протязі всієї ночі. Але й після його зникнення закохані довго не наважувалися порушити тиші, боячись, що їх почують або захоплять зненацька; і лише тоді, коли прийшла стара й сповістила нас, що сеньйор хропе, як той мужик, розмова поновилася.

— Мій батько хоче, щоб бомби падали на дім його во- рога,— сказала Марія.— Я не хотіла б бачити їх ніде; та коли й можна інколи бажати зла своєму ближньому, так це в цьому випадку, правда?

Агустін не відповів нічого.

— Ти пішов,— провадила далі дівчина,— ти не бачив, як цей чоловік, найжорстокіший, найлютіший і найпідлі- ший за усіх, хто був там, кинув батька на землю і, засліп- лений гнівом, бив його ногами. Так демони будуть топтати його душу в пеклі, правда?

— Так,— лаконічно відповів хлопець.

— Вдень, коли все скінчилося, ми з Гедітою лікували

батькові побиті місця. Він лежав, простягнувшись, на ліжку і, знівиснілий від розпуки, корчився та кусав кулаки, шкодуючи, що слабший за того чоловіка. Ми намагалися втішити його, та він наказав нам замовкнути. Він був страшенно лютий і звинуватив мене в тому, що я викинула гроші за борошно; він дуже розсердився на мене і сказав, що коли вже не можна було добути нічого іншого, то й три тисячі реалів теж гроші і що я божевільна марнотратка, яка розоряє його. Ми ніяк не могли заспокоїти батька. Під вечір знову почувся гамір на вулиці. Ми подумали, що повернулися ті ж люди з тим чоловіком, що були вдень. Батько знівис і хотів зіскочити з ліжка. Я спочатку дуже злякалася; потім заспокоїлася, подумавши, що треба бути мужньою. Згадавши про тебе, я сказала собі: «Якби він був тут, ніхто не насмілювався б нас образити». Але гамір на вулиці посилювався, я набралася хоробрості, заперла міцніше усі двері і попросила батька спокійно лежати в постелі. В той час як Гедіта, стоячи на колінах, молилася всім святим на небі, я обнишпорила кожний закуток, шукаючи зброю, і нарешті знайшла ніж. Вигляд цієї зброї завжди викликав у мене жах; та сьогодні я рішуче затисла ніж в руці. О, я була сама не своя, і навіть зараз мені страшно подумати про це. Я часто непритомнію, побачивши когось пораненого, лякаюся і тремчу, помітивши хоч краплину крові, мало не плачу, коли при мені б'ють собаку, і не можу вбити навіть мухи; та цього вечора, Агустіне, цього вечора, коли я почула гамір на вулиці, коли мені здалося, що знову грюкають у двері, коли подумала, що зараз знову побачу тих людей... Присягаюся, що якби справді трапилося те, чого я боялася, якби, коли я була біля батькової постелі, до кімнати ввійшов той чоловік, котрий бив його кілька годин тому, присягаюся тобі, що там-таки... не вагаючись... заплющила б очі і всадила б йому ножа в серце.

— Замовкни, бога ради, — з жахом благав Агустін. — Ти лякаєш мене, Маріє, коли я слухаю тебе, мені здається, ніби твої руки, ці божественні руки, встромляють мені в груди холодне лезо. Твого батька більше не скривдять. Ти ж бачиш, що той гамір на вулиці ввечері — то лише твій страх. Ні, ти не в силі зробити те, про що кажеш; ти жінка, тендітна жінка, вразлива, несмілива, нездатна вбити людину, не в'єш, бо любиш ближнього свого. Ніж випав би у тебе з рук, і людською кров'ю ти не заплямувала б своєї чистоти. Нехай ці жахи чигають на нас, чоло-

віків, від народження призначених для боротьби і тому інколи змунених бути в сумному становищі тих, що радіють, вбиваючи інших людей. Маріє, не говори більше про це, не згадуй своїх кривдників: прости їм, а головне — навіть подумки не вбивай нікого.

XVI

Поки вони говорили, я роздивлявся обличчя дочки Кандіоли — в темряві воно здавалося ніби виліпченим з воску і відсвічувало м'яким відтінком слонової кістки. Її чорні очі променилися, коли вона зводила їх догори. Чорні зіниці віддзеркалювали прозоре небо, в їхній глибині гостро спалахували два вогніки, що з'являлися і зникали залежно від напрямку погляду. І дивно було спостерігати той буремний злам, який сколихнув і перетворив на відвагу чутливість цього ніжного створіння, охопленого пристрастю. Оце любовне забуття, воркування (я не знаходжу точнішого слова, щоб зобразити це) і доброзичливість, що нею, здавалося, було напоєне повітря навколо дівчини, зовсім не пасували до тієї мужності, з якою вона захищала скривдженого батька; та щільно придивившись, можна було спостерегти, що обидва ці витоки брали початок з єдиного джерела.

— Я вражений твоєю надзвичайною любов'ю до батька, — говорив Агустін. — А тепер про інше. Я не виправдовую тих, хто скривдив його, але ти не повинна забувати, що він — єдина людина в місті, яка нічого не дала на оборону. Дон Херонімо — чудова людина, та в душі його нема бодай іскри патріотизму. Йому байдуже до всіх бід міста, і він наче ще й радіє, коли ми зазнаємо поразок.

Дівчина тяжко зітхнула і звела очі до неба.

— Це правда, — сказала вона трохи згодом. — Щодня, щогодини я благаю його дати що-небудь заради перемоги. Та нічого не можу з ним вдіяти, хоча й розповідаю про нужду бідних солдатів і про те, як погано про нас думають сарагосці. Він сердиться, слухаючи мене, і каже, що хай дають гроші на війну її винуватці. Під час першої облоги я страшенно раділа, коли дізналася про перемогу, а четвертого серпня я вийшла на вулицю, не в змозі стримати цікавості. Одного вечора я була в домі Урріес, там якраз святкували здобуту в той день блискучу перемогу, і я також висловила своє захоплення. Тоді одна стара жінка з

присутніх сказала мені голосно і дуже зневажливим тоном: «Нерозумна дівчино, замість свого облудного захвату краще б принесла в польовий госпіталь бодай одне старе простираadlo. Хіба в домі сеньйора Кандіоли, чиї підвали повні грошей, не знайдеться якоїсь ганчірки для поранених? Твій батько — єдиний з усіх сарагосців, що нічого не дав для захисту міста». Всі засміялися, а я сиділа присоромлена, вмираючи від ганьби, не сміючи слова вимовити. Отак я й просиділа в кутку до кінця вечора, і ніхто навіть не озвався до мене. Мої подруги, які так любили мене, трималися осторонь; серед святкового гамору я часто чула, як зневажливо згадували мого батька. Ой, в мене краялося серце від усього цього. Коли я зібралася йти, мені холодно кивнули, а господарі попрощалися зі мною дуже стримано. Була вже ніч, коли я повернулася; лягла і не могла заснути, проплакала до самого ранку. Я згорала від сорому.

— Марікільє,— з любов'ю обізвався Агустін,— доброта твоїх почуттів така велика, що заради неї бог забуде про безсердечність твого батька.

— Потім,— розповідала далі дівчина,— через кілька днів до нас прийшло двоє поранених, про яких згадував сьогодні в сварці ворог мого батька. Коли нам сказали, що хунта призначила нам двох поранених для догляду за ними, Гедіта і я, ми вдвох, дуже зраділи і, страшенно задоволені, почали готувати бинти, корпію й постелі. Ми чекали на поранених з таким нетерпінням, що кожної хвилини бігли до вікна подивитись, чи ще не йдуть. Нарешті вони прийшли; мій батько, який за кілька хвилин до того повернувся додому в дуже поганому настрої, скаржачись, що померло багато його боржників і тепер нема надії зібрати гроші; зустрів поранених дуже люто. Я зі словами обняла його і просила, щоб він дав їм притулок, та батько не звернув на мене уваги і, засліплений гнівом, викинув їх на вулицю; потім замкнув двері і піднявся нагору зі словами: «Хай доглядає їх той, хто породив». Була вже ніч, ми з Гедітою, вкрай приголомшені, не знали, що робити. Ми чули стогін тих двох нещасних, вони повзли вулицею, благаючи про спасіння. А батько мій заперся в своїй кімнаті і вже не думав ні про них, ні про нас, бо впорядковував свої рахунки. Потихеньку, щоб він не почув, ми пройшли до кімнати, яка виходить на вулицю, і через вікно кинули їм ганчірки, щоб вони перев'язалися; та вони не змогли їх узяти. Ми гукнули їх, вони нас по-

бачили і простягли до нас руки. Ми прив'язали до палиці кошика і дали їм дещо з їжі; та один із них уже майже не дихав, а другий не міг їсти через страшні болі. Ми підбадьорювали нещасних ласкавими словами і молили бога за них. Потім ми насмілилися зійти вниз, щоб допомогти їм хоча б на одну мить; та нас заскочив на гарячому батько і розлютився. Яка то була ніч, свята діво! Один із них умер посеред вулиці, а другий поповз шукати співчуття десь в іншому місці.

Ми з Агустіном мовчали, розмірковуючи над страхітливими протиріччями цього дому.

— Марікільє, — озвався нарешті мій товариш, — я пишаюся тим, що люблю тебе! Сарагосці не знають, яке в тебе золоте серце, а треба, щоб вони дізналися про це! Я хочу сказати усім, що люблю тебе, і довести своїм батькам, що зробив гідний вибір.

— Я така ж, як і всі, — скромно сказала Марія, — а твої батьки бачитимуть у мені лише доньку «майоркінського єврея». О, мене вбиває ганьба! Я хочу піти з Сарагоси і більш ніколи не повертатися до цього міста. Мій батько з Пальми, це так, але він нащадок християн, а мати моя арагонка з родини Рінкон. За що нас зневажають? Що ми зробили?

При цій мові вуста Марікільї склалися в напівпрезирливу, напівнедовірливу усмішку. Змучений болючими думками, Агустін мовчав, прихилившись чолом до рук коханої. Страшні примари, погрожуючи, вставали між ним і нею. І він, і вона з жахом подумки приглядалися до них.

Збіг час, Агустін підвів голову.

— Маріє, чому ти замовкла? Скажи щось.

— А чого ти мовчиш, Агустіне?

— Про що думаєш?

— А ти про що?

— Я вірю, — сказав юнак, — що бог нам допоможе. Коли закінчиться облога, ми одружимося. Якщо ти підеш з Сарагоси, я піду з тобою хоч на край світу. Твій батько коли-небудь говорив з тобою про заміжжя?

— Ніколи.

— Він не стане нам на дорозі. Я знаю, мої батьки будуть проти; але воля моя непохитна. Я не мислю життя без тебе і помру, якщо втрачу тебе. Ти — життєва потреба моєї душі, без тебе я все одно що всесвіт без світла. Ніяка людська сила не розлучить нас, поки ти мене любиш. Я так переконаний в цьому, що вічна розлука

з тобою уявляється мені повним переворотом у природі. Я без тебе! Та для мене це—найбільша безглуздість. Я без тебе! Маячня, нісенітниця! Все одно що море на гірській вершині або сніг в безоднях океану; як річки, що течуть по небу, або зірки, що перетворилися на вогненний порох на земних рівнинах; це все одно що заговорили б дерева, а людина стала б жити в надрах землі, серед металів і коштовних каменів. Інколи я лякаюся і тремчу, думаючи про перешкоди, які змушують нас страждати; та мене надихає переконаність, що підносить мій дух, як віра в святая святих. Деколи я боюся смерті, але таємничий голос каже, що я не помру, поки ти жива. Бачиш усі труднощі облоги; бачиш, як зливаю сиплються бомби, гранати і ядра, як падають, щоб більше не встати, багато моїх товаришів? Та вже давно зник перший страх, і ніщо не змушить мене похитнутися; я вірю, що свята дівка дель Пілар відведе від мене смерть. Чуйність твоя дає можливість тобі спілкуватися з ангелами небесними; та й сама ти ангел небесний; кохати тебе, бути любим тобі — ось джерело моєї божественної могутності, проти якої нічого не можуть вдіяти сили людські.

Довго так говорив Агустін, буйно квітла його уява, просякнута любовною одержимістю.

— Я теж,— озвалася Марікіля,— трохи вірю в це. Я дуже боюся, що тебе вб'ють; та не знаю, які голоси звучать у глибині моєї душі, нашіптуючи мені, що ти не загинеш. Може, тому, що я ревно молила бога зберегти тобі життя серед цього нищівного вогню? Не знаю. Ночами, коли я лягаю спати, думаючи про бомби, котрі впали, падають і мають упасти, я бачу вві сні битви і чую безперервний рев гармат. Я часто марю, і Гедіта, яка спить поруч зі мною, запевняє, що я крізь сон говорю всілякі дурниці. Та як же не говорити, коли мені весь час щось сниться: бачу тебе на мурах і розмовляю з тобою, а ти відповідаєш мені. Кулі не чіпають тебе, і мені здається, що це завдяки молитві «Отче наш», що її я читаю вві сні і наяву. Кілька ночей тому мені приснилося, наче я пішла з іншими дівчатами доглядати поранених і наче ми відразу ж вилікували їх, майже воскресили, перев'язавши. Також приснилося мені, що, повертаючись додому, я зустріла тебе тут: був ти зі своїм батьком, дуже гречним і веселим стареньким, він розмовляв з моїм батьком, обидва сиділи на софі в залі і; здавалося, вже заприятелювали. Потім

приснилося, ніби твій батько дивився на мене, усміхнений, і про щось розпитував.

Та інколи я бачу сумні сни. А прокинувшись, прислухаюся, і якщо не чую гуркоту обстрілу, то кажу: «Може, французи зняли облогу». А якщо чую постріли, то звертаю погляд до зображення святої діви дель Пілар, що стоїть в моїй кімнаті, і подумки запитую її, а вона відповідає, що ти не загинув, хоч я й не можу сказати, яким саме знаком вона відповідає. Весь день я думаю про укріплення і стою біля вікна, прислухаючись, що говорять хлопці, проходячи вулицею. Інколи мені кортить запитати їх, чи вони не зустрічали тебе... Надходить вечір, я бачу тебе і така рада. А вдень ми з Гедітою потай від батька готуємо щось із їжі; коли можна, ми зберігаємо її для тебе, коли ж ні, то їжу забирає для поранених і хворих чернець, на ймення отець Бусто. Він приходить вечорами нібито провідати донью Гедіту, бо доводиться їй родичем. Ми питаємо, як ідуть справи, а він каже: «Чудово. Війська наші вершать великі подвиги, і французи муситимуть забиратися геть, як і минулого разу». Від добрих звісток ми мало не божеволіємо з радості. А потім гуркіт бомб засмучує нас; та в молитві ми знаходимо втіху. Залишившись в кімнаті самі, ми вночі готуємо бинти і корпію, що їх теж потай відносить отець Бусто, неначе це крадене; зачувши кроки батька, ми все швидко ховаємо і гасимо світло, бо якщо він дізнається про нашу затію, то дуже розлютиться.

Розповідаючи про свої страхи та радощі з божественною простотою, Марікілья була весела, ба навіть радісна. Важко описати особливу чарівність її голосу; слова дівчини, схожі на передзвін кришталевих нот, мелодійними дзвіночками відлунювали в душі. Коли вона скінчила, перший промінь зорі ковзнув по її обличчю.

— Світає, Марікільє,— сказав Агустін,— ми мусимо йти. Сьогодні захищатимемо Тенеріас; сьогодні буде дуже гаряче і багатьох уб'ють; але діва дель Пілар заступиться за нас, і ми відсвяткуємо перемогу. Маріє, Марікільє, мене не торкнуться кулі.

— Не йди ще,— благала дочка Кандіоли.— Світає, та ви ще не потрібні на мурах.

Ударив давін на вежі.

— Глянь, які птахи гасаять у повітрі, сповіщаючи зорю,— з гіркою іронією промовив Агустін.

Одна, дві, три бомби перетнули небо, що ледь-ледь починало світліти.

— Який жах! — скрикнула Марія, кидаючись в обійми Агустіна. — Чи не заступиться за нас бог сьогодні, як заступився вчора?

— На мури! — вигукнув я, схоплюючись з місця. — Хіба не чуєш, що дзвони і барабани грають збір? На мури!

Марікілья в нестямі ридала, намагаючись втримати Агустіна. Я ж тягнув його за собою.

Стукіт барабанів і бомкання дзвонів лунали над містом, закликаючи до зброї, і якби ми зараз же не стали до лав, то нас вважали б за боягузів і могли б навіть розстріляти.

— Я йду, Маріє, я йду, — зворушено сказав мій друг. — Ти боїшся вогню? Ні, твій дім священний, бо ти тут живеш, його обминуть ворожі ядра, і бог не покарає твою святую голову за жорстокість твого батька. Прощавай!

Раптом з'явилася донья Гедіта і сказала, що господар поквалливо встає. Тоді сама Марія виштовхнула нас до саду, наказуючи негайно йти. Агустін був у розпучі, біля хвіртки навіть заточився і ступив кілька кроків до нещасної дівчини, яка зблідла від страху й, заливаючись сльозми та схрестивши, як для молитви, руки, проводжала нас поглядом, все ще стоячи в тіні кипариса, який дав нам притулок.

Тієї миті, коли ми відкривали хвіртку, почувся крик на верхньому поверсі будинку, і ми побачили дядька Кандіолу, який, напіводягнений, біг до нас із загрозливим виглядом. Агустін хотів повернутися, та я виштовхнув його на вулицю, і ми пішли.

— Мерщій до лав! До лав! — крикнув я. — Нас не долічаться, Агустіне. Залиш на час свого майбутнього тестя, хай порозуміється з твоєю майбутньою дружиною.

І ми швидко побігли, аж поки не опинилися на Косо, звідки побачили, як безліч бомб сипалося на нещасне місто. Всі поспішали хто куди: до Тенеріаса, Портільйо, Санта-Енграсії чи до монастиря Трінитаріїв. Добігши до арки Сінеха, ми зіштовхнулися з доном Хосе де Монторією, який у супроводі своїх друзів біг до Альмуді. Тієї ж миті позаду нас почувся страшний гуркіт — то десь неподалік упала ворожа бомба. Почувши це, Агустін повернувся назад, прориваючись бігти до місця, звідки ми пішли.

— Куди ти, чортяко! — зупинив його батько. — До Тенеріаса, хутко до Тенеріаса.

Люди, що пробігали повз нас, уже знали, де вдарило,

і ми почули: «Аж три бомби зразу влучили в будинок дядька Кандіоли».

— Без сумніву, це ангели небесні навели на нього мортири, — вигукнув дон Хосе де Монторія, голосно регочучи. — Побачимо, як викрутиться цей майоркінський єврей, якщо тільки він залишився живий, щоб сховати в надійне місце свої гроші.

— Біжімо рятувати цих нещасних, — гаряче озвався Агустін.

— До лав, боягузи! — вигукнув батько, хапаючи його залізною рукою. — То жіноча справа. Чоловіки ж мусять вмирати біля пролому.

Нам треба було поспішати на свої місця, і ми побігли, вірніше, нас понесла, нас потягла потужна хвиля людей, які бігли захищати передмістя Тенеріас.

XVII

Тоді як мортири, розташовані на півдні, засипали бомбами центр міста, гармати східної лінії обстрілювали ядрами слабеньку глиняну стіну Лас-Монікас і споруджені з землі та цегли укріплення оливкового млина та батареї Палафокса. Дуже швидко було пробито три великих проломи і штурм був неминучий. Ворог закріпився на млині Гойкоечеа, здобутому напередодні, після того як ми його спалили й покинули.

Упевнені в своїй перемозі, піхотні полки французів перебігали поле, готуючись до штурму. Наш батальйон займав будинок на вулиці Павостре; уздовж його стін було пробито бійниці. Багато городян і солдатів різних з'єднань чекали на укріпленні, їх не лякала неминуча смерть, вони затялися зупинити стрімку атаки ворога.

Проминули довгі години; французи, як могли, послали артилерійський обстріл, щоб зламати нас і примусити покинути передмістя; стіни розвалювалися, будинки тремтіли від страшних ударів, а героїчні захисники міста, які ледве поспідали куснем хліба, кричали зі стіни, запрошуючи французів наблизитися. Нарешті на центральний і правий проломи рушили сильні колони противника, підтримувані ар'єргардом: було ясно, що французи мали намір будь-що захопити цю лінію розбитої на порох цегли, яку захищали кількасот божевільних, узяти її за будь-яку ціну, кинувши на неї силу гарматного м'яса, примушуючи солдатів іти по трупах своїх товаришів.

Не треба зменшувати наші заслуги, кажучи, що французи дали нам відкритий бій; захисники були в такому ж самому становищі, бо за зруйнованою стіною не міг сховатися ніхто. Там можна було побачити, як стикалося безліч людей, як оскраженіло встромляли вони багнети в тіла своїх ворогів, з шалом, більш притаманним диким звірам, ніж людям. Ми безперервно стріляли з вікон будинків, французи падали прямо-таки горами, вражені свинцем та крицею біля купи того сміття, яке вони прагнули завоювати. Свіжі колони ставали на місце загиблих, і відваги їм додавала ще й жадоба помсти.

З нашого боку втрати були величезні: розстріляні люди дюжинами падали на землю на цій лінії, яка була колись стіною, а зараз стала просто безформною сумішню землі, цегли та трупів. Природніше й більш по-людськи було б залишити позицію, проти якої об'єдналася військова сила противника; та йшлося не про природне і не про людське, йшлося про удосконалення оборонної здатності до безмежжя, тобто до меж, невідомих простій мужності і науковому розраунку. В цій здатності розкривався в своєму незмірному розмасі арагонський геній, який ніколи не знав своєї справжньої сили.

Отже, опір тривав, живі змінювали мертвих з величким спокоєм. Смерть була просто нещасним випадком, буденною подробицею, необачністю, на яку не варто було зважати.

Поки йшов бій тут, інші, такі ж сильні, ворожі колони намагалися взяти будинок Гонсалеса, про який згадувалося вище; але з сусідніх будинків і веж мурів по них відкрили такий нищівний вогонь з рушниць та гармат, що французи вирішили відступити. Так само, тільки з більшим успіхом, вони атакували наше праве крило, в напрямку до саду Кампо Реаль і батареї Святих Мучеників. Ворог зосередив тут на невеликій ділянці значні сили, і це мусило дати свої результати.

Як я вже казав, з будинку на вулиці Пабостре, найближчого до міського млина, ми вели вогонь по французах, що йшли в атаку, поки батареї Сан-Хосе, які раніше били по стіні, не навели свої жерла на цей старий будинок. Ми відчували, як затремтіли стіни, як закрипіли балки, наче шпангоути корабля під час бурі; лопалася дерев'яна обшивка глиняних стін, дошки розліталися на друзки, дім розвалювався.

— Чорт, диявол! — вигукнув дядько Гарсес. — Ще нас завалить!

Дим і курява заважали нам бачити, що діялося зовні та всередині будинку.

— На вулицю, на вулицю! — закричав Пірлі, вискакуючи через вікно.

— Агустіне, Агустіне, де ти? — гукав я, шукаючи свого друга.

Та Агустін не з'являвся. В цю скрутну хвилину серед сум'яття я ніяк не міг знайти ні дверей, ні драбини, щоб спуститися вниз; я підбіг до вікна, щоб вискочити на вулицю, та видовище, яке розгорнулося перед моїми очима, змусило мене відступити — мені перехопило подих, сили покинули мене. В той час, коли гармати батареї Сан-Хосе намагалися поховати нас під уламками будинку і, здається, без особливих труднощів досягли цього, спереду, в напрямі саду Сан-Агустін, французькій піхоті вдалося прорватися крізь проломи; кидаючись на нещасних, які вже не були людьми, тому що їх розпачливу агонію не можна було назвати життям, французи добивали їх. Та з ближніх вуличок по противнику відкрили щільний вогонь, а гармати з вулиці Дьєсма замінили розбиту батарею. Отож, узявши приступом пролом, французи укріпилися на мурі. Важко було стримати свій розпач при вигляді такої руїни.

Я в нестямі відбіг від вікна. Частина муру затріщала і завалилася, розпадаючись на величезні шматки, квадратне вікно набрало форми рівнобедреного трикутника; крізь стелю в одному кутку просвічувало небо; шматки тиньку та гострі тріски засипали мені обличчя. Я побіг усередину будинку слідом за іншими. Вони кричали: «Сюди, сюди!»

— Агустіне, Агустіне! — гукав я свого друга.

Нарешті я побачив його серед тих, хто біг, він дряпався по драбині на горище.

— Ти живий? — запитав я.

— Не знаю, — сказав він, — та й нащо мені це знати!

На горищі ми легко зламали перегородку і, перейшовши в інший будинок, знайшли круті сходи; ми спустилися ними і опинилися в маленькій кімнатці. Дехто рушив далі шукати виходу на вулицю, інші залишилися тут.

Я добре пам'ятаю цю вбогу кімнату з усіма її обрисами і фарбами, щедро облиту світлом, яке лилося крізь навістіж відчинене на вулицю вікно. Стіни були вкриті різними зображеннями святої діви та святих. Дві чи три старі скрині, оббиті козячими шкурами, стояли біля чільної стіни. На протилежній стіні була розвішана на цвяхах та гачках жіноча одежа, там же стояло височенне ліжко,

досить убоге, з розкиданими простирадлами. На вікні—три великих горщики з квітами. Ховаючись за горщиками, дві жінки просовували між ними стволи рушниць і стріляли по французах, які вже займали пролом. У них було дві рушниці. Одна жінка заряджала, друга — стріляла. Та, що стріляла, час від часу нахилилася, щоб просунути ствол між горщиками, а вистріливши, зводила голову, щоб оглянути поле битви.

— Мануело Санчо! — вигукнув я, поклавши руку на плече мужньої дівчини, — всякий опір — марна річ! Треба відступати. Сусідній будинок зруйновано батареями Сан-Хосе, на дах цього будинку вже падають ядра. Ходімо!

Дівчина стріляла, не звертаючи на мене уваги. Тут і наш будинок струсонувало, наче колихнулася земля, що його тримала, — дім був блаженський, як і сусідній, і ще менше міг протистояти вибухам бомб. Мануела Санчо кинула рушницю і разом зі своєю подругою хутко зайшла до спальні поруч, звідки, з темної глибини, чулися зойки. Заскочивши туди, ми побачили, як обидві дівчини обіймали паралізовану бабусю, котра від страху хотіла сповзти з постелі.

— Мамо, це нічого, — казала їй Мануела, нашвидкуруч одягаючи її. — Ходімо на вулицю, бо дім, здається, ось-ось завалиться.

Бабуся нічого не говорила, не могла говорити. Вони підняли її, а ми перехопили стару в свої руки, віддавши дівчатам наші рушниці й одяг, який міг ще згодитися. Так ми вибралися на внутрішній двір, а далі — і на іншу вулицю, куди ще обстріл не сягнув.

XVIII

Французи здобули також батарею Святих Мучеників і того ж вечора стали господарями руїн Санта-Енграсії та монастиря Трінтаріїв. Чи можна собі уявити місто, яке чинитиме опір і після того, як втратить найважливіші оборонні позиції? Ні, це не вкладається в голову, не передбачено військовим мистецтвом; варто було противникові заволодіти мурами міста завдяки безперечній перевазі свого озброєння, як будинки, що знаходяться за мурами, стали новими лініями укріплень, власноручно спорудженими

кожним городянином; печувано, щоб, захопивши один будинок, треба було складати справжній план облоги для оволодіння сусідніми, користуючись підкопами, мінами і частково багнетними атаками, застосовуючи проти кожної перегородки мудровані військові хитрощі; або ж, здобувши один тротуар для переходу на протилежний бік вулиці, здійснювати на практиці теорію Вобана — копати паралельні окопи, траншеї, криті ходи-сполучення.

Французькі генерали хапалися за голову, кажучи: «Це ні на що не схоже, це небачено!» В славетних анналах імперії зустрічається немало таких, наприклад, місць: «Ми вступили до Шпандау; завтра будемо в Берліні». Та ні разу не було записане таке: «Після двох днів та двох ночей безперервного бою ми взяли будинок № 1 по вулиці Пабостре; не знаємо, коли зможемо взяти будинок № 2».

Ми не мали часу на спочинок. Дві гармати, встановлені на вулиці Пабостре, на розі Спалених воріт, стояли без обслуги. Кілька чоловік з нашого батальйону побігли до гармат, решта засіла в кількох будинках на вулиці Паломар. Французи припинили гарматний вогонь по будинках, які ми залишили, і швидко взялися пристосовувати їх для своїх дій, наскільки це було можливо. Те, що загрожувало завалом, вони ламали, а проломи закладали балками, уламками та мішками з вовною.

Не ризикуючи переходити відкритий простір між залишками муру й новим місцем дислокації, вони почали копати траншею від міського млина до будинку, який ми зайняли раніше і в якому добре зберігся лише перший поверх.

Ми зразу ж зміркували, що, ставши господарями цього будинку, вони пильнуватимуть, щоб, зламавши стіни суміжних будівель, здобути цілий квартал; аби уникнути цього, наш загін поділили на частини, котрі зайняли всі будинки, яким загрожувала небезпека. Одночасно на перехрестях зводилися з уламків барикади. Ми несамовито хапалися за перші-ліпші роботи, серед яких, звичайно, битва з ворогом була найлегшою. З будинків ми викидали через балкон усі меблі; переносили всередину поранених або складали біля цоколю мертвих — єдине, чим могли ми вшанувати їх у той час, — це забрати з тих місць, де вони заважали б нам.

Французи також хотіли здобути монастир Санта-Моніка, розташований на лінії Генеріаса, далі на північ від вулиці Пабостре; та його стіни виявилися міцними,

і взяти монастир було не так легко, як оті блаженські будинки, що тремтіли від самого гуркоту гармат. Добровольці Уески відважно захищали монастир, і після кількох атак нападники вирішили зачекати до наступного дня. Заволодівши кількома будинками, вони залишилися почувати там, як в потайній норі, бо горе було тому з них, хто вистромлював з вікна голову! Навколишні стіни, дахи, віконця на дахах та горищах, відкриті в різних напрямках, були всіяні уважними очима, які пильнували за найменшою необачністю ворожого солдата, щоб всадити в нього кулю.

Коли спочило, ми взялися проламувати отвори в стінах, щоб з'єднати всі будинки кварталу. Незважаючи на безперервний гуркіт гармат і рушничну стрілянину, ми розрізняли всередині будинків стукіт ворожих пікетів, які займалися тією ж справою, що й ми. Вони теж робили ходи сполучення. Оскільки всі ці будови були досить блаженські, а переділки майже всі земляні, то ми швидко з'єднали проходом кілька будинків.

О десятій ночі ми опинилися в будинку, який, мабуть, був дуже близько від будинку Мануели Санчо; аж раптом почули, як по невідомих переходах, через підвали, коридори чи підземні ходи до нас доливають голоси ворогів. По сходах піднялася перелякана жінка і сказала нам, що французи роблять пролом у стіні її кімнати; ми відразу ж збігли вниз; та не встигли ще всі зібратися на вузькому, холодному і темному дворі будинку, як зненацька пролунав постріл і одного з наших товаришів було легко поранено в плече.

При тьмяному світлі ми ледве помітили, як кілька постатей одна за одною зникли на нижньому поверсі будинку. Ми відкрили вогонь, стрімголов кинувшись за ними.

На тріск наших пострілів прибігли інші наші товариші, що залишалися нагорі, і ми всі гуртом безстрашно проникли в темну кімнату. Французи, не зупиняючись у ній, поспіхом сховалися через отвір у стіні в сусідньому будинку, звідки відразу ж зустріли нас кількома кулями. Тут було не зовсім темно, бо у французів горіло вогнище, слабкі відблиски полум'я пробивалися крізь пролом, червонясто освітлюючи місце битви. Я ніколи не брав участі в таких сутичках, ніколи не був свідком бою в чотирьох стінах, при непевному світлі далекого полум'я, спалахи якого кидали потворні рухомі тіні навколо нас.

Ясно, що світло вогнища шкодило французам, бо хоч вони й сховалися за проломом, та все ж були для нас чіткою ціллю. Якийсь час ми перестрілювалися, і два наші товариші, вбиті чи тяжко поранені, впали на вогку підлогу. Та не зважаючи на втрату, ми хотіли завершити цю ризиковану вилазку, напавши на пролом і вдершись в караульне приміщення ворога; хоча французи й не влучали більше в нас, однак скидалося на те, що вони готувалися до атаки. Вогнище раптом згасло, і ми опинилися в цілковитій темряві. Шукаючи виходу, ми наштотувалися один на одного. Ця обставина, та ще страх, що на нас нападуть переважаючими силами і закидають у цьому склепі ручними гранатами, змусили нас безладною юрбою відступити надвір.

Та все ж ми знайшли час, щоб навпомацки відшукати і підібрати двох товаришів, які впали під час сутички. Вибравшись надвір, ми заперли за собою двері, завалили їх камінням, сміттям; колодами, бочками і всім, що потрапляло під руку. Коли піднялись нагору, наш командир розставив охорону в різних місцях будинку, а надворі — двох розвідників, щоб прислухалися до стукоту у ворожому проломі. Мені ж наказав піти разом з іншими до міста і принести трохи їжі, якої нам дуже бракувало.

На вулиці нам здалося, що зі спокійного затишку ми потрапили в самісіньке пекло, бо там навіть серед ночі тривала перестрілка між мурами і будинками. При місячному сяйві ми могли вільно перебігати з місця на місце; вулиці щохвилини перетинали загони солдатів і городян, які кидалися туди, де, на їхню думку, була найбільша небезпека. Багато з них, не чекаючи інших, на власний розсуд зупинялися, де їм здавалося найзручніше, і стріляли. Усі церковні дзвони одностайно тужно били на сполох, на кожному кроці зустрічалися гурти жінок, які переносили поранених.

Всюди, особливо в кінці вулиць, що виходили до мурів біля Тенеріаса, громадилися купи тіл; поранені лежали впереміж з трупами, і навіть важко було визначити, з чіх уст зривався жалібний стогін, благаючи про допомогу. Я ніколи не бачив такого жахливого спустошення; та ще більше, ніж страшні нещастя, спричинені зброєю, мене вразив вигляд безлічі хворих, вражених епідемією: вони лежали біля порогів будинків або повзли вулицею, шукаючи безпечного місця, — щохвилини вмирали, хоча не мали на тілі жодної бодай легкої рани. Їх страшенно морозило, від

холоду зуб на зуб не попадав, вони благали про допомогу розпачливими жєстами, бо не могли говорити.

Та ще й голод зовсім позбавив нас сил, і ми лєдь-лєдь просувалися вперед.

— Де ми знайдемо харчі? — запитав мене Агустін. — Хто зараз про них подбає?

— Це мусить швидко закінчитись, — відповів я. — Або місто здасться, або ми всі загинемо.

Нарешті біля майдану Косо ми побачили представників адміністрації, які розподіляли пайки. Ми жадібно взяли все, що нам належало, отримавши і для товаришів стільки, скільки могли донести. Вони зустріли нас з радістю й жартами, дивними за цих обставин, та іспанський воїн завжди залишається іспанцем. Поки солдати жували кусні черствого, як камінь, хліба, по батальйону поширилася одностайна думка, що Сарагоса не може і не повинна здатися.

Була північ, коли стрілянина почала вщухати. Французи не завоювали ні п'яді землі поза будинками, які вони здобули на кінець дня, проте й вибити їх звідти нам теж не вдалося. Це були події наступних днів. Коли впливові люди міста, такі, як Монторія, Сересо, Сас, Саламеро і Сан-Клементе, повернувшись із монастиря Монікас, аргументами великих подвигів тієї ночі, пишномовно висловили свою впевненість у перемозі й своє презирство до ворога — це надихнуло їхніх слухачів.

— Цієї ночі ми зробили мало, — говорив Монторія. — Та й люди не дуже старалися. Але, правду кажучи, й не варто було ставити усе на карту; ми не повинні лізти на рожен, коли французи атакують без усякого завзяття... Бачу, що декого з нас подряпало... пусте. Черниці домішали до вина досить олії, і вся справа в тому, щоб накласти кілька пластирів... Був би час, поховали б мертвих, та це можна зробити й потім. Епідемія поширюється... треба добре розтирання... розтирання і ще раз розтирання — це моя метода. Зараз хворі обійдуться і без бульйону: бульйон — то гидке пішло. Я дав би їм по ковтку горілки, і вони незабаром змогли б узятись за рушниці. Отже, сеньйори, свято цієї ночі, здається, закінчилося; поспимо півгодини, а завтра... завтра, я гадаю, французи атакуватимуть нас по-справжньому.

Тут він побачив свого сина, який разом зі мною підійшов до нього, і повів мову далі:

— Ой Агустіне! Я вже питаю про тебе. Я вже турбував-

ся, бо в таких справах, як сьогодні, звичайно трапляється й таке; що дехто вмирає. Ти поранений? Це нічого; ану, поглянемо... Звичайна подряпина... Ох, хлопче! Мені здається, що ти поводився не так, як годиться Монторії. А ви, Араселі, втратили хоча б одну ногу? Теж ні; ви обидва — наче ті ангелята; не втратили жодної волосини. Кепсько, кепсько. Здається, переді мною дві мокрі курки... Ну, спочиньте хвилинку, лише хвилинку. Якщо ви відчуєте, що вас уражає епідемія, — розтирання і ще раз розтирання... це найкращий засіб... Отож, сеньйори, умовимося, що завтра в цих будинках оборонятиметься кожна стіна. Те саме мусить бути і навкруг усього міста; в кожній спальні буде битва. Ходімо до капітан-генерала, дізнаємося, чи згоден з нами Палафокс. Іншого шляху нема: або здати місто, або боротися за кожну цеглину, наче то якась коштовність. Французам це набридне. Сьогодні вони втратили шість чи вісім тисяч чоловік. То ходімо ж до найяснішого сеньйора Хосе... На добраніч, хлопці, і завтра постарайтесь струсити з себе оту малодушність...

— Поспимо трохи, — сказав я своєму товаришеві, коли ми залишилися самі. — Ходімо в отой дім, що поряд, я бачив там кілька матраців.

— Я не спатиму, — відповів Монторія, прямуючи по Косо.

— Я знаю, куди ти йдеш! Та нам заборонено ходити так далеко, Агустіне.

Багато людей, чоловіків і жінок, сновигали у всіх напрямках цією великою вулицею. Раптом якась жінка швидко підбігла до нас і обняла Агустіна, не кажучи ні слова. Від сильного хвилювання їй відібрало мову.

— Марікільє, серденько моє! — вигукнув Агустін, радісно обіймаючи її. — Як ти опинилася тут? Я саме йшов тебе розшукувати.

Марікільє не могла говорити, і якби її не тримав в обіймах коханий, то, змучена й квола, вона впала б на землю.

— Ти захворіла? Що з тобою? Чого плачеш? То правда, що бомби зруйнували твій дім?

Мабуть, так і було, бо весь нужденний вигляд нещасної дівчини виражав розпач. На ній був той самий одяг, що й минулої ночі. Волосся розкуйовджене, а на вкритих синцями руках ми помітили кілька опіків.

— Так, — нарешті промовила вона глухо. — Нашого будинку більше не існує; у нас нема нічого; ми втратили

все. Сьогодні вранці, як ти пішов, одна бомба знесла дах. Потім впало ще дві.

— А твій батько?

— Батько там і не хоче покинути руїни будинку. Я цілий день шукала тебе, щоб ти якось нас урятував. Я кидалася у вогонь; я побувала на всіх вулицях слободи; я входила в будинки. Думала, що ти вбитий.

Агустін сів на чийсь ганок. Вкривши Марікілью своєю шинеллю, він тримав її на руках, як тримають дитину. Опритомнівши, дівчина розповіла нам, що вони не могли винести з будинку жодної речі і ледве втекли самі. Нещасна тремтіла від холоду; вкривши Марікілью ще й мою шинеллю, ми хотіли відвести її до будинку, де стояв наш батальйон.

— Ні,— сказала вона.— Я хочу повернутися до батька. Він божеволіє з респачу, кляне всіх і все, кляне бога і святих. Я не можу відірвати його від того, що було нашим будинком. Нам нема чого їсти. Сусіди нічого нам не дають. Якщо ви не хочете провести мене туди, я піду сама.

— Ні, Марікільє, ні; ти не підеш туди,— сказав Монторія.— Ми влаштуємо тебе в одному з таких будинків, де ти перебунеш у безпеці принаймні цю ніч, а тим часом Габріель віднесе твоєму батькові щось поїсти, і добром чи силою забере його звідти.

Дочка Кандіоли будь-що хотіла повернутися на вулицю Антон Трільйо; але вона не мала сили навіть ворухнутися, і ми віднесли її на руках в один з будинків на вулиці Клавос, де була зараз і Мануела Санчо.

XIX

Коли віщула стрілянина і замовкли гармати, яскраве сяйво освітіло місто. Це горів будинок суду. Пожежа почалася десь опівночі і тепер набрала величезних розмірів. Вогонь поглинав цю прекрасну будівлю з усіх боків.

Не звертаючи ні на що уваги, я швидко йшов на вулицю Антон Трільйо. Будинок дядька Кандіоли горів цілий день, і тепер, коли полум'я було пригашене сміттям, з провалених стель, з розтрісканих стін виривався чорний стовп диму. Отвори вікон та дверей втратили свою форму, стали просто дірками, крізь які прозирало небо; розбита цегла перетворила архітрав на пащу з кривими зубами. Частина стіни, що виходила в сад, обвалилася, засипавши його:

зникли поручні і камінні сходи; уламки розсипалися до самої огорожі на вулиці. Серед цієї руїни неушкоджений був лише кипарис, як думка, що залишається вічно живою, хоч і гине матерія. Він високо, немов пам'ятник, зніс свою чорну вершину.

Ворота були розбиті сокирами людей, що поспішили в першу мить гасити вогонь. Проїшовши до саду, я побачив біля заграбованого нижнього вікна гурт людей. Ця частина будинку збереглася краще, а підвал майже не постраждав; дах, який завалився на перший поверх, його не зачепив, хоча слід було чекати, що підвал от-от осяде під страшною вагою.

Я підійшов до гурту, сподіваючись знайти там Кандіолу. І справді, той сидів біля ґрат зі схрещеними руками, з похиленою на груди головою, в розідраній і пропаленій одежі. Лихваря оточили жінки та діти, вони дзижчали круг нього, як ті джмелі, лаючи його та знущаючись над ним. Я легко розіграв цей уїдливій рій, але не всі розійшлися і вперто нишпорили навкруги, надіючись знайти серед руїн золото багатія. Кандіола нарешті звільнився від смикання, шпурляння каменів та жорстоких дотепів, якими його мучили.

— Сеньйоре військовий, — сказав він мені, — дякую вам, що ви розігнали цих підлих каналій. У людини згорів дім, і ніхто не хоче їй допомогти. Нема більше влади в Сарагосі. Який народ, сеньйоре, який народ! Та довго так не буде, бо ми перестанемо платити податки, десятини та інші внески.

— Влада займається лише військовими операціями, — зауважив я, — а зруйнованих будинків так багато, що неможливо прийти на допомогу всім.

— Хай буде проклятий тисячу разів той, — вигукнув він, підіймаючи руку до непокритої голови, — хто накликав на нас цю біду! Він не спокутує своєї вини, навіть якщо його будуть мордувати в пеклі тисячу вічностей. Та якого чорта ви шукаєте тут, сеньйоре військовий? Чи не дасте ви мені спокою?

— Я шукаю сеньйора Кандіолу, — відповів я, — щоб відвести його туди, де йому допоможуть — підлікують оніки і дадуть трохи їжі.

— Мене!.. Я не піду від свого будинку, — вигукнув він похмуро. — Хунта мусить відбудувати мені дім. Куди ви хочете відвести мене? Вже... вже... вже я в такому стані, що мені подають милостину. Мої вороги досягли свого —

довели мене до жебрацтва; та я не буду старцювати, ні. Швидше їстиму власне м'ясо і питиму власну кров, ніж принижуся перед тими, хто довів мене до цього. Ох, негідники, вони відняли у чоловіка його борошно, щоб поставити потім у рахунок, ніби воно куплене по дев'яности чи по сто реалів! Вони продалися французам і чинять опір, щоб збільшити свої капітали... Потім вони здадуть місто, а самі вийдуть сухими з води.

— Облиште усі ці міркування до іншого часу, — сказав я йому, — і йдіть за мною зараз же, ніколи думати про все це. Ваща дочка знайшла собі притулок, і ми відведемо вас туди.

— Я не рушу звідси. Де моя дочка? — запитав він тужно. — О, ця нерозумна не захотіла розділити з батьком його нещастя. Сором примусив її бігти від мене. Хай буде проклята її легковажність і та хвилина, коли я зрозумів це! Господи Ісусе Назаретський, і ти, мій заступнику, святий Домінго дель Валь, скажіть мені, що я зробив, щоб в один день накликати на себе стільки нещастя? Чи я не добрий, чи не чиню добро, як тільки можу, не роблю послугу своїм близьким, позичаючи їм гроші під помірні проценти, беручи якийсь дріб'язок у три-чотири реали в місяць з ваговитого, дзвінкого песо? Так якщо я бездоганно хороша людина, за що ж падає на мене стільки нещастя? Добре хоч, що я не втратив ту дещицю, яку з таким трудом зібрав, бо вона знаходиться там, куди не можуть проникнути бомби; а дім, меблі, розписки і все, що залишилося на складі? Хай я буду проклятий і хай мене зжеруть чорти, якщо, коли все це скінчиться, я не заберу дріб'язок, котрий в мене тут є, і не піду з Сарагоси, щоб більше сюди не повертатися.

— Все це зараз аж ніяк не стосується справи, сеньйоре Кандіола. Йдіть за мною.

— Ні, — сказав він люто, — стосується. Моя дочка втратила гідність. Не знаю, як я не вбив сьогодні вранці те дівчисько. Досі я думав, що Марія — взірець чесноти, гідності, вона мене радувала, і з усіх своїх вдалих справ я виділяв реал, щоб купити їй якийсь подарунок. Марно витрачені гроші! Боже мій, ти караєш мене за те, що я змарнував великий капітал на зайві речі, тоді як при великих процентах він міг би потроїтись! Я був упевнений в своїй дочці. Сьогодні вранці я встав, закінчив палку молитву до святої діви дель Пілар, аби вона захистила мене від бомб, спокійно відчинив вікно, щоб глянути, який

буде день. Уявіть себе на моєму місці, сеньйоре військовий, і ви зрозумієте мій переляк і хвилювання при вигляді двох чоловіків тут... тут, на цій галереї, біля кипариса... Мені здається, що я й зараз їх бачу. Один з них обнімав мою дочку. Обидва були у військовій формі, та я не міг роздивитись їхні обличчя, бо було ще темно. Я швидко вибіг з кімнати, але поки спустився до саду, обидва були вже на вулиці. Моя дочка зацікавилася, коли побачила, що її легковажність викрита, і, помітивши на моєму обличчі обурення, викликане її ганебною поведінкою, схилила переді мною коліна, просячи прощення. «Безсоромна, — сказав я їй, засліплений гнівом, — ти не дочка мені, ти не дочка чесною людиною, яка ніколи нікому не заподіяла зла. Божевільна, безсоромна дівко, я не знаю тебе, ти не моя дочка: геть звідси!.. Два чоловіки в моєму будинку, вночі, з тобою! Ти не подумала про сивину свого батька? Не прийшло тобі в голову, що ці чоловіки можуть обікрасти мене? Невже ти не подумала, що в домі безліч цінних речей, котрі легко вміщаються в кишені?.. Ти заслуговуєш смерті! Якщо не помиляюся, ті двоє щось узяли з собою. Двоє чоловіків! Два зайти! І приймати їх уночі, в моєму домі, ганьблячи свого батька і зневажаючи бога! А я зі своєї кімнати дивився на світло в твоїй кімнаті, гадаючи, що ти не спиш і робиш якесь діло!.. Виходить, погане дівчисько, виходить, вертихвістко, доки ти була в садку, в твоїй кімнаті даремно горіла свічка». О сеньйоре військовий, я не міг стримати свого обурення: сказавши все це, я схопив її за руку і потяг, щоб викинути геть. У своїй люті я не тямив, що робив. Нещасна просила в мене прощення, вона говорила: «Я люблю його, батьку; я справді люблю його». Коли я почув це, моя лють подвоїлася і я вигукнув: «Хай буде проклятий хліб, який я давав тобі дев'ятнадцять років! Приводити в мій дім злодіїв! Хай буде проклятий час, коли ти народилася, і пелюшки, в які тебе сповили в ніч третього лютого дев'яносто першого року! Скоріше впаде небо, ніж я знову стану для тебе батьком, а ти для мене — Марікільсю, котру я так любив!» Тільки-но я промовив так, сеньйоре-військовий, як мені здалося, що небо розірвалося на друзки і впало на мій дім. Який жахливий гуркіт, який страшний струс! У дах мого будинку влучила бомба, а через п'ять хвилин — ще дві. Ми кинулися в дім. Пожежа поширювалася з неймовірною швидкістю, дах загрожував завалитися і розчавити нас. Ми хотіли врятувати хоч дещо з речей; та це було вже неможливо. Мій

дім, котрий я купив у вісімдесят сьомому році за безцінь, вірніше, відібрав у боржника, що не повернув мені п'яти тисяч реалів з тринадцятьма з гаком тисячами процентів, цей будинок розвалився, він розсипався, як марципан; там упала балка, там вилетіло скло, там обвалилася стіна. Кіт нявчав; донья Гедіта, вибігаючи з приміщення, так перелякалася, що здуру подрянала мені обличчя; я ризикнув зайти до своєї кімнати; щоб взяти залишену на столі розписочку, і ледве не загинув.

Так говорив дядько Кандіола. Його туга і глибоке потрясіння були причиною нервового розладу; було ясно, що він зовсім розгубився від жаху, горя та голоду. Його балакучість була швидше стрімким виявом почуттів, ніж полегшенням для душі; хоча й здавалося, що він говорить зі мною, але насправді він звертався до якихось невидимих істот, котрі, судячи з його рухів, теж зверталися до нього з якимись словами. Тому, хоч я і мовчав, він не переставав говорити, наче сперечався, наче відповідав на питання, які поставили йому його неіснуючі співбесідники.

— Я вже сказав, що не піду звідси, поки не зберу того, що ще можна врятувати. Хіба я кину своє майно? Нема вже влади в Сарагосі. Якби була, то наказала б прислати сюди сотню-дві робітників, щоб розчистити сміття і добути звідти хоч якісь речі. О сеньйоре, хіба нема жодної людяної істоти, жодного, хто мав би співчуття до нещасного старого, який ніколи нікому не заподіяв зла? Невже людині, що все своє життя приносила себе в жертву заради інших, не відкриються дружні обійми, які підтримали б її в скруті. Ні, ніхто не прийде, а якщо й прийде, то лише задля того, щоб подивитися, чи не знайдуться серед уламків гроші... Ха, ха, ха! — говорив він, сміючись, як божевільний. — Доброго облизня вони схоплять! Я завжди був передбачливою людиною і тепер, як тільки почалася облога, заховав свої заощадження в таке надійне місце, де тільки один я зможу їх знайти. Ні, злодюги! Ні, шахраї! Ні, себелюби! Ви не знайдете жодного реала, хоча б перерили усе сміття і розламали на дрібненькі лиматочки все, що залишилося від цього будинку, хоча б розкололи усі колоди на трісечки, на зубочистки, хоча б розтовкли усе на порох і просіяли крізь сито.

— В такому разі, сеньйоре Кандіоло, — сказав я, рішуче беручи його за руку, щоб забрати з собою, — якщо ваше золото в безпеці, нащо вам сидіти тут і стеретти? Ходімо.

— Що вам до того, настирливий сеньйоре? — закричав він, висмикуючи руку. — Забирайтеся геть у цю лиху годину і дайте мені спокій. Ви хочете, щоб я покинув свій дім, коли влада Сарагоси не надсилає мені для його охорони сторожового загону? Ви що, думаєте, ніби в моєму домі не було цінних речей? І ви хочете, щоб я пішов звідси, не забравши їх? Хіба ви не бачите, що нижній поверх цілий? Адже, зламавши ці ґрати, туди легко можна ввійти і все витягти. Варто мені піти хоч на хвилинку, як з'являться оті злодюги, нероби, мої сусіди, і горе моєму майну, горе здобуткам моєї праці, горе домашньому начинню, горе всьому, що я надбав за сорок безперервних років ретельної роботи! Погляньте, сеньйоре військовий, на стіл в моїй кімнаті стоїть мідний підсвічник, він важить принаймні три фунти. Необхідно врятувати його, чого б це не коштувало. Якби хунта прислала сюди, бо це її обов'язок, загін саперів...

Адже там, у шафі, в їдальні, є столовий посуд, він, напевне, вцілів. Обережно зайшовши туди і зміцнивши підпорками дах, його можна врятувати. Ой, так! Необхідно врятувати той нещасний посуд. Та не лише це, сеньйоре військовий, і ви, сеньйори. В бляшаній шухлядці лежать розписки: я надіюсь і їх врятувати. Також там є скриня, в якій сховано дві старі куртки, кілька пар панчіх і три капелюхи. Все це — тут, нанизу, і тому неушкоджене. Що пропало безповоротно — так це посаг моєї доньки. За її сукні, шпильки, хустки, пляшечки з парфумами могли б дати великі гроші, якби їх зараз продати. Як це могло загинути! Ісусе, яке горе! Правда, бог захотів покарати за гріхи мою дочку, і бомби потрапили в пляшечки з парфумами. А в моїй кімнаті залишився на ліжку мій каптан, в кишені якого лежить сім реалів і вісім кварто. І не прислати мені сюди двадцяти чоловік з кайлами та заступами!.. Боже праведний і милосердний! Про що думає влада в Сарагосі?.. Лампа з двома ґнотами, мабуть, ціла. О боже! Це найкраща річ, в яку будь-коли наливали оливу. Ми знайдемо її тут, обережно прибравши сміття наріжної кімнати. Хай надішлють мені бригаду робітників, побачать, як швидко я закінчу... Як вони можуть вимагати, щоб я пішов звідси? Якщо я піду, якщо засну на мить, прийдуть злодії... так... прийдуть і понуплять підсвічник!

Упертість скнари була така, що я вирішив іти сам, залишивши його в полоні у маячного неспокою. В цей час

квапливо наблизилася донья Гедіта; вона принесла заступ і кайло, а також кошика, в якому я побачив якісь продукти.

— Сеньйоре,— сказала вона, задихаючись, і стомлено сіла,— ось кайло і заступ, мені їх дав небіж. Вони вже не потрібні, бо роботи на укріпленнях припинено... А тут підгнилий ізюм і кілька куснів черствого хліба.

Економка жадібно їла. А Кандіола, відштовхнувши їжу, схопив кайло і рішуче заходився ламати ґрати. Гарячково працюючи, він говорив:

— Якщо влада Сарагоси не хоче допомогти мені, доньє Гедіто, ми з вами самі все зробимо. Беріть заступ і відкидайте уламки. Обережніше з балками, вони ще димлять. Стережіться гвіздків.

Потім, повернувшись до мене (я саме придивлявся до таємних знаків, які робила мені ключниця), сказав:

— Гей! Ідїть-но звідси. Що вам треба у мене вдома? Забирайтеся геть! Ми вже знаємо, що ви прийшли сюди глянути, чи не можна чого вкрасти. Тут нема нічого. Все згоріло.

Отже, не було ніякої надії забрати його до Тенеріаса, щоб заспокоїти бідну Марікілью. Тому, не маючи можливості більше затримуватись, я пішов. А господар і служниця гарячково працювали.

XX

Я спав з третьої години до світанку, а вранці ми слухали на Косо месу. На великому балконі будинку, що звався «мавпячий», біля входу на вулицю Ескуелас Піас, щонеділі встановлювали вітвар і правили службу божу; священника було видно завдяки розташуванню будинку з будь-якого кінця Косо. Видовище це — дуже зворушливе, особливо в мить вознесення дарів, коли всі ставали на коліна і глухе шепотіння хвилию прокочувалося з краю в край.

Трохи згодом, після закінчення меси, мою увагу привернула галаслива юрба збуджених людей, що рухалися з боку базару. Серед них було кілька ченців; вони намагалися заспокоїти натовп. Та натовп, глухий до голосу здорового глузду, вирував усе сильніше, тягнучи свою жертву, яку вже ніяка сила не могла у нього вирвати. Розлючені люди зупинилися біля узвозу Тренке, де стояла шибениця, і скоро на одному з її зашморгів повисло, корчачись, тіло чоловіка; воно смикалося в повітрі, поки

не завмерло, бездиханне. На стовпі відразу ж з'явилося таке оголошення: «Це вбивця роду людського, бо при-таїв двадцять тисяч ліжок».

Цей нещасний, такий собі дон Фернандо Естальйо, був сторожем господарчого магазину. В той час як хворі та поранені вмирали на вулицях і на холодних плитах церков, у нього знайшли великий склад ліжок; такого люди не могли простити, і на голову бідного Фернандо Естальйо навалю вправ народний гнів, стримати який було неможливо. Однак я чув розмови й про те, що цей чоловік не винний.

Багато хто жалів бідолаху; та коли в траншеях почалася стрілянина, про нього вже більше не згадували.

Палафокс опублікував у той день відозву, намагаючись піднести дух сарагосців; він обіцяв звання капітана кожному, хто приведе з собою сотню людей, і погрожував «шибеницею та конфіскацією майна тим, хто не з'явиться негайно на позиції або покине їх». Це означало повну безпорадність влади.

Той день був пам'ятний атакою на монастир Монікас, який захищали добровольці Уески. Напередодні і майже всю ніч французи обстрілювали ту будівлю. Батареями в саду монастиря не можна було скористатися, тож їх спішно вивезли — цю операцію наші мужні люди довели до кінця, відкрито наражаючись на вогонь противника. Французи нарешті пробили у стіні пролом і, проникнувши до саду, хотіли захопити й сам монастир, забувши, що в попередні дні їх було двічі відкинуто звідси. Ланн, роздратований надзвичайною, небаченою мужністю сарагосців, наказав стерти монастир на порох. Зробити це мортирами та гаубицями було набагато легше, ніж здобути його цілим.

Справді, після шести годин артилерійського обстрілу більша частина східного муру завалилася, і французи, не тямлячись від радості та не гаючи часу, кинулися брати приступом позицію, підтримувані навскісним вогнем з міського млина.

Побачивши, що ворог наступає, Вільякампа, командир добровольців Уески, і Палафокс, що поспішив до місця, над яким нависла загроза, поривалися закрити пролом мішками з вовною і порожніми ящиками з-під рушниць. Французи з шаленою люттю йшли на приступ, та після короткої рукопашної сутички були відкинуті. Усю ніч вони обстрілювали монастир.

Наступного дня вони вирішили знову атакувати, певні, що не знайдеться смертного, котрий став би захищати цей кістяк з каміння та цегли, які весь час обвалювалися на землю. Французи дісталися до дверей монастирської приймальної, та за весь ранок не змогли завоювати жодної п'яді галереї.

Наприкінці дня завалився дах східної частини монастиря. Третій поверх, ще сильно обгорів, не зміг витримати такого тягара і завалився на другий. Цей, ще більш неміцний, завалився на перший, який під вагою всієї будівлі впав на галерею, поховавши під собою сотні людей.

Здавалося цілком природним, що живі заведуть духом після такої катастрофи; але цього не сталося. Французи здобули лише частину галереї, а щоб здобути решту, їм довелося розчищати дорогу від уламків. Поки вони це робили, добровольці Уески, що залишилися живими, зміцнили свою позицію на сходах і пробили отвори в стелі галереї, щоб кидати в нападників ручні гранати.

А тим часом іншим підрозділам французів вдалося проникнути через церкву на дах монастиря; вони розсіпалися по горішцу, опустилися на верхню галерею і напали на нескорених добровольців. Шум цієї сутички надихнув французів, що були внизу, вони подвоїли свої сили і, жертвуючи безліччю людей, добулися до сходів. Добровольці опинилися між кількох вогнів, і хоч у них була ще можливість відступити через один з двох проломів, пробитих у верхній галереї, майже всі поклялися швидше вмерти, аніж здатися. Вони бігали, щоб знайти зручне місце для оборони, а французи стріляли в них уздовж коридорів. Останній постріл сповістив про смерть останнього добровольця.

Лише кільком вдалося знайти в найпотемніших кімнатах будинку дверцята і вийти через них неподалік від міста; цим же шляхом урятувався дон Педро Вільякампа, командир батальйону добровольців Уески. Опинившись на вулиці, він за звичкою подивився навколо себе, шукаючи своїх солдатів.

Цього дня ми билися в будинках, що прилягали до вулиці Паломар, стріляючи по французам, які шикувалися для атаки на монастир. Перш ніж ця операція була закінчена, ми зрозуміли, що монастир уже неможливо відстояти. Це визнав навіть дон Хосе де Монторія, який був з нами.

— Добровольці Уески трималися непогано,— сказав він.— Відомо, що то добрі хлопці. Тепер ми поставимо їх на захист цих будинків з правого боку... та здається мені, що нікого з них не лишилося. Звідти вибрався лише Вілья-кампа. А де ж Мендьєта, й Паул, і Бенедікто, і Оліва? Добре, добре, бачу, що всі лишилися там.

• Так монастирем Монікас заволоділи французи.

XXI

Дійшовши до цього місця своєї розповіді, я прошу пробачення у читача, якщо не зможу надалі точно вказати дати подій, про які розповідаю. Жахливі події цього періоду від двадцять сьомого січня до середини наступного місяця зливаються, змішуються, переплітаються в моїй свідомості настільки, що я не можу розрізнити ні днів, ні ночей, а інколи навіть не знаю, чи при сонячному світлі відбувалися деякі сутички з тих, які пригадую. Мені здається, що все це діялося на протязі одного довгого дня чи однієї ночі і що час тоді рухався не за своїми звичними вимірами. Події, люди, різні враження зливаються в моїй пам'яті, утворюючи величезну картину, де чітко розрізняються лише військові угруповання, неймовірний жах якоїсь миті, хвилина незбагненної люти або паніки...

Тому я не можу точно визначити день, коли трапилося те, про що я хочу зараз розповісти; але якщо не помиляюся, це було наступного дня після взяття монастиря Монікас і, як я гадаю, між тридцятим січня і другим лютого. Ми займали один з будинків на вулиці Пабостре. Французи були господарями сусіднього; вони намагалися просунутися вперед через внутрішні переходи будинків і дійти до Спалених воріт. Ніщо не може зрівнятися з труднощами наступу всередині будинків, жодний вид війни. Ні найбільш кровопролитні битви у відкритому полі, ні облогу фортеці, ні боротьбу на вуличних барикадах не можна порівняти з сутичками між військом спальні та загонами вітальні, між солдатами, які зайняли один поверх, і тими, хто розташувався поверхом вище.

Того дня, почувши глухий стукіт кайл у різних місцях, ми злякалися, не знаючи, звідки чекати нападу. Ми бігали до вікон на горищі, спускалися в підвали і, приклавши вухо до стіни, намагалися розгадати намір противника по напрямку його ударів. Нарешті ми помітили, що сильно

тремтить стіна тієї кімнати, де ми сховалися, і стали чекати, непорушно стоячи біля дверей, які забарикадували меблями. Французи пробили отвір, а тоді почали відбивати прикладами дошки і тиньк, збираючись захопити приміщення. Нас було двадцятєро. Їх — менше, і оскільки вони не сподівалися зустріти нас в такій кількості, то відступили; але скоро повернулися з таким великим підкріпленням, що, завдавши нам значних втрат, примусили відступити. П'ятеро наших товаришів так і залишилося на меблевій барикаді; двох із них було вбито, а трьох — поранено. У вузькому проході ми виявили сходи і стали ними швидко підійматися, самі не знаючи куди; скоро ми опинилися на горищі — чудовій позиції для захисту. Сходи були вузькі, і кожному, хто захотів би напасти на нас, загрожувала неминуча смерть. Там ми протрималися досить довго, збадьорюючи один одного вигуками і криками «ура!». Та раптом стіна позаду нас затремтіла від страшних ударів. Ми зрозуміли, що французи, добувшись в це приміщення, поставлять нас між двох вогнів. Нас залишилося тринадцятєро, бо на горищі було тяжко поранено ще двох товаришів.

Дядько Гарсес, який командував нами, вигукнув люто:

— Чорта пухлого! Не захоплять нас ці собаки! У дахові є вікно. Виліземо через нього на покрівлю. Нехай шестєро не перестають стріляти... Знищити кожного, хто спробує піднятися. Інші — розширте отвір: геть страх, і хай живе свята діва дель Пілар!

Ми зробили все так, як він наказав. Це був відступ за всіма правилами, і в той час, як частина нашого «війська» стримувала наступ ворога, решта готувала шляхи для відступу. Цей вмілий маневр було здійснено з гарячковим поспіхом, і дуже скоро отвір для втечі став завширшки таким, що крізь нього могло зразу пролізти три чоловіки; за час, витрачений на цю роботу, французам не вдалося здобути жодної сходинки. Ми швидко вилізли на дах. Нас було дев'ятєро. Троє так і залишилися на горищі, а четвертого було поранено, і він живим потрапив до рук ворога.

Опинившись нагорі, ми стрибали від радості. Обвели поглядом дахи слобідки — вдалині виднілися французькі батареї. Рачки ми проповзли добрий шмат даху, обстежуючи місцевість; біля пролomu залишили двох вартових, наказавши їм стріляти в кожного, хто захотів би прослизнути в отвір; та не зробили ми й двадцяти кроків, як

почули сміх і шум голосів, які, здавалося, виказували ворогів. І справді, крізь широке слухове вікно на нас дивилися, сміючись, ті прокляті французи. Вони миттю відкрили по нас вогонь; ховаючись за димарями, за кутками і виступами покрівлі, ми відповідали їм пострілом на постріл, а на їхні прокльони — зливою лайки, на яку нас надихала невичерпна винахідливість дядька Гарсеса.

Нарешті ми відступили, перескочивши на дах сусіднього будинку. Ми вважали, що він наш, і пролізли всередину через вікно мансарди, маючи на меті спуститись звідти на вулицю, щоб, з'єднавшись там з нашими, продовжити похід крізь переходи, дахи та горища. Та не встигли ми твердо стати на ноги, як почули в кімнатах під нами стрілянину.

— Внизу б'ються, — сказав Гарсес, — напевне, французи, яких ми покинули в сусідньому будинку, перейшли до цього, де зіткнулися з нашими товаришами. Чорти волохаті! Спускаймося негайно ж! Усі вниз!

Перебігши з одного горища до іншого, ми побачили драбину, що полегшувала доступ у велике внутрішнє приміщення. За дверима було чути жваві голоси; серед них особливо вирізнялися жіночі. Гул боротьби віддався, долинав звідкись знизу. Скориставшись драбиною, ми опинилися в просторій кімнаті, прямо-таки забитій людьми, в основному старими, жінками та дітьми, які шукали тут захисту. У багатьох, що абияк лежали на матрацах, обличчя були зі слідами страшної хвороби, а де-не-де непорушне тіло на підлозі мало всі ознаки того, що людина щойно востаннє зітхнула.

Були тут і поранені — не в змозі знести тяжкий біль, вони стогнали; дві-три бабусі молилися чи, може, плакали. Іноді чулися голоси, які жалібно благали: «Води, води».

Ще коли ми спускалися, я помітив у кінці зали дядька Кандіолу, який дбайливо складав на купу одягу, кухонне начиння та посуд. Він сердито відганяв цікавих дітей, яким кортіло запуєтити руки в цей жалюгідний мотлох, і весь час непокоївся, оберігаючи та складаючи свій скарб, щоб не пропала жодна дрібничка.

— В мене поцупили вже дві чашки, — бурмотів він. — Я певен, що вони в когось з присутніх тут. Ніде нема порядку. Нема влади, яка гарантувала б людині цілість її майна. Геть звідси, погані хлопчачки! Ой і добре ж нам... Хай будуть прокляті бомби і той, хто їх видумав! Сеньйори військові, ви прийшли в добрий час. Чи не поставите

ви тут кілька вартових, щоб вони охороняли цінні речі, які я ледве врятував?

Як і можна було чекати, мої товариші лише розсміялися у відповідь на таку дотепну пропозицію. Ми вже збиралися вийти, коли я побачив Марікілью. Нещасна дуже змарніла від безсоння, сліз і страху, та це лише підкреслювало миловидність її вродливого обличчя. Вона побачила мене і швидко підійшла, щоб поговорити.

— Де Агустін? — запитав я.

— Нанизу, — відповіла вона тремтячим голосом. — Там іде бій. Людей, яким дали притулок у цьому будинку, розподілили по різних кімнатах. Мій батько прийшов сюди сьогодні вранці з доньєю Гедітою. Агустін приніс нам іїсти і помістив у кімнаті, де був матрац. Раптом ми почули удари в стіну... то добиралися французи. Потім з'явилися військові, нас змусили вийти, ми перенесли поранених та хворих до цієї горішньої зали... Тут нас усіх замкнули. А внизу, де ми були, французи, проламавши стіну; зіткнулися з іспанцями, і зав'язався бій. Ой, Агустін теж там, унизу...

Під час її розповіді ввійшла Мануела Санчо з двома глеками води для поранених. Нещасні, мов песамовиті, зі всіх боків кинулися до неї, виборюючи кулаками склянку води.

— Не штовхайтесь, не поспішайте, сеньйори, — казала Мануела Санчо. — Води вистачить на всіх. Ми перемагаємо. Добрячих зусиль коштувало вибити їх зі спальні, а тепер вони борються за половину зали, бо друга половина вже наша. Та ще не віддали нам кухню і сходи. Всю залу завалено вбитими.

Марікілья здригнулася від жаху.

— Мене мучить спрага, — сказала вона мені.

Я зразу ж попросив у Мануели води, але єдина принесена нею склянка переходила з рук у руки, тамуючи спрагу інших. Щоб довго не чекати, я взяв одну чашку з купи дядька Кандіоли.

— Гей, сеньйоре нахабо! — закричав він, схопивши мене за руку, — не чіпайте чашку!

— Я взяв її, щоб дати води оцій дівчині! — відповів я обурено. — Невже цей мотлох такий цінний, сеньйоре Кандіола?

Скнара не відповів мені й не заперечив, щоб я дав напитися його дочці, та коли вона втамувала спрагу, один з поранених жадібно вихопив чашку з її рук, і вона пішла

по колу, переходячи від одних вуст до інших. Коли я виходив, щоб приєднатися до товаришів, дон Херонімо дуже пильно стежив очима за чашкою, яка так довго не поверталася йому до рук.

Мануела Санчо мала рацію, коли казала, що ми переможемо. Витіснені з першого поверху, французи відступили до сусіднього будинку, де й далі оборонялися. Коли я зійшов униз, осередком бою була кухня; французи запекло відстоювали її; та решта будинку була нашою. Багато трупів, ворожих і наших, лежало на закривавленій підлозі; деякі патріоти, знавіснілі від того, що ніяк не могли взяти оту трикляту кухню, звідки так рясно летіли кулі, кинулись туди з багнетами наголо, і хоч багато сміливців загинуло, ця атака вирішила справу, бо за першими пішли інші і, зрештою, всі, хто там був.

Французи, налякані таким шаленим натиском, квапливо кинулись до виходу через лабіринт, пророблений з кімнати в кімнату. Переслідуючи французів по переходах і кімнатах, які так переплуталися між собою, що звели б із розуму найкращого топографа, ми били ворогів, де тільки могли дістати; деякі з них стрибали з відчаю у вікно. Таким чином, захопивши цей будинок, ми відвоювали і сусідній, примусивши ворога повернутися на свої попередні позиції, тобто в два перших будинки по вулиці Пабостре.

Потім ми підбрали вбитих і поранених; мені було прикро знайти серед них Агустіна Монторію, хоча він і легко був поранений кулею в праву руку. Наш батальйон у той день зменшився наполовину.

Нещасні, що знайшли притулок нагорі, надумали знов розміститися по різних кімнатах; та це було небезпечно для них, і їх змусили покинути будинок, і шукати собі притулку в більш віддалених від битви кварталах.

Наше становище на фронті було надзвичайно важким, бо щодня, щогодини, щомиті воно погіршувалося величезними втратами, яких завдавали нам вогонь французів та епідемія. Тисячу разів щасливі ті, які були поховані під руїнами будинків, висаджених у повітря мінами, як це сталося з хоробрими захисниками вулиці Паломар, біля Санта-Енграсії! Найтрагічніше становище було там, де безліч людей, понівечених страшними ранами, громадилися купами одні на одних, позбавлені будь-якої допомоги. Медикаментів вистачало на соту частину поране-

них. Милосердя жінок, зусилля патріотів, посилена діяльність лазаретів — усе це було краплиною в морі.

Настав день, коли якась нечутливість, вірніше, страшна байдужість охопила захисників. Ми звикли дивитися на гору трупів так, наче то була купа мішків з вовною; ми звикли без жалю дивитися на довгі ряди поранених, які тулилися до будинків, і кожен лікував себе сам, як умів. Страждання настільки притупили тілесні потреби, що вони, здавалося, зовсім зникли і живий у нас був лише дух. Постійна небезпека змінила нашу природу, додавши їй, очевидно, нову рису: нехтування реальністю і цілковиту байдужість до життя. Кожен чекав, що «через мить» помре, і ця думка нікого не бентежила.

Пригадую, що коли я слухав розповідь про те, як атакували монастир Трінтаріїв, щоб вибити звідти французів, і про неймовірні подвиги сарагосців, незбагненна сміливість такого задуму здавалася мені природною і звичайною справою.

Не знаю, чи казав я, що поруч з монастирем Монікас знаходився монастир агустинців — будівля досить проста, з великою, дуже несиметричною церквою, з широкими коридорами та довгою галереєю. Не було, звичайно, сумніву, що французи, оволодівши монастирем Монікас, докладуть усіх зусиль, щоб здобути також і цей монастир, аби міцно і остаточно укріпитися на цій території.

— Нам не довелося битися за Монікас, — сказав мені Пірлі, — зате сьогодні ми зробимо собі приємність — захищатимемо до загину монастирські стіни Сан-Агустіна. Бо самі естремадурці не втримають їх; нас теж посилають туди. А як там з підвищенням у чині, друже Араселі? Хіба не правда, що обидва кабальєро, які стоять тут, уже сержанти?

— Я нічого не чув про це, друже Пірлі, — відповів я.

І справді, я не знав, що мені надано звання сержанта:

— Аякже, генерал учора прийняв рішення. Сеньйор Араселі — перший сержант, а сеньйор Пірлі — другий. Ми чесно це заробили, і добре, що в нас є ще куди почесити еполети. Мені теж казали, що Агустіну Монторії присвоїли звання лейтенанта за мужність, виявлену під час атаки всередині будинків. Учора ввечері в батальйоні Пеньяс-де-Сан-Педро залишалося тільки чотири сержанти, один прапорщик, один капітан і дві сотні солдатів.

— Подивимося, друже Пірлі, може, сьогодні ще заробимо кілька звань.

— Щоб здобути вищий чин, головне — уникнути смерті,— зауважив Пірлі.— Я думаю, що солдати, які залишилися живими в батальйоні Уески, стануть генералами. Вже б'ють збір. У тебе є що їсти?

— Небагато.

— Мануела Санчо дала мені чотири сардини, я поділюся з тобою. А чи не хочеш жменьку підсмаженого гороху... Ти пригадуєш смак вина? Я кажу це, бо вже кілька днів нам не дають ні краплини... Ходять чутки, що сьогодні дадуть трохи, коли закінчиться бій в Сан-Агустіні. От і маєш: дуже прикро, якщо тебе вб'ють раніше, ніж ти побачиш, якого кольору те вино, що збираються дати нам цього вечора. Якби вони послушали моєї поради, то дали б його перед боєм, і тоді той, хто помре, забере його з собою... Та Продовольча хунта, мабуть, каже так: «Вина мало: якщо ми роздамо його зараз, то на кожного припаде ледве по кілька крапель. Почекаймо до вечора; буде чудо, коли з захисників Сан-Агустіна залишиться бодай четверта частина, тоді кожному припаде по цілому ковтку».

У такому ж дусі він і далі розводився про нестачу харчів. Та у нас не було часу говорити про це, бо ледве ми потисли руки естремадурцям, що охороняли монастир, як сильний вибух насторожив нас. А потім з'явився чернець і закричав:

— Діти мої, вони висадили в повітря стіну, яка відділяла нас від Монікас! Вони вже тут. Біжіть до церкви, вони вже, мабуть, захопили ризницю; та це пусте. Якщо ви встигнете вчасно, то станете господарями головного нефа, бокових вівтарів та хорів. Хай живе свята діва дель Пілар і батальйон естремадурців!

Ми спокійно і впевнено рушили до церкви.

XXII

Добрі отці підбадьорювали нас своїми закликами, а деякі були разом з нами там, де найбільше тиснули французи, і казали:

— Діти мої, не втрачайте мужності. Чекаючи лихої години, ми зберегли у своїй коморі невеликий запас провіанту. Є у нас і вино.

Зітріть на порох цих каналій. Вознесіться духом, любі юнаки. Не бійтеся ворожого свинцю. Своім виглядом ви завдасте їм більше втрат, аніж вони вам — картечку.

Вперед, діти мої. Свята дівка дель Пілар з вами. Не зважайте на небезпеку, спокійно дивіться на ворога, і серед хмар ви побачите святий образ матері божої. Хай живе Іспанія і Фердинанд VII!

Ми добігли до церкви; та французи ввійшли через ризницю, випередили нас і вже займали головний вівтар. Я ще ніколи не бачив, щоб величезний вівтар, переобтяжений статуями та золотими прикрасами, правив за парапет для піхоти; я не бачив, щоб сотні ніш, в яких стояли вирізьблені з дерева святі, вивергали вогонь; я ніколи не бачив, щоб промені, зроблені з позолоченого дерева, яке холодно виблискувало із отворів картонної хмари, всіяної ангелятами, зливалися зі спалахами пострілів; а з-поза ніг Ісуса Христа, з-поза золотого німба дівки Марії мстиве око солдата брало на смертоносний приціл свого ворога.

Досить сказати, що головний вівтар у церкві Сан-Агустін був величезною спорудою з позолоченою різьбою, подібний до тих, які ви можете побачити в будь-якому храмі Іспанії. Це громаддя простяглося від підлоги до склепіння і від опори до опори, ніби втілюючи в собі послідовно, з ряду в ряд щось на зразок небесної ієрархії. Вгорі закривавлений Христос розпростер на хресті свої руки; нижче стояв маленький ковчег зі святими дарами. Хоч усе те громаддя й спиралося на задню стіну, але в ньому були маленькі внутрішні проходи, призначені для обслуговування цієї республіки святих, і ними пономар міг піднятися з ризниці, щоб змінити облачення святої дівки, запалити свічки перед верхнім розп'яттям або зняти порох, який віками осідав на старовинну парчу облачень і на вкрите кіновар'ю дерево ликів.

Так ось французи швидко здобули нішу святої дівки та вузькі переходи, що про них я ото згадував, і коли прийшли ми, з усіх ніш, з численних отворів, пророблених нашвидкуруч, позаду кожного святого поблискували дула рушниць. Розташувавшись також за святим престолом, який вони висунули трохи вперед, французи приготувалися за всіма правилами захищати головну частину церкви.

Ми теж мали сяке-таке прикриття: щоб захистити себе від вогню з головного вівтаря, ми використали сповідальні, вівтарі каплиць та закриті балкони. Найбільше наражалися на небезпеку ті з нас, що наступали через головний неф; у той час, коли найвідважніші рішуче кинулися всередину, решта зайняла позиції на нижніх хорах, за

аналогем, за стільцями та лавами, зваленими в купу проти ґрат, прицільно стріляючи звідти по французах, котрі за-сіли в головному вівтарі.

Дядько Гарсес з дев'ятьма такими ж, як і він, сміливцями побіг, щоб здобути кафедру — теж громіздку споруду в стилі барокко, дашок якої, увінчаний статуєю Віри, майже сягав стелі. Займаючи кафедру, вони оволоділи й сходами, звідки дуже влучно стріляли по кожному французу, який, покинувши головний вівтар, пробував спуститися до церкви. Та їм теж доводилося скрутно, бо їх обстрілювали з головного вівтаря, прагнучи якнайскоріше знешкодити. Нарешті з вівтаря вискочило чоловік з двадцять французів, що вирішили за всяку ціну взяти той дерев'яний редут, без якого неможливо було заволодіти всією церквою. Я не бачив нічого більш схожого на справжню велику битву, ніж те, що діялося тут, і так само, як і в битві, де увага одного й другого війська іноді зосереджується на певному об'єкті, найбільш принадному й бажаному для обох сторін, втрата чи здобуття якого визначає результат битви, так і тут увага всіх була прикута до кафедри, яку захищали сарагосці з такою ж мужністю, як і французи, що атакували її.

Тим двадцятьом довелось витримати сильний вогонь, який відкрили з хорів; та незважаючи на великі втрати, вони багнетами прокладали собі шлях до сходів. Не занепадали духом і десять захисників кафедри, вправно б'ючись багнетами, що завжди було перевагою іспанців у таких сутичках.

Багато наших, котрі стріляли з-поза прикриття вівтарів та сповідалень, кинулися тепер, щоб напасти на французів з тилу, — таким чином, перипетії великого бою знову повторились. І зіткнулися ми віч-на-віч з ворогом — кололи багнетами, стріляли, рубали...

Із ризниці вийшов ворожий загін, назустріч йому рушив наш ар'єргард, який займав хори. Деякі з наших солдатів, що були на закритих балконах з правого боку, легко перескочили на карниз великого бічного різного вівтаря і, стріляючи, скинули на французів три статуї святих, якими були увінчані кутки аттика — надбудови над карнизом. А тим часом захисники кафедри трималися стійко. Я бачив, як, кидаючи виклик вогню, стояв серед цього пекла дядько Гарсес і, наче проповідник, люто вигукував щось хрипким голосом. Якби я побачив диявола, що проповідує гріх, та пекельні сили, які влаштовують дику

вакханалію в церкві, то й це не привернуло б настільки моєї уваги.

Певна річ, що довго так тривати не могло, і Гарсес, прошений десятком куль, упав, хрипко скрикнувши. Французи, які були в ризниці, вийшли зімкнутим строем і на трьох сходинках, які відділяли амвоц від решти церкви, зупинилися перед нами непорушною стіною. А тоді дали залп з рушниць. Доля кафедри була вирішена. Нас стало у п'ять разів менше, і, залишивши на камінних плитах багатьох убитих, ми відступили до бокових віктарів. Разом із захисниками кафедри загинули й ті, що потім кинулися їм на підмогу. Дядька Гарсеса, вже після смерті пошматованого багнетами, розлючені переможці скинули через поручні. Так скінчив своє життя цей великий патріот, про якого історія, на жаль, не згадує.

Капітан нашого загону теж нерухомо лежав на підлозі церкви. Безладно відступаючи в різних напрямках, віддалені один від одного, ми не знали, кого слухати; правда, за даних умов єдине, що нас організовувало, — це ініціатива кожної окремої людини або невеликої групи, і ніхто не думав тоді ні про підрозділи, ні про чини. Кожний підкорявся загальній меті та безпомилковому інстинкту — цього було досить, щоб досягнути оту примітивну стратегію, яку щохвилини нав'язувала нам боротьба. Ми інстинктивно відчували, що були приречені на загибель з тієї хвилини, коли кинулися праворуч, у бічні віктарі, і що безглуздям було вперто захищати церкву від великих сил ворога, який зайняв її.

Деякі гадали, що з лав, статуй і дерева старого іконостаса, який легко розламати на шматки, слід було спорудити барикаду в арці бокового віктаря і захищатися до кінця; та двоє отців-агустинців виступили проти цього, і один з них сказав:

— Діти мої, припиніть опір, який неминуче приведе вас до безглуздої смерті. Французи атакують зараз монастир з боку вулиці Аркадас. Біжіть-но туди, може, вам пощастить заступити їм шлях. Не думайте більше про цю церкву, споганену варварами.

Той заклик змусив нас вийти на галерею, та все ж на хорах залишилося кілька солдатів з Естремадури; вони перестрілювалися з французами, котрі заповнили уже весь неф.

Ченці лише наполовину виконали свою обіцянку нагодувати нас смачним обідом за те, що ми стійко захи-

щали їхню церкву. Було роздано кілька шматків м'яса і черствий хліб, а вина ми й не бачили, ним і не пахло, дарма що напружували ми свій зір і нюх. Ченці сказали нам, ніби французи, зайнявши всі горішні приміщення, захопили також і головний склад провізії. Шкодюючи, що так сталося, ченці почали втішати нас, звеличуючи нашу доблесть.

Відсутність обіцяного вина нагадала мені про великого Пірлі; коли почалася сутичка, я бачив його на одному з балконів. Я запитав про нього, та ніхто не міг сказати нічого певного.

Французи зайняли церкву, а також частину верхніх поверхів монастиря. Хоча наша позиція на нижній галереї і була незручною, проте ми вирішили оборонятися далі, згадавши про героїчний опір добровольців Уески, які захищали Монікас доти, доки всі не загинули під уламками. Ми очманіли й не тямали, що робимо; ми були впевнені, що нас зневажатимуть, якщо ми не переможемо. На безнадійну боротьбу нас надихала якась нездолана, незнана сила, яку я не можу назвати інакше, як величезним душевним напруженням, могутньою вірою в ідеал.

Нас утримав лише наказ, відданий, без сумніву, генералом Сен-Марчем, розумним і практичним чоловіком.

«Монастир відстояти неможливо, — говорилося в наказі. — Замість того щоб жертвувати людьми без усякої користі для міста, нехай усі виходять на захист атакованих пунктів на вулиці Пабостре і біля Спалених воріт, де противник знову намагається захопити будинки, з яких його кілька разів вибивали».

Отже, ми вийшли з Сан-Агустіна. Прямуючи вулицею, що мала ту ж саму назву і була паралельною до вулиці Паломар, ми побачили, як з церковної вежі якісь люди кидали ручні гранати у французів, які розташувалися на майданчику, що межував з останньою з цих двох вулиць. Хто кидав ті гранати з вежі? Щоб відповісти якнайшвидше і найкрасномовніше, звернемося до історії і прочитаємо такі рядки: «На вежі засіло й укріпилося семеро чи восьмеро городян із запасом харчів та бойових припасів, щоб бити ворога. Вони протрималися там, здійснюючи свій намір, кілька днів, не бажаючи здаватися».

Там був уславлений Пірлі. О Пірлі! Ти щасливіший, ніж дядько Гарсес, ти посів місце в історії.

XXIII

Нас приєднали до батальйону естремадурців і повели вулицею Паломар до площі Магдалини, де ми почули сильний гул битви в кінці вулиці Спалених воріт. Як нам сказали, ворог намагається просунутися вулицею Пабостре, щоб здобути площу Спалених воріт, надзвичайно важливий об'єкт, з якого зручно було б вести артилерійський обстріл однойменної вулиці аж до самої площі Магдалини. Французи вже вважали себе господарями передмістя, тому що, здобувши будівлі Сан-Агустіна й Монікас, вони могли тепер досягти того центрального об'єкту, легко перейшовши вулицею Паломар. Справді, якби французьким частинам, що були в монастирі Сан-Агустін, вдалося пробитися до руїн семінарії, а частинам на вулиці Пабостре — до Спалених воріт, то було б неможливо змагатися з ворогом за передмістя Тенеріас.

Вели нас недовго, і скоро ми опинилися на вулиці Пабостре; бій ішов і всередині будинків, і надворі; тому в перший квартал ми проникли з вулиці В'єхос. З вікон будинку, в якому нас розмістили, видно було лише дим, і ми насилу могли розгледіти, що там діялося: пізніше я помітив, що вся вулиця вкрита траншеями та переходами з парапетами із землі, меблів та уламків.

З вікон запекло стріляли. Як казав безногий жебрак Панакадільйо, ми в кожен постріл усю душу вкладали. Усередині будинків кров текла рікою. Французи оскаженіло наступали, а дзвони невпинно скликали народ, щоб зупинити той жахливий натиск; генерали видавали жорстокі накази, караючи тих, хто уникав боротьби; ченці збирали людей з інших передмість і вели їх за собою, а деякі героїчні жінки подавали приклад, кидаючись із зброєю в руках у найнебезпечніші місця.

То був страшний день: його жахливий гуркіт безперестану відлунюватиметься у вухах тих, хто його пережив, а сама згадка про нього переслідуватиме їх усе життя, як невідступний кошмар. Хто не бачив тих нестримних сутічок, хто не чув тих зойків і гуркоту, той не знає, що таке межа людського жаху. І не кажіть мені, що ви бачили кратер вулкана під час найсильнішого виверження або шалену бурю в океані, коли корабель, підкинутий до неба водіяною горою, падає потім в запаморочливу безодню; не кажіть мені, що ви бачили це, бо ніякі виверження вулканів, ніякі бурі неможливо порівняти з тими стра-

хиттями, що їх чинять люди, даючи волю своїм розбурханим пристрастям, із страхіттями, перёд якими ніщо навіть стихія природи.

Нас важко було зупинити. Залишаючись у будинку, ми не могли заподіяти великої шкоди ворогові, тому один за одним ми спускалися на вулицю, не звертаючи уваги на командирів, які нас стримували. Битва непереможно притягувала до себе всіх, як притягає безодня того, хто дивиться в неї згори.

Я ніколи не вважав себе героєм; але то правда, що в ці хвилини я не боявся смерті; страхіття, що творилися навколо, мене не лякали. Справді, героїзм, породжений миттєвим поривом, не є тільки привілеєм мужніх, саме тому досить часто жінки, ба навіть малодушні люди, виявляють його.

Щоб не бути надокучливим, я не розповідатиму тут про перипетії битви на вулиці Пабостре. Вони були дуже схожі на ті, що про них я розповідав раніше, і відрізнялися лише надзвичайною завзятістю і рішучістю, піднесеними до тієї межі, де кінчалось людське і починалося божественне. Всередині будинків розігрувалися сцени, схожі на ті, про які вже згадувалося, але ще жорстокіші, бо перемога здавалася більш певною. Здобувши перевагу в одній кімнаті, французи втрачали її в іншій; бійка, що зчинилася на горищі, перекидалася потім на сходи, і поступово, вже біля підвалу, закінчувалася рукопашним боєм, у якому перевагу завжди мали сарагосці. Команди, що їх віддавали і ворожі, й наші командири, керуючи пересуванням своїх підрозділів по цих лабіринтах, розлягалися грізною луною по всіх кімнатах.

На вулиці і французи, і ми застосовували артилерію.

Кілька разів французи блискавично кидалися в багнетні атаки, намагаючись здобути наші гармати, але щоразу відступали, несучи великі втрати. Вони перелякалися. Адже, незважаючи на всі зусилля, їм не вдалося заволодіти бодай кількома метрами площі. Французи відмовлялися йти в бій, а офіцери палицями вибивали з них нерішучість.

Але нас не треба було підганяти, нас надихало переконання. Ченці, допомагаючи пораненим, стежили за всім і, помітивши десь послаблення, миттю звертали на це увагу командирів.

У одній з траншей, виритих на вулиці, найхоробріша серед усіх жінок — Мануела Санчо, відкинувши рушницю, вистрелила кілька разів з восьмидюймової гармати. На

протязі дня кулі обминали її; вона підбадьорювала всіх словами, подаючи приклад чоловікам. О третій годині дня Мануела впала в траншею, поранена в ногу. Довго її вважали вбитою, бо, втративши багато крові, вона знепритомніла і була схожа на труп. Пізніше, помітивши, що Мануела жива, ми винесли її. Вона лікувалася і видужала. Через багато років я мав приємність зустрітися з нею. Історія не забула цієї хороброї дівчини, і вулиця Пабостре, руїни якої промовляють красномовніше, ніж сторінки книги, має тепер ім'я Мануели Санчо.

Після третьої години жахливий вибух струсонув будинки, що їх французи так запекло виборювали у нас вранці, і серед густого диму й пороху, ще густішого, ніж дим, ми побачили, як злетіли в повітря стіни й дах, а потім усе впало на землю з неймовірним гуркотом. Французи застосовували міни, щоб завоювати те, що ніякими іншими силами не могли вирвати з рук арагонців. Вони рили підземні галереї, закладали міни і терпляче чекали, поки порох зробить своє діло.

Коли злетіла в повітря перша будівля, ми спокійно залишалися в сусідніх будинках і на вулиці, але коли зі ще страшнішим гуркотом завалилася друга, ми почали досить безладно відступати. Побачивши, скільки нещасних наших товаришів, які вистояли в рукопашному бою, загинуло під уламками або підірвалося на мінах, ми відчули себе занадто слабкими, щоб боротися проти тієї руйнівної стихії. Нам здавалося, що і в решті будинків, теж, звичайно, мінованих, і на вулиці ось-ось вибухнуть моторошні кратери, які розкидають нас, розірвавши на тисячі скривавлених шматків.

Командири зупиняли нас, кажучи:

— Спокійно, хлопці! Не біжіть! Вас хочуть лише залякати. Ми маємо багато пороху і також закладемо свої міни. Ви гадаєте, це їм на користь? Навпаки. Побачимо, як вони захищатимуться серед уламків.

Аж тут на вулиці з'явився Палафокс, і це зупинило нас. Через сильний гуркіт я не почув, що він говорив; та з його жестів зрозумів, що він хоче повести нас у наступ на руїни.

— Чуєте, хлопці, чуєте, що каже капітан-генерал! — кричав поруч з нами якийсь чернець, з тих, що супроводжували Палафокса. — Він каже, що варто вам зробити ще одне маленьке зусилля — і жоден француз не залишиться живий.

— І має рацію! — вигукнув другий чернець. — Жодна жінка в Сарагосі не гляне на вас, якщо ви цієї ж миті не кинетеся на руїни будинків і не виб'єте звідти французів.

— Вперед, діти святої діви дель Пілар! — підхопив третій чернець. — Онде гурт жінок. Бачите? Вони кажуть, що коли не йдете ви, то підуть вони. Чи вам не соромно, де ваша мужність?

Це трохи подіяло. Вибухнув ще один будинок праворуч, і тоді Палафокс рушив уперед. Не знаю — як, але то він повів нас за собою.

Тепер кілька слів про цю видатну людину, чиє ім'я пов'язане зі славетним подвигом Сарагоси. Загальним визнанням він зобов'язаний передусім власній хоробрості, благородному походженню, тій повазі, з якою завжди ставилися до роду Ласанів, а також своїй гарній, мужній зовнішності. Він був молодий, служив у гвардійському корпусі; його вихваляли за те, що він знехтував прихильністю однієї дуже поважної сеньйори, славнозвісної як своїм становищем у суспільстві, так і скандальними романами. Та найбільшу симпатію до сарагоського вождя викликала його невгамовна і спокійна хоробрість, той юнацький запал, з яким він брався за найнебезпечнішу і найважчу справу, бажаючи лише захити слави. Йому бракувало таланту полководця, щоб керувати такою надзвичайно важкою справою, як оборона міста, але він був досить розсудливий, щоб визнати свою неспроможність, і оточив себе людьми видатними з усякого погляду. Вони робили все, а Палафоксу залишався лише зовнішній, театральний бік справи.

Палку уяву має не міг не полонити цей молодий симпатичний генерал з вельможного роду, який з'являвся всюди, підбадьорюючи ослаблених і роздаючи нагороди хоробрим.

Сарагосці вбачали в ньому символ своєї доблесті й стійкості, символ свого вірцевого, майже містичного патріотизму і войовничого запалу. Всі його рішення визнавалися хорошими і справедливими. Як оті монархи, котрі, з огляду на традиційні закони, уособлювали основні принципи влади, Палафокс не міг зробити нічого поганого; погане — то було справою рук його радників. Насправді ж славетний вождь царював, а не управляв. Управляли отець Басіліо, О'Нейлъ, Сен-Марч і Бутрон; перший — клірик-лікар, а решта — відомі генерали.

В найнебезпечніших місцях завжди з'являвся Палафокс, як живе втілення перемоги. Його голос повертав умираючих до життя, і якби свята діва дель Пілар могла говорити, то вона б говорила його вустами. На його обличчі завжди відбивалася глибока впевненість, а переможна посмішка збуджувала у співрозмовників мужність, хоч частіше люди досягають цієї мети, грізно насупивши брови.

Він пишався тим, що був натхненником легендарної оборони. Інстинктивно розуміючи, що успіх залежить не стільки від його військового таланту, скільки від акторських здібностей, він завжди з'являвся в святковому вбранні, розшитому золотом, з плюмажем та орденами. Оглушливий шум овацій і криків: «Слава! Слава!» — тішив Палафокса, наче музика. Уже так повелося — вождеві завжди треба, щоб військо поклонялося йому, і тоді віра в перемогу зробить солдатів героями.

XXIV

Як я сказав, Палафокс зупинив нас, і хоч ми залишили майже всю вулицю Пабостре, та стійко трималися біля Спалених воріт.

Якщо до третьої години, коли ми зібралися біля площі Магдалини, бій був запеклий, то не менш затято він тривав і далі, аж до самої ночі. Французи почали закріплюватися у зруйнованих мінами будинках, і цікаво було бачити, як серед куп сміття й балок виникали маленькі плацдарми, криті переходи і майданчики для установки артилерії. То була війна, яка ставала все менше схожою на всі відомі війни.

Ця нова фаза бою мала для французів свої переваги й свої негативні сторони. Хоча, знищивши будинки, вони і встановили там кілька гармат, але самі залишилися без прикриття. На горі собі, ми не змогли цим скористатися. Жах змусив нас бачити у сто разів перебільшену небезпеку там, де насправді вона зменшилася. Не бажаючи поступитися ворогові в цій вогненній дуелі, сарагосці почали палити будинки, які не могли втримати, на вулиці Пабостре.

Обложені й обложники прагнули якнайшвидше покінчити одні з одними. Не в силі здійснити це в лабіринтах та внутрішніх переходах, вони взялися руйнувати будівлі — одні з допомогою мін, інші — з допомогою пожежі,

залишаючись самі без прикриття, подібно до того, як нетерплячий гладіатор відкидає свій щит.

Що то був за день, що за ніч! Дійшовши до цього місця, зупиняюся, стомлений, не в змозі дихнути; мої спогади туманіють, як туманіли мої думки і почуття у той жахливий день. Були хвилини, коли тіло моє аж гуло від утоми, так само як і в інших товаришів, що мали щастя чи нещастя залишитися живими. Я плентав вулицею серед уламків, перечіпляючись об непоховані чи обгорілі трупи. Мої відчуття були напружені до краю, я не знав, де я, і марив; життя уявлялося мені сполукою невиразних, безладних відчуттів і нечуваних страждань. Мені здавалося, що це був не день, бо інколи похмурий морок огортав усе навколо, але то була й не ніч, бо справжнє пекельне полум'я освітлювало місто червонуватим саявом.

Знаю тільки, що я плівся, настуваючи на тіла, — одні з них ще рухалися, інші вже задубіли, — плівся все далі й далі, мріючі про кусень хліба і ковток води. Яка жахлива слабість! Який голод! Яка спрага! Я бачив багатьох людей, вони кудись бігли, чув, як вони кричали; бачив їхні неспокійні тіні, що рухалися, мов привиди, по стінах будинків. Та я не знав, звідки і куди ті люди бігли. Не один я був духовно й фізично виснажений після стількох годин боротьби. Інші сарагосці, до краю знесилені, брели так само, як і я. Ми просили один у одного хоч краплю води. У деяких, щасливіших, ніж інші, вистачало ще сил копатися серед трупів, підбираючи кусні черствого хліба та шматки холодного і виваленого в землі вареного м'яса; усе те вони жадібно поглинали.

Трохи оговтавшись, ми теж узялися до пошуків, і мені вдалося знайти свою пайку серед крихт цього бенкету. Не знаю, чи був я поранений; дехто з тих, що розмовляли зі мною і нарікали на страшний голод і спрагу, був спотворений слідами жахливих ударів, опіками і кульовими ранами. Нарешті ми зустріли кількох жінок, які напоїли нас теплою каламутною водою. Ми сперечалися за склянку води. В руках одного з убитих ми знайшли зав'язану вузликом хустку: в ній були дві пересохлі сардини і кілька коржів на оливковій олії. Заохочені такою знахідкою, ми шукали далі, і зрештою ті крихти, які нам пощастило з'їсти, а надто брудна вода, яку ми випили, частково відновили наші сили.

Я відчував себе досить бадьоро і міг рухатися, хоча й через силу. Побачивши, що весь мій одяг закривавлений, і

відчуваючи пекучий біль у правій руці, я вирішив, що мене тяжко поранено; та насправді я був легко контужений, а плями на одязі — то наслідок повзання по калюжах багна і крові.

Я знову міг ясно мислити; знову міг розрізнити світло й темряву, виразно чув крики, квапливі кроки і страшний перегук близьких та далеких гарматних канонад. Постріл звідси — питання, постріл звідти — відповідь.

Пожежі тривали. Над містом висіла густа пелена куряви та диму; в спалахах полум'я клубочились химерні, небачені видива — таке може привидітися лише уві сні. Зруйновані будинки заяли пробоїнами, наче пекельними очима; гострі уламки руйн ще курилися, балки палали — та все це було не таке моторошне, як вигляд отих невтомних людей, котрі перебігали з місця на місце, метушилися десь там попереду, майже серед полум'я. То були жителі Сарагоси, вони ще билися з французами, зятато відстоюючи кожду п'ядь цього пекла.

Я опинився на вулиці Спалених воріт, тож усе, описане мною, міг бачити в двох протилежних напрямках — до семінарії і по вулиці Пабостре. Я ступив кілька кроків і знову впав, знеможений втомою. Якийсь чернець, побачивши, що я весь у крові, підійшов до мене і став говорити про загробне життя і про вічну нагороду, призначену для тих, хто поліг за батьківщину. Я сказав йому, що не норанений, проте знемагаю від голоду, втоми і спраги і що, здається, в мене з'явилися перші ознаки хвороби. Тоді добрий чернець, в якому я зразу ж упізнав отця Матео дель Бусто, сів поруч мене і сказав, тяжко зітхаючи:

— Я теж не тримаюся на ногах, думаю, що помру.

— Ваша превелебність, ви поранені? — спитав я, помітивши, що права рука в нього перев'язана хусткою.

— Так, сину мій, куля роздробила мені руку і плече. Я відчуваю пекучий біль; але треба терпіти. Христос страждав за нас більше. З самого світанку я не присідаю, лікую поранених і напучую вмираючих. За шістнадцять годин не спочив ні хвилинок, нічого не їв і не пив. Якась жінка перев'язала мені хусткою праву руку, і я працював далі. Думаю, що довго не проживу... Скільки смертей, боже мій! А поранені, яких ніхто не підбирає?.. На лихо, я не тримаюся на ногах, я вмираю... Бачили ту траншею в кінці вулиці Клавос? Так ось там лежить забитий мій нещасний пес Корідон. Він став жертвою своєї відваги. Ми йшли туди, щоб підібрати поранених, аж раптом

побачили біля саду Сан-Агустіна підрозділ французів; вони переходили з будинку до будинку. Гаряча кров Корідона завжди штовхала його на героїчні дії; тож він з гавкотом кинувся на французів. Проткнувши багнетом, вони кинули його, мертвого, в траншею. Ой Араселі! Скільки жертв за один лише день! Проте вам пощастило врятуватися! Та ви помрете від епідемії, це ще гірше. Сьогодні я дав відпущення шістдесятюм умираючим від епідемії. Вам я теж дам його, друже мій, бо знаю, що ви не грішили і хоробро тримались усі ці дні... Що таке?.. Погіршало? Ви й справді жовтіший за ті трупи, які навколо нас. Умерти від епідемії під час жахливої облоги — то все одно що вмерти за батьківщину. Будьте мужній, юначе; небо відкривається, щоб прийняти вас, а свята діва дель Пілар вкриє вас своїм зоряним плащем. Життя нічого не варте. Багато краще гідно вмерти і стражданнями одного дня здобути вічне блаженство! Іменем бога я відпускаю вам усі ваші гріхи.

Пробурмотівши відповідну молитву, він проголосив, благословляючи мене: «Ego te absolvo»¹, — і простягнувся на весь свій зріст на землі. Вигляд у нього був дуже нещасний, тому я, хоч і почував себе погано, вирішив, що доброду ченцеві набагато гірше.

Це був не перший випадок, коли духівник падав раніше, ніж помираючий, а лікар — раніше, ніж хворий. Я покликав отця Матео, а оскільки він відповів мені жалібним стогоном, то я рушив шукати когось, хто б йому допоміг. Зустрівши кількох чоловіків та жінок, я сказав їм:

← Там отець Матео дель Бусто, він не може повернутися.

Вони не звернули на мене уваги і пішли собі. В свою чергу багато поранених гукали мене, благаючи допомоги; та я теж не зважав на них. Біля Косо я зустрів хлопчика років восьми чи десяти, він ішов сам і невтішно плакав. Я зупинив його, спитав, де його батьки, і він показав мені на рів неподалік, де лежало безліч мертвих і поранених.

І потім я зустрічав цього ж хлопчика в різних місцях завжди самого, завжди в сльозах, і нікому не було до нього діла.

Раз по раз чулися питання: «Ти бачив мого брата? Бачив мого сина? Бачив батька?» Та ні брат, ні син,

¹ Я звільняю тебе (лат.).

ні батько не з'являлися. Вже ніхто не піклувався про перенесення хворих до церков, бо всі вони, чи майже всі, були переповнені. В підвалах та на нижніх поверхах, які раніше вважалися гарними сховищами, повітря було отруйне, смертоносне. Прийшов час, коли поранені найкраще почували себе посеред вулиці.

Я рушив до центру Косо, бо мені сказали, ніби там роздають їжу, та нічого не знайшов. Потім повернувся до Тенеріаса, і нарешті біля Альмуді мені дали трохи гарячої страви. Я зразу відчув себе краще, і те, що вважав за ознаки заразної хвороби, поступово зникло, бо моя недуга була з тих, які виліковуються хлібом та вином. Я відразу ж згадав про отця Матео дель Бусто і з тими, хто приєднався до мене, пішов допомогти йому. Бідоласний старий не рухався; коли ми підійшли і спитали, як він себе почуває, отець Матео дель Бусто відповів нам:

— Що! Хіба дзвін уже кликав до утрені? Ще рано. Дайте мені спочити. Я страшенно втомився, отче Гонсалесе. Шістнадцять годин я збирав квіти в саду... В мене нема сили.

Незважаючи на його благання, ми вчотирьох підняли отця, та скоро побачили, що несемо вже покійника.

Мої товариші поспішили на позиції, я теж збирався рушити слідом, та рантом помітив чоловіка, вигляд якого привернув мою увагу. То був дядько Кандіола. Він вийшов з найближчого будинку в обгорілому одязі, затиснувши в руках півня, який кукурікав, відчувши себе полоненим. Я зупинив старого посеред вулиці, щоб запитати про дочку та Агустіна, і він, страшенно збуджений, сказав мені:

— Моя дочка?.. Не знаю... Там, там вона... Все, все загинуло! Розписки! Згоріли розписки!.. На щастя, виходячи з будинку, я натрапив на цього півника; він, як і я, тікав від жахливого вогню. Вчора курка коштувала п'ять дуро!.. Та мої розписки, свята діво дель Пілар, і ти, святий Домінгіто, мій заступнику! Чому згоріли мої розписки?.. Їх ще можна було б врятувати. Хочете допомогти мені? Під великою балкою залишилася бляшана скринька, там я їх зберігав... Де взяти півдюжини людей?.. Боже мій! Та хунта, той суд, той капітан-генерал, про що вони думають?

Він кричав перехожим:

— Гей, земляче, друже, чоловіче добрий... чи не піднімо ми цю балку, що впала в куток!.. Гей, люди добрі, покиньте вмраючого, якого ви несете в госпіталь, допоможіть мені. Невже нема жодної співчутливої душі? Наче

серця у всіх з бронзи... Нема більше людяності... Ох, безжалісні сарагосці, зачекайте, бог покарає вас!

Бачачи, що ніхто йому не допомагає, він знову ввійшов до будинку, але хутко вибіг звідти з розпачливим криком:

— Неможливо нічого врятувати! Усе горить! Свята дівко дель Пілар, чом ти не сотвориш чуда? Чом не наділиш мене тим даром, що й трьох юнаків з печі вавілонської, аби я міг проникнути у вогонь і врятувати свої папери?

XXV

Потім він сів на купу каміння, бив себе час від часу по голові і, не випускаючи півня, притискував руку до грудей, глибоко зітхаючи. Я знову запитав його про дочку, бо хотів дізнатися щось про Агустіна, і він сказав:

— З учорашнього дня я був у тому будинку на вулиці Аньйон, куди ми вчора перебралися. Всі казали мені, що там досить небезпечно і що краще нам перебраться до центру міста; та я не люблю ходити туди, куди йдуть усі, я віддаю перевагу такому місцю, звідки інші йдуть. Світ повен злодіїв та грабіжників. Тому треба тікати від юрби. Ми розмістилися в нижній кімнаті цього будинку. Моя дочка дуже боялася канонади і хотіла вийти звідти. Коли почали вибухати міни в сусідніх будинках, вона й Гедіта з переляку втекли. Я залишився сам, думаючи про небезпеку, яка загрожувала моїм речам, аж раптом увійшло кілька солдатів із запаленими смолоскипами й сказали, що вони прийшли палити будинок. Ті нікчемні каналії не дали мені часу, щоб щось зібрати, й замість того щоб поспівчувати моему становищу, вони сміялися наді мною. Я сховав скриньку з розписками, боячись, що вони захочуть відібрати її в мене, подумавши, ніби вона повна грошей; та залишатися там далі було неможливо. Мене обпікало полум'я, я задихався від диму. Незважаючи на все, я намагався врятувати скриньку... Пусте діло! Мусив бігти. Я нічого не зміг винести, боже всемогутній, нічого, крім цієї бідної птиці, забутої своїми господарями в курнику. Великий клопіт я мав, поки ввіймав її. Я обпалив собі майже всю руку! О, хай буде проклятий той, хто вдумав вогонь! Втрачати своє майно заради втіхи цих героїв!.. У мене є два будинки в Сарагосі, не рахуючи того, в якому я мешкав. Один, на вулиці Сомбра, вцілів, хоч і залишився без мешканців. Другий, так званий «будинок

привидів», позаду Сан-Франсіско, зайняли війська, які там усе знищили. Руїни, самі руїни! Нічого сказати, щаслива думка палити будинки, щоб не віддавати їх французам!

— Війна того вимагає, — відповів я, — а це героїчне місто прагне захищатися до кінця.

— А що матиме Сарагоса, захищаючись до кінця? Погляньте-но, що мають оці мертвяки? Говоріть їм тепер про славу, про героїзм і про всі оті дурниці. Ніж жити в героїчних містах, я швидше піду в пустелю. Визнаю, що якийсь опір мусить бути, та не до такого ж варварського краю. Правда, ті будинки коштували, певно, менше, ніж оця купа вугілля, що тепер від них маємо. До мене хай не лізуть з такими дурницями! Все це вигадали оті великі цабе, щоб потім спекулювати вугіллям.

Я розсміявся. Хай не подумают мої читачі, що я перебільшую; він сказав мені саме так, як я розповідаю, і ті, хто мав нещастя знати його, можуть засвідчити правдивість моїх слів. Якби Кандіола жив у Нумансії, він сказав би, що нумансійці вдавали з себе героїв, щоб торгувати вугіллям.

— Я загинув, мене знищено назавжди! — додав він трохи згодом, скорботно складаючи руки. — Спробуйте тепер стягнути гроші без усякого документа, до того ж майже всі боржники повмирали й гниють на вулицях. Ні, я кажу й повторюю: несумісне з божим законом те, що зробили оті негідники. То смертний гріх, то непростимий злочин — дозволити себе вбити, коли винен проценти, які кредиторів і так нелегко стягнути. Ясно... платити дуже важко, й деякі міркують: «Краще вмремо, та залишимося з грошима». Та бог мусить бути безжальний до цих каналій-героїв і, караючи їх за нечесність, воскресити, щоб вони зустрілися з алгвасилом і писарем. Боже, воскреси їх! Свята діво дель Пілар, святий Домінгіто дель Валь, воскресіть їх!

— А ваша дочка, — запитав я, — чи жива вона?

— Не згадуйте моєї дочки, — відказав він люто. — Бог покарав мене за її гріх. Я тепер знаю, хто її безчесний залицяльник. Хто ж то міг бути, як не проклятий син дона Хосе де Монторії, що вчиться на священника? Марія призналася мені у всьому. Вчора вона перев'язувала йому поранену руку. Чи бачили ви таку безсоромну дівчину? І робила це вона при мені!

З'явилася донья Гедіта, яка терпляче розшукувала свого хазяїна. Вона принесла йому в чашці якоїсь страви.

Він жадібно поїв усе, а ми насилу відірвали його від спаленого будинку і умовили піти в Органний завулок, де була його донька, що знайшла притулок разом з іншими нещасними в сінях одного будинку. Кандіола, побурчавши на дочку, пішов із служницею.

— Де Агустін? — запитав я у Марікільї.

— Тільки що був тут; та його сповістили про смерть брата, й він пішов. Я чула, ніби його сім'я знаходиться на вулиці Руфас.

— Отже, помер його старший брат!

— Так йому сказали, й він побіг туди дуже зажурений.

Не слухаючи далі, я теж побіг на вулицю Руфас, щоб хоч якось втішити цю великодушну сім'ю в її тяжкому горі, сім'ю, якій я завдячував усім. Дорогою я зустрів дона Роке; він підійшов до мене зі сльозами на очах.

— Габрієлю, — сказав він. — Бог сьогодні призвав до себе нашого доброго друга.

— Помер Мануель, старший син Монторії?

— Так, і це ще не єдине нещастя сім'ї. Як тобі відомо, Мануель був одружений і мав сина чотирьох років. Бачиш отой гурт жінок? Так ось там жінка нещасного Монторії, вона тримає на руках сина, який вмирає від хвороби. Жахливе нещастя! Ось тобі одна з найкращих родин Сарагоси, доведена до найскрутнішого становища, без даху над головою, без усього найнеобхіднішого. Всю ніч та нещасна мати провела на вулиці в негоду з хворою дитиною на руках; щохвилини чекаючи кінця. Добре хоч, що я та інші друзі допомагали їй, як могли, та що ми могли зробити, коли нема хліба, скінчилося вино і не можна знайти шматка яловичини, хоча б ми й давали за нього шматок власного м'яса?

Почало світати. Я наблизився до гурту жінок і побачив сумне видовище. Палко прагнучи врятувати дитину, мати й жінки, що були з нею, мучили нещасне хлоп'я, даючи йому різні ліки, які самі вигадували; та досить було глянути на малюка, щоб переконатися в неможливості врятувати це створіння, котре смерть уже вхопила своєю кістлявою рукою.

Голос дона Хосе де Монторії змусив мене рушити далі, й там, на розі вулиці Руфас, другий гурт людей доповнював страшну картину лиха цієї сім'ї. На землі лежав труп Мануеля Монторії, молодого чоловіка тридцяти років, у житті не менш привабливого й благородного, ніж його батько та брат. Куля пробила йому череп, і в тому місці,

де вона ввійшла, з маленької ранки тяглася цівка крові; вона спускалася по скроні, щоді та шиї, стікала під сорочку. Інших слідів смерті на тілі не було.

Коли я підійшов, його мати, не в силі повірити, що син мертвий, поклала його голову собі на коліна, намагаючись оживити його палкими словами. Монторія, стоячи на колінах з правого боку, тримав руку сина й не зводив з нього очей, не кажучи ні слова. Блідий, як мрець, батько не плакав.

— Жінко, — мовив він нарешті, — не проси у бога неможливого. Ми втратили сина.

— Ні, мій син не помер! — у розпачі закричала мати. — То брехня. Нащо ви мене обманюєте? Як це можна, щоб бог відібрав у нас сина? За що така кара? Мануелю, дитино моя! Ти не відповідаєш мені? Чому ти непорушний? Чому мовчиш?.. Зараз ми віднесемо тебе додому... Та де ж наш дім? Моя дитина застудиться на голій землі. Погляньте, якими крижаними стали його руки і обличчя!

— Відійди, жінко, — сказав Монторія, стримуючи ридання, — Ми потурбуємося про бідного Мануеля.

— Господи, боже мій! — скрикнула мати. — Що з моїм сином, чому він мовчить, не рухається й не прокидається? Наче мертвий; та він не мертвий, не може бути мертвий. Свята діво дель Пілар, це ж неправда, що мій син мертвий?

— Леокадіє, — промовив Монторія, втираючи перші сльози, що виступили у нього на очах, — іди звідси; йди, ради бога. Змиряся зі своїм горем, тому що бог послав нам тяжке випробування, наш син уже не живе. Він помер за батьківщину...

— Як це — мій син помер! — скрикнула мати, стискаючи в обіймах труп, наче його хотіли в неї відібрати. — Ні, ні, ні; що мені до батьківщини? Хай повернуть мені сина! Мануелю, сину мій! Не йди від мене, а хто захоче вирвати тебе з моїх рук, муситиме спершу вбити мене.

— Господи, боже мій! Свята діво дель Пілар! — тужно промовив дон Хосе де Монторія. — Ніколи я не зневажив вас навіть подумки. За батьківщину, за віру, за короля я віддав усе своє майно й своїх синів. Чому ж замість того щоб узяти мого первістка, ви не забрали сто разів життя у мене, жалюгідного, ні на що не придатного старого? Сеньйори, що присутні тут, я не соромлюся плакати перед вами. Хоч і з пошматованим серцем, я залишаюсь колишнім Монторією. Ти щасливий тисячу разів, сину мій, що вмер на почесному посту! Нещасні ми, які житимемо після твоєї

смерті. Але так завгодно богу: схилимо голови перед його волею. Жінко, бог дарував нам мир, щастя, добробут і хороших дітей, тепер, здається, він хоче позбавити нас усього. Наповнимо серце смиренністю й не будемо проклинати нашу долю. Хай буде благословенна рука, яка нас карає! Будемо спокійно чекати благодіяння — нашої власної смерті.

Донья Леокадія невтішно ридала, безперестану цілуючи холодне тіло свого сина. Дон Хосе, щоб припинити ці страждання, підвівся й сказав твердим голосом:

— Леокадіє, встань. Треба поховати нашого сина.

— Поховати його!.. — вигукнула вона. — Поховати!..

Більше вона нічого не сказала, бо знепритомніла.

У ту ж мить несамовитий крик розітнув повітря десь недалеко, й до нас підбігла охоплена жахом жінка. То була дружина нещасного Мануеля, яка разом втратила і чоловіка, і сина. Дехто з присутніх кинувся затримати її, щоб вона не бачила небіжчика, та нещасна пручалася, благаючи пустити її до чоловіка.

Тим часом дон Хосе підійшов до того місця, де лежало тіло його онука, взяв дитину на руки, приніс і поклав поруч з Мануелем. Донья Леокадія, все ще непритомна, обіймала труп сина, її невістка в нестямі бігала, шукаючи уявних ворогів, щоб розірвати їх на шматки. Ми стримували її, вона виривалася з рук, то страшно реготала, то падала перед нами на коліна, благаючи повернути їй чоловіка і сина, яких ми у неї забрали.

Проходили люди — солдати, ченці, городяни; всі байду-же дивилися, бо такі сцени відбувалися на кожному кроці. Серця зачерствіли, а душі, здавалося, втратили свою доброту, зберігши лише грубий егоїзм. Врешті бідна жінка була знеможена втомою. Змучена стражданнями, вона як мертва впала нам на руки. Тим часом дон Хосе з допомогою свого сина Агустіна, який ледь стримував сльози, забрав труп з рук доньї Леокадії. Нещасна сеньйора була в такому стані, що ми думали: чи не доведеться нам оплакувати цього дня ще одну небіжчицю?

Тоді Монторія повторив:

— Треба поховати мого сина.

Подивився він, подивилися всі ми навколо й побачили безліч непохованих трупів. На вулиці Руфас їх було дуже багато, а на сусідній, яка називалася Імпрента, навіть влаштовано щось на зразок складу. Я не перебільшую. Сотні тіл були складені в стоси, утворюючи наче широкий

мур між будинками. На це не можна було дивитися, а хто бачив, у того все життя стоятиме перед очима те жертвне вогнище, складене з людських тіл. Схоже на вигадку, проте це правда. Якийсь чоловік прийшов на вулицю Імпрента й щось крикнув. У вікні з'явився другий чоловік, котрий, відповідаючи першому, сказав: «Піднімися». Тоді той, вважаючи зайвим підніматися сходами, виліз по купі тіл до вікна другого поверху, яким скористався, як дверима.

На багатьох інших вулицях було те саме. Хто думав тоді про могили? На кожную пару здорових рук і на кожне кайло припадало по півсотні мерців. Лише від епідемії гинуло щодня від трьохсот до чотирьохсот чоловік. Кожний кривавий бій вихоплював з життя кілька тисяч. Сарагоса вже переставала бути великим густо населеним містом, вона перетворювалась на кладовище.

Монторія, глянувши навкруги, сказав:

— Мій син і мій онук не можуть скористатися пільгою спати в землі. Їхні душі вже на небі, а що важить усе інше? Покладемо їх гут, на розі вулиці Руфас... Агустіне, сину мій, краще тобі бути там, де б'ються. Командири можуть не долічитися тебе, а я гадаю, що сьогодні на площі Магдалини не вистачає людей. Крім тебе, в мене нема більше синів. Якщо ти загинеш, хто в мене залишиться? Та обов'язок передусім, і я швидше згоджуся бачити тебе, як і твого бідного брата, пробитим французькою кулею, ніж боягузом.

Потім, поклавши руку на голову сина, який, скинувши шапку, стояв на колінах біля тіла Мануеля, він сказав так, звівши очі до неба:

— Господи, якщо ти вирішив узяти до себе і другого мого сина, то візьми перш мене. Коли скінчиться облога, я не хочу більше жити. Моя бідна жінка і я мали досить щастя, ми отримали достатньо благ і не проклинатимемо руку, яка карає нас. Хіба мало випробувань випало на нашу долю? Невже мусить загинути ще й другий наш син?.. Гей, сеньйори, — додав він згодом, — кінчаймо швидше, бо ми, певне, потрібні в іншому місці.

— Сеньйоре Хосе, — промовив, плачучи, дон Роке, — ви йдіть, а ми, ваші друзі, виконаємо цей сумний обов'язок.

— Ні, я можу знести все; бог дав мені незламну душу. Він підняв з допомогою дона Роке тіло Мануеля, а ми з Агустіном взяли тіло онука, щоб покласти їх обох на розі вулиці Руфас, де багато інших родин склали своїх

покійників. Опустивши тіло, Монторія зітхнув, руки його обвисли, неначе сили зовсім покинули його, і сказав:

— Авжеж, сеньйори, я не заперечую, що втомився. Вчора я почував себе молодим; сьогодні я старий.

Справді, Монторія геть постарів, одна ніч скоротила його життя на десять років.

Він сів на камінь, уперся ліктями в коліна й затулив обличчя руками; так він просидів якийсь час. Ми не турбували його. Донья Леокадія, її дочка, невістка й двоє членів родини все ще були на Косо. Дон Роке, весь час переходячи від гурту до гурту, говорив:

— Сеньйора дуже побивається... Всі вони зараз гаряче моляться і, не перестаючи, плачуть. Вони дуже ослабли, бідолашні. Хлопці, треба пошукати по місту, чи не трапиться, бува, щось із харчів, щоб підкріпити їх.

Монторія звівся на ноги, витираючи сльози, що рясно котилися з його запалених очей.

— Гадаю, ви маєте рацію. Друже мій, доне Роке,— сказав він,— пошукайте щось з їжі, чого б це не коштувало.

— Учора на базарі просили п'ять дуро за курку,— сказав один із старих слуг дому.

— Та сьогодні курей уже нема,— зауважив дон Роке.— Я недавно там був.

— Друзі мої, пошукайте тут, може, щось знайдеться. Мені нічого не треба.

У той час, коли він це говорив, почувлося кукурікання півня. Усі ми радісно обернулися і побачили дядька Кандіолу, який притримував лівою рукою вже знайому нам птицю, а правою пестив її чорне пір'я. Перш ніж до нього звернулися, він підійшов до Монторії й дуже в'їдливо промовив:

— Унцію золота за півня.

— Яка дорожнеча! — вигукнув дон Роке.— Та в нещасної птиці самі кістки!

Я не міг стримати гніву, бачачи таку неприховану скнарність. Підійшовши до старого, я вихопив півня у нього з рук і люто сказав йому:

— Це крадена птиця. Забирайся геть, огидний лихварю! Якби ще продавав своє! Унцію? Та вчора вона коштувала на базарі п'ять дуро. П'ять дуро, каналіє, грабіжнику, п'ять дуро! І ні сольдо більше!

Кандіола почав кричати, вимагаючи назад свого півня. Ми вже ладні були побити скнару, та втрутився дон Хосе де Монторія, кажучи:

— Дайте йому, що він хоче. Візьміть, сеньйоре Кандіоло, унцію, яку ви просите за цю птицю.

Він дав йому унцію, що її мерзенний скнара не посоромився взяти, а потім дон Хосе повів таку мову:

— Сеньйоре Кандіоло, нам треба поговорити. Я каюся, що образив вас... Так... кілька днів тому, коли відбирали у вас борошно... Іноді людина не володіє собою, кров ударяє їй в голову... Щоправда, ви самі змусили мене вдатися до сили, вимагаючи, щоб вам заплатили за борошно більше, ніж наказав капітан-генерал... Звичайно, друже доне Херонімо, я розсердився... Як бачите... не завжди може людина опанувати себе зразу... отже... мені здається, що я дав волю рукам...

— Сеньйоре Монторіє,— зловтішно пробурмотів скнара,— настане день, коли в Сарагосі знову буде влада. Тоді ми зустрінемося з вами віч-на-віч.

— Ви збираєтеся вдатися до суддів і писарів? Погано. Все минуло... Адже то був лише вибух нестримного гніву. Досі мені й на думку не спадало, що я вчинив погано, дуже погано. Не годиться ображати ближнього...

— Спершу пограбувавши його,— пробурмотів дон Херонімо, дивлячись на нас з презирливою посмішкою.

— Щодо грабунку, то неправда,— вів далі дон Хосе де Монторія,— бо я виконував наказ капітан-генерала. А щодо образи словом і ділом, то тепер, коли я побачив, як ви прийшли з півнем, я зрозумів, що вчинив зде. Мені підказує це моє сумління. Ой сеньйоре Кандіоло, я дуже нещасний! Коли людина щаслива, вона не усвідомлює своїх помилок. Але тепер... Любий доне Херонімо, коли я побачив вас, мені захотілося просити у вас прощення за ті стусани... В мене важка рука, і буває... я не знаю, що зі мною... Так, я прошу простити мені, й будьмо друзями. Сеньйоре Херонімо, будьмо друзями, помиримося й не надаватимемо ваги минулим образам. Ненависть отруює душі, а спогад про злий вчинок нестерпно гнітить.

— Учинивши шкоду, хочете владнати все облудними словами? — сказав скнара, повертаючись спиною до Монторії й вислизаючи з гурту.— Краще подумали б, сеньйоре Монторіє, про те, як відшкодувати мені вартість борошна... Потрібні мені ваші вибачення... Гіршого зла мені вже не побачити.

Тихо проказавши усе це, він поволі почвалав собі геть. Монторія, помітивши, що дехто з присутніх з лайкою побіг за ним, додав:

— Дайте йому піти спокійно, поспівчуваймо цьому нещасному.

XXVI

Третього лютого французи взяли Єрусалимський монастир, що стояв між Санта-Енграсією й госпіталем. Бій, що передував захопленню такої важливої позиції, був такий же кривавий, як і в Тенеріасі, й там убили знаменитого командира саперів дона Маркоса Сімоно. З боку передмістя французи просувалися помалу, і шостого та сьомого вони ще не могли здобути вулицю Спалених воріт.

Влада розуміла, як важко буде тривалий час чинити опір, й намагалася збадьорити патріотів почестями та грошима. В одній з прокламацій від другого лютого Палафокс, просячи коштів, казав: «Я віддаю два своїх годинники й двадцять срібних кувертів, це все, що в мене залишилося». В зверненні від четвертого лютого він обіцяв посвятити в лицарі дванадцять чоловік, що найбільше відзначилися (з цієї нагоди створювався почесний військовий орден під назвою «Інфансонес»); а дев'ятого він скаржився на байдужість і «зневагу, з якою деякі громадяни ставляться до долі батьківщини», і, гадаючи, ніби зневіра та була наслідком дії «французького золота», він погрожував страшними карами тим, хто виявить себе боягузом.

Бої третього, четвертого, п'ятого не були такими запеклими, як останній, що про нього я вже розповідав. Французи та іспанці падали від втоми. Підходи до вулиць, які ми зайняли на площі Магдалини, стримуючи наступ ворога з вулиці Паломар і Пабостре, були захищені гарматами. Руїни семінарії теж најжачилися гарматами, й французи, переконавшись у неможливості вибити нас звідти звичайними засобами, безперервно вдавалися до мінованих підкопів.

Мій батальйон з'єднався з батальйоном естремадурців, бо залишки і того, й другого вкупі не складали й трьох рот. Агустін Монторія став капітаном, а я другого лютого отримав чин поручика. Ми більше не поверталися до Тенеріаса; нас поставили охороняти монастир Сан-Франсіско, простору будівлю, яка мала зручні позиції для перестрілки з французами, що засіли в Єрусалимському монастирі. Нам видавали дуже вбогі пайки, і ми, хоч і числилися вже офіцерами, їли те ж саме, що й солдати. Агустін зберігав свій хліб для Марікільї.

У день четвертого лютого французи взялися мінувати ґрунт, щоб захопити госпіталь та монастир Сан-Франсіско, бо добре знали, що іншим способом цього неможливо досягти. Щоб перешкодити їм, ми закладали контрміни, сподіваючись підірвати ворога раніше, ніж він підірве нас. Ця гарячкова робота в надрах землі не може зрівнятися ні з якою іншою. Здавалося, що ми вже не люди, а збайдужілі й холодні мешканці печер, істоти, які втратили інтерес до сонця, свіжого повітря й денного світла. Невтомно прокладали ми довгі галереї, як черв'яки, що риють собі нору за формою власного тіла. Поміж ударів наших кайл ми чули, як глухо відлунювали удари ворожих заступів; раніше ми билися й знищували одні одних на поверхні землі, а тепер шукаємо одні одних в страшному мороці цих могил, щоб завершити взаємне знищення.

У монастирі Сан-Франсіско, внизу під хорами, були великі підземні склепи. Такі ж підземелля були і в будинках, зайнятих французами вище по вулиці. Багато ворогів загинуло в тих склепах через завали зруйнованих поверхів або ж внаслідок поранень від наших куль, що досягали в найбезпечніші закутки. Галереї, пробиті кайлами з обох боків, врешті-решт сполучалися в якомусь з тих приміщень.

При світлі ліхтарів ми бачили французів, які здавалися нам духами, породженими червонуватим світлом у лабіринтах цієї підземної катівні; вони теж нас бачили, і відразу ж починалася перестрілка. Ми завжди мали запас ручних гранат; кидаючи їх, ми розганяли французів, а потім переслідували їх по галереях з холодною зброєю в руках. Усе це схоже було на кошмар, на ту відчайдушну боротьбу, яку іноді ми ведемо з усякими страховищами в тривожному сні; однак усе те діялося насправді, щомиті повторюючись у різних місцях.

Під час цієї виснажливої роботи ми часто відпочивали й тоді виходили на Косо, місце всіх зборів і одночасно парк, госпіталь та спільне кладовище обложених. Якось під кінець дня (здається, це було п'ятого лютого) ми, кілька чоловік із батальйону Естремадури й Сан-Педро, зібралися біля воріт монастиря й обговорювали перипетії облоги. Всі погоджувалися, що скоро опір стане неможливий. Гурт усе зростав. Підійшов до нас і дон Хосе де Монторія; він сумно привітався й сів на дерев'яну лаву біля дверей.

— Послухайте, що тут кажуть, сеньйоре Хосе, — звер-

нувся я до нього.— Люди гадають, ніби далі опиратися неможливо.

— Не занепадайте духом, хлопці,— відповів він.— Правду каже капітан-генерал у своїй прокламації, що багато французького золота розтеклося по місту. За чутки заплачено.

Чернець, який ішов допомагати пораненим, втрутився в розмову:

— Просто жах, що діється. Ні про що інше й не говорять, лише про те, щоб здатися. Неначе це вже не Сарагоса. Хто впізнає тут загартованих людей першої облоги!..

— Правильно кажете, ваша велебність,— підтвердив Монторія.— Це ганьба. І навіть ми, чії серця тверді, як бронза, навіть ми відчуваємо, як охоплює нас ота слабкість, що поширюється швидше за епідемію. Та зрештою навіщо балачки про здачу, коли ми все одно не здамося, чорт забирай! Якщо є загробне життя, а цьому вчить нас релігія, то хіба не однаково, чи проживемо ми на день більше, чи на день менше?

— Ваша правда, сеньйоре Хосе,— сказав чернець,— та запаси харчів кінчаються, а де не вистачає хліба, там виникає невдоволення.

— Дурні вигадки, отче Луенго! — вигукнув Монторія.— Якщо люди, звиклі до кращих часів, не можуть обійтися без м'яса та хліба, тоді нам годі про щось говорити. Наче нічим більше харчуватись!.. Я прихильник оборони, що б там не було. Страшні нещастя спіткали мене: я втратив сина та онука, жалоба відкрила моє серце. Та гордість за наш народ виповнює мою душу, і в ній часом немає місця для жалю. Один син у мене залишився, єдина втіха мого життя, опора дому, продовжувач мого роду. Проте я не ховаю його від небезпеки, я зобов'язую його вперто захищати місто. Якщо я втрачу його, то вмру з горя. Та честь нації мусить бути врятована, хоча б і загинув мій єдиний нащадок.

— Я чув,— сказав отець Луенго,— ніби сеньйор Агустін показував чудеса хоробрості. Очевидно, перші лаври належатимуть славним воїнам церкви.

— Ні, мій син не буде служити церкві. Треба, щоб він зрікся думки стати священником; я не хочу залишитися без онуків.

— Ага, спробуйте поговорити з ним про дітей та про шлюби. Правда, відтоді як він став солдатом, то, здається,

змінився, але раніш у нього тільки й мови було про *de re theologica*¹, і я ніколи не чув, щоб він говорив на любовні теми. Цей хлопчина всього святого Фому Аквінського напам'ять вивчив, а де у дівчат на обличчі очі, так і не знає.

— Заради мене Агустін пожертвує своїм уподобанням. Якщо ми щасливо вийдемо з облоги і свята дівка дель Пілар збереже його живим, я хочу негайно одружити Агустіна з дівчиною, рівною йому за становищем і статком.

Коли він говорив це, ми побачили, що до нас наближається задихана Марікіля Кандіола. Підійшовши до мене, вона запитала:

— Сеньйоре Араселі, ви не знаєте, де мій батько?

— Ні, сеньйорито Маріє,— відповів я.— З учорашнього дня я не бачив його. Може, він пішов на руїни свого будинку, щоб глянути, чи не можна чогось звідти витягти.

— Його там нема,— сумно сказала Марікіля.— Я шукала всюди.

— А ви були біля Сан-Дієго? Сеньйор Кандіола часто ходить до свого будинку, прозваного «будинком привидів», щоб поглянути, чи цілий він.

— Я зараз піду туди.

Коли вона зникла, Монторія сказав:

— Це, здається, дочка дядька Кандіоли. Ніде правди діти, вона гарна й не схожа на дочку того вовка... Боже, прости мені це слово. Я хотів сказати — того доброго чоловіка.

— Красуня,— підтвердив чернець.— Та мені здається, що вона теж добра штучка. З породи дядька Кандіоли не може вийти нічого хорошого.

— Не кажіть погано про ближнього,— сказав дон Хосе.

— Кандіола — це не ближній. Дівчина, відколи вони опинилися на вулиці, весь час водиться з солдатами.

— Вона, певно, доглядає поранених?

— Може, й так, але мені здається, що їй більше до впади здорові та міцні. По її чарівному личку видно, що вона не має й крихти сорому.

— От скорпіонів язик!

— Чистісінька правда,— додав чернець.— Слушно кажуть: яке поліно, така й тріска. Хіба люди не балакають, що їй мати, Пепа Рінкон, була розпусна жінка?

— Легковажна, мабуть.

¹ Богословські питання (лат.).

— Нічого собі легковажність! Коли її покинув третій коханець, то з нею зв'язався сеньйор Херонімо.

— Годі лихословити,— наказав Монторія,— хоча б вони були найпослідущі з людей, полишимо їх власному сумлінню.

— Я не дав би й гроша за душі всіх Кандіол, разом узятих,— відповів чернець.

— Якщо не помиляюся, сюди прямує дон Херонімо. Він побачив нас і зараз буде тут.

Справді, дядько Кандіола, йдучи поволі по Косо, наближався до воріт монастиря.

— Добридень, сеньйоре Херонімо,— звернувся до нього Монторія.— Так, значить, кінчилися наші чвари...

— Щойно була тут і питала про вас ваша невинна донечка,— в'їдливо докинув Луенго.

— Де вона?

— Пішла до Сан-Дієго,— відповів один із солдатів.— Хоч би її не зловили французи, що там вештаються.

— А може, вони поставляться до неї з повагою, дізнавшись, що вона донька сеньйора Херонімо,— сказав Луенго.— То правда, друже Кандіоло, що про вас розповідають?

— Що?

— Ніби ви цими днями переходили французьку лінію й вели переговори з тією наволочтю.

— Я? Підлий наклеп! — вигукнув скнара.— Це можуть говорити лише мої вороги, щоб згубити мене. Чи не ви, сеньйоре Монторіє, розпускаєте цей погослос?

— Навіть думки такої не мав,— відповів патріот.— Однак чув, як про це говорили. Пригадую, що захищав вас, запевняючи, що сеньйор Кандіола нездатний продатися.

— Мої вороги прагнуть згубити мене! Яку тільки мерзоту не вигадують про мене! Вони хочуть, щоб я, втративши майно, загубив також і честь. Сеньйори, в моєму будинку на вулиці Сомбра завалилася половина даху. То ж руїна! Будинок поряд із садом Сан-Дієго зберігся, але він зайнятий солдатами, і ті, напевне, його також зруйнують!

— Той будинок нічого не вартий, сеньйоре Херонімо,— сказав чернець,— і, якщо я не помиляюсь, ось уже десять років, як у ньому ніхто не живе.

— Люди кажуть щось про привидів... Та облишмо це. Ви бачили тут мою доньку?

— Ваша цнотлива біла лілея пішла до Сан-Дієго розшукувати свого симпатичного батечка.

— Моя донька втратила розум.

— Схоже на те.

— У цьому теж винен сеньйор Монторія. Мої вороги, мої віроломні вороги не дають мені навіть зітхнути.

— Як! — вигукнув мій покровитель. — Я винен, що ота дівчина успадкувала погані звички своєї матері... тобто я хочу сказати... От клятий язик! Її мати була зразком чесноти.

— Я не звертаю уваги на образи, сеньйоре Монторіє, мені байдуже до них, — мовив скнара уїдливо. — Замість того щоб ображати мене, сеньйорові Хосе слід би приборкати свого сина Агустіна, розпусника й ошуканця, бо то він збаламутив мою дочку. Ні, я не віддам її, що б він не робив. Він хоче викрасти її. Ні, не буде вона йому за дружину. Вона варта більше, багатого більше, моя Марія.

Почувши це, дон Хосе де Монторія зблід і ступив кілька кроків до Кандіоли, збираючись, очевидно, повторити оту дику сцену, яка відбулася на вулиці Антон Трільйо.

— Боже мій! Дай мені сили, щоб побороти в собі гнів. Хіба можна забути про гордість і плазувати перед цим чоловіком? Я просив у нього прощення за вчинену йому образу, приносив йому руку, а він з'являється, щоб знову паплюжити мене, щоб нечувано ганьбити моє ім'я. Нікчемо, бий мене, вбий, випий мою кров, а тоді продай мої кістки, щоб з них наробили гудзиків; та нехай твій язик не безчестить мого сина! Що ти сказав, що ви сказали про Агустіна?

— Правду.

— Не знаю, яка сила стримує мене. Сеньйори, будьте свідками моєї доброти. Я не хочу нікого кривдити, не хочу гнівити бога! Я прощаю цьому чоловікові його паскудство; та хай він зникне з моїх очей, бо я не ручуся за себе.

Наляканий цими словами, Кандіола вскочив у монастирські ворота. Отець Луенго повів дона Хосе вниз по Косо.

В цю хвилину серед солдатів, що зібралися в монастирі, почалися злобливі розмови про батька Марікілї; в тому не було нічого дивного, адже його всі ненавиділи. Кандіола хотів був утекти, бо його стали штурхати з усіх боків, та розлючений натовп відтиснув лихваря на галерею. Тоді хтось у нестямі крикнув:

— У криницю його! В криницю!

Кілька чоловік схопили Кандіолу, б'ючи його й шмабуючи йому одяг.

— Це один з тих, хто роздає гроші солдатам, щоб здавалися, — сказав хтось із юрби.

— Так, так! — закричали інші. — Вчора казали, що він ходив по базару й роздавав гроші.

— Сеньйори, — промовляв, затинаючись, бідолаха, — присягаюсь, я ніколи не роздавав грошей.

І то була щира правда.

— Кажуть, учора ввечері бачили, як він прямував через нашу лінію до французького табору!

— І ніби повернувся лише вранці. В криницю його!

Один мій товариш і я намагалися врятувати Кандіолу від неминучої смерті. Та нам удалося досягти цього лише благанням та умовлянням.

— Хлопці, не чиніть насильства. Яку шкоду може заподіяти цей нікчемний старий?

— І то правда, — додав він тоскно. — Яке зло може заподіяти людина, що завжди клопочеться про бідняків? Це вбивайте мене, адже ви солдати Естремадури й Пеньяс-де-Сан-Педро. Ви добрі хлопці, хоч і спалили ті будинки на Тенеріасі; саме там я впіймав півня, за якого потім узяв унцію золота. Хто каже, що я запродався французам? Я ненавиджу їх, бачити їх не можу, а вас люблю, як себе самого. Діточки мої, відпустіть мене з миром. Я все втратив, то не відбирайте в мене хоча б життя.

Його голосіння та наші з товаришем благання вплинули на солдатів, і вони трохи полагіднішали; а що перший вибух люті вже минув, то нам було легко врятувати бідолашного старого. Після зміни людей на позиції Кандіола був уже в цілковитій безпеці. Та він навіть не подякував нам, коли ми дали йому скибку хліба. Трохи згодом він зібрався на силі і вийшов на вулицю, де й зустрівся на решті зі своєю дочкою.

XXVII

Того дня французи навально атакували передмістя на лівому березі Ебро. Вони штурмували монастир Ісуса і обстрілювали собор дель Пілар, де знайшло притулок багато хворих та поранених, які вважали, що в цьому святому місці вони будуть у більшій безпеці, ніж десь-інде.

Того дня у центрі міста не провадилося великих робіт. Усю свою увагу ми зосередили на мінах і завзято працювали, аби довести противникові, що, перш ніж згодитися бути висадженими в повітря, ми спробуємо висадити його чи, в крайньому разі, злетимо в повітря усі разом.

Уночі обидві армії, здавалося, відпочивали. В підземних галереях не чулося більше глухого стукоту кайла; я вийшов з монастиря і біля Сан-Дієго зустрів Агустіна і Марікілью. Вони розмовляли, спокійно сидячи біля одвірка «будинку привидів». Побачивши мене, вони дуже зраділи. Я сів поруч з ними й став жувати черствий хліб, яким вони поділились зі мною.

— Нам з батьком нема де прихилитися, — сказала Марікілья. — Ми прилаштувалися в одному під'їзді в Органному провулку, та нас звідти вигнали. Чому так ненавидять мого бідного батька? Яке зло він їм учинив? Потім ми притулилися в одній кімнатці на вулиці Урреас, та й звідти теж нас вигнали. Тоді ми сіли під аркою на Косо, але всі, хто там був, повтікали від нас. Мій батько просто в нестямі.

— Марікільє, серденько моє, — сказав Агустін, — сподіваюся, що облога так чи інакше скоро закінчиться. Та нехай бог забере нас краще до себе, якщо, живучи, ми не можемо бути щасливими. Не знаю чому, але серед стількох лих серце моє сповнене надії; не знаю чому, але мені спадають до голови приємні думки, і я постійно думаю про радісне майбутнє. А чому б і ні? Хіба на світі немає нічого, крім нещастя та лиха? Горе моєї сім'ї безмежне. Мати моя невітшна. Її не можна відірвати від того місця, де лежать трупи мого брата і небожа. Коли ми силою відводимо її звідти, вона зразу ж знову повертається назад. Моя мати, невістка та сестра — то сумне видовище: вони відмовляються від їжі, а коли моляться, то в маячінні плутають імена святих. Сьогодні нам удалося нарешті відвести їх у будинок, де їх примусили відпочити й трохи попоїсти. Марікільє, ти бачиш, як жорстоко повівся бог з моєю родиною! Невже він кінець кінцем не зглянеться над нами?

— Так, — відповіла дівчина, — серце підказує мені, що ми вже пройшли крізь усі скорботи нашого життя і що тепер настануть спокійні дні. Облога скоро закінчиться, бо, як каже мій батько, це питання лише кількох днів. Сьогодні вранці я пішла до Пілар і коли стала на коліна, то свята сеньйора подивилася на мене і всміхнулася. Коли я вийшла з церкви, невимовна радість сповнила мені серце. Я глянула на небо, і бомби здалися мені цяцьками; я дивилася на поранених, і мені уявлялося, що всі вони видужали; я дивилася на людей, і мені здавалося, ніби в їхніх душах та ж радість, яка й мені переповнила груди.

Я не знаю, що зі мною сталося сьогодні, але я рада. Без сумніву, бог і свята дівка зглянулися над нами; і оце биття мого серця, цей радісний неспокій — все ознаки того, що після стількох сліз ми будемо нарешті щасливі.

— Слова твої — чиста правда, — погодився Агустін, з любов'ю пригортаючи до грудей Марікілью. — Твої передчуття — то закон, а твоє серце, яке пізнало божественне, не може обманювати; коли я слухаю тебе, мені здається, наче розвіюється атмосфера страждань, що в ній ми задихаємося, і я з насолодою вдихаю повітря щастя. Я сподіваюся, що твій батько не заперечуватиме, щоб ти одружилася зі мною.

— Мій батько добрий, — сказала Марікілья. — Я думаю, що коли б люди не принижували його, він був би людяніший. Та вони його бачити не можуть. Сьогодні з ним знову погано повелися в монастирі Сан-Франсіско, й коли він зустрівся зі мною на Косо, то був розлючений і присягався, що помститься. Я намагалася заспокоїти його, та даремно. Нас звідусіль женуть. Стиснувши кулаки й лаючись, він погрожував перехожим. Потім кинувся бігти сюди; я подумала, що він хоче подивитися, чи не зруйновано цей будинок — він теж наш, і пішла за ним; він обернувся до мене, наче наляканий звуком моїх кроків, і сказав: «Дурне дівчисько, хто послав тебе за мною?» Я нічого не відповіла, та помітивши, що він прямує до французької лінії, збираючись перетнути її, я хотіла зупинити його і сказала: «Батьку, куди ти йдеш?» Тоді він відповів мені: «Хіба ти не знаєш, що у французькій армії служить мій друг, капітан швейцарців дон Карлос Лінденер, який був торік у Сарагосі? Я йду побачитися з ним; якщо пам'ятаєш, він винен мені певну суму». Батько звелів мені залишитися тут, а сам пішов. Я боюся, що наші вороги, дізнавшись, що він ходив до французького табору, називатимуть його зрадником. Не знаю, може, то через велику любов до нього, та мені здається, що він нездатний на такий вчинок. Я боюся, що з ним трапиться щось погане, і тому хочу, щоб швидше скінчилася облога. Адже це правда, що вона скоро скінчиться, Агустіне?

— Так, Марікілье, вона скоро закінчиться, і ми одружимося. Мій батько хоче, щоб я одружився.

— Хто твій батько? Як його звать? Невже ще не настав час сказати мені це?

— Дізнаєшся. Мій батько — визначна особа, і його дуже люблять у Сарагосі. Навіщо ти хочеш знати більше?

— Вчора я хотіла дізнатися... Адже мені цікаво. Я питала у багатьох знайомих, кого зустрічала на Косо: «Чи не знаєте ви, хто той сеньйор, що втратив свого старшого сина?» Але таких стільки, що люди лише сміялися наді мною.

— Я все відкрию тобі свого часу, коли зможу принести радісні вісті.

— Агустіне, якщо я вийду за тебе заміж, то хочу, щоб ти на кілька днів вивіз мене з Сарагосі. Мені хочеться тільки на одну мить побачити інші будинки, інші дерева, іншу країну; мені хочеться пожити хоч кілька днів не в цих місцях, де я стільки вистраждала.

— Так, Марікільє, серденько мое,— захоплено вигукнув Агустін,— ми поїдемо, куди захочеш, далеко звідси, завтра ж... ні, не завтра, бо ще не знята облога, післязавтра... одне слово, коли богові буде завгодно!..

— Агустіне,— додала Марікільє слабим, сонним голосом,— я хочу, щоб після повернення з нашої мандрівки ти відбудував будинок, в якому я народилася. Адже кипарис усе ще стоїть там.

Марікільє схилила голову.

— Тобі хочеться спати, бідненька? — запитав мій друг, беручи її на руки.

— Вже кілька ночей я не сплю,— відповіла дівчина, заплющуючи очі.— Неспокій, туга, страх позбавили мене сну. А тепер втома змагає мене, а спокій, якого я оце зазнала, заколисує.

— Спи в моїх обіймах, Маріє,— сказав Агустін,— і хай спокій, що сповнює зараз твою душу, не покине тебе, коли ти прокинешся.

Через мить, коли ми вже думали, що Марікільє спить, вона промовила, напівсонна:

— Агустіне, я не хочу, щоб ти прогнав від мене добру донью Гедіту, яка так сприяла нам, коли ти приходив... Бачиш, я мала рацію: батько подався до французького табору забирати гроші у своїх боржників...

Більше вона не говорила, заснула глибоким сном. Агустін сидів на землі і, обнявши Марікілью, тримав її на колінах. Я вкрив їй ноги своєю шинеллю.

Ми мовчали, щоб наші голоси не розбудили дівчину. Цей закуток був відлюдний. Позаду нас стояв «будинок привідів», що межував з монастирем Сан-Франсіско, а на-

проти — колегія Сан-Дієго з садом, оточеним довгими валькованими стінами, від яких тяглися вузькі, покручені провулки. Ними крокували вартові, коли змінювалися, і загопи, що йшли на передові позиції чи поверталися звідти. Зараз було затишшя, яке віщувало великі бої наступного дня.

Саме завдяки тиші я раптом почув глухі удари в глибині землі під нами. Я враз зрозумів, що там працюють кайлами французькі мінери, й сказав про свою підозру Агустіну. Він прислухався.

— Справді, вони роблять підкоп. Але куди? Галереї, прокладені ними від Єрусалимського монастиря, всі перерізані нашими. Вони не можуть зробити ні кроку, щоб не натрапити на нас.

— Вони риють біля Сан-Дієго. Частина будинку в їхніх руках. Досі їм не вдалося дістатися до підвалів Сан-Франсіско. Певно, вирішили, що прохід від Сан-Дієго до Сан-Франсіско найлегше зробити через підвали цього будинку, тому й риють тут.

— Біжи мерщій до монастиря, — сказав мені Агустін, — спустися в підземелля і, якщо почуєш шум, дай знати про це Реновалесу. Коли щось трапиться, зразу ж поклич мене.

Агустін і Марікілья залишилися вдвох. Я пішов до Сан-Франсіско і спустився у підвали, де зустрів офіцера саперів та інших патріотів. Коли я виклав йому свої побоювання, він сказав:

— По галереях, прокладених під вулицею Санта-Енґрасія від Єрусалимського монастиря та госпіталю, вони не можуть дістатися сюди, бо ми перетнули їм шлях своїм підкопом; усього кілька чоловік зможуть затримати їх. Під цим будинком ми володіємо церковними підвалами, погребами, склепами, що тягнуться до монастирської галереї на сході. Частина монастиря не мінована — західне та південне крило; проте там нема підвалів, і ми вирішили, що там можна й не копати галереї, бо навряд чи французи наступатимуть з цих двох боків. Ми володіємо також сусіднім будинком. Я дослідив його підземелля, воно підходить до самісіньких склепів зали капітулу. Якщо вони здобудуть «будинок привидів», то потім легко закладуть міну і підірвуть усю південну та західну частину; але цей будинок належить нам, і від нього дуже велика відстань до французьких позицій. Неймовірно, щоб вороги напали на нас з цього боку, бо нема ніякого сполучення між

«будинком привидів» і Сан-Дієго чи Санта-Росою, що дозволило б їм непомітно наблизитися до нас.

Ми бесідували на цю тему до світанку. Вранці прийшов Агустін, дуже веселий, і сказав мені, що йому вдалося влаштувати Марікілью у тому місці, де була і його родина. Потім ми почали готуватися до наступного бою, тому що французи, здобувши госпіталь, вірніше, його руїни, загрожували ударом по Сан-Франсіско, але не з-під землі, а збираючись відкрито атакувати його при сонячному світлі.

XXVIII

Володіння монастирем Сан-Франсіско вирішувало долю міста. Ця велика будівля, розміщена в центрі Косо, надавала безперечну перевагу тій армії, яка нею володіла. Французи обстрілювали монастир з самого ранку, щоб пробити пролом для штурму, і сарагосці стягнули туди для захисту найкращі свої сили. Солдатів уже не вистачало, і тому багато поважних громадян, що досі працювали лише на допоміжних роботах, взялися до зброї. Сас, Сересо, Ла Каса, Педрафіта, Есковар, Лейва, дон Хосе де Монторія — усі великі патріоти прибули до монастиря.

На початку вулиці Сан-Хіль та в арці Сінеха було встановлено кілька гармат, щоб стримувати наступ ворога. Разом з іншими естремадурцями мене послали обслуговувати ці гармати, бо майже всі артилеристи загинули, і коли я прощався з Агустіном, який залишався в Сан-Франсіско на чолі роти, ми обнялися, переконані, що більше вже не побачимося.

Дона Хосе де Монторію було поранено в ногу на барикаді Крус дель Косо, і він мусив покинути позицію; притулившись до стіни будинку біля арки Сінеха, він якийсь час боровся зі слабкістю від великої втрати крові, аж поки зрештою не відчув, що непритомніє. Тоді він покликав мене:

— Сеньйоре Араселі, в мене туманіє в очах... Нічого не бачу... Проклята кров, як швидко вона біжить, і саме тоді, коли найбільше потрібна! Чи не дасте ви мені руки?

— Сеньйоре,— сказав я, підбігаючи, щоб підтримати його,— вам краще було б піти додому.

— Ні, я хочу бути тут... Але, сеньйоре Араселі, я втрачаю кров... Куди до біса дівається ота проклята кров?

І ноги в мене наче ватяні... Я падаю на землю, як порожній мішок.

Він зібрав усю силу, щоб перемогти себе, але майже втрачав свідомість, і не тільки через тяжке поранення і втрату крові, а й через виснаження, безсоння й страждання останніх днів. Хоч він і просив залишити його на вулиці, притуливши до стіни,— він, бачте, хотів не пропустити жодної подробиці бою, який от-от мав зав'язатися,— ми віднесли його до притулку, що містився на самому Косо, на розі вулиці Рефухію. Сім'я донна Монторії розташувалася в одному з верхніх приміщень. Будинок був переповнений пораненими, а величезна купа трупів майже загородила двері. У вузьких сінях, у внутрішніх приміщеннях не можна було пройти, бо люди, що прийшли сюди вмирати, заповнили геть усе, і нелегко було відірвати живих від мертвих.

Коли ми внесли його, Монторія сказав:

— Хлопці, нагорі моя сім'я, не треба, щоб я там був. Залиште мене в нижній кімнаті. Онде я бачу прилавок, який мене цілком влаштовує.

Ми поклали його там, де він просив. Нижнє приміщення було колись крамницею. Під прилавком вмирало кілька поранених та заражених. Багато хворих лежало на смердючій підлозі, с'як-так застеленій якимсь дрантям.

— Подивимось,— провадив він далі,— чи не знайдеться тут жалісливої душі, яка заткнула б мені якимсь ключем цю дірку, звідки біжить кров...

Яксь жінка підійшла до пораненого. То була Марікілья Кандіола.

— Хай бог вам віддячить, дитино моя,— сказав дон Хо-се, помітивши, що вона принесла корпію та полотничку, наміряючись перев'язати йому рану.— З мене досить, якщо ви трохи підлатаєте цю ногу. Гадаю, що кістка неушкоджена.

Поки тривала перев'язка, чоловік з двадцятєро городян зайшло до будинку, щоб з вікон стріляти по руїнах госпіталю.

— Сеньйоре Араселі, ви йдете на перестрілку? Заждіть трохи, щоб прихопити й мене, бо мені здається, що сам я йти не зможу. Командуйте вогнем з вікон. Точний приціл. Не давайте передихнути тим, у госпіталі... Ану, дівчино, порайтесь швидше. Чи немає у вас пожа? Добре було б відрізати отой шматок м'яса, що звисас... Як справи, сеньйоре Араселі? Ми перемагасмо?

— Добрі справи,— відповів я йому з вікна.— Вони відступають до госпіталю. Сан-Франсіско — це кістка, яку досить важко розгризти.

А Марія пильно дивилася на Монторію й дуже уважно та обережно перев'язувала його.

— Ви просто скарб, дівчино,— сказав мій друг.— Руки наче й не торкаються до рани... Але чому ви так дивитесь на мене? У мене щось з обличчям? Отак... Готово?.. Спробую встати... Та я не можу триматися... Що то за рожева водичка в мене в жилах? Чорт! Я хотів сказати... ніяк не можу позбутися поганої звички... Сеньйоре Араселі, не можу, слово честі. Як справи?

— Прекрасно, сеньйоре! Наші хоробрі земляки творять чудеса.

В цей час прийшов на перев'язку поранений офіцер.

— Усе йде як по маслу,— сказав він.— Не взяти їм Сан-Франсіско. Тих, що атакували з боку госпіталю, відкинули вже тричі. Та найразючіше, сеньйори, сталося біля Сан-Дієго. Помітивши, що французи оволодівають садом, який межує з «будинком привидів», на них пішли в багнети хоробрі солдати з Оріуели під командою Піно Ермосо і не тільки витіснили звідти французів, а й багатьох перебили, взявши в полон тринадцять чоловік.

— Я хочу піти туди. Хай живе батальйон Оріуели! Хай живе маркіз Піно Ермосо! — захоплено вигукнув дон Хосе де Монторія.— Сеньйоре Араселі, ходімо туди. Ведіть мене. Чи немає тут милиць? Сеньйори, ноги мені зрадили. Та я піду серцем. Прощавайте, дівчино, прекрасна зцілителько... Та чого ви на мене так дивитесь?.. Ви знаєте мене, і я, здається, бачив десь це обличчя... але не пригадую де.

— Я також бачила вас один раз, один-єдиний раз,— гордовито сказала Марікілья,— та дай боже, щоб я не згадувала про це.

— Я не забуду вашого благодіяння,— додав Монторія.— Ви, здається, добра дівчина... й дуже гарна, правда. Прощавайте; я дуже вдячний, надзвичайно вдячний... Якби ще милиці, костур; адже я не можу ходити, сеньйоре Араселі. Дайте мені руку... Що то за павутиння у мене перед очима?.. Ходімо туди й проженемо французів з госпіталю.

Відмовляючи його від нерозважного наміру, я збирався вже йти сам, коли раптом пролунав такий сильний вибух, що його важко навіть описати. Здавалося, ніби все місто злетіло в повітря від вибуху вулкана, який збудився під

його підвалинами. Всі будинки здригнулися, небо потемніло від величезної хмари диму й курави. Ми бачили, як уздовж вулиць падали шматки стін, дошки, черепиця, злива землі й різноманітних уламків.

— Хай допоможе нам свята діва дель Пілар! — вигукнув Монторія. — Здається, злетів у повітря весь світ.

Хворі та поранені кричали, гадаючи, що прийшла їхня остання година.

— Що це? Чи існує ще Сарагоса? — питав один.

— Ми теж злетіли в повітря?

— Певно, цей жахливий вибух стався у монастирі Сан-Франсіско, — мовив я.

— Біжімо туди, — сказав Монторія, напружуючи останні сили. — Сеньйоре Араселі, хіба не правда, що були вжиті усі заходи для захисту Сан-Франсіско? Та невже немає пари милиць!

Ми вийшли на Косо, де зразу ж переконалися, що більша частина Сан-Франсіско висаджена в повітря.

— Мій син у монастирі, — промовив Монторія, блідий, як мрець. — Боже мій, якщо ти вирішив забрати в мене й цього сина, то хай він загине за вітчизну на почесній варті!

До нас наблизився балакучий жебрак, про якого я згадував на перших сторінках своєї оповіді; він важко пересувався на своїх милицях і, здавалося, був дуже змучений.

— Панікадільйо, — звернувся до нього патріот, — дай мені свої милиці, вони ж тобі вже не потрібні.

— Дозвольте мені, ваша милість, — відповів безногий, — добути до тих сіней, і я вам віддам їх. Я не хочу вмерти посеред вулиці.

— Хіба ти вмираєш?

— Здається, так! Мене палить гарячка. Вчора мене поранило в плече, та й досі ще в ньому сидить куля. Я відчуваю, що смерть уже близько.

— Ти прийшов із Сан-Франсіско?

— Ні, сеньйоре. Я був біля арки Тренке... там стояла гармата, ми багато стріляли. Сан-Франсіско злетів у повітря, коли ми найменше цього чекали. Весь монастир з півдня і заходу завалився, поховавши під уламками багато людей. То була зрада, як кажуть у народі... Прощайте, доне Хосе... я тут залишаюся... В очах темніє, язик заплітається, кінець мені... Свята діва дель Пілар буде мені заступницею... і ось беріть мої милиці.

З милицями Монторія міг потроху рухатися до місця катастрофи, проте ми musили звернути на вулицю Сан-Хіль, бо пройти вперед було неможливо. Французи припинили обстріл монастиря з боку госпіталю; та нападаючи від Сан-Дієго, вони швидко займали руїни, які ніхто вже не міг відстоювати. Вціліли лише церква та вежа Сан-Франсіско.

— Гей, отче Луенго! — гукнув Монторія ченцю, який квапливо входив на вулицю Сан-Хіль. — Як справи? Де капітан-генерал? Загинув під руїнами?

— Ні, — відповів, зупиняючись, чернець. — Він разом з іншими керівниками зараз на площі Сан-Феліпе. Я можу порадувати вас, що ваш син Агустін урятувався, бо він був у вежі.

— Хай буде благословен бог! — сказав дон Хосе, схрестивши руки.

— Вся південна та західна частина зруйновані, — провадив далі Луенго. — Невідомо, як вони могли підкласти міну з цього боку. Очевидно, вони заклали міни під залюю капітулу. А там ми не робили підкопів: вважали, що це місце невразливе.

— Крім того, — втрутився озброєний громадянин, що підійшов до гурту, — нам належав сусідній будинок, і французи, які володіли лише частиною Сан-Дієго й Санта-Роси, не могли так легко наблизитися до монастиря.

— Тому гадають, — зауважив озброєний чернець, який також приєднався до нас, — ніби вони знайшли таємний прохід між Санта-Росою й «будинком привидів». Здобувши підвали цього будинку, вони могли через маленьку галерею дістатися до підземелля під залюю капітулу.

— Уже все відомо, — сказав капітан. — «Будинок привидів» має великий підвал, про який ми не знали. Той підвал, без сумніву, з'єднувався ходом з монастирем Санта-Роса, якому належав колись цей будинок, він правив за житницю і склад.

— Та якщо так, якщо цей прохід існує, — додав Луенго, — то я здогадуюся, хто показав його французам. Адже ви знаєте, що, коли вороги були відкинуті з саду Сан-Дієго, ми взяли кілька полонених. Серед них був дядько Кандіола, який кілька разів за останні дні відвідував французький табір, а з учорашнього вечора й зовсім перейшов на бік ворога.

— Мабуть, так і є, — підтвердив Монторія, — бо «будинок привидів» належить Кандіолі. Більш ніж добре знав

проклятий лихвар усі переходи і тайники цього будинку. Сеньйори, ходімо до капітан-генерала. Запитаємо, чи Косо й далі захищатиметься?

— Як же не захищатиметься? — сказав військовий. — Те, що сталося, — дрібниці: ще кілька вбитих. Наші ще спробують повернути церкву Сан-Франсіско.

Ми всі подивилися на цього чоловіка, який так спокійно говорив про неможливе. Його небагатослівна переконаність здавалася жартом, однак так уже повелось, що в цій епопеї неймовірного такі жарти ставали дійсністю.

Хай ті, що не вірять моїм словам, відкриють підручник історії й побачать, як кілька десятків виснажених, голодних, роззутих, напівголих людей (декотрі з них були поранені) цілий день оборонялися на вежі Сан-Франсіско; мало того, не задовольняючись цим, вони розсіялися по даху церкви і, пробивши отвори та не звертаючи уваги на відкритий по них вогонь з госпіталю, закидали ручними гранатами французів, змусивши їх під вечір залишити церкву. Усю ніч вороги намагалися відбити храм, але досягли своєї мети тільки наступного дня, коли захисники покинули дах, перейшовши до будинку Састаго.

XXIX

Сарагоса здається? Смерть тому, хто так каже!

Сарагоса не здається. Її зітруть на порох; від її овіяних легендою будинків не залишиться каменя на камені; загине сотня її храмів; розверзеться земля, вивергаючи полум'я й висаджуючи в повітря підвалини міста; дахи заваляться в безодню; та серед уламків і трупів ще знайдеться хоч одна жива душа, яка скаже: «Сарагоса не здається!»

Настала мить безмежного розпачу. Франція вже не воювала, вона рила підкопи. Адже треба спершу пробити ту землю, яку захищає народ, щоб потім завоювати її. Половина Косо належала Франції, а пошматована Іспанія відступила на протилежний тротуар. У Тенеріасі, в передмісті на лівобережжі, французи теж домоглися переваги, і міни їхні вибухали щомиті.

Неймовірно, але ми звикли до вибухів, як раніше звикли до обстрілу. Зненацька розлягався гуркіт, наче враз гриміло тисяча громів. Що то? А нічого; університет, каплиця Крові господньої, дім Аранди, якийсь монастир чи

церква розліталися на друзки. Це вже було життя не на нашій мирній і тихій планеті: тепер ми жили в оселі блискавок, у світах бентежних, де все навколо — гуркіт і руїна. Не було місця, де можна було б стояти, тому що земля вже не була землею і на кожному кроці під ступнею відкривався кратер. І все-таки люди й далі боролися проти гнітючої неосяжності постійно діючого вулкана, проти безперервної бурі. Падали фортеці — ними ставали монастирі; падали монастирі — фортецями ставали палаци; гинули палаци — фортецею ставав кожний будинок. Або й просто голі стіни.

Люди вже не їли. Навіщо, коли щохвилини могла прийти смерть? Сотні, тисячі людей гинули від вибухів, епідемія поширювалася зі швидкістю блискавки. Якщо людині щастило вціліти під зливою кувль, то зразу ж, тільки-но вона звертала за ріг, як її проймав жар та холод, і невдовзі наставала смерть. Уже не було ні рідних, ні друзів; більше того, люди вже не могли впізнати одне одного; обличчя почорніли від землі, від диму, від крові; спотворені, мертвотні, сходилися люди після бою і питали одне одного: «Хто ти? Хто ви?»

Дзвони вже не били на сполох, бо не було дзвонарів; вже не чулися заклики, бо не було прокламацій; в церквах не правили молебнів, бо не було священників; вже не співали хоту, бо голоси застрягали в горлі у конаючих людей. З години на годину похоронна тиша все більше охоплювала місто. Озивалися лише гармати; передові пости обох армій більше не розважалися, перекидаючись лайкою. Вже не так люттю, як тугою сповнювалися душі, і місто, гинучи, мовчки боролася, щоб не витратити рештки сили на зайві крики.

Здача неминуча — такою була загальна думка; та ніхто не висловлював її, ховаючи в глибинах своєї свідомості, як приховує думку про злочин той, хто збирається його вчинити. Здатися! Це було важко й неможливо, загинути набагато легше.

Минув день після вибуху в Сан-Франсіско; страшний день, котрий, здавалося, існував не в часі й просторі, а лише в облудному царстві уяви.

Я був на вулиці Аркадас незадовго перед тим, як більша частина її будинків завалилася. Потім я побіг на Косо виконувати дане мені доручення. Пригадую, як тяжка, заражена атмосфера міста так гнітила мене, що я ледве міг рухатися. Дорогою я зустрів того самого хлопчика, яко-

го бачив кілька днів тому, самотнього й заплаканого, в передмісті Тенеріас. Як і тоді, він плентав сам і плакав; нещасний засунув до рота пальці й наче жував їх. Та ніхто не звертав на нього уваги. Я теж байдуже пройшов мимо; та потім у моїй свідомості щось ворухнулося, я повернувся, покликав хлопчика і простяг йому кілька скибок хліба.

Виконавши доручення, я поспішив на площу Сан-Феліпе, де після подій на вулиці Аркадас зібралось тих кілька чоловік, з яких складався тепер наш батальйон. Була вже ніч, і хоч на Косо не вщухала гаряча перестрілка між захисниками протилежних тротуарів, наш загін був у резерві до наступного дня, бо люди вмирили від втоми.

Прийшовши туди, я побачив чоловіка, закутаного в шинель. Він ходив туди-сюди по площі й не звертав уваги ні на що й ні на кого. То був Агустін Монторія.

— Агустіне! Це ти? — запитав я, підходячи до нього. — Який блідий і як змінився! Ти поранений?

— Облиш мене, — гостро відповів він, — не в'язни.

— Ти збожеволів? Що з тобою?

— Облиш мене, кажу тобі, — додав він, з силою відштовхуючи мене. — Кажу, що хочу побути сам. Я не хочу бачити нікого.

— Друже мій, — зауважив я, зрозумівши, що якийсь тягар гнітить душу мого товариша, — якщо з тобою трапилося щось неприємне, скажи мені, і я візьму на себе частину твого горя.

— То ти не знаєш?

— Я нічого не знаю. Тобі ж відомо, що мене послали з двадцятьма чоловіками на вулицю Аркадас. З учорашнього дня, після вибуху в Сан-Франсіско, ми не бачилися.

— То правда, — відповів він. — Габрієлю, я шукав смерті на тій барикаді на Косо, але смерть не схотіла прийти. Безліч моїх товаришів упало поруч зі мною, та жодної кулі не знайшлося для мене. Габрієлю, любий друже, пристав дуло одного з твоїх пістолів до моєї скроні і позбав мене життя. Чи повіриш? Тільки що я замірявся вбити себе... Не знаю... наче невидима рука відвела зброю від скроні. Потім друга рука, ніжна й тепла, провела по моему чолу.

— Заспокойся, Агустіне, і розкажи мені, що з тобою.

— Що зі мною! Котра година?

— Дев'ята.

— Залишилася всього година! — вигукнув він, первово здригаючись.— Шістдесят хвилин! Може, французи замінували цю площу Сан-Феліпе, де ми стоїмо; може, через мить земля розверзнеться під нашими ногами й відкриє жахливу прірву, де усі ми будемо поховані; всі — жертва й кати.

— Яка жертва?

— Ти не знаєш? Нещасний Кандіола. Його замкнено в Новій вежі.

Біля дверей Нової вежі було кілька солдатів; тьмяне світло осявало вхід.

— Авжеж,— сказав я,— мені відомо; що той підлий старий був захоплений в полон разом з кількома французами в саду Сан-Дієго.

— Злочин його поза сумнівом. Він показав ворогам прохід із Санта-Роси до «будинку привидів», прохід, відомий лише йому. Доказів більше, ніж досить, крім того, цей нещасний сьогодні зізнався в усьому, сподіваючись врятуватися.

— Його засудили...

— Так. Військова рада засідала недовго. За годину Кандіола буде розстріляно як зрадника. Він там! А тут я, Габрієлю, тут я, капітан батальйону Пеньяс-де-Сан-Педро, прокляті еполети! А тут я з наказом у кишені, який зобов'язує мене виконати вирок о десятій годині вечора на цьому самому місці, отут, на площі Сан-Феліпе, біля підніжжя вежі. Бачиш, бачиш наказ? Він підписаний генералом Сен-Марчем.

Я мовчав, бо не знав, що слід було казати моєму товаришеві за таких жахливих обставин.

— Кріпися, друже! — вигукнув я зрештою.— Наказ треба виконати.

Агустін не слухав мене. Він поведився, як причинний, відходив від мене, а тоді повертався знову, бурмочучи розпачливі слова. Потім, глянувши на вежу, яка велично і ставно зносилася над нашими головами, вигукнув з жахом:

— Габрієлю, хіба ти не бачиш, не бачиш вежі? Не бачиш, що вона стоїть прямо, Габрієлю? Вежа випрямила-ся. Невже не бачиш?

Я глянув на вежу. Вона, звичайно, була нахилена.

— Габрієлю,— додав Монторія,— вбий мене, я не хочу жити. Ні, я не позбавлю життя цього чоловіка. Візьми ти на себе це доручення. Я хочу втекти. Я хворий, я зірву в себе ці еполети і кину їх в обличчя генералові Сен-

Марчу. Ні, не кажи мені, що Нова вежа стоїть похило. Ну, чоловіче, хіба ти не бачиш, що вона пряма? Друже, ти обманюєш мене; розжарена, червона криця простромила мені серце, кров розбризкується іскрами. Я вмираю від болю.

Я намагався втішити його, аж раптом на площу з вулиці Торресекас вийшла біла постать. Побачивши її, я затремтів від страху — то була Марікілья. Агустін не встиг втекти, і нещасна дівчина ніжно обняла його, збуджено вигукуючи:

— Агустіне! Агустіне! Слава богу, я знайшла тебе! Як я тебе люблю! Коли мені сказали, що ти тюремник мого батька, я мало не збожеволіла від радості, бо певна, що ти врятуєш його. Оті варвари з військового трибуналу засудили його до смерті. До смерті! Вмерти йому, який нікому не вчинив зла! Та бог не хоче, щоб загинув невинний, і він віддав батька в твої руки, щоб ти врятував його.

— Марікільє, серденько моє,— сказав Агустін.— Залиш мене, йди... Я не можу тебе бачити... Завтра, завтра поговоримо. Я теж тебе люблю... Я божеволюю через тебе. Хай загине Сарагоса, та не переставай кохати мене. Вони думали, що я вб'ю твого батька...

— Господи Ісусе! Не кажи цього, Агустіне!

— Ні, тисячу разів ні. Хай інші покарають його за зраду.

— Це брехня: мій батько не зрадник. Ти теж звинувачуєш його? Я ніколи цього не повірю... Агустіне, зараз ніч. Розв'яжи йому руки, зніми кайдани, що калічать йому ноги, випусти на волю. Його ніхто не побачить. Ми втечемо. Ми сховаємося десь тут поблизу, в руїнах нашого будинку, там, у тіні кипариса, на тому самому місці, звідки ми стільки разів бачили шпиль Нової вежі.

— Маріє... зачекай трохи...— говорив Агустін вкрай схвильовано.— Цього не можна зробити... На площі багато людей. Солдати дуже розгнівані на арештованого. Завтра...

— Завтра!.. Що ти сказав? Ти смієшся наді мною? Негайно звільни його, Агустіне. Якщо ти цього не зробиш, я думатиму, що кохала найпідлішого, найлегкодушшого і найнікчемнішого з людей.

— Маріє, бог чує нас. Він знає, як я обожнюю тебе. Богом присягаюся тобі, що не заплямую своїх рук кров'ю цього нещасного, швидше зламаю свою шпагу. Та іменем

бога кажу тобі, що не можу звільнити твого батька. Небо карає нас, Маріє.

— Агустіне, ти обманюєш мене, — мовила дівчина сумно й нерішуче. — Ти кажеш, що не можеш його звільнити?

— Ні, не можу. Я не міг би цього зробити, навіть якби бог у людській подобі прийшов просити в мене волі для того, хто продав наших героїв, кинувши їх під ніж французам. Є вищий обов'язок, який я не можу зневажати. Незліченні жертви, понесені через зраду, подолане місто, згальблена честь нації — таке не забувається, цей тягар страшенно гнітить мою свідомість.

— Мій батько не міг стати зрадником, — сказала Марі-кілья, яку після туги охопило раптове першове збудження. — Це наклеп його ворогів. Брешуть ті, хто зве його зрадником, і ти, найжорстокіший і найлютіший серед усіх, теж брешеш. Ні, не може бути, щоб я тебе любила, мені соромно подумати про це. Ти сказав, що не звільниш його? Так для чого ж ти існуєш, на що ти здатний? Сподіваєшся своєю кривавою жорстокістю здобути милість тих нелюдів, котрі зруйнували місто, вдаючи, ніби захищають його? Для тебе нічого не вартє життя невинного, розпач сироти! Жалюгідний і честолюбний егоїсте, я ненавиджу тебе сильніше, ніж любила! Ти думав, що зможеш з'явитися до мене з руками, заплямованими кров'ю мого батька? Ні, він не був зрадником! Зрадник ти і всі твої. Боже мій! Невже нема благородної руки, яка захистила б мене? Невже серед стількох людей нема жодного, котрий не допустив би цього злочину? Бідна жінка кидається на всі боки по всьому місту, шукаючи співчуття, а натикається лише на диких звірів!

— Маріє, — сказав Агустін, — ти шматуєш мені душу; ти просиш неможливого, чого я не зроблю, не можу зробити, хоча б у нагороду за це ти обіцяла мені вічне блаженство. Всім цим я вже пожертвував, я знав, що ти зненавидиш мене. Людина власноручно вириває собі серце й кидає в багно: саме це зробив і я. Більше я не можу.

Гаряче збудження Марії Кандіоли штовхало її від шаленого гніву до найпристраснішої чутливості. Спочатку вона в палкому пориві вилила свій гнів, а потім зайшлася гіркими сльозами, голосячи:

— Що я наговорила, і які пісенітниці говорив ти! Агустіне, ти не можеш відмовити мені в тому, про що я прошу. Як я кохала тебе і як кохаю! Відтоді, як побачила тебе вперше в своєму домі, я жодної миті не переставала

думати про тебе. Для мене ти був наймиліший, найблагодішній, найрозсудливіший і найхоробріший з усіх людей. Я полюбила тебе, не знаючи, хто ти, я не знала ні твого імені, ні твоїх батьків; та я кохала б тебе, навіть якби ти був сином сарагоського ката. Агустіне, ти забув мене з тих пір, як ми не бачилися. Це я, Марікілья! Я завжди була впевнена і зараз вірю, що ти не відбереш у мене батька, якого я люблю так само, як і тебе. Він добрий, він нікому не заподіяв зла, він просто бідолашний старий... В нього є свої вади, та я їх не бачу, я бачу в ньому лише чесноти. Я не знала матері, вона вмерла, коли я була ще зовсім дитиною. Я жила осторонь від усіх, мій батько ростив мене в самотині, в самотині ж зросла моя велика любов до тебе. Якби я не зустріла тебе і якби не мала батька, то мені було б байдуже до всього світу.

Я чітко побачив на обличчі Агустіна нерішучість. Він дивився зляканими очима то на дівчину, то на сторожу біля входу до вежі. Дочка Кандіоли, з гідним подиву чуттям уловивши цю нерішучість, зуміла скористатися нею і, обвивши руками шию юнака, додала:

— Агустіне, звільни його. Ми сховаємося, ніхто не зможе знайти нас. Коли тобі щось казатимуть, коли тебе звинуватять у тому, що ти не виконав обов'язку, не звертай на них уваги, ходімо зі мною. Як полюбить тебе мій батько, дізнавшись, що ти врятував йому життя! Яке щастя чекає на нас, Агустіне! Який ти добрий! Я відчувала це; і коли дізналася, що доля бідолашного в'язня в твоїх руках, мені здалося, ніби переді мною відкриваються небесні ворота.

Мій друг ступив кілька кроків у напрямку до вежі, та потім відступив назад. На майдані було багато військових і озброєних людей. Раптом перед нами з'явився чоловік на милицях у супроводі інших городян і кількох старших офіцерів.

— Що тут коїться? — запитав дон Хосе де Монторія. — Мені здалося, наче я чув крики жінки. Ти плачеш, Агустіне? Що з тобою?

— Сеньйоре, — з жахом скрикнула Марікілья, звертаючись до Монторії. — Ви теж не будете проти, щоб звільнили мого батька. Не пригадуєте мене? Вчора вас було поранено, і я зробила вам перев'язку.

— То правда, дитино моя, — серйозно відказав дон Хосе. — Я дуже вам вдячний. Тепер я згадав, що ви дочка сеньйора Кандіоли.

— Так, сеньйоре. Вчора, перев'язуючи вас, я впізнала обличчя чоловіка, який багато днів тому погано повівся з моїм батьком.

— Правда, доню, то був раптовий спалах... Я не міг перебороти... В мене дуже гаряча кров... А ви мене вилікували... Так чинять добрі християни. Платити за кривду благодіянням і чинити добро тим, хто нас ненавидить, так велить бог.

— Сеньйоре,— вигукнула Марія, заливаючись слізьми,— я прощаю своїм ворогам; але простіть і ви своїм. Звільніть мого батька! Він нічого не зробив.

— Це важко. Зрада сеньйора Кандіоли доведена. Солдати розлютовані.

— Все це помилка! Якби ви захотіли втрутитися... Адже ви з тих, хто тут наказує.

— Я?..— промовив Монторія.— Ця справа не входить в мої обов'язки... та заспокойтеся, дитино моя... Ви, мабуть, добра дівчина. Я пам'ятаю дбайливість, з якою ви мене лікували, мене зворушила така доброта. Я завдав вам глибокої образи, а тоді отримав од вас, людини, яку скривдив, незмірне благо, навіть життя. Так учить нас бог, даючи приклад покірливості та милосердя, чор... Ледве не зірвався! Проклятий язик!

— Який ви добрий, сеньйоре! — вигукнула дівчина.— Я вважала вас дуже злим! Ви допоможете врятувати мого батька. Він теж не пам'ятає кривди.

— Послухайте,— сказав Монторія, беручи її за руку.— Нещодавно я просив прощення у сеньйора Херонімо, та замість того щоб помиритися, він брутально мене образив. Ми з ним каші не зваримо, дитино моя. Скажіть, що ви прощаєте мені ті побої, і з мого серця спаде тяжкий гніт.

— Мені нема чого вам прощати! О сеньйоре, які ви добрі! І ви, напевне, тут наказуєте. Так накажіть звільнити мого батька.

— Це не залежить від мене. Сеньйор Кандіола вчинив жахливий злочин. Неможливо простити його, неможливо. Я розумію ваше горе... Щиро співчуваю, особливо згадуючи ваше милосердя... Я опікуватимуся вами... Побачите.

— Я нічого не хочу для себе,— сказала Марікілья, вже захрипла від крику.— Я хочу лише, щоб звільнили нещасного, котрий не зробив нічого лихого. Агустіне, хіба ти не командуєш тут? Що ж ти тоді робиш?

— Цей юнак виконає свій обов'язок.

— Цей юнак, — знетямлено заперечила Марія, — зробіть те, що я йому накажу, бо він любить мене. Хіба не правда, що ти випустиш на волю мого батька? Ти обіцяв мені... Сеньйори, чого вам треба? Ви збираєтесь перешкодити цьому? Агустіне, не звертай на них уваги, а коли треба, будемо захищатися.

— Що таке! — вражено скрикнув Монторія. — Агустіне, ця дівчина сказала, ніби ти хотів знехтувати своїм обов'язком? Ти її знаєш?

Охоплений страхом, Агустін нічого не відповів.

— Так, він звільнить його, — в розпачі крикнула Марія. — Геть звідси, сеньйори. Тут вам нічого робити.

— Ось як! — закричав дон Хосе, хапаючи сина за руку. — Коли б те, що казала ця дівчина, було правдою, коли б я дізнався, що мій син настільки позбавлений честі, що може зневажити вірність, в якій він присягався перед знаменами, коли б я дізнався, що він насміхається над наказами, які мусить виконувати, — я сам зв'язав би йому руки й привів до Військової ради, щоб він там отримав по заслугі.

— Сеньйоре, батьку мій, — заперечив Агустін, блідий, як мрець. — Я ніколи і в гадці не мав знехтувати своїм обов'язком.

— Так це твій батько? — сказала Марія. — Агустіне, скажи йому, що любиш мене, може, в нього знайдеться співчуття до мене.

— Нещасна дівчина збожеволіла, — промовив дон Хосе. — Відолашна дитина; горе гнітить їй душу. Я піклуватимуся про цю сироту... Але заспокойтеся. Так, я піклуватимуся про вас, як тільки ви зміните свою поведінку... Бідненька, у вас добре серце... чудове серце... та... мені казали, ніби вам трохи заморочили голову... Прикро, що через хибне виховання гине така добра душа... Отже, ви будете хорошою? Гадаю, що так.

— Агустіне, як ти дозволяєш ображати мене? — вигукнула Марія в безмірній тузі.

— Я не ображаю вас, — заперечив дон Хосе. — Це порада. Та й хіба міг би я образити свою благодійницю! Якщо ви будете гарно поводитися, то ми з вами заприятимось. Залишайтеся під моєю опікою, нещасна сирітко. Та що вам треба від мого сина? Ну, нічого, нічого; будьте розважливі, а тепер досить уже хвилюватися... Можливо, хлопчик знає вас... Так, мені казали, ніби під час облоги ви були в товаристві солдатів... Треба виправитись,

я потурбуюся... Не могу забути вашого благодіяння; крім того, я знаю, що душа у вас хороша... Обличчя не обманює: у вас небесне лице. Та треба забути про мирські втіхи, позбутися поганих звичок... бо...

— Ні! — Агустін раптом спалахнув таким гнівом, що всі здригнулися. — Ні, я не дозволю нікому, навіть батькові, ображати її при мені. Я кохаю її, і якщо раніше таїв це, то тепер про це кажу, не боячися й не соромлячись, що дізнаються всі. Сеньйоре, ви не знаєте, що кажете, не знаєте, як ви далекі від істини, певне, тому, що вас ошукали. Вбийте мене, якщо я говорю з вами без належної шани; та не ображайте її при мені, бо, ще раз почувши такі слова, я не зможу стримати себе навіть перед власним батьком.

Монторія, який не чекав такого *ex abrupto*¹, здивовано глянув на своїх друзів.

— Правильно, Агустіне! — вигукнула Марікілья. — Не зважай на цих людей. Цей чоловік не твій батько. Роби те, що наказує тобі серце. Геть звідси, сеньйори, геть звідси!

— Ти помиляєшся, Маріє, — заперечив юнак. — Я не збирався звільняти полоненого й не звільню його; але в той же час кажу, що я не заподію йому смерть. У моєму батальйоні є офіцери, котрі виконують наказ. Я вже більше не військовий, хоча б переді мною були навіть вороги; я кидаю свою шпагу й готовий з'явитися до капітан-генерала, щоб він розпорядився моєю долею.

Кажучи так, він видобув шпагу і, зігнувши лезо на коліні, переломив її й кинув обидва шматки посеред гурту; а тоді пішов, не зронивши й слова.

— Я залишилася сама! Нікому більше заступитися за мене! — в розпачі вигукнула Марікілья.

— Не звертайте уваги на вибрики мого сина, — звернувся до нас Монторія. — Я сам з ним розберуся. Можливо, дівчина цікавила його.. ну... в цьому нема нічого дивного. Оті недосвідчені церковники завжди так... А ви, сеньйорито Маріє, спробуйте заспокоїтися. Ми ще подбаємо про вашу долю. Якщо ви будете добре поводитися, я обіцяю влаштувати вас до монастиря грішниць, які каються... Ну, заберіть її.

— Ні, мене не випроводять звідси, хіба що розірвуть на шматки! — в розпучі закричала дівчина. — О! Сеньйо-

¹ Раптовий спалах (лат.).

ре Монторіє, ви просили прощення у мого батька. Якщо він не простив вас, то я прощаю тисячу разів, та...

— Я не можу зробити того, про що ви просите, — з жалем відповів дон Хосе. — Ваш батько вчинив жахливий злочин. Ідіть звідси... Яке страшне горе! Треба скоритися! Бог простить вам усі ваші гріхи, бідна сиротино... Розраховуйте на мене, і все, що в моїй силі... Ми допоможемо вам, підтримаємо вас... Я зворушений не лише з вдячності, але й шкодуючи... Ну, ходімо зі мною... Вже без чверті десята.

— Сеньйоре Монторіє, — сказала Марія, стаючи перед ним на коліна й цілуючи йому руки, — з вами в місті рахуються, ви можете врятувати мого батька. Ви розгнівалися на мене, бо Агустін сказав, що любить мене. Ні, я не люблю його; я більше на нього й не гляну. Хоч я й чесна дівчина, але він вищий за мене, я не можу думати про одруження з ним. Сеньйоре Монторіє, заради душі вашого покійного сина, зробіть це. Мій батько невинний. Ні, неможливо, щоб він був зрадником. Я не повірила б цьому, навіть якби святий дух сказав мені. Кажуть, що він не був патріотом. Брехня, запевняю, що це брехня. Кажуть, що він нічого не дав на війну, так тепер буде віддано все, що у нас є. В підвалі будинку закопано багато грошей. Я скажу вам, де вони заховані, і ви заберете все. Кажуть, що він не пішов битися з ворогом. Так я тепер візьму зброю; я не боюся куль, мені не страшний гуркіт гармат, я не боюся нічого. Я кинуся в найнебезпечніше місце, і там, де не зможуть встояти чоловіки, я стану сама під вогонь. Власними руками ритиму підкопи й нароблю отворів, щоб замінювати всю землю, окуповану французами. Скажіть, яку фортецю треба взяти, який мур захищати, бо я не боюся нічого, і з усіх, хто ще живий в Сарагосі, я буду останньою, хто здасться.

— Нещасна дитина! — пробурмотів дон Хосе, підіймаючи її з землі. — Ходімо, ходімо звідси.

— Сеньйоре Араселі, — наказав начальник фортеці, який був при цьому, — в зв'язку з тим, що капітана Агустіна Монторії нема на місці, прийміть на себе командування ротою.

— Ні, вбивці мого батька! — закричала Марія, вже не просто збуджена, а розлютована, як левиця. — Ви не вб'єте невинного! Боягузливі кати; то ви — зрадники, а не він. Ви нездатні перемогти своїх ворогів і радієте, забираючи життя у бідолашного старого. Солдати, навіщо ви говорите

про свою честь, коли не знаєте, що то таке? Де ти, Агустіне? Сеньйоре Монторіє, те, що тут діється,— підла помста, задумана вами, людиною злопам'ятною і безсердечною. Мій батько не заподіяв нікому зла. Ви намагалися пограбувати його... Він добре вчинив, не бажаючи віддавати свого борошна, бо ті, хто називає себе патріотами,— гендлярі, вони спекулюють на злигоднях міста... Я не можу витягти з усіх вас, жорстоких і лютих, жодного слова співчуття. Люди з кам'яними серцями, дикуни, мій батько невинний, а якщо на те пішло, то він добре вчинив, зрадивши вас. У кожному разі йому заплатили б більше, ніж ви того варті... Та невже нема нікого, хто б зглянувся над ним і наді мною?

— Ходімо віднесемо її; сеньйори, візьміть її на руки. Нещасна дівчина! — сказав Монторія. — Так не може тривати далі. Куди подівся мій син?

Її понесли, і ще якийсь час я чув з площі її несамовитий крик.

— Доброї ночі, сеньйоре Араселі,— попрощався зі мною Монторія. — Піду погляну, чи не знайдеться трохи води й вина для цієї бідолашної сироти.

XXX

Геть від мене, жахливий кошмар! Я не хочу спати. Та страшний сон, що його я прагну відігнати, знову мучить мене. Я хочу стерти з пам'яті те похмуре видовище, та минає одна ніч, потім друга, а воно не зникає. Я, котрий стільки разів не моргнувши оком стояв перед лицем смерті, зараз тремчу. Моє тіло здригається, й крижаний піт котиться чолом. Закривавлена шпага падає у мене з рук, і я заплющую очі, щоб не бачити того, що коїться довкола.

Марно я жену тебе, фатальний образе. Я жену тебе, а ти повертаєшся, бо пустив глибоке коріння в моєму мозку. Ні, я нездатний з холодним серцем відібрати життя у такого, як сам, хоча б до цього і змушував мене невмолним обов'язок. Чому я не тремтів в траншеях, а тепер тремчу? Мене пронизує смертельний холод. При світлі ліхтарів я бачу кілька суворих облич, особливо одне, мертво-бліде й похмуре, спотворене жахливим страхом. Як блищать дула рушниць! Все наготові, не вистачає лише голосу — мого голосу. Силкуюся вимовити слово й прикушу язик. Ні, це слово ніколи не зірветься з моїх уст.

Геть від мене, чорний кошмар! Я заплющую очі, що-сили стискуючи повіки, і чим дужче я їх заплющую, тим чіткіше бачу тебе, страшна картина. Всі з тривогою чекають. Та ніяка тривога не зрівняється з тривогою моєї душі; вона повстає проти закону, який змушує мене визначати межу чужого життя. Час іде, і ось пов'язка ховає від мене очі, що їх я не хотів би бачити ніколи. Я не можу дивитися на це, я волів би, щоб і мені зав'язали очі хусткою. Солдати позирають на мене, і я приховую свою малодушність, хмурячи брови. Ми дурні й зарозумілі навіть у вирішальні моменти. Мені здається, ніби всі навколо сміються з моєї нерішучості, і це надає мені сили. Тоді я відклеюю свій язик від піднебіння й кричу: «Вогонь!»

Проклятий кошмар не зникає й катує мене всю ніч, як і вчора, й позавчора, відтворюючи переді мною те, чого я не хочу бачити. Краще не спати, краще вже безсоння. Відганяю летаргію, та марно і, прокинувшись, ненавиджу безсоння, як спершу ненавидів сон. Той самий гуркіт гармат. Оті нахабні бронзові пащі ніяк не замовкнуть. Минуло десять днів, а Сарагоса не здалася, бо кілька божевільних ще впиралися, щоб зберегти для Іспанії цю купу пороху та попелу. Злітають у повітря будинки, й Франція, ступивши однією ногою, кидає армії та витрачає кінтали пороху на завоювання того простору, куди можна було б поставити другу ногу; Іспанія не відступить, доки в неї є хоч одна цеглина — опора для її безмірної відваги.

Я знесилів і не можу поворухнутися. Люди, що їх я бачу перед собою, не схожі на людей. Вони худі, виснажені, їхні обличчя були б жовтими, якби не зчорніли від пороху й диму. А під чорними бровами жадою вбивства блищать очі — вони розучилися дивитися інакше. Люди вкриті брудним лахміттям, їхні голови пов'язані хустками, як мотузками. Вони такі виснажені, що здаються мерцями з отієї купи на вулиці Імпрента, які встали, щоб змінити живих. Подекуди серед стовпів диму видно вмираючих, чернець шепоче їм на вухо відпущення. Вмираючий не розуміє, що йому говорять, та й сам чернець уже нічого не пам'ятає. Навіть слово господне стало безглуздом і напівбожевільним. Генерали, солдати, городяни, ченці, жінки — всі геть перемішалися. Нема ні станів, ні статі. Ніхто вже не командує, місто захищається стихійно.

Я не знаю, що діється. Не просіть мене, щоб я розповідав далі, бо вже нічого більше нема. Вже нема про що розповідати, те, що я бачу, здається нереальним, дійсність

зливається в моїй пам'яті з маренням. Я лежу біля входу до якогось будинку на вулиці Альбардерія й тремчу від холоду; моя ліва рука обгорнута полотниною, що просякла кров'ю та брудом. Мене палить гарячка, та я прагну кинутися в бій. Навколо мене не лише трупи. Я простигаю руку і торкаюся руки друга; він ще живий.

— Що там робиться, сеньйоре Панікадільйо?

— Мабуть, що французи вже по цей бік Косо, — відкажує той ослабленим голосом. — Вони висадили в повітря половину міста. Мабуть, час здаватися. Капітан-генерала вразила епідемія, він на вулиці Предикадорес. Гадають, що він помре. Скоро прийдуть французи. Я радий вмерти, аби тільки не бачити їх. Як ви себе почуваєте, сеньйоре Араселі?

— Дуже погано. Ану, чи зможу встати.

— А я ще, здається, живий. Дивно. Хай буде господь зі мною. Я піду прямо на небо. Сеньйоре Араселі, ви вже померли?

Я встаю й ступаю кілька кроків. Притримуючись за стіни, добираюся до Ескуела Піа. Якись офіцери, певне, з вищих чинів, проводжають до дверей маленького й худого священника, а він прощається з ними, кажучи: «Ми виконали свій обов'язок, людська сила не може зробити більшого». Це отець Басіліо.

Дружня рука підтримує мене, і я впізнаю дону Роке.

— Любий Габріелю, — гірко промовляє він, — місто сьогодні здається.

— Яке місто?

— Наше.

Мені ввижається, ніби все зрушило з місця, коли ми заговорили. Люди й будинки — все кудись швидко побігло. Нова вежа неначе витягла ноги з підмурка, щоб бігти, й коли вона зникала в далечині, її свинцевий шолом упав на землю. Уже немає вогняних спалахів. Стовпи чорного диму клубочаться зі сходу на захід, і в тому ж напрямку летять курява й попіл, підхоплені вихорами вітру. Небо вже не небо, а навис свинцевого кольору, він теж коливається.

— Все біжить, усе тікає з цієї пустки, — кажу я дону Роке. — Французи не знайдуть тут нічого.

— Нічого. Сьогодні вони вступають через ворота Анхель. Кажуть, що капітуляція була почесною. Гляньте, онде сунуть привиди, що захищали площу.

Справді, по Косо йдуть останні бійці, одиниці з тисяч, уцілілі від куль та епідемії. Це батьки без дітей, брати

без братів, чоловіки без жінок. Тому, хто не може знайти своїх родичів серед живих, так само важко знайти їх і серед мертвих, бо тут п'ятдесят дві тисячі трупів, майже всі кинуті на вулицях, у порталах будинків, у підвалах, у траншеях. Французи, вступаючи до міста, зупиняються, налякані цим моторошним видовищем, і ладні вже відступити. Сльози котяться у них з очей, вони питають одне одного, хто це — люди чи тіні, оті істоти, що пливуть у них перед очима.

Солдат-доброволець, входячи до свого будинку, спотикається об тіла своєї дружини та дітей. Жінка біжить у траншеї, до руїн, на барикаду — шукає чоловіка. Ніхто не знає, де він: тисячі мертвих мовчать, вони не можуть сказати, чи є серед них той, кого шукають. Багатодітні сім'ї винищено повністю, і в них уже нікому рахувати загиблих родичів. Що ж, проллється менше сліз. Смерть вразила одним ударом батька й сироту, дружину і вдову, жертву й очі, які б її оплакували.

Франція стала нарешті двома ногами в цьому місті, зведеному на берегах старої річки, що дає назву нашому півострову; вона завоювала його, але не скорила. Імператорська армія, побачивши пустку, на яку перетворилося місто, вважала себе не стільки переможцем, скільки могильником Сарагоси. П'ятдесят дві тисячі людей наклали життям, п'ятдесят дві тисячі захисників арагонського міста із загального числа багатьох мільйонів нещасних, якими людство заплатило за військову славу Французької імперії.

Жертва ця не була марною, як і кожна жертва, принесена в ім'я ідеї. Імперія, річ ілюзорна й залежна від обставин; базується на мінливій фортуні, на сміливості, на військовому генії; імперія існує лише на догоду самій собі. Французька імперія, кажу я, — ця буря, що пронеслася над світом у перші роки дев'ятнадцятого сторіччя, ця буря, блискавки, громи й спалахи якої сповнили жахом Європу, — зникла, бо бурі минають, а нормальним в історичному житті, як і в природі, є спокій. Всі ми бачили, як вона зникала, і були присутні при її агонії в 1815 році; потім бачили її воскресіння через кілька років, та це теж минуло, й Друга імперія загинула, як і Перша, через свою зарозумілість. Можливо, і втретє пустить пагони це старе дерево; та воно не дасть світові тіні на протязі віків і ледве придасться на те, щоб кілька чоловік погрілося біля вогнища з його останніх полін.

А от що не зникає і не зникне — це національна ідея, яку Іспанія захищала від завойовника та узурпатора. В той час, коли інші народи зазнавали поразок, Іспанія обстоювала своє право на існування, захищаючи його ціною крові й життя, освячуючи це право, подібно до того, як древньоримські мученики жертвували собою на арені цирку в ім'я християнства. І ось наслідок: Іспанія, несправедливо зневажена на Віденському конгресі, дискредитована своїми постійними громадянськими війнами та поганими урядами, своїми більш чи менш відвертими банкрутствами та безчесними партіями, своїми химерами, боєм биків та заколотами,— ця Іспанія після 1808 року ніколи не бачила, щоб хто-небудь сумнівався в її праві на національну незалежність. І навіть сьогодні, коли ми, здається, досягли останнього ступеня приниження, маючи більше підстав, ніж Польща, бути розділеними, ніхто не намілюється завоювати цю країну божевільних.

Ми, іспанці, люди мало розсудливі, а інколи й зовсім не розсудливі, й надалі робитимемо тисячі помилок, спотикаючись і зводячись у боротьбі своїх вроджених вад, своїх високих чеснот, тих чеснот, які ми ще в собі зберігаємо, й тих, які погано набуваємо разом з ідеями, що надходять з Центральної Європи. Великі злети й падіння, великі несподіванки і зачудування, майже неминуча смерть і чудесне воскресіння судилися цьому народові, бо доля його — жити в збудженні, як саламандра у вогні, але завжди зберігати свою національну незалежність.

XXXI

Було 21 лютого. Якийсь незнайомець підійшов до мене й сказав:

— Ходімо, Габрієлю, ти мені потрібен.

— А хто ви? — запитав я його. — Вперше вас бачу.

— Я Агустін Монторія, — відповів він. — Хіба я так змінився? Вчора мені сказали, ніби ти помер. Як я тобі заздрив! Бачу, що ти такий же нещасний, як і я. Ти ще живий. Знаєш, друже, що я оце бачив? Щойно я бачив тіло Марікільї. Воно на вулиці Антон Трільйо, біля входу до саду. Ходімо поховаємо її.

— Я більше придатний на те, щоб мене самого ховали, аніж ховати інших. Хто зараз думає про це? Від чого померла та дівчина?

— Ні від чого, Габрієлю, ні від чого.

— Дивна смерть; я не розумію.

— У Марікільї нема ні ран, ні слідів, що їх залишає на обличчі заразна хвороба. Здається, ніби вона заснула. Вона лежить долілиць, щільно затуливши вуха руками.

— І правильно робить. Їй просто набридла тріскотня пострілів. Те ж саме коїться й зі мною, я й досі чую їх.

— Ходімо, допоможеш мені. Заступ я маю.

Насилу дістався я до того місця, куди, разом з іншими двома товаришами, привів мене мій друг. Очі мої не могли нічого розгледіти, я бачив лише розпливчасту тінь. Агустін і ті двоє підняли тіло — примару, уявний образ чи сумну реальність, я не знаю. Мені здається, я розгледів її обличчя, і страшний морок охопив мою душу.

— У неї немає навіть найлегшої рани, — сказав Агустін, — жодна краплина крові не забруднила її сукню. Повіки не здуті, як у тих, що померли від хвороби. Марія вмерла ні від чого. Ти бачиш її, Габрієлю? Здається, ніби тіло, яке я тримаю на руках, не жило ніколи, здається, що це прекрасна воскова фігура, яку я кохав у сновидіннях, уявляючи собі, ніби вона живе, розмовляє й рухається. Бачиш її? Я шкодую, що всі жителі міста лежать мертві на цих вулицях. Якби вони були живі, я скликав би їх, щоб сказати, як я кохав її. Навіщо я приховував це, наче то був якийсь злочин? Маріє, Марікільє, дружино моя, від чого ти вмерла, адже ти не була поранена чи хвора? Що з тобою сталося в твою останню хвилину? Де ти тепер? Твоя думка не згасла? Ти згадуєш мене, може, знаєш, що я існую? Маріє, Марікільє, чому я зараз маю те, що звуть життям, а ти ні? Де я зможу почути тебе, говорити з тобою, бути з тобою, щоб ти дивилася на мене? Відтоді як ти заплющила очі, навколо мене все потемніло, Доки триватиме ця ніч мові душі й та самотність, в якій ти покинула мене? Життя стає нестерпним. Розпука оволодіває моєю душею, і марно я звертаюсь до бога, щоб він утішив її. Бог не хоче прийти до мене; відтоді як ти пішла, Марікільє, світ спорожнів.

Він ще говорив, коли до нас долинув жвавий людський гамір.

— То французи займають Косо, — сказав хтось.

— Друзі, копайте швидше могилу, — наказав Агустін, звертаючись до двох товаришів, які рили велику яму біля коріння кипариса. — Інакше придуть французи й відберуть її у нас.

Якийсь чоловік шкутильгає на милинях вулицею Антон Трільйо і, зупинившись біля зруйнованої стіни, заглядає до саду. Я бачу його і здригаюся. Змінений, мертвотний, з запаленими очима, тьмяним поглядом, згорблений. Мені здається, ніби минуло вже двадцять років, відколи я його бачив. Одежа його вкрита кров'ю та брудом. В іншому місті й за інших обставин усі б подумали, що то вісімдесятирічний старець, який прийшов жебракувати. Він наблизився до нас і промовив таким слабким голосом, що ледве було чути:

— Агустіне, сину мій, що ти тут робиш?

— Я ховаю Марікілью, батьку,— спокійно відповів юнак.

— Навіщо це робити? Для чого так піклуватися про чужу людину? Адже тіло твого бідолашного брата лежить непоховане серед тіл інших патріотів. Навіщо ти покинув свою матір і сестру?

— Моя сестра оточена люблячими й набожними людьми, вони потурбуються про неї, тоді як у цієї нещасної нема нікого, крім мене.

Дон Хосе де Монторія, похмурий і замислений (таким я ще ніколи його не бачив), промовчав і став кидати землю до ями, куди поклали тіло прекрасної дівчини.

— Кидай землю, сину, закопуй швидше,— вигукнув він нарешті,— адже все скінчено. Французам дали вступити до міста, й ворота відкриті, хоча можна було ще захищатися місяців зо два. То бездушні люди. Ходімо зі мною й поговоримо про тебе.

— Сеньйоре,— твердим голосом відповів Агустін,— французам в місті, й ворота відчинено. Зараз десята година; о дванадцятій я вийду з Сарагоси, щоб податися до монастиря Веруела, де й думаю залишитися до кінця життя.

За угодою, гарнізон мусив вийти з військовими почестями крізь ворота дель Портільйо. Я був такий хворий, такий знесилений через отриману в останні дні рану, через голод та втому, що мої товариші мало не несли мене на руках. Я ледве бачив французів, коли вони швидше з сумом, аніж з радістю розтікалися по тому, що було колись містом.

А тепер це — величезна страшна руїна, місто-пустка, місто-легенда, гідне того, щоб його оплакував Ієремія і оспівував Гомер.

В Муелі, де я зупинився перепочити, до мене з'явився дон Роке, який теж пішов з міста, боячись переслідувань.

— Габрієлю, — сказав він, — я ніколи не думав, що ці каналії такі підлі. Я чекав, що вони, зваживши на героїчний захист міста, будуть людянішими. Кілька днів тому ми побачили два тіла, які несла течія Ебро. Це були дві жертви розлюченої солдатні, що нею командує Ланн. У тих тілах ми впізнали Сантьяго Саса, командира мужніх стрільців з парафії Сан-Пабло, і отця Басілію Боджієро, наставника, друга й радника Палафокса. Кажуть, що отця Басілію викликали серед ночі нібито для того, щоб передати йому важливе доручення, а потім, коли він опинився серед зрадницьких багнетів, його відвели на міст, де й закололи, скинувши тіло в річку. Те ж саме зробили і з Сасом.

— А наш покровитель і друг, дон Хосе де Монторія, його не вбили?

— Дякуючи зусиллям голови суду, він залишився живий; та мене вони напевне хотіли розстріляти... Чи бачив ти таких дикунів? Палафокса, здається, відвезуть полоненим до Франції, хоча й обіцяли, що особа його буде недоторкана. Зрештою, сину мій, це люди, з якими я не хотів би зустрітися навіть на небесах. А що скажеш ти про благородство того маршала, сеньйора Ланна? Треба мати нахабство, щоб зробити те, що він зробив. Наказав лише принести йому коштовності святої діви дель Пілар, бо, мовляв, у храмі їм загрожує небезпека, — ото й усього. Як тільки він побачив таку купу коштовних каменів, діамантів, смарагдів та рубінів, у нього прямо аж очі розгорілися... Отак, сину... він і загарбав їх. А щоб приховати свій злочин, зробив так, ніби їх йому піднесла сама хунта... Ось коли я шкодую, що старий і не можу, як ти, боротися проти цього грабіжника з великої дороги, так я й сказав Монторії, коли прощався з ним. Бідний дон Хосе, який він засмучений! По-моєму, він довго не проживе: смерть старшого сина й рішення Агустіна стати священиком або ченцем дуже гнітять його і вкрай засмучують.

Дон Роке вирішив супроводжувати мене, і ми рушили разом. Видужавши, я воював аж до 1809 року, беручи участь в інших боях, знайомлячись з новими людьми, завдячи нових друзів або налагоджуючи давні товариські стосунки.

В іншій книзі я розповім про деякі події цього року, а також і про те, що розповів мені Андресільйо Маріхуан, з яким я зустрівся в Касільї, коли повертався з Талавери, а він — з Херони.

З М І С Т

Беніто Перес Гальдос і його соціально-історичні романи. <i>Л. Мавєська</i>	5
Донья Перфекта. Роман	15
Сарагоса. Роман	189

БЕНИТО ПЕРЕС ГАЛЬДОС

Донья Перфекта
Сарагоса
Романы

Перевод с испанского Ж. Ф. Коневой

Издательство «Дніпро»
(На українском языке)

Редактор С. А. Коваль. Художник
О. В. Бичко. Художній редактор В. А. Ко-
ноненко. Технічний редактор Б. С. Куй-
біда. Коректор О. С. Назаренко.

Информ. бланк № 608

Здано на виробництво 27.04.78. Підписано
до друку 17.11.78. Формат 84×108¹/₃₂. Па-
пір друк. № 3. Гарнітура звич. нова.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 18,48.
Обліково-видавн. арк. 20,308. Тираж
65 000. Замовл. 8-176. Ціна 1 крб. 80 коп.

Видавництво «Дніпро»,
252601, Київ-МСП, Володимирська, 42.
Харківська книжкова фабрика імені
М. В. Фрунзе республіканського вироб-
ничого об'єднання «Поліграфкнига»,
310057, Харків-57, Донець-Захаржевська,
6/8.

Перес Гальдос Б.

П17 Донья Перфекта. Роман. Сарагоса. Роман. П
рекл. з ісп. — К.: «Дніпро», 1978. 350 с. — («Вершин
світового письменства»).

ІСБН

У творах, що увійшли до цієї книжки, видатний іспанськ
письменник Беніто Перес Гальдос (1843—1920) викриває невігла
во, забобони, ниці інстинкти, які панують у феодально-католицьк
Іспанії кінця ХІХ ст. («Донья Перфекта»); оспівує мужність
панських патріотів, що захищають рідне місто в нерівній борот
з наполеонівськими військами («Сарагоса»).

П 70304—137
М205(04)—78 123—78

И(Исп.)